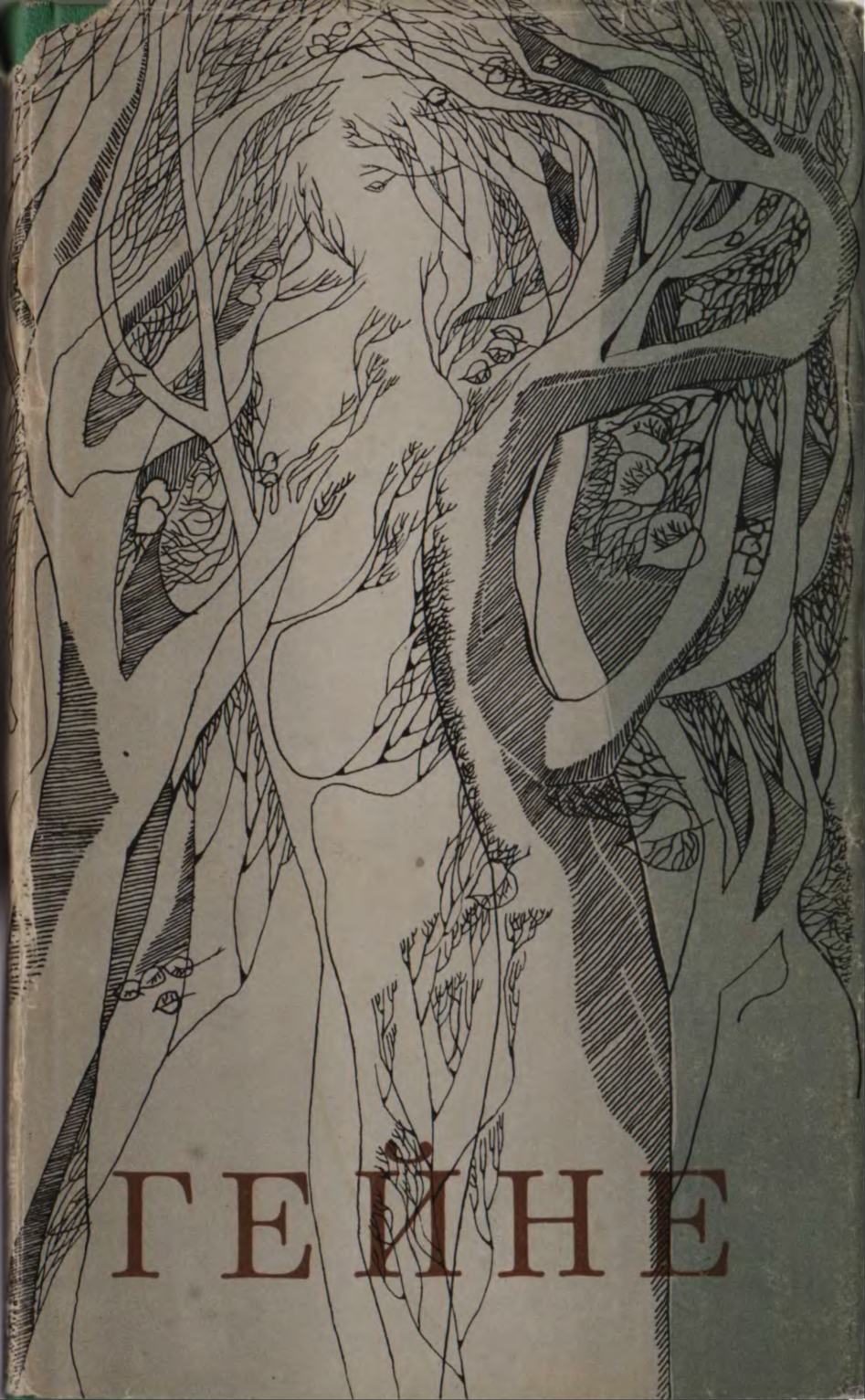
ГЕЙНЕ

H. Heine.

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

«Дніпро»
Київ — 1973

AUSGEWÄHLTE
WERKE
IN VIER BÄNDEN

BAND 2.
REISEBILDER

HEINRICH HEINE

ÜBERSETZUNG
HERAUSGEGEBEN
VON LEONID PERWOMAJSKIJ

Verlag „Dnipro" Kiew — 1973

ГЕНРІХ ГЕЙНЕ

ВИБРАНІ ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ
ПОДОРОЖНІ
КАРТИНИ

ПЕРЕКЛАД
З НІМЕЦЬКОЇ
ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ЛЕОНІДА ПЕРВОМАЙСЬКОГО

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

© Видавництво «Дніпро», 1973.

ЧАСТИНА ПЕРША

Подорож на Гарц

1824

Немає нічого постійного, крім змінності, немає нічого сталого, крім смерті. Кожний удар серця ранить нас, і життя було б вічним спливанням кров'ю, коли б не існувало поезії. Вона дає нам те, в чому відмовила природа: золотий час, що не іржавіє, весну, що не відцвітає, безхмарне щастя і вічну молодість.

Берне

Білі глянцеві манжети,
Чорні фраки і панчохи,
Ніжна мова, поцілунки,—
Ох, коли б їм серця трохи!

Серця в груди, і в те серце —
І любові, і страждання.
Ох, мене вбиває щебет
Про фальшивий біль кохання!

Хочу я податись в гори,
Де хати на кручах мріють,
Де зітхають вільно груди
І вітри на волі віють.

Хочу я податись в гори,
Де стоять струнке смереки,
Мчать струмки, птахи співають,
Хмари в світ пливуть далекий.

Прощавайте, пишні зали,
Пишні франти, пишні дами!
Хочу я податись в гори —
І сміятися над вами *.

Місто Геттінген, вславлене ковбасами і університетом, належить Ганноверському королю і має 999 димарів, різні церкви, один родильний заклад, одну обсерваторію, один карцер, одну бібліотеку і одну магістратську пивницю з дуже добрим пивом. Струмок, що тече поблизу, називається Лейна, влітку в ньому купаються; вода в струмку дуже холодна, і в деяких місцях він такий широкий, що Людерові справді треба було добре розігнатися, щоб перестрибнути через нього. Саме місто дуже гарне, але найбільш подобається, коли повернешся до нього спиною. Стоїть воно, мабуть, дуже давно, бо я пригадую, що й п'ять років тому, коли мене прийняли там в університет і дуже швидко після того виключили, воно вже мало цей самий сірий, старечо-розумний вигляд і було по вінця набите педелями, пуделями, дисертаціями, thés dansants **, пралями, компендіумами, смаженими голубами, гвельфами, церемоніальними каретами, головками для люльок, гофратами, юстицратами, релегаціонсратами, професорами та іншими блазнями. Дехто запевняє навіть, що місто було збудоване за часів переселення народів і що кожне німецьке плем'я залишило там по одному з своїх невгамовних паростків, і від них пішли всі оті вандали, фризи, шваби, тевтони, сакси, тюрінги та ін., які ще й понині вештаються по Вендській вулиці в Геттінгені цілими ордами, відрізняючись тільки кольором шапочок та китиць на люльках; вони вічно б'ються на кривавих бойовищах Разенмюле, Річенкруге та Бовдена і лишаються в своєму побуті і звичаях такими ж, як за часів переселення народів; підляга-

* Переклад Марії Пригари.
** Чаї з танцями *(франц.)*.

ють вони частково своїм ватажкам, що звуться головними пивнями, частково своєму древньому кодексу, який має назву Comment* і був би на місці в legibus barbarorum **.

В цілому жителі Геттінгена поділяються на студентів, професорів, філістерів та бидло, і ці чотири стани не дуже строго відмежовані один від одного. Найчисленніший стан становить бидло. Імена всіх студентів і всіх ординарних та неординарних професорів перелічити неможливо, це забрало б надто багато часу; а втім, я й не пам'ятаю зараз усіх студентських імен, а серед професорів є чимало таких, що й досі ще не мають ніякого імені. Геттінгенських філістерів має бути дуже багато,— їх стільки, як піску, або, краще сказати, як грязі морської. Справді, коли я ранком бачу, скільки їх, з брудними обличчями і білими рахунками, стовбичить перед дверима академічного суду, я не можу збагнути, як господь бог міг створити стільки наволочі.

Докладніші відомості про Геттінген можна легко вичитати в топографії міста, укладеній К.-Ф.-Г. Марксом. Хоч до автора, який був моїм лікарем і зробив мені багато добра, я зберігаю найсвятіші почуття вдячності, проте не можу рекомендувати його твір без застереження і мушу закинути йому, що він не досить рішуче заперечує брехливе твердження, начебто у геттінгенок занадто великі ноги. Авжеж, я витратив чимало часу, щоб ґрунтовно спростувати це твердження, прослухав для цього курс порівняльної анатомії, у бібліотеці робив виписки з найрідкісніших книг, годинами спостерігав ноги дам, що проходили по Вендській вулиці, і в глибоковченій праці, яка містить результати всіх цих студій, я говорю: 1 — про ноги взагалі, 2 — про ноги у древніх, 3 — про ноги у слонів, 4 — про ноги у геттінгенок, 5 — узагальнюю все, що говорилось про ці ноги в Ульріхському парку, 6 — розглядаю ці ноги в їхньому взаємозв'язку і, користуючись нагодою, поширюю огляд і на литки, на коліна і т. д., і, нарешті, 7 — якщо мені пощастить здобути папір відповідного розміру,

---

* Збірник правил поведінки студентів *(лат.)*.

** Збірник законів варварів *(лат.)*.

я додам до цього ще й кілька гравірованих на міді факсиміле ніг геттінгенських дам.

Було ще дуже рано, коли я залишив Геттінген, і вчений, напевне, ще лежав у ліжку, і йому снилося, як завжди, що він начебто гуляє в гарному саду, де на грядках, приємно вблискуючи на сонці, ростуть білі, списані цитатами папірці, і він часом зриває то один, то другий і дбайливо пересаджує на нову грядку в той час, як солов'ї тішать його старе серце своїми солодкими піснями.

Біля Вендської брами я зустрів двох тутешніх школяриків, один з яких сказав другому: «З Теодором я не хочу більше дружити, він мерзотник, учора не знав навіть, як буде родовий відмінок від mensa *. Хоч ці слова й здаються незначними, проте я мушу їх тут навести; я навіть вважаю, що їх варто було б викарбувати на брамі як девіз міста, бо як свистять батьки, так пищать і діти, і слова хлопчика цілком визначають обмежену, суху, цитатну гордість високовчеиої Георгії-Августи.

В дорозі повіяло свіжим ранковим вітерцем, пташки весело щебетали, і поволі в мене на серці ставало свіжо й весело. Ця бадьорість була якраз до речі. Останнім часом я не вилазив з Пандектових стаєнь, римські казуїсти наче сірим павутинням обплели мою душу; моє серце, немов лещатами, стисли залізні параграфи своєкорисливих правових систем; у вухах постійно бриніло щось на зразок: «Трибоніан, Юстиніан, Гермогеніан та Дуреньян», і ніжна закохана пара, що сиділа під деревом, здавалась мені примірником Corpus juris ** з переплетеними руками. Дорога починала оживати. Проходили дівчата-молочниці; з'явились погоничі ослів зі своїми сірими вихованцями. За Вендою трапились мені назустріч Шефер і Доріс. Це не ідилічна пара, оспівана Гесснером, а два добре вгодованих університетських педелів, в обов'язок яких входить пильно стежити, щоб ніхто з студентів не бився у Бовдені на дуелі і щоб жодна з нових ідей, котрі ще й досі повинні витримувати тривалий, на кілька десятиріч, карантин, не прослиз-

* Стіл *(лат.)*.

** Звід законів *(лат.)*.

нула якось у Геттінген за допомогою якого-небудь спекулятивного приват-доцента. Шефер привітався зі мною зовсім по-товариському, бо він також письменник і не раз згадував мене у своїх піврічних писаннях; крім того, він часто цитував* мене і коли не заставав удома, то завжди люб'язно записував цитацію крейдою на моїх дверях. Іноді шляхом проїздив однокінний віз, повний студентів, які залишали місто на вакації або й назавжди. В такому університетському місті спостерігаєш постійно: то прибуває, то від'їздить люд, що три роки з'являється нове студентське покоління. Це одвічний людський потік, в якому хвиля одного семестру відтісняє іншу, і тільки старі професори в цьому загальному русі стоять непорушно і твердо, немов єгипетські піраміди,— хоч у цих університетських пірамідах не криється ніякої мудрості.

Я бачив, як з Миртового гаю біля Раушенвассера виїхали верхи два багатонадійні юнаки. Жінка, що живе там із свого горизонтального ремесла, провела їх аж до шляху, досвідченою рукою поплескала по худих крупах коней і, коли один з вершників люб'язно пригостив її нагаєм по широкому заду, голосно зареготала і рушила на Бовден. А юнаки поїхали до Нертена, натхненно галасуючи і дуже приємно наспівуючи з Россіні: «Пий пиво, люба, люба Лізо!» Ці звуки ще довго лунали вдалині, але самі милі співаки незабаром зникли з моїх очей, бо вони нещадно підганяли острогами й нагаями своїх коней, які, певно, мали повільну німецьку вдачу. Ніде не знущаються так з коней, як у Геттінгені; не раз, спостерігаючи, як нещасна, кульгава, спітніла шкапа заради насущного корму приймає муки від наших раушенвассерівських вершників або мусить тягти повний віз наших студентів, я думав: «О бідна тварино, мабуть, твої прабатьки в раю жерли заборонений овес!»

У нертенській корчмі я знову зустрівся з обома юнаками. Один з них наминав салат з оселедця, другий розмовляв з жовтошкірою служницею, Фузією Каніною, на прізвисько Горобець. Він сказав їй кілька люб'язних слів, і незабаром вони цілком порозу-

* Цитувати (від лат. citatum, citare) — кликати, називати, а також дослівно наводити чиїсь слова. Тут ідеться про виклики студентів до університетського начальства.

мілися. Щоб полегшити свій ранець, я витяг з нього пару синіх штанів, дуже цікавих в історичному відношенні, і подарував їх маленькому кельнеру, на прізвисько Колібрі. Тим часом Буссенія, стара корчмарка, принесла мені бутерброд і почала нарікати, що я рідко навідую її,— адже вона мене так любить!

За Нертеном сонце вже сяяло високо в небі. Воно поставилось до мене дуже доброзичливо і так нагріло мені голову, що всі незрілі думки в ній одразу дозріли. Любе сонечко на вивісці нордгеймської корчми також не варто було зневажати, я звернув туди і потрапив саме на обід. Усі страви були дуже смачні і сподобались мені значно більше, ніж несмачні академічні харчі — недосолена суха тріска і стара квашена капуста, якими мене пригощали в Геттінгені. Заспокоївши трохи свій шлунок, я помітив у цій же корчмі якогось пана з двома дамами, що готувались до від'їзду. Пан був весь у зеленому, навіть окуляри в нього були зелені, вони кидали на його червоний ніс відтінок ярої мідянки, і він нагадував царя Навуходоносора в останні роки життя, коли той цар, за переказами, немов звір лісовий, харчувався виключно салатом. Зелений попросив мене порекомендувати готель в Геттінгені, і я порадив йому в першого-ліпшого студента в місті попитати «Hôtel de Brühbach». Одна з дам,— як виявилось, його дружина,— була висока на зріст дебела пані з червоним, у квадратну милю, обличчям, з ямочками на щоках, які мали вигляд плювальниць для амурів, з великим м'ясистим, одвислим підборіддям, що здавалось невдалим продовженням обличчя, і з високо піднятими грудьми, що, прикрашені твердими зубцями мережив і численними фестонами комірців, ніби вежками і бастіонами, нагадували фортецю, котра, безперечно, як і інші фортеці, про які говорить Філіпп Македонський, недовго встояла б перед ослом, навантаженим золотом. Друга дама, його сестра, була цілковитою протилежністю першій. Якщо перша походила від фараонових гладких корів, то ця вела свій рід від худих. Замість обличчя — тільки рот між двома вухами, груди безнадійно порожні, як Люнебурзька рівнина; вся її виварена постать нагадувала безплатний обід для убогих богословів. Обидві дами в один голос запитали мене,

чи зупиняються в «Hôtel de Brühbach» порядні люди. Я ствердив це з чистою совістю і, коли це шановне тріо від'їздило, ще раз привітав їх крізь вікно. Хазяїн «Сонця» хитро посміхався, бо, мабуть, йому було відомо, що студенти в Геттінгені «готелем Брюбах» називають карцер.

За Нордгеймом дорога пішла вгору, тут і там почали траплятися гарненькі пагорки. По дорозі зустрічав я здебільшого крамарів, що поспішали на Брауншвейгський ярмарок, трапилась також юрба жінок, кожна з яких несла за спиною велику, майже з будинок заввишки, клітку, запнуту білим полотном; у клітках сиділи різні полонені співочі пташки, які пищали й цвірінькали безперестанку, в той час як жінки, що несли їх, весело пащекуючи, дибали шляхом. Мені здалося кумедним, що одні птахи несуть інших на продаж.

Глупої ночі прийшов я в Остероде. Їсти мені не хотілося, і я одразу ж ліг спати. Я втомився, як пес, і спав, як бог. Мені приснилося, що я повернувся в Геттінген, і саме в тамтешню бібліотеку. Я стою в кутку залу юридичного відділу, гортаю старі дисертації, заглиблююся в читання і раптом, на своє здивування, помічаю, що вже заходить ніч і зал освітлюється кришталевими люстрами, які звисають зі стелі. На ближній дзвіниці б'є дванадцяту, повільно відчиняються двері, і в зал вступає гордовита, велетенського зросту жінка, яку шанобливо супроводять члени і асистенти юридичного факультету. Велетенська жінка, хоч була вже й не молода, проте ще зберігала в обличчі риси якоїсь суворої краси, кожний погляд її виказував дочку Гитана, могутню Феміду, меч і терези вона недбало тримала в одній руці, в другій у неї був сувій пергаменту; двоє молодих doctores juris* несли шлейф її сірого збляклого одіння, праворуч біля неї метушливо підстрибував худий гофрат Рустікус, ганноверський Лікург, і декламував щось із свого нового проекту законів; ліворуч накулькувався галантний і веселий її cavaliere servente**, таємний радник юстиції Куяціус, він увесь час сипав юридич-

---

* Доктори прав *(лат.)*.

** Придворний кавалер *(італ.)*.

ними дотепами і сам сміявся так щиро, що навіть сувора богиня кілька разів, посміхаючись, схилялася до нього, ляскала його по плечі своїм великим пергаментним сувоєм і шепотіла дружньо: «Ах, ти, маленький аматоре зрізати дерева з верхівки!» Решта панів підступила тепер ближче, і кожен з них намагався докинути з посмішечкою щось своє — якусь щойно вимудрувану системочку, або гіпотезку чи якогось там іншого недоносочка з своєї власної голівки. У відчинені двері залу входило ще багато невідомих панів, які трималися подібно до інших великих мужів славетного ордену; здебільшого незграбні й насторожені, вони з надзвичайним самозадоволенням одразу почали дефінувати*, класифікувати й дискутувати з приводу кожного пунктика в кожному розділі Пандектів. Дедалі нові й нові постаті входили в зал, старі вчені правознавці в старомодному одязі, в білих алонжових париках, з давно забутими обличчями, і дуже дивувались, що на них, славнозвісних учених минулого століття, не звертають особливої уваги; як і всі інші, вони, кожен на свій лад, приєднувались до загального базікання, гомону й галасу, що, ніби морський прибій, дедалі безладніше й голосніше здіймалися навколо високої богині, аж поки терпець їй увірвався і вона з найжахливішим, титанічним болем раптом скрикнула: «Замовкніть! Замовкніть!- Я чую голос дорогого мені Прометея; підступна сила і тупе насильство прикували його, безневинного, до скелі катування, і все ваше базікання, і всі ваші чвари не можуть охолодити його ран і розбити його кайданів!» Так вигукнула богиня, і сльози струмками ринули з її очей, усе зборище заревло, немов охоплене смертельним жахом, стеля в залі затріщала, книги попадали з полиць, і даремно старий Мюнхгаузен виступив із своєї рами, щоб поновити тишу,— усе довкола шаленіло й ревло дедалі нестримніше, і я втік від цього нестерпного скаженого галасу в історичний зал, у той благісний куток, де священні постави Аполлона Бельведерського і Венери Медицейської стоять поруч, і я впав до ніг богині краси і, дивлячись в її обличчя, забув увесь той дикий шарварок, з якого щойно

* Дефінувати — давати визначення.

врятувався, мої очі захоплено впивали в себе гармонію і вічну знадливість її благословенного тіла; еллінський спокій огорнув мою душу, а над моєю головою, як благословення неба, пролилися найсолодші звуки ліри Феба-Аполлона.

Прокинувшись, я все ще чув привітний дзвін. Череди йшли на пасовисько, і це звучали їхні дзвіночки. Ласкаве золоте сонце заглядало у вікно і освітлювало картини на стінах кімнати. То були малюнки з часів Визвольної війни, що правдиво розповідали, як усі ми були героями, далі — сцени страт за часів революції, Людовік XVI на гільйотині та інші жахи, на які не можна дивитися, не вславлюючи господа за те, що ти спокійно лежиш у ліжку, п'єш смачну каву і голова в тебе поки що вельми комфортабельно сидить на в'язах.

Напившись кави, одягнувшись, прочитавши всі написи на шибках, я розплатився і залишив Остероде.

Це місто має стільки-то будинків і стільки-то різних мешканців, серед яких є чимало душ, про що докладніше можна прочитати у Готшалька в його «Кишеньковому путівнику по Гарцу». Перед тим як вийти на шлях, я виліз на руїни старовинного остеродського замку. Від нього залишилась тільки половина вежі з товстими, ніби раком роз'їденими мурами. Дорога на Клаусталь повела мене знову вгору, і з височини першого пагорка я подивився ще раз в долину, де Остероде зі своїми червоними дахами визирає з зелених ялинових лісів, як махрова троянда. Сонце надавало всьому лагідного й приємного освітлення. Звідси, з тієї половини вежі, що збереглася, можна бачити її величну задню стіну.

Трохи згодом я зустрівся з мандрівним підмайстром, що йшов з Брауншвейга і розповів мені тамтешню чутку про молодого герцога, який начебто по дорозі в Святу Землю потрапив у полон до турків і тепер може визволитись тільки за великий викуп. До виникнення цієї легенди спричинилась, мабуть, тривала подорож герцога. Народу ще й досі властивий традиційно-казковий хід думок, який так гарно виявився в його «Герцогу Ернсті». Оповідач цієї новини, кравецький підмайстер, був приємний маленький юнак, такий тоненький, що крізь нього, як крізь

Оссіанові примари, можна було б побачити зірки, а взагалі він являв собою химерну, суто народну суміш смутку й веселощів. Це особливо виявилось у тій втішно-зворушливій манері, з якою він проспівав чудову народну пісню: «На тім паркані жук сидів, зумм, зумм!». Як це гарно, що у нас, німців, немає такого божевільного, якого не міг би зрозуміти ще більший безумець. Тільки німець може так вжитися в цю пісню і при цьому до смерті реготати і плакати. Тут я також помітив, як глибоко гетевське слово проникло в життя народу. Мій тоненький супутник час від часу наспівував сам собі: «Чи горе, чи радість — дай волю думкам!» Таке спотворення тексту в народі — звичайна річ. Він співав також про те, як «Лотхен над могилою Вертера журиться». Кравець танув від розчулення, вимовляючи слова: «Самотньо ридаю я біля троянди, де пізній місяць нас підслухав, я тяжко сумую над срібним струмочком, що стільки блаженства нам навівав». Але одразу ж він розвеселився і розповів мені: «У нас у Касселі, в нічліжці для майстрових, є пруссак, який сам складає такі пісні; жодного стібка путящого не зробить; коли в кишені у нього заведеться гріш, він почуває спрагу на два, а коли вже хильне трохи, небо здається йому голубим камзолом, сльози з нього ллються, як з ринви, і він співає пісень з подвійною поезією». Останній вислів я попросив пояснити, але мій кравчик підскакував на своїх цапиних ніжках і тільки вигукував: «Подвійна поезія є подвійна поезія!» Нарешті я зрозумів, що він має на увазі вірші з подвійними римами, а саме — станси. Тим часом швидка хода і зустрічний вітер стомили рицаря голки. Він, правда, зробив ще кілька героїчних спроб іти далі, до того ще й вихвалявся: «От тепер я вже осідлаю шлях!» Але незабаром почав скаржитись, що натер собі пухирі на ногах і що світ занадто великий, і кінець кінцем тихо похилився під деревом, похитав своєю ніжною головкою, як сумне ягнятко хвостиком, і, меланхолійно посміхаючись, сказав: «Ну, от я, бідолашна шкапинка, вже й знову знесилився!»

Гори стали ще стрімкіші, ялинові ліси хвилювалися внизу, як зелене море, а вгорі, у синьому небі, пливли білі хмари. Дикий вигляд місцевості пом'як-

шувався її одноманітністю й простотою. Природа, як справжній поет, не любить різких переходів. Хмари, хоч подекуди їхні обриси здаються надто химерними, мають білий м'який відтінок, який поєднується з колоритом голубого неба і зеленої землі так гармонійно, що всі барви цієї місцевості зливаються, як тиха музика, і споглядання природи сповнює нас сумирністю і спокоєм. Покійний Гофман намалював би хмари строкатими. Але природа, як і великий поет, уміє найменшими засобами досягати найбільшого ефекту. В її розпорядженні тільки сонце, дерева, квіти, вода і кохання. Звичайно, якщо в серці спостерігача немає любові, то все уявляється йому в досить жалюгідному вигляді: сонце має стільки-то й стільки миль у діаметрі, дерева годяться для опалення, квіти класифікуються за своїми тичинками, а вода — мокра.

Маленький хлопчик, який збирав у лісі хмиз для свого хворого дядька, показав мені село Лербах, що його маленькі хатинки з сірими дахами простяглися в долині за півгодини ходу. «Там,— сказав він,— живуть зобаті дурні і білі негри»,— так у народі називають альбіносів. У хлопчика були якісь особливі стосунки з деревами: він вітався з ними, як з давніми знайомими, і здавалося, що вони своїм шурхотом відповідають йому. Він насвистував, як чижик, звідусіль відповідали йому цвірінчанням інші пташки, і я й незчувся, як він, із в'язкою хмизу, пострибав своїми босими ніжками в гущавину лісу. Діти, подумав я, молодші за нас, вони ще пам'ятають, як і самі були деревами або птахами і тому ще можуть розуміти їх, а наш брат уже старий, у нас забагато турбот, юриспруденції і кепських віршів у голові. Ті часи, коли все було інакше, яскраво пригадалися мені, коли я ввійшов у Клаусталь. Я наблизився до цього гарненького гірського містечка, якого й не побачиш, поки не підійдеш впритул, саме тоді, коли на дзвіниці вдарило дванадцять і діти, радісно галасуючи, вибігли із школи. Милі хлоп'ята, майже всі червонощокі, з голубими оченятами і лляним волоссям, стрибали з веселими вигуками і збудили в мені сумовито-світлий спогад про ті часи, коли і я, малий хлопчисько, до полудня не смів підвестися з дерев'яної лави задушливої католицької монастирської школи в Дюссель-

дорфі і мусив терпіти так само багато латини, стусанів і географії, а потім так само нестримно галасував і радів, як тільки старий дзвін у францисканців нарешті одбивав дванадцяту. Діти, побачивши мій ранець, зрозуміли, що я нетутешній, і гостинно привітали мене. Один з хлопчиків розповів мені, що в них щойно був урок закону божого, і показав мені королівський ганноверський катехізис, з якого їх питають про християнську віру. Ця книжечка була дуже погано видрукувана, і я боюся, що вже саме тому догмати віри одразу справляють на дитячі душі неприємне, кляксапірне враження. Страшенно не сподобалось мені й те, що таблицю множення, яка, на мою думку, вельми суперечить вченню про святу трійцю *, надруковано в самому катехізисі, і саме на останній його сторінці, через що діти можуть передчасно впасти у гріховні сумніви. В Пруссії ми щодо цього значно розумніші і хоч які вже заповзяті до навернення людей, що добре розуміються на лічбі, остерігаємось друкувати таблицю множення на останній сторінці катехізису.

Я пообідав в готелі «Корона» в Клаусталі. Мені подали весняно-зелений суп з петрушкою, фіалковосиню капусту, телячу печеню завбільшки з Чімборасо в мініатюрі, а також особливий сорт копчених оселедців, що називаються бюкінгами за ім'ям їхнього винахідника, Вільгельма Бюкінге, померлого 1447 року, якого Карл V так шанував за цей винахід, що anno ** 1556 їздив з Міддельбурга до Бівліда у Зеландію тільки для того, щоб глянути на могилу цього великого мужа. Якого чудового смаку набуває страва, коли, споживаючи її, можеш ще й скласти до неї історичний коментар! Але післяобідню каву мені зіпсували: до мене підсів якийсь юнак і почав верзти такі несосвітенні дурниці, що молоко на столі скисло. Це був молодий купчик у двадцяти п'яти строкатих жилетах і з такою ж кількістю золотих печаток, перснів, булавок і т. ін. Він нагадував мавпу, що надягла червоний жакет і сама собі каже: «Одяг робить людину». Він знав напам'ять безліч шарад, а також анекдотів, які й

* Гра слів: німецькою мовою таблиця множення — Einmaleins, дослівно: один на один.

** Року *(лат.)*.

ліпив туди, де вони найменше пасували. Він запитав мене, що нового в Геттінгені, і я сказав йому, що перед моїм від'їздом там опубліковано декрет академічного сенату, який, під загрозою штрафу в три талери, забороняє обрубувати собакам хвости, бо в літню спеку скажені собаки бігають підібгавши хвіст, і по цьому їх можна відрізнити від собак нескажених, що було б неможливо, коли б у них зовсім не було хвостів. Після обіду я знову зібрався в дорогу, щоб відвідати копальні, сріблолитню і монетний двір.

На сріблолитні, як це часто буває в житті, я не побачив срібла. На монетному дворі мені більше пощастило — я побачив, як роблять гроші. Відомо, що далі цього я ніколи не йшов. У таких випадках я завжди залишаюсь спостерігачем і певен, що якби з неба раптом посипались талери, мені дістались би тільки дірки в голові, в той час як діти Ізраїля весело збирали б срібну манну. З почуттям, в якому змішалися комічна повага й розчулення, дивився я на щойно народжені блискучі талери, я взяв одного, щойно викарбованого, в руки і сказав до нього: «Молодий талере! Яка доля чекає тебе? До якого добра і до якого зла можеш ти спричинитися! Скільки пороків ти захистиш і скільки чеснот заплямуєш! Як тебе любитимуть і проклинатимуть! Яким помічником станеш ти в розпусті, звідництві, брехні та вбивствах! Як безнастанно, протягом століть, ти ходитимеш по чистих та брудних руках, поки, нарешті, обтяжений злочинами і втомлений гріхами, не потрапиш до своїх братів у лоно Авраамове, де тебе розтоплять, очистять і відродять до нового, кращого існування!»

Дві найкращих клаустальських копальні, «Кароліна» і «Доротея», здались мені дуже цікавими, і я повинен розповісти про них докладно.

За півгодини ходу від міста ви наближаєтесь до двох великих чорнуватих будівель. Там вас одразу зустрічають рудокопи. Вони в темних, довгих, переважно синювато-стального кольору просторих блузах, що спускаються нижче живота, і таких самих штанях, поверх яких ззаду зав'язуються шкіряні фартухи, і в маленьких зелених повстяних капелюхах зовсім без крисів, у вигляді зрізаного конуса. В такий самий костюм, тільки без заднього фартуха, одягають і відві-

дувача, і один з рудокопів — штейгер, засвітивши свою шахтарську лампу, веде вас до темного отвору, що нагадує димар у каміні, спускається туди по груди, радить вам, як триматися міцніше за драбину, і запрошує сміливо йти за ним. Небезпеки, власне, особливої немає, але в це не віриш напочатку, коли ще нічого не розумієш в гірничій справі. На вас впливає вже те, що ви мусите роздягтися і вбратись у темний арештантський одяг. Потім ви маєте на всіх чотирьох спускатися вниз, і темний отвір такий темнющий, і бог знає, якою довгою може бути драбина. А втім, ви скоро помічаєте, що драбина, яка спускається у чорну безвість, тут не одна, що їх тут кілька, по п'ятнадцять-двадцять щаблів кожна, і кожна впирається в маленький дощаний майданчик, на якому ви можете зупинитись і звідки новий отвір веде до нової драбини. Я спочатку спустився в «Кароліну». Це найбрудніша й найпохмуріша Кароліна з усіх, яких я будь-коли знав. Щаблі драбини вкриті мокрою грязюкою. Так ви й лізете вниз з драбини на драбину, а штейгер десь попереду і весь час запевняє, що тут цілком безпечно, треба тільки міцніше триматися за щаблі, і не дивитися під ноги, і не піддаватися запамороченню, і боронь боже ступити на бічну дошку, біля якої із дзижчанням саме підіймається канат і з якої тижнів зо два тому звалився вниз якийсь необережний чоловік і, на жаль, скрутив собі в'язи. Внизу глухо гуде й стугонить, ви раз у раз наражаєтесь на балки й канати, що весь час рухаються, підіймаючи на поверхню бочки з викопаною рудою або з водою, що назбиралася внизу. Часом ви потрапляєте у вирубані в породі ходи, що звуться штольнями, де можна бачити, як росте руда, і де самітний рудокоп цілий день сидить і своїм молотком ледве відколює від стіни шматки руди. У найглибшу глибину, де, як дехто запевняє, чутно вже, як в Америці люди вигукують: «Ура Лафайєт!», я не спускався; між нами кажучи, місце, до якого я добрався, мені й так здалося досить глибоким: безугавний стукіт і гуркіт, моторошний рух машин, дзюрчання підземних струмків, капотіння води з усіх боків, важкі випари землі і світло шахтарської лампи, яка дедалі кволіше блимає в самоті підземної ночі. Справді, я був приголом-

шопий, мені стало важко дихати, і я ледве тримався на слизьких щаблях. Я не почував нападів так званого страху, але, і це досить дивно, там унизу, в глибині, згадав, що минулого року, майже в цей самий час, пережив шторм на Північному морі, і тепер мені здавалось, що не дуже приємно, коли корабель хилиться то на один, то на другий бік, і вітри щосили дмуть у свої труби, і чути веселі вигуки матросів, і все це вільно обвіває свіже господнє повітря. Так, повітря! Прагнучи повітря, я видерся по десятках драбин знову нагору, і мій штейгер провів мене вузьким, вирубаним в скелі ходом у копальню «Доротея». Тут веселіше й свіжіше, і хоч драбини не такі брудні, зате довші й стрімкіші, ніж у «Каролініі». На душі в мене полегшало, особливо коли я знову помітив присутність живих людей. Вглибині замерехтіли рухливі вогники; рудокопи з своїми лампами повільно підіймалися вгору й віталися: «Щасливо на-гора!» Ми відповідали цими ж словами, і вони проходили далі; і наче якийсь лагідно-спокійний і водночас болісно-загадковий спогад; мені западали в душу глибокі ясні погляди і поважно урочисті, грохи зблідлі і так таємничо освітлені шахтарськими лампами обличчя цих молодих і старих чоловіків, які весь день працювали в своїх темних самотніх шахтах і тепер поспішали до любого денного світла, до очей своїх жінок і дітей.

Мій чічероне, як виявилось, був найчеснішої вдачі німцем, сповненим собачої вірності. З щирою радістю показав він мені ту штольню, де під час приїзду на рудню герцог Кембріджський обідав разом з усім своїм почтом і де ще й досі стоять довгий дерев'яний обідній стіл і великий стілець із руди, на якому сидів герцог. «Стілець залишиться тут на вічний спомин»,— сказав добрий рудокоп і палко розповів мені, скільки торжеств відбулося тут, як усю штольню було прикрашено вогнями, квітами й клечанням, як один з рудокопів грав на цитрі й співав, і як охоче любий, товстий герцог випив «за здоров'я!», і як багато рудокопів, а особливо сам оповідач, залюбки віддали б життя за милого, товстого герцога і за всю Ганноверську династію. Мене завжди зворушує, коли я бачу вірнопідданське почуття в його найпростіших, природних виявах. Це таке прекрасне

почуття! І таке істинно німецьке почуття! Інші народи можуть бути моторніші, дотепніші, цікавіші, але немає в світі іншого такого вірного, як вірний німецький народ. Коли б я не знав, що вірність така ж стара, як світ, я б подумав, що її винайшло німецьке серце. Німецька вірність! Це не модне слівце новітньої вірнопідданської риторики. При ваших дворах, німецькі князі, слід співати й знову співати про вірного Еккарта і лихого Бургунда, який наказав убити Еккартових любих дітей, а проте не втратив його вірності. У вас — найвірніший народ, і ви помиляєтесь, коли думаєте, що старий, розумний, відданий собака раптом сказився і хоче вхопити вас за ваші священні литки.

Мов та німецька відданість, малий вогник шахтарської лампочки, не дуже спалахуючи, тихо й безпечно вів нас по лабіринтах шахт і штолень; ми вийшли нагору із задушливої шахтарської печі, сонячне сяйво зустріло нас: «Щасливо на-гора!»

Більшість рудокопів живе в Клаусталі і в сусідньому гірському містечку Целлерфельд. Я відвідав багатьох з цих чесних людей, бачив їхні малі скромні житла, слухав пісень під милий акомпонемент цитри, їхнього улюбленого інструменту, попросив розповісти мені кілька старих гірських казок і прочитати молитви, які вони проказують гуртом перед спуском у темні шахти, і не одну прекрасну молитву проказав я разом з ними. Один старий штейгер подумав навіть, що я хочу у них залишитись і стати рудокопом; а коли я все-таки розпрощався з ними, він дав мені доручення до свого брата, який живе недалеко від Гослара, і попросив поцілувати багато разів його милу племінницю.

Хоч яким застигло-спокійним здається життя цих людей, проте воно справжнє, живе життя. Старезна тремтяча жінка, яка сидить за піччю проти великої шафи, сидить там, мабуть, уже чверть століття, і її думки й почуття, напевне, зрослися з усіма кутками цієї печі, а також з усіма різьбленими візерунками цієї шафи. І шафа, і піч живуть, бо людина вклала в них частину своєї душі

Тільки з такої глибини споглядального життя, з цієї «безпосередності» виникла німецька казка, своє-

рідність якої полягає в тому, що в ній діють і розмовляють не тільки тварини і рослини, але й речі, які вдаються неживими. Мрійливому, простодушному народу в сумирному затишку низеньких гірських або лісових халупок відкрилося внутрішнє життя цих речей, які набули особливих, тільки їм властивих рис — чарівної суміші фантастичної примхливості і чисто людської спрямованості розуму; тому-то ми й бачимо в казках неймовірні, але такі зрозумілі нам речі: голка і шпилька виходять з кравецького дому і в темряві збиваються з шляху; соломинка і вуглинка хочуть переправитися через струмок і гинуть; лопата і мітла стоять на сходах, сваряться і б'ються; дзеркало у відповідь на запитання показує найвродливішу жінку; навіть краплі крові починають розмовляти страхітною і темною мовою турботливого співчуття. Саме тому наше життя в дитинстві сповнене такого безмежно глибокого значення, в ту пору для нас усе однаково важливе, ми чуємо все, ми бачимо все, всі враження наші рівнозначні, тоді як згодом ми стаємо обачніші, займаємось дедалі більше чимсь одним, чисте золото споглядання з великими труднощами розмінюємо на паперові гроші книжних визначень і, виграючи на широті життя, втрачаємо життєву глибину. Тепер ми дорослі, поважні люди; ми часто міняємо квартиру, служниця щодня прибирає в кімнатах і на свій смак переставляє меблі, які нас мало цікавлять, бо вони або нові, або належать сьогодні Гансу, а завтра Ісааку; навіть наш одяг залишається для нас чужим, ми навряд чи й знаємо, скільки гудзиків на сюртуку, який ми тепер носимо, ми міняємо одяг так часто, як тільки можемо, і він аж ніяк не зв'язаний з нашою внутрішньою і зовнішньою історією: ми ледве можемо згадати, який вигляд мала та коричнева жилетка, з якої в свій час так багато сміялись і на широких смугах якої, проте, так лагідно відпочивала люба рука коханої!

Стара жінка, що сиділа за піччю навпроти великої шафи, була в квітчастому платті з старомодної матерії — шлюбному вбранні її покійної матері. Її правнук, одягнений як рудокоп, білявий, гостроокий хлопчик, сидів біля її ніг і рахував квіти на її платті; вона, либонь, нарозповідала йому вже багато історій

про це плаття, багато серйозних, прекрасних історій, які хлопчик, звичайно, не скоро забуде; він згадуватиме їх, коли, вже дорослою людиною, працюватиме самотньо в нічних штольнях «Кароліни»; можливо, згодом, коли люба бабуся вже лежатиме в домовині, а він сам стане срібноволосим згаслим дідом, переповідатиме ці історії своїм онукам, сидячи в їх колі за піччю, проти великої шафи.

Цю ніч я також перебув у «Короні», куди тим часом приїхав і гофрат Б. із Геттінгена. Я мав приємність засвідчити старому панові свою пошану. Розписуючись у книзі для приїжджих і гортаючи сторінки за липень, я знайшов дороге ім'я Адальберта фон Шаміссо, біографа безсмертного Шлеміля. Хазяїн готелю сказав мені, що цей пан приїхав у надзвичайно погану погоду і в таку ж таки погоду й виїхав.

Другого ранку мені довелося ще трохи полегшити свій ранець, я викинув з нього пару чобіт, взяв ноги на плечі і подався до Гослара. Як я дійшов туди, і сам не знаю. Пригадую тільки, що я видибував з гори на гору, милувався гарними луками, що розгортались внизу; срібні води шуміли, любі лісові пташки цвірінчали, дзвіночки серед дзеленіли, різних відтінків зелені дерева обливало золотом сонце, а шовкова блакитна завіса неба наді мною була така прозора, що можна було зазирнути в саму глибінь, в святу святих, де ангели сидять біля ніг господа і по рисах його обличчя вивчають генерал-бас. Але я жив ще у сні минулої ночі, який і досі сповивав мою душу. Це була стара казка про рицаря, який спускається в глибокий колодязь, де прекрасна принцеса спить у зачарованому сні. Я сам був тим рицарем, а колодязь — темною клаустальською копальнею; і раптом спалахнуло безліч вогнів, з усіх щілин у стінах повилазили карлики, що були причаїлися там, вони злісно кривлялися, замірялися на мене своїми короткими мечами і щосили сурмили в ріг, скликаючи все нових і нових, і потворно пхитували своїми широкими головами. Тільки коли я вдарив по них і потекла кров, я побачив, що це червоні головки довгобородих будяків, які я напередодні збивав палицею на шляху. Тут усі вони зникли, і я опинився в осяйному, розкішному залі; посеред залу, у білому серпанку, неру-

хома й скам'яніла. як статуя, стояла моя кохана, і я поцілував її в губи і — клянусь богом! — відчув священний трепет її душі і солодке тремтіння її любих уст. Мені здалося, що я чую голос господа бога: «Хай буде світло!» — і раптом засяяв сліпучий промінь вічного сяйва; але ту ж мить знову настала ніч, і все хаотично злилося в дике, розбурхане море. Дике, розбурхане море! По кипучих хвилях злякано мчали тіні померлих, білі савани маяли на вітрі, за ними, щосили ляскаючи батогом, гнався строкатий арлекін — і це був я; і раптом із темних хвиль морські потвори вистромили свої огидні голови, потяглися до мене розчепіреними пазурами,— і я від жаху прокинувся.

Як часом можна зіпсувати найкращу казку! Власне, рицар, знайшовши зачаровану принцесу, повинен вирізати клаптик з її коштовного серпанку; і коли його відвага пробудить її від зачарованого сну і принцеса знову сидітиме в своєму палаці на золотому троні, рицар повинен підійти до неї і спитати: «Моя найчарівніша принцесо, чи знаєш ти мене?» І тоді вона відповість: «Мій найхоробріший рицарю, я не знаю тебе!» І тоді він показує їй вирізаний з її серпанку шматок, що точнісінько припадає до місця, і вони ніжно обіймаються, і сурмачі сурмлять, і починається весільний бенкет.

Справді, я дуже нещасливий: мої любовні сни рідко кінчаються так гарно.

Назва «Гослар» звучить так приємно, з нею пов'язано так багато споминів про древню імперію, що я сподівався побачити імпозантне, солідне місто. Але так буває завжди, коли придивишся до знаменитості зблизька! Я побачив глухий закуток з вулицями здебільшого вузькими й покрученими, як лабіринт, серед яких протікає невеличка річка — напевне, Гоза,— місто занедбане й брудне, з бруківкою вибоїстою, як берлінський гекзаметр. Тільки древні укріплення — рештки мурів, веж і бастіонів — надають місту деякої пікантності. Одна з цих веж, що зветься Темницею, має такі товсті мури, що в них висічено цілі кімнати. Плац перед містом, де відбуваються славнозвісні стрілецькі змагання,— це гарний великий луг, оточений високими горами. Ринок невеликий, посеред ринку

стоїть фонтан, вода якого падає у великий металевий басейн. Під час пожежі б'ють по його вінцях, і від цього розлягається гучний дзвін. Ніхто не знає походження цього басейну. Дехто каже, що чорт поставив його якось уночі на ринку. В давнину і люди були ще дурні, і чорт був ще дурний, і вони робили один одному подарунки.

Ратуша в Гослярі — це побілена вартівня. Будинок гільдій біля неї має трохи кращий вигляд. Приблизно посередині між землею й дахом стоять тут статуї німецьких імператорів, чорні мов сажа, частково позолочені, скіпетр в одній руці і держава — в другій; вони нагадують засмажених університетських педелів. Один з цих імператорів тримає замість скіпетра меч. Я не можу збагнути, що означає ця різниця; а це, напевно, має якесь значення, бо в німців є чудова звичка: усьому, що вони роблять, надавати особливого смислу.

В Готшальковому «Путівнику» я багато прочитав про древній собор і славнозвісний імператорський трон у Гослярі, та коли схотів їх оглянути, мені сказали, що собор зруйновано, а трон відвезено в Берлін. Ми живемо в знаменно важкі часи: тисячолітні собори руйнують, а імператорські трони скидають в комори як мотлох.

Деякі цікаві залишки покійного собору виставлені тепер у церкві святого Стефана. Вітражі, що вражають своєю красою, кілька поганих картин, серед яких одна начебто Луки Кранаха, далі дерев'яний Христос на хресті і поганський жертвений вівтар з невідомого металу; він має форму довгастого чотирикутного ящика, його підтримують каріатиди, що стоять зігнувшись, з піднятими догори руками і невимовно огидними гримасами на обличчях. Проте ще сумніше враження справляє вже згадувана велика дерев'яна фігура спасителя, що стоїть поруч. Ця голова Христа з справжнім волоссям і тернами і з залитим кров'ю обличчям, безперечно, високо майстерно зображує смерть звичайної людини, а не народженого богом спасителя. В цьому обличчі відтворено тільки фізичні муки, а не поезію страждань. Така картина більше була б на місці в анатомічному театрі, ніж у божому домі...

Я оселився в готелі біля ринку, обід сподобався б мені ще більше, коли б не підсів до мене хазяїн з своїм довгастим пересиченим обличчям і з своїми нудними запитаннями. На щастя, мені допоміг визволитись приїзд ще одного подорожнього, якому довелося витримати ті самі запитання і в тому самому порядку: quis? quid? ubi? quibus auxilius? cur? quomodo? quando? * Цей приїжджий був старий, втомлений, підтоптаний чоловік, що, як видно було з його слів, мандрував по всьому світу і особливо довго жив у Батавії, заробив чимало грошей і знову все втратив і тепер, після тридцятилітньої відсутності, повертався на батьківщину, в Кведлінбург. «Адже,— сказав він,— наша родина має там фамільний склеп». Пан хазяїн на це дуже слушно зауважив, що для душі, власне, однаково, де буде поховане наше тіло. «У вас є на це документ?» — запитав подорожній, і при цьому навколо його скорботних губ і вицвілих очей зібралися неприємно хитрі зморшки. «А втім,— додав він боязко-заспокійливо,— нічого поганого я не хочу сказати про чужі могили; турки ховають своїх небіжчиків ще краще, ніж ми, їхні кладовища — справжні сади, вони сидять там на білих, увінчаних тюрбанами могильних плитах, в затінку кипарисів, погладжують свої поважні бороди і спокійно покурюють турецький тютюн із своїх довгих турецьких люльок; а в китайців — це справжня втіха дивитись, як вони манірно танцюють навколо могил своїх близьких, і моляться, і п'ють чай, і грають на скрипках, і дуже гарно прикрашають дорогі могили позолоченими гратками, фарфоровими фігурками, яскравими клаптиками шовку, штучними квітами й кольоровими ліхтариками,— все надзвичайно гарно,— а чи далеко звідси до Кведлінбурга?»

Кладовище в Госларі мені не дуже сподобалось. Значно краще враження справила на мене чарівна кучерява голівка, що, посміхаючись, виглядала з вікна досить високого першого поверху, коли я прибув у місто. Після обіду я знову відшукав миле віконце, але тепер там стояла лише склянка з лісовими дзвіночками. Я видряпався нагору, взяв ніжні квіточки із

* Хто? Що? Де? Яким чином? Навіщо? Як? Коли? *(Лат.)*

склянки, спокійно заткнув їх за капелюх, не звертаючи ніякої уваги на роззявлені роти, закам'янілі носи і вирячені очі, якими люди на вулиці, особливо старі жінки, спостерігали цю кваліфіковану крадіжку. Коли я годиною пізніше знову проходив повз цей будинок, красуня стояла біля вікна; побачивши свої квіти на моєму капелюсі, вона зашарілась і втекла. Тепер я роздивився гарне личко ще краще: це було ніжне й прозоре втілення подихів літнього вечора, місячного сяйва, солов'їних пісень і аромату троянд. Пізніше, коли вже зовсім стемніло, вона вийшла за двері. Я підходжу, наближаюсь до неї,— вона повільно відступає в темний передпокій,— я беру її за руку і кажу: «Я люблю гарні квіти і поцілунки, і якщо мені не дають їх добровільно, я краду їх»,— і я швидко поцілував її, а коли вона хотіла втекти, я заспокійливо прошепотів їй: «Завтра я від'їжджаю і, напевне, ніколи не повернуся»,— і я відчув таємний дотик любих уст і маленьких ручок і, сміючись, пішов геть звідти. Так, я не можу не сміятися, згадуючи, що несвідомо вжив тієї чарівної формули, якою наші червоні і сині мундири скоряють жіночі серця швидше, ніж своєю вусатою галантністю: «Завтра я від'їжджаю і, напевне, ніколи не повернуся!»

З моєї кімнати відкривався розкішний вид на Рамельсберг. Був чудовий вечір. Ніч мчала на своєму чорному коні, вітер розвівав його чорну гриву. Я стояв біля вікна і дивився на місяць. Чи справді на місяці є людина? Слов'яни називають її Клотаром; на їх думку, місяць прибуває через те, що Клотар поливає його водою. Коли я був ще маленьким, я чув, що місяць — це плід; коли він достигає, господь зриває його і кладе до інших повних місяців у велику шафу, що стоїть на краю огородженого парканом світу. Коли я підріс, я помітив, що світ зовсім не такий вже обмежений і що людський дух проломив дерев'яну огорожу і велетенським Петровим ключем — ідеєю безсмертя — відчинив двері усіх семи небес. Безсмертя! Чудова думка! Хто перший додумався до тебе? Чи був це нюрнберзький міщанин, що, сидячи теплим вечором біля дверей свого дому в білому нічному ковпаку і з білою череп'яною люлькою в зубах, з приємністю думав, як було б добре, отак, не випус-

каючи ні люлечки, ні живої душеньки з уст, перейти в принадну вічність? А чи був це закоханий юнак, що в обіймах своєї коханої подумав про безсмертя, подумав тому, що відчував його, і тому, що не міг інакше ні думати, ні відчувати? — Кохання! Безсмертя! — У мене в грудях раптом стало так гаряче, що мені здалося, ніби географи пересунули екватор, і він проходить тепер якраз крізь моє серце. І з мого серця полились почуття кохання, полились тужно в неосяжну ніч. Квіти в саду під моїм вікном запахли сильніше. Пахощі — це почуття квітів, і як серце людини вночі, коли воно самотнє і його ніхто не чує, відчуває сильніше, так і квіти, мабуть, сором'язливо дожидають темряви, щоб цілком віддатися своїм почуттям і вилити їх у солодких пахощах. Пролийтеся ж, ви, пахощі мого серця, і знайдіть по той бік гір кохану снів моїх. Вона вже лягла й спить; біля ніг її стоять навколішках ангели, і коли вона посміхається уві сні, кожна її посмішка — це молитва, яку повторюють ангели; в її грудях — небо з усіма його блаженствами, а кожний її подих примушує тремтіти моє серце вдалині; за шовковими віями її очей закотилося сонце, а коли вона знову розплющить очі, настане день, заспівають пташки, задзвенять дзвіночки черід, гори засяють в своїх смарагдових шатах, і я зашнурую свій ранець і помандрую далі.

Тієї ночі у Госларі зі мною трапилась незвичайна пригода. Ще й досі я не можу без остраху згадувати про неї. Я не полохливої вдачі, і, бачить бог, в мене не стискалося серце, коли, наприклад, гостра шпага шукала знайомства з моїм носом або коли на концерті лейтенант, позіхаючи, загрожував проковтнути мене; але привидів я боюсь майже так само, як і «Австрійский спостерігач». Що таке страх? Іде він од розуму чи від почуття? Це питання я часто обговорював з доктором Саулом Ашером, коли ми, траплялось, зустрічалися з ним у Берліні, в «Café royal», де я довгий час обідав. Він завжди доводив, що ми боїмося чогось тоді, коли наш розум визнає це щось страшним. Сила — тільки в розумі, а не в почутті. Поки я з апетитом їв і пив, він доводив мені перевагу розуму. Наприкінці він завжди дивився на годинник і завжди закінчував словами: «Розум є найвищий принцип». Розум!

Чуючи це слово, я ще й тепер бачу перед собою доктора Саула Ашера, з його абстрактними ногами, в тісному, трансцендентально-сірому сюртуку, бачу гостре, холодне як лід обличчя, що могло б правити за таблицю креслення в підручнику геометрії. Цей чоловік, якому вже давно за п'ятдесят, був втіленням прямої лінії і становив в цьому відношенні повну протилежність до мене бо я тоді існував тільки у вигляді Гогартової хвилястої лінії. В прагненні до позитивного бідолаха вифілософствував з життя всю його розкіш, усе сонячне проміння, всю віру і всі квіти, і йому не залишилось нічого, крім холодної позитивної могили. Особливо дратували його Аполлон Бельведерський і християнство. Він навіть написав брошуру проти християнства, в якій доводить його нерозумність і безпідставність. Взагалі він написав дуже багато книг, в яких розум завжди хизується своєю перевагою, причому бідний доктор ставиться до всього цього цілком серйозно і, з цього погляду, заслуговує всілякої пошани. Але комізм полягає в тому, що він робить поважно-дурнувату міну, не розуміючи чогось такого, що зрозуміє кожна дитина саме тому, що це дитина. Кілька разів побував я у доктора розуму в його власному будинку, де заставав гарненьких дівчат — адже розум не заперечує покликів чуття. Коли нещодавно я зібрався відвідати доктора, його слуга сказав мені: «Пан доктор щойно помер». Я відчув би не більше, коли б він сказав: «Пан доктор виїхав».

Але повернімося в Гослар. «Найвищий принцип — це розум!» — заспокоював я себе, облягаючись на ніч. Проте це не допомагало. Я щойно прочитав в «Німецьких оповіданнях» Фарнгагена фон Ензе, які взяв з собою з Клаусталя, ту жахливу історію, в якій дух небіжчиці матері попереджає сина уві сні про те, що батько хоче його вбити. Чудовий виклад цієї історії так вплинув на мене, що під час читання я відчував жахливий внутрішній холод. До того ж оповідання про привиди викликають ще більший жах, коли їх читаєш в дорозі, і особливо вночі, в місті, в будинку, в кімнаті, де раніш ніколи не бував. Яких тільки жахів не відбувалося вже на тому місці, де ти тепер лежиш? Так думається мимоволі. Крім того, місяць

освітлював кімнату так двозначно, по стінах сновигали якісь непрохані тіні, і коли я підвівся в ліжку, щоб роздивитись, я побачив...

Нема нічого страшнішого, ніж при місячному світлі несподівано побачити у дзеркалі власне обличчя. Саме в цю хвилину тяжко, ніби позіхаючи, почав бити дзвін і бив так довго й повільно, що після дванадцятого удару мені здалося, що минуло повних дванадцять годин і тепер дзвін має починати свої дванадцять ударів заново. Між останнім і передостаннім ударом почав бити ще якийсь годинник, дуже швидко, майже нестямно дзвінко, ніби сердячись на повільність свого колеги. Коли обидва залізні язики замовкли і в усьому домі запанувала мертва тиша, мені здалося раптом, що в коридорі під моїми дверима щось човгає й шурхотить, ніби невпевнена хода старої людини. Нарешті двері відчинились, і в кімнату ввійшов покійний доктор Саул Ашер. Холодний дрож пронизав мене з голови до п'ят, я тремтів, як осиковий лист, і ледве зважився глянути на привид. Він аж ніяк не змінився — той самий трансцендентально-сірий сюртук, ті ж абстрактні ноги, те ж таки математичне обличчя. Тільки й того, що був він трохи блідіший ніж завжди, і губи, які звичайно складали два кути в $22^1/_2$ градуса, були стулені, та очні кола мали більший радіус. Накульгуючи і, як завжди, спираючись на свою іспанську тростину, він наблизився до мене і, за звичкою розтягуючи слова, по-дружньому сказав: «Не бійтесь мене і не думайте, що я привид. Якщо ви вважаєте мене за привид, то це омана вашої фантазії. Що таке привид? Дайте визначення. Доведіть умови можливості привидів. Чи є якийсь розумний зв'язок між цим явищем і розумом? Розум, я кажу, розум...» — І тут привид перейшов до аналізу поняття розуму, процитував Кантову «Критику чистого розуму», II частину, І-й розділ, II книгу, 3-й параграф, про різницю між феноменами і ноуменами, потім сконструював проблематичну теорію віри в привидів, нагромаджував один силогізм на інший і закінчив логічним висновком, що ніяких привидів взагалі не буває. У мене тим часом по спині котився холодний піт, зуби цокотіли, немов кастаньєти, з переляку я кивав головою наприкінці кожної фрази,

якою привид доводив абсурдність страху перед привидами, а він демонстрував свої думки так заповзято, що через неуважність, замість свого золотого годинника, витяг з кишеньки повну жменю хробаків і, помітивши свою помилку, з кумедною й полохливою квапливістю ткнув їх назад. «Розум — найвищий...» Тут годинник вдарив першу годину, і привид зник.

З Гослара я рушив другого дня далі, частково навмання, частково з наміром відшукати брата клаустальського рудокопа. Знову прекрасна, весела недільна година. Я сходив на гори і пагорки, спостерігав, як сонце намагається розігнати туман, ішов радісно крізь шумливі ліси, і навколо моєї замріяної голови дзвеніли гослярські лісові дзвіночки. В своїх білих нічних мантіях стояли гори, ялини струшували з себе сон, свіжий ранковий вітер причісував їм звисле зелене волосся, пташки правили ранкову молитву, луки в долині виблискували, немов усипаний брильянтами золотий покров, і чередник ішов по луках з своєю дзвінкою чередою. Я, мабуть-таки, заблудився. Завжди прямуєш навпростець або збиваєшся на манівці і сподіваєшся так скоріше досягти мети. Як взагалі в житті, так і на Гарці. Але завжди трапляються добрі душі, які знову виводять нас на вірний шлях; вони роблять це охоче і, крім того, мають особливу втіху, що з самовдоволеним лицем, доброзичливо, гучним голосом пояснюють, який великий гак ми зробили, в яких безоднях і болотах могли загинути і яке щастя, що ми вчасно натрапили на таких знавців дороги, як вони. Одного такого знавця зустрів я недалеко від Гарцбурга. Це був вгодований гослярець з лискучо-опасистим, дурнувато-розумним обличчям; вигляд у нього був такий, ніби це він винайшов тваринну чуму. Частину шляху ми пройшли з ним разом, і він розповів мені різні історії з привидами, які були б гарними, коли б справа не закінчувалася звичайно тим, що біла постать виявлялася не марою, а браконьєром, і таємничі звуки видавали щойно народжені дикі поросята, а на горищі шурхотіла хатня кицька. Тільки коли людина хвора, додав він, їй здається, що вона бачить привиди; щодо його незначної особи, то він хворіє рідко, тільки коли-неколи у нього з'являються виразки на шкірі, і тоді він

натщесерце лікується слиною. Він звернув мою увагу на доцільність і розумність усього в природі. Дерева зелені, бо зелений колір корисний для ока. Я погодився з ним і додав, що господь створив худобу, бо м'ясні бульйони зміцнюють людину, створив ослів, щоб з ними можна було порівнювати людей, а самих людей, щоб вони їли м'ясні бульйони і не були ослами. Мій супутник був у захваті, що знайшов однодумця, його обличчя засяяло ще радісніше, і, дуже зворушений, він попрощався зі мною.

Поки він ішов поруч, природа, здавалося, втратила всі свої чари; та, як тільки він подався геть, дерева знову почали розмовляти, забриніло сонячне проміння, затанцювали лугові квіти, і блакитне небо обійняло зелену землю. Так, я це знаю краще: господь створив людину, щоб вона дивувалася з величі світу. Кожний автор, хоч би й який великий, прагне похвали своєму творінню, і в біблії, цих мемуарах господніх, виразно сказано, що людей він створив собі на хвалу і славу.

Після тривалого блукання я потрапив до оселі брата мого клаустальського приятеля, переночував там і пережив таку прекрасну поему:

І

На горі стоїть хатина,
В пій живе гірник старий.
Там шумить ялина тихо,
Світить місяць золотий.

Є в отій хатині крісло
В дивних різьбах — аж сія;
Хто сидить в нім — той щасливець,
І отой щасливець — я.

Біля ніг моїх дівчатко —
Чарівний, щасливий вид,
Очі — дві зорі блакитні,
Губки — наче рожі цвіт.

Сяють ті блакитні очі,
Мов безмежний небовид.

Ось вона кладе лукаво
Пальчик свій на рожі цвіт.

Ні, пряде ретельно мати,
Їй не чути наших слів,
Приграє на цитрі батько
Пісні давньої мотив.

І дівчатко шепотіти
Починає в тишині,—
Не одну вже таємницю
Звірило воно мені:

«З дня, як тітка наша вмерла,
Не з руки ходити нам
На стрілецький двір у Гослар,
Хоч красиво й гарно там!

Тут, у горах, так самотньо,
Стужа, тиша навкруги.
А зимою, наче в гробі,
Засипають нас сніги.

Я — дівчисько полохливе,
Мов дитя, боюсь весь час
Тих гірських недобрих духів,
Що вночі лякають нас».

Ці слова сказала мила
І, злякавшись їх сама,
Рученятками обличчя
Затулила обома.

Дужче шурхає ялина,
Прядка крутиться й хурчить,
І дзвенить тихенько цитра,
І старий мотив звучить:

«Злої влади темних духів
Ти не бійсь, моє дитя!
Добрі ангели на варті
Біля тебе все життя».

II

Віттям-пальцями ялина
Нишком горгає вікно,
Місяць тихо підглядає,
Підслухає нас давно.

За стіною в комірчині
Батько спить вже, й мати спить,
Нам не спиться — ми з тобою
Будем тихо гомоніть.

«В те, що молишся ти, милий,
Щось не віриться мені.
Уст твоїх лихе тремтіння —
Не молитва це, о ні!

Раз у раз мене лякає
Лють у тебе на устах,
Та очей твоїх проміння
Розганяє темний страх.

Маю сумнів я, що віру
Міг правдиву зберегти
В бога-батька, бога-сина
І святого духа ти».

«Ох, ще в неньки на колінах
Сидячи, малим хлоп'ям,
Вірив я у бога-батька,
Що добро дарує нам.

Він створив чудову землю
І на ній людей своїх,
Сонцю, Місяцю і зорям
Наперед призначив біг.

Старший я робивсь, дитино,
І далеко більш почав
Розуміти, і нарешті
В бога-сина вірить став.

В бога-сина, що любові
Зміст одкрив нам у житті,

І за це у нагороду
Був розп'ятий на хресті.

А тепер, коли я виріс,
Все читав і скрізь бував,
Чистим серцем, щирим серцем
Віру в духа я сприйняв.

Він творив великі й зараз
Більші здійснює дива:
Трощить замки злих тиранів,
Рабські ярма розбива.

Гоїть рани й поновляє
Людське право давніх літ,
За яким всі люди рівні,
Всі — один шляхетний рід.

Він розвіює тумани,
Вимітає, мов сміття,
Гніт химер, що труять щастя
І гноблять нас все життя.

Безліч рицарів відважних
В світі дух святий обрав,—
Щоб свою здійснити волю,
Він їм мужності надав.

Прапори палають, іскри
На мечах горять дзвінких!
Хочеш бачити, дитино,
Гордих рицарів таких?

Глянь на мене і не бійся,—
Поцілуй мене, дитя!
Я — святого духа рицар,
І його обранець я».

III

Тихо місяць за ялину
Заховався — зник на мить.
А у нас в кімнаті лампа
Кволо світить, ледь мигтить.

Та мої блакитні зорі
Не згасають ні на мить,
Уст рожевий цвіт палає,
І дівчатко шепотить:

«Тягнуть в нас маленькі гноми
Хліб і сало крадькома,
Покладем надвечір в скриню,
А надранок вже й нема.

Тії гноми позбирають
З молока вночі вершки,
Не прикриють глечик — кицька
Решту вип'є залюбки.

Наша кицька — справжня відьма.
Вітер свище, грім гримить,
А вона вночі на гору
До старих руїн біжить.

В давнину стояв там замок,
В замку блискали мечі,
Рицарі, пажі і дами
Танцювали там вночі.

Закляла лиха чаклунка
Люд і замок цей колись.
Зникло все — в німих руїнах
Хижі сови завелись.

Наша тітка говорила,
Якщо певне слово знать,
В слушний час і в слушнім місці
Уночі його сказать,—

Знов з руїн постане замок
В сяйві, світлий, як вінець,
Рицарі, пажі і дами
Знову підуть у танець.

Хто прокаже тее слово —
Буде замком володіть,

Юну честь його прославлять
Барабани й трубна мідь!»

Так казками розцвітає
Уст її рожевий цвіт,
А в очах її для мене
Небо й зорі — цілий світ.

Обвива своїм волоссям
Пальці дівчинка мені,
І цілує, і сміється,
І змовкає в тишині.

Речі в цю кімнату тиху
Мов з минулого зійшлись,
Стіл і скрипя — я, здається,
Бачив їх уже колись.

Мирно цокає годинник.
Чую — цитра на стіні
Починa сама бриніти,
І сиджу, як уві сні.

Саме тут те слушне місце,
Саме зараз — слушна мить;
Почуваю — зараз певне
Слово з уст моїх злетить.

Бачиш, мила, просвітліла
Темна ніч, глуха пора;
Зашумів струмок у лісі,
Прокидається гора.

Вже в ущелині лунають
Звуки цитри, гномів спів,
І, немов весна, безумний
Раптом ліс квіток розцвів.

Квіти, мудрі, дивні квіти,
Весь казковий ряст і цвіт
Сходить пахощами, наче
Подолавши муки гніт.

Диким полум'ям троянди
В тісноті навкруг звелись;
Мов колони кришталеві,
Пнуться лілії увись.

Зорі, мов сонця великі,
Тужно сяють з вишини,
В чаші лілій велетенських
Тихе світло ллють вони.

Але ми — найбільш, дитино,
Ми за цей змінились час,—
Смолоскипи, шовк і злото
Сяють весело круг нас.

Ти — принцеса; ця хатина —
Замок світлий, мов вінець.
Рицарі, пажі і дами
Ось ідуть уже в танець.

Буду я тобою, замком —
Цілим світом — володіть.
Юну честь мою вславляють
Барабани й трубна мідь! *

Сонце зійшло. Тумани зникли, немов привиди після третіх півнів. Я знову виходив на гори і спускався з гір, і переді мною пливло прекрасне сонце, осяваючи дедалі нову красу. Дух гір одверто виявляв до мене свою прихильність; він знав, мабуть, що такий поет може розповісти згодом багато цікавого, і цього ранку показав мені свій Гарц таким, яким його, звичайно, не кожний бачить. Але й мене побачив Гарц таким, яким мало хто бачив, на моїх віях блищали такі ж коштовні перли, як на травах в долині. Ранкова роса любові зросила мої щоки, шумливі ялини розуміли мене, вони ворушили вітами — то підводили їх, то схиляли, подібно до німих, що виявляють радість рухами рук, і вдалині щось чудово й таємничо лунало, ніби дзвони забутої лісової церкви.

---

* Переклад Марії Пригари.

Кажуть, що це дзвіночки черід, які мають на Гарці такий приємний, ясний і чистий звук.

З того, як високо підбилося сонце, зрозумів я, що було вже опівдні, коли я натрапив на таку череду; пастух, привітний русявий хлопець, сказав мені, що велика гора, біля підніжжя якої я стою,— це старий, уславлений в усьому світі Брокен. На багато годин ходу навколо не було жодної хати, і я зрадів, коли хлопець запросив мене поїсти. Ми присіли з ним до déjeuner dinatoire *, що складався з сиру і хліба; овечки підбирали крихти, любі чистенькі телятка стрибали навколо нас, лукаво подзвонюючи своїми дзвіночками і посміхаючись до нас своїми великими, задоволеними очима. Ми трапезували просто по-королівському; взагалі мій хазяїн здався мені справжнім королем, і оскільки до цього часу він єдиний король, який дав мені хліба, я й хочу його по-королівському оспівати.

Ти король, пастуше любий,
Кожен пагорок — твій трон,
Над тобою світить сонце
Яскравіше всіх корон.

Вівці — фрейліни підлесні —
Туляться тобі до ніг,
А телята — камергери —
Ген пощипують моріг.

Бистрі й жваві цапенята —
То артисти-штукарі,
А дзвіночки, флейти пташок —
То музика при дворі.

Як же любо все співає!
Ліс зашелестів, загув,
Чути рокіт водоспаду,
І король наш, бач, заснув.

В ці хвилини тимчасово
Пес всю владу перейма,

* Сніданок, обід *(франц.)*.

Лютo гавкає, сердитий,
Що порядку тут нема.

А король вві сні бурмоче:
«Бути королем — біда!
Я додому швидше хочу,
Королева дожида.

Лиш у подруги в обіймах
Від турбот спочину я,
Ув очах її глибоких
Вся монархія моя!» *

Ми дружньо попрощались, і я весело почав підійматися вгору. Незабаром я ввійшов у ліс високих, аж до неба, ялин, до яких почуваю особливу пошану. Цим деревам не дуже-то легко зростати, і в юності їм таки доводиться зазнавати лиха. Гора тут всіяна великими брилами граніту, і більшість дерев мусить обплітати їх своїм корінням або розщеплювати і з великим зусиллям діставатися до грунту, з якого вони могли б живитися. Тут і там гранітні брили лежать одна на одній і утворюють щось схоже на арку, а на ній стоять дерева, звісивши голе коріння аж до самого камінного підніжжя, де воно, нарешті, торкається землі так, що створюється враження, ніби ялини ростуть просто в повітрі. А все-таки вони досягли такої могутньої високості, і, обплівши своїм корінням граніт, немов зрослися з ним, стоять міцніше, ніж їхні ледачі друзі на лагідному лісовому грунті рівнини. Так і в житті тримаються ті великі мужі, що, здолавши первісткові перепони й перешкоди, змужніли і вкоренилися. По гілках ялин бігали вивірочки, а внизу походжали жовті олені. Коли я бачу цю милу, благородну тварину, я не можу зрозуміти, як це освічені люди знаходять втіху в тому, щоб уполювати її і вбити. Адже ця тварина виявилась милосердішою за людей і своїм молоком врятувала від смерті багатостраждального сина святої Женев'єви, Шмерценрейха.

---

* Переклад Оттілії Словенко.

Як гарно пробивається золоте сонячне проміння крізь густу зелень ялиш! Коріння дерев утворює природні східці. Тут і там м'які мохові лави; каміння на цілий фут обросло найкращим мохом, наче вкрилося подушками з яскраво-зеленого оксамиту. Приємна прохолода і мрійливе дзюркотіння джерел. Тут і там бачиш, як з-під каміння б'є сріблясто-прозора вода, обмиваючи голе коріння дерев і молоду паросль. Схиляєшся над усім цим і ніби чуєш водночас таємницю проростання і спокійне биття серця гори. В деяких місцях вода з-під каменю й коріння б'є дужче і утворює маленькі водоспади. Тут приємно посидіти. Навколо таке чарівне бурмотіння і шурхіт, пташки перегукуються уривчасто й клично, дерева шепочуть ніби тисячами дівочих голосів, ніби тисячами дівочих очей позирають на нас рідкісні гірські квіти, вони тягнуться до нас із напрочуд широкого, химерно вирізаного листя, грайливо мерехтить тут і там веселе сонячне проміння, замислені трави розповідають одна одній зелені казки,— і все це ніби зачароване, все стає дедалі таємничішим і таємничішим, оживає прадавній сон, з'являється кохана,— ах, як швидко вона знову зникає!

Що вище сходиш нагору, то нижчі й присадкуватіші стають ялини, вони наче дедалі більше зіщулюються, аж поки залишаються самі кущі чорниці, порічок та гірська трава. Тут уже стає відчутно холодніше. Тільки тут як слід бачиш химерні скупчення гранітних брил, що часом вражають своїми розмірами. Це, напевне, м'ячі, що ними злі духи бавляться у Вальпургієву ніч, коли відьми злітаються сюди верхи на мітлах та гнойових вилах і починають шалені, огидні гриша, як розповідала мені про це легковірна нянька і як це можна бачити на чудових ілюстраціях до Фауста художника Ретцша. Так, один юний поет, який їхав верхи з Берліна в Геттінген і в першотравневу ніч проїздив повз Брокен, помітив навіть кількох літературних дам, які зійшлися на прискалку гори і утворили товариство для естетичного чаювання, з приємністю читали «Вечірню газету», визнавали за універсальних геніїв своїх поетичних козенят, що, мекаючи, стрибали навколо стола, і давали категоричні оцінки всім явищам німецької

літератури; але коли вони дійшли до «Ратклiфа» та «Альманзора» і відмовили авторові у побожності й християнстві — в юнака волосся на голові стало дибом, жах охопив його,— і я узяв коня в остроги і помчав геть.

Справді, коли сходиш на вершину Брокену, не можеш стриматись від думки про захоплюючі блоксберзькі історії і особливо про велику містичну німецьку національну трагедію — про доктора Фауста. Мені завжди здавалося, ніби чийсь кінь іде вгору поряд зі мною і хтось гумористично відсапується. І я вважаю, що навіть Мефістофель мусить з трудом хапати повітря, видираючись на свою улюблену гору; це надзвичайно важка дорога, і я зрадів, коли нарешті побачив довгожданий будинок на Брокені.

Цей будинок, відомий з численних малюнків, має один тільки поверх і стоїть на вершині гори; збудований він лише в 1800 році графом Штольберг-Вернігероде, і його ж таки коштом в ньому утримується готель. Стіни надзвичайно товсті — щоб захистити взимку від вітрів і холоду; дах низький, над ним збудовано спостережну вишку у вигляді вежі; до будинку прилягають ще два маленькі будиночки, з яких один раніше був притулком для відвідувачів Брокену.

Входячи у Брокенський будинок, я перейнявся відчуттям чогось незвичайного, казкового. Після довгого, самотнього блукання серед ялин і скель ти опиняєшся раптом в надхмарній оселі; міста, гори і ліси залишилися внизу, тут на горі — змішане товариство чужих людей, що приймає тебе, як ведеться в таких місцях, майже як очікуваного гостя, напівзацікавлено, напівбайдуже. Я побачив, що в будинку повно гостей, і, як личить розумній людині, одразу подумав про ніч, про незручність солом'яного матраца; я попросив чаю голосом вмираючого, і хазяїн Брокенського готелю був досить кмітливим і зрозумів, що хворій людині треба на ніч пристойного ліжка. Він і влаштував мені таке ліжко у вузенькій кімнатці, де вже розташувався якийсь молодий купчик, довготелесий блювотний порошок у коричневому сюртуку.

У залі вирувало й кипіло життя. Студенти з різних університетів. Деякі з них щойно приїхали і

обідали, інші готувалися в дорогу, зав'язували ранці, вписували свої імена в книгу відвідувачів, одержували букетики брокенських квітів від служниць; тут щипали за щічки, співали, стрибали, веселилися, запитували, відповідали... Доброї погоди, щасливої дороги, ваше здоров'я, адьє! Дехто з від'їжджаючих був уже напідпитку, і від навколишньої краси мав подвійну втіху, бо п'яному в очах двоїться.

Добре підкріпившись, я вийшов на вишку і побачив там якогось невеличкого пана з двома дамами, молодшою і трохи старшою. Молода дама була дуже вродлива. Велична постать, на кучерявій голові чорний атласний капелюшок на зразок шолома, білими перами якого бавився вітрець; стрункий стан її так щільно охоплював чорний шовковий плащ, що вимальовувались благородні форми, а широко відкриті великі очі спокійно дивились у широкий, вільний світ.

В дитинстві я думав тільки про чарівні і казкові історії, і кожна вродлива дама з страусовими перами на голові здавалася мені королевою ельфів, а коли я помічав, що шлейф її сукні мокрий, я вважав її русалкою. Тепер я думаю інакше, знаючи з природознавчої історії, що ті символічні пера належать найдурнішому птахові і що шлейф дамської сукні може стати мокрим від цілком природної причини. Коли б я очима колишнього хлопчика побачив згадану молоду красуню в згаданому місці на Брокені, я, звичайно, подумав би: «Це гірська фея, і це на слова її заклинання постала вся краса, яку ми бачимо з цієї гори». Справді, найчудовішим здається нам усе, коли ми вперше дивимося з Брокену вниз, усі сторони нашого духу сприймають нові враження, і вони, здебільшого різноманітні, навіть суперечливі, зливаються в нашій душі у велике, поки що невиразне, незрозуміле почуття. Коли нам щастить збагнути це почуття в самій його суті, ми можемо зрозуміти і характер гори. Це чисто німецький характер як у своїх недоліках, так і в своїх достоїнствах. Брокен — німець. З німецькою грунтовністю він чітко і ясно, немов у велетенській панорамі, показує нам багато сотень міст, містечок і сіл, що лежать здебільшого на північ, і всі гори, ліси, ріки, долини в безмежній далині довкола. Та саме через це все навкіл здається чітко

окресленою, добре розфарбованою географічною картою, тому й не тішать ока всі оті гарні краєвиди; так завжди буває з нами, німецькими компіляторами: завдяки сумлінності, з якою ми прагнемо відтворити геть усе, як воно є, в цілому, ми не спроможні дати щось гарне в деталях. Гора також має в собі щось по-німецькому спокійне, кмітливе, толерантне: саме тому, що вона може бачити все так далеко і так ясно. І якщо така гора розплющить свої великі очі, вона зможе побачити дещо більше, ніж ми, короткозорі карлики, що з усіх боків видряпуємось на неї. Багато хто навіть запевняє, що Брокен має в собі багато філістерського, недарма Клаудіус співав: «Блоксберг, довготелесий пан філістер». Але це помилка. Щоправда, прикриваючи іноді свою голову білим ковпаком туману, він набуває деякого нальоту філістерства, але робить це, як і всі великі німці, з чистісінької іронії. Добре відомо, що у Брокену є своя розгульна, фантастична пора — наприклад, травнева ніч. Тоді з веселими вигуками він підкидає вгору свій туманний ковпак і, так само, як і всі ми, впадає в справжнє, суто німецьке романтичне божевілля.

Я одразу ж спробував зав'язати з прекрасною дамою розмову: адже краса природи тільки тоді дає нам насолоду, коли ту ж мить можна висловити про неї свою думку. Дама була не блискучого розуму, але уважна і вдумлива. Поводження справді благородного. Я маю на увазі не те звичайне, застигле, негативне благородство, яке достоту знає, чого не слід робити, а те рідкісне, вільне, позитивне благородство, яке точно підказує, що саме можна робити, і при цілковитій невимушеності дозволяє нам найбільш впевнено поводитись у товаристві. Я, самому собі на здивування, виявив чимало географічних знань, називав допитливій красуні всі міста, що лежали перед нами, відшукував і показував їх на моїй карті, яку, з міною справжнього доцента, розстелив на кам'яному столі посеред вежі. Деяких міст я не міг знайти, мабуть, тому, що шукав більше пальцями, ніж очима, які тим часом вивчали обличчя прекрасної дами і знаходили там кращі місця, ніж Шірке та Еленд. Це обличчя належало до тих, що не викликають пристрасті, рідко захоплюють і завжди подобаються. Я

люблю такі обличчя, бо своєю посмішкою вони заспокоюють моє бунтівливе серце.

Які взаємини зв'язували маленького пана з тими дамами, я не міг здогадатися. Це була тоненька, примітна постать. Маленька голівка, скупо вкрита сивим волоссячком, що спалало на вузенький лоб до зеленкуватих, немов у коника, очей, круглий ніс випинався далеко вперед, в той час як рот і підборіддя боязко відступили назад, до вух. Це личко здавалось виліпленим з ніжної жовтуватої глини, з якої скульптори роблять свої перші моделі. Коли він стискав вузькі губи, на його щоках збиралися тисячі півкруглих приємних зморщок. Маленький чоловічок не казав ні слова і тільки часом, коли старша дама шепотіла йому щось приязне, посміхався, як мопс, хворий на нежить.

Ця старша дама була матір'ю молодшої і також мала найблагородніші манери. В її очах світився хворобливо-мрійливий глибокий розум, навколо її уст лежала сувора побожність, проте мені здалося, що колись вони були дуже гарні, багато сміялися, їх багато цілували і вони багато цілували. Її обличчя нагадувало Codex palimpsestus, де з-під вписаного ченцем свіжого тексту отців церкви виглядають напівстерті вірші старогрецького співця кохання. Обидві дами разом з своїм супутником цього року були в Італії і розповіли мені багато цікавого про Рим, Флоренцію та Венецію. Мати багато розповідала про картини Рафаеля в соборі св. Петра; дочка більше говорила про оперу в театрі Фениче.

Поки ми розмовляли, почало смеркати; повітря стало ще холоднішим, сонце схилилося нижче, і в вежу набилося студентів, молодих майстрових і поважних городян разом з дружинами й дочками — всі хотіли побачити захід сонця. Це справді величне видовище сповнює душу молитовним настроєм. З чверть години всі стояли в суворому мовчанні, дивлячись, як прекрасна вогняна куля поступово хилиться до обрію; на обличчя лягав відблиск вечірньої заграви, руки мимоволі складалися молитовно; здавалося, що ми, тиха громада, стоїмо посеред якогось велетенського собору, і священик підіймає угору тіло господнє, а з органа ллються звуки вічного хоралу Палестріни.

Стоячи так у глибокій задумі, я почув, як хтось біля мене вигукнув: «Яка гарна взагалі природа!» Ці слова вирвались із сповнених почуття грудей мого товариша по кімнаті, молодого купчика. Його вигук повернув мене знову до буденного настрою, і я спромігся розповісти дамам багато гарного про захід сонця і тим часом спокійно, ніби непароком, провів їх до їхньої кімнати. Вони дозволили мені ще з годинку поговорити з ними. Як і сама земля, наша розмова оберталася навколо сонця. Мати сказала, що сонце, занурюючись в туман, нагадує яскраво палаючу троянду, яку галантний небосхил скинув у широко розіслану вінчальну фату своєї укоханої землі. Дочка посміхнулась і сказала, що часте споглядання таких природних явищ послаблює враження від них. Мати внесла поправку в цю хибну думку цитатою з гетевських «Листів з подорожі» і спитала, чи я читав Вертера? Здається, ми розмовляли також про ангорських кицьок, етруські вази, турецькі шалі, макарони і про лорда Байрона, з віршів якого старша дама, дуже мило шепелявлячи й зітхаючи, продекламувала кілька рядків, що оспівували захід сонця. Молодій дамі, яка не розуміла по-англійському і хотіла познайомитися з тими віршами, я порекомендував перекласти мовою прекрасної високоталановитої землячки, баронеси Елізи фон Гогенгаузен; з цієї нагоди, як завжди у бесіді з молодими дамами, я не забув висловитися про безбожність Байрона, його безлюбість та безутішність і бог зна ще про що.

Після цього я знову пішов на Брокен погуляти, адже там ніколи не буває зовсім темно. Туман був не густий, і я міг бачити обриси обох вершин, з яких одна має назву Відьомського вівтаря, а друга — Диявольського амвона. Я вистрілив із пістолета, однак постріл не відлунився. Натомість я почув знайомі голоси, і мене раптом почали обіймати й цілувати. Це були мої земляки, вони виїхали з Геттінгена на чотири дні пізніше за мене і дуже здивувались, коли зустріли мене в цілковитій самоті на Блоксбергу. Одразу почалася жвава розмова, ми висловлювали захоплення, домовлялися про зустрічі, реготалися, поринали в спогади і думками були знову в нашому вченому Сибіру, де культура така висока, що ведмедів

прив'язують біля готелів, а соболі бажають мисливцеві на добраніч.

У великій кімнаті сіли вечеряти. Довгий стіл з двома рядами зголоднілих студентів. Спочатку звичайнісінька студентська розмова: дуелі, дуелі й знову дуелі. Товариство складалося здебільшого з галлезців, тим-то й розмова оберталася здебільшого навколо Галле. Гофрату Шютцу екзегетично перемили всі кісточки. Потім заговорили про те, що останній прийом у кіпрського короля пройшов блискуче, що король визнав спадкоємцем престолу свого позашлюбного сина і взяв собі за дружину з лівого боку якусь ліхтенштейнську принцесу, що він розпрощався з державною метресою і що все зворушене міністерство, згідно з встановленим порядком, проливало сльози. Навряд чи треба пояснювати, що йдеться про поважних завсідників галлезьких пивниць. Після цього розмова перейшла на двох китайців, яких два роки тому можна було бачити в Берліні, і які тепер видресирувались в Галле на приват-доцентів з китайської естетики. Тут посипалися дотепи. Уявили такий випадок: німець показує себе за гроші в Китаї. Заради цієї оказії виготовлено анонс, в якому мандарини Чінг Чанг-чунг та Гі Га-го засвідчують, що це справжній німець, і перераховують його кунстштюки, які полягають головним чином в уміннї філософствувати, курити тютюн і виявляти терпіння, і де наприкінці вміщено застереження для глядачів, щоб о дванадцятій годині — в час годівлі — не приводили з собою собак, бо вони мають звичку викрадати у бідолашного німця найкращі шматки.

Молодий бурш, який недавно побував у Берліні, щоб освіжитись, розповідав про це місто багато, але дуже однобічно. Він відвідав Висоцького і театр, але судження його про них були хибні. «Кваплива молодь у словах...» і т. д. Він розповідав про витрати на театральний гардероб, скандали з артистами й артистками і т. ін. Юнак не знав, що в Берліні, де взагалі зовнішній блиск має велике значення, про що свідчить загальновідомий вираз: «Усі так роблять»,— цей показний бік має особливо пишно розквітнути на кону, і дирекція театрів здебільшого мусить турбу-

ватись про «колір бороди, в якій треба грати роль», і про відповідність костюмів, рекомендованих присяжними істориками і пошитих кравцями з історичною освітою. І це просто необхідно. Адже, коли б Марія Стюарт наділа фартух, який носили за часів королеви Анни, то, звичайно, банкір Христіан Гумпель мав би право поскаржитись, що йому цим зіпсовано всю ілюзію, а якби лорд Берлі помилково надів штани Генріха IV, то, звичайно, військова радниця фон Штейнцопф, народжена Лілієнтау, весь вечір не зводила б очей з цього анахронізму. Така облудна дбайливість генеральної дирекції про повноту ілюзії поширюється не тільки на фартушки та штани, а й на тих осіб, що надягають їх. Так, в майбутньому роль Отелло повинен виконувати справжній негр, якого професор Ліхтенштейн виписав для цього з Африки; в «Людиноненависництві і каятті» Евлалію повинна грати справжня пропаща жінка, Петера — справжній молодий йолоп, а Невідомого — справжній таємничий рогоносець, але цих трьох, мабуть, не доведеться виписувати з Африки. Якщо вищезгаданий юнак погано зрозумів умови берлінського театру, то ще менше помітив він, що яничарська опера Спонтіні, з її литаврами, слонами, сурмами й гамтамами, є героїчним засобом зміцнення войовничого духу нашого оспалого народу, засобом, який давно вже рекомендували хитрі політики Платон і Ціцерон. А найменше зрозумів юнак дипломатичне значення балету. Я ледве розтлумачив йому, що в ногах Гоге більше політики, ніж у голові Бухгольца, що кожне його танцювальне па означає дипломатичний виверт і кожний його рух має політичний зміст; так, наприклад, він має на увазі наш кабінет міністрів, коли, пристрасно зігнувшись, далеко вперед простягає руки; він натякає на Бундестаг, коли сто разів крутиться на одній нозі і не рушає з місця; він має на увазі маленьких государів, коли дріботить по сцені наче із зв'язаними ногами; він змальовує європейську рівновагу, коли хитається з боку на бік, мов п'яний; він показує конгрес, коли, вигнувши руки, тісно переплітає їх і, нарешті, він зображує нашого завеликого друга на Сході, коли, поволі випростовуючись, підводиться, надовго

завмирав в цій позі і раптом починав виробляти найжахливіші стрибки. Юпакові впала завіса з очей, і тепер він розуміє, чому танцюристи дістають більший гонорар, ніж великі поети, чому балет є невичерпною темою для розмов у дипломатичному корпусі і чому часто вродлива балерина має ще й приватне утримання від міністра, який, звичайно, день і ніч клопочеться про те, щоб роз'яснити їй свою політичну системочку. Клянусь Анісом! Як багато є екзотеричних* і як мало езотеричних** відвідувачів театру! Дурна публіка сидить і роззявляє рота, і дивується з стрибків і піруетів, і вивчає анатомію по статурі пані Лем'єр, і аплодує антраша пані Реніш, і базікає про грацію, гармонію та стегна,— і ніхто не помічає, що в танцювальному шифрі проходить перед його очима доля німецької вітчизни.

Зачіпаючи в розмові то те, то се, ми не випускали з очей і корисного: великих блюд, чесно наповнених м'ясом, картоплею і т. ін. Проте їжа була несмачна. Я мимохідь сказав про це моєму сусідові, але той, з акцентом, що виказував швейцарця, зовсім не ввічливо відповів, що ми, німці, так само мало обізнані із справжньою волею, як і з справжньою невимогливістю. Я знизав плечима і зауважив, що справжніми князівськими лакеями і підлабузниками завжди є швейцарці, і здебільшого їх так і називають швейцарами, і що взагалі теперішні швейцарські борці за свободу, що так часто й сміливо виступають перед публікою з політичними промовами, нагадують мені отих зайців, які на ярмаркових площах стріляють з пістолетів, дивують своєю сміливістю дітей і селян, а проте залишаються зайцями.

Син Альпів, звичайно, не мав на увазі нічого лихого. «Він був товстун, отже — добра людина», як каже Сервантес. Але мого сусіда з другого боку, грейфсвальдця, його слова дуже допекли: він почав доводити, що німецька сила й простота ще не згасли, торохнув себе в груди і спорожнив величезний кухоль світлого пива. Швейцарець озвався: «Ну, ну!» Але що заспокійливіше він це казав, то більше ка-

* Тих, що розуміють тільки зовнішній бік твору.
** Тих, що розуміють внутрішню суть твору.

зився грейфсвальдець. Це був чоловяга з тієї епохи, коли вощі благоденствували, а перукарі боялися сконати з голоду. Його довге волосся звисало до плечей, на ньому був рицарський берет, чорний, старогерманського крою сюртук, брудна сорочка, що водночас правила і за жилет, а під нею медальйон з пучком волосся білого Блюхерового коня. Він мав вигляд дурня в натуральну величину. Я люблю деяке пожвавлення за вечерею і тому дозволив втягти себе в патріотичну суперечку. Він вважав, що Німеччину треба поділити на тридцять вісім округ. Я, навпаки, запевняв, що їх має бути сорок вісім,— тоді можна було б скласти більш систематизований довідник по Німеччині, а це ж таки копче потрібно,— пов'язувати життя з наукою. Мій грейфсвальдський приятель був ще й німецьким бардом і, як він довірився мені, працював над національною героїчною поемою, в якій мав уславити Армінія та його битву. Я дав йому кілька корисних порад щодо виготовлення цього епосу. Я звернув його увагу на те, що болота і вибоїсті стежки Тевтобурзького лісу можна звуконаслідувально відтворити водянистими й вибоїстими віршами і що було б дуже патріотично і гарно примусити Вара та інших римлян говорити тільки дурниці. Сподіваюсь, що цим художнім прийомом йому пощастить, з таким же успіхом, як і іншим берлінським поетам, створити цілковиту ілюзію.

За нашим столом ставало дедалі гамірніше. Вино витиснуло пиво, запарували пуншові чаші, ми пили, цокались і співали. Зазвучав старовинний ландесфатер, чудові пісні В. Мюллера, Рюккерта, Уланда та ін, і прекрасні мелодії Метфесселя. Найкраще прозвучали німецькі слова нашого Арндта: «Господь на те створив залізо, щоб нам не буть рабами!» А надворі гуло, немов стара гора співала разом з нами, і дехто з приятелів, похитуючись, запевняв уже, що гора весело киває своєю лисою головою і через те наша кімната хилиться то в один, то в другий бік. Пляшки летіли, а голови важчали. Один ревів, другий верещав, третій декламував з «Провини», четвертий говорив по-латині, п'ятий проповідував поміркованість, а шостий видерся на стілець і повчав: «Панове! Земля — це круглий вал, люди — окремі шпе-

ники на ньому, розкидані, очевидно, в безладді, але вал крутиться, шпеники чіпляються то тут, то там і бринять, одні — частіше, інші — рідше, виникає чудова, складна музика, і зветься вона світовою історією. Отже, ми говоримо спочатку про музику, далі про світ і, нарешті, про історію; ця остання ділиться на позитивну частину і на шпанських мушок»,— і так воно йшло собі далі, то з глуздом, то втрачаючи будь-який глузд.

Якийсь добродушний мекленбуржець, що втопив свій ніс у бокалі з пуншем і з блаженною посмішкою вдихав його пару, зауважив, що почуває себе так, ніби знов опинився в театральному буфеті в Шверіні. Хтось інший тримав свій бокал, наче підзорну трубу, біля самого ока і, здавалось, уважно розглядав нас в той час, як вино лилося йому по щоках у роззявлений рот. Грейфсвальдець, у раптовому піднесенні, кинувся мені на груди з радісним белькотінням: «О, зрозумій мене, я закоханий, я щасливий, мене теж кохають і — чорт мене забери! — це освічена дівчина, у неї повні груди, вона ходить у білому платті і грає на піаніно!» А швейцарець плакав, ніжно цілував мені руку і безперервно стогнав: «О Бе́белі! О Бе́белі!»

У цьому шарварку, де тарілки танцювали, а склянки вчилися літати, проти мене сиділи два юнаки, вродливі й бліді, як мармурові статуї, один схожий більше на Адоніса, другий на Аполлона. Вино, ледь помітним рум'янцем зчервонило їм щоки. З безмежною любов'ю дивились вони один на одного, наче один міг читати в очах у другого, і їхні очі сяяли так, ніби туди впало кілька крапель світла із сповненої палким коханням чаші, яку чистий ангел переносить з однієї зірки на іншу. Вони тихо розмовляли, їхні голоси пристрасно тремтіли, і то були печальні історії, в яких звучав дивний біль. «І Лора вже також померла!» — сказав один і зітхнув; помовчавши, він розповів про дівчину з Галле, що закохалася в студента, а коли той виїхав з Галле, більше ні з ким не розмовляла, нічого не їла, день і ніч тужила і не зводила очей з канарейки, яку подарував їй коханий. «Канарейка померла, й одразу ж після цього померла й Лора!» — так закінчувалося оповідання, і обидва юнаки мовчали знову і так зітхали, наче в них серце

розривалось. Нарешті другий сказав: «Душа моя сумує! Ходім зі мною в темну ніч! Я хочу надихатись духом хмар і місячним промінням. Товаришу мого смутку! Я люблю тебе, твої слова бринять, як шелест осоки, як дзюркотіння джерела, вони знову лунають в моїх грудях, але душа моя повна смутку!»

Юнаки підвелися, один обійняв за плечі другого, і вони покинули галасливий зал. Я подався за ними і побачив, як вони ввійшли в темну кімнату і один з них, замість вікна, відчинив дверцята гардероба, як обидва зупинились перед ним, сумно простягаючи руки, і почали говорити по черзі. «О, подуви хмурої ночі! — вигукнув перший,— як освіжаєте ви мої щоки! Як любо бавитесь ви моїми розмаяними кучерями! Я стою на хмарній вершині гори, піді мною лежать охоплені сном людські міста і виблискують блакитні води. Прислухайся! Там, внизу, в долині, шумлять ялини, там понад горбами, як туманні постаті, линуть духи предків. О, коли б я міг разом з вами мчати на хмарному коні крізь буряну ніч, понад розбурханим морем, у вись, до зірок! Та горе моє! Я обтяжений стражданням, і душа моя повна смутку!» — Другий юнак так само пристрасно простяг до гардероба руки, сльози покотилися з його очей, і голосом, повним туги, він звернувся до жовтих шкіряних штанів, що здалися йому повнею місяця: «Яка прекрасна ти, дочко небес! Який блаженно спокійний твій вид! Ти пропливаєш, сповнена дивного чару! Зірки пливуть на схід по твоїх блакитних стежках. Побачивши тебе, радіють хмари і світлішають їхні похмурі постаті. Хто на небесах зрівняється з тобою, породження ночі? В твоїй присутності зірки ніяковіють від сорому і ховають свої очі, що спалахують зеленим вогнем. Куди зникаєш ти зі своєї стежки, коли під ранок блідне твій вид? Чи маєш ти, як я, своє Галле? Чи живеш ти у затінку смутку? Чи твої сестри попадали з неба? Їх вже немає, твоїх сестер, що так радісно супроводили тебе вночі? Авжеж, вони попадали згори, о прекрасне світило, і ти часто ховаєшся, щоб посумувати за ними. Але колись настане ніч, і ти, ти також зникнеш і покинеш свої блакитні стежки там, у висості. Тоді зірки, що соромились раніш твоєї присутності, підведуть свої зелені голівки і

звеселяться. А тепер ти, в оздобі свого проміння, позираєш з брами небес. О вітри, розірвіть хмари, щоб засяяло породження ночі й освітило зарослі кущами гори і щоб розбурхане море покотило у сяйві пінисті хвилі свої!»

Добре знайомий мені не дуже худий приятель,— він більше пив, ніж їв,— хоч і сьогодні ввечері проковтнув, як звичайно, порцію волової печені, якою наситилися б шість гвардії лейтенантів і невинне дитя,— вскочив у кімнату в чудовому настрої, тобто свиня-свинею, упхнув обох елегійних друзів не дуже обережно в гардероб, подався з гуркотом до вихідних дверей і захазяйнував надворі, як справжній розбишака. Галас у залі ставав дедалі невиразнішим і глухішим. Обидва юнаки в гардеробі стогнали і плакали — вони нібито лежали розбиті біля підніжжя гори, з горлянок у них лилося благородне червоне вино, вони до черзі зрошували ним один одного, і один говорив до другого: «Прощай! Я почуваю, що стікаю кров'ю. Навіщо ти будиш мене, весняний вітре? Ти пестиш мене і говориш: «Я окроплю тебе небесною росою». Проте наближається час моєї загибелі, наближається буря, яка розвіє моє листя! Завтра прийде мандрівник, прийде той, хто бачив мене в усій красі, його очі шукатимуть мене скрізь у полі, та ніде не знайдуть...». Але все покривав добре знайомий бас, який надворі, перед порогом, з прокльонами і радісними вигуками по-блюзнірському скаржився, що на всій темній Вендській вулиці немає жодного ліхтаря і не видно навіть, в кого ти повибивав шибки.

Я можу багато випити — скромність не дозволяє мені назвати кількість пляшок,— і я дістався до моєї спальні в досить пристойному вигляді. Молодий купчик був уже в ліжку, в своєму крейдяно-білому нічному ковпаку і шафранно-жовтій куртці з гігієнічної фланелі. Він ще не спав і хотів зав'язати зі мною розмову. Він був з Франкфурта-на-Майні і тому одразу ж почав говорити про євреїв, які втратили почуття краси і благородства і продають англійські товари на двадцять п'ять процентів нижче від їхньої фабричної вартості. Мене охопило бажання його трошки помістифікувати; я сказав йому, що я лунатик і мушу заздалегідь просити пробачення, якщо потривожу його

сон уночі. Бідолаха, як він мені на другий день признався, не спав усю ніч — він боявся, що пістолетами, які лежали біля мого ліжка, я міг би в припадку лунатизму накоїти лиха. По суті, мені було не набагато краще, ніж йому: я дуже погано спав. Мене мучили дикі, жахливі витвори фантазії. Аранжоване для рояля Данторе «Пекло». Нарешті приснилося навіть, що я присутній на виставі юридичної опери «Falcidia», текст Ганса з галузі спадкового права, музика Спонтіні. Божевільний сон! — Римський форум розкішно освітлений. Серв. Азініус Гешенус, возсідаючи як претор на своєму стільці і гордовито драпіруючись в тогу, розливався в громовних речитативах. Маркус Тулліус Ельверсус, як Prima Donna Jegataria *, показуючи всю свою припадну жіночність, співав сповнену любовної млості бравурну арію quincunque civis omanus **; нарум'янені аж до цегляно-червоного кольору референдарії ревли, зображаючи хор неповнолітніх; приват-доценти, одягнені геніями, в трико тілесного кольору, танцювали доюстиніанівський балет і квітчали вінками дванадцять таблиць. Серед грому й блискавок постав з-під землі образений дух римського законодавства; потім тромбони, тамтами, вогняний дощ cum omni causa ***.

З цього шарварку вирвав мене хазяїн Брокенського готелю, розбудивши, щоб я міг подивитись на схід сонця. На вежі я застав уже кількох нетерплячих, що, чекаючи, потирали замерзлі руки, інші, ще з заспаними очима, похитуючись, підіймалися вгору; нарешті знову зібралася вся вчорашня тиха громада, і ми мовчки спостерігали, як на обрії з'явилась маленька кармазинно-червона куля, як розливалося якесь по-зимовому тьмяне сяйво, гори ніби попливли в білопінному морі, видно було тільки їхні верхівки; здавалося, ніби ти стоїш на невеличкому пагорку посеред залитої водою рівнини і тільки де-не-де виступають невеличкі шматки суходолу. Щоб усе бачене й відчуте закріпити в словах, я накидав такого вірша:

---

* Примадонна по духівницях *(лат.)*.

** Кожний римський громадянин *(лат.)*.

*** З усім потрібним *(лат.)*.

Встала заграва на сході,
Небо чисте і рум'яне.
Плавають гірські вершини
В морі білого туману.

Понад ці вершини й скелі,
Аби тільки мав я крила,
Я б полинув до оселі,
Де живе голубка мила.

У коханої над ліжком
Розчахнув би я гардини,
Цілував би любку нишком
Я в чоло, в уста-рубіни.

Й ще тихіше, обережніш
Я шепнув би все, що знаю:
«Вір, що нашому коханню
Ні кінця нема, ні краю» *.

Тим часом бажання поснідати у мене дедалі збільшувалось, і, сказавши моїм дамам кілька люб'язних слів, я поспішив униз, щоб у теплій кімнаті випити кави. Я не міг більше терпіти: в моєму шлунку було порожньо, як в госларській церкві св. Стефана. Та от разом з арабським напоєм по моєму тілу розлився теплий схід, пахощі троянд овіяли мене, забриніли солодкі трелі східного соловейка, студенти перетворились у верблюдів, брокенські служниці з їхніми конгрівськими поглядами стали гуріями, носи філістерів — мінаретами і т. ін.

Проте книга, що лежала біля мене, не була кораном, хоч і містилося в ній чимало нісенітниць. Це була так звана Брокенська книга, в яку всі подорожні, що досягали вершини Брокену, вписували свої імена і здебільшого й думки, а за браком їх — свої почуття. Дехто висловлювався навіть у віршованій формі. З цієї книги видно, яке страхіття виходить, коли орда філістерів за відповідної нагоди, як, наприклад, тут на Брокені, вдається до поезії. Палац принца Паллагонії не містить стільки несмаку, як

* Переклад Оттілії Словенко.

Брокенська книга, в котрій особливо сяють пани акцизники з своїми заплісняві́лими висо́кими почуттями, конторські учні з своїми патетичними виливами душі, старонімецькі дилетанти від революції з своїми гімнастичними загальниками, берлінські шкільні вчителі з своїми заяложеними висловами захвату і т. ін. Пан Ганс Йолоп теж хоче показати себе письменником. Тут описується велична розкіш сходу сонця; там скаржаться на погану погоду, на нездійснені сподівання, на туман, що поглинув увесь краєвид. «Піднявся в тумані й спустився в тумані!» * — ось постійний дотеп, що його повторюють тут сотні людей.

Від усієї книги тхне сиром, пивом і тютюном. Здається, що читаєш роман Клаурена.

Поки, як сказано, я пив каву і гортав Брокенську книгу, ввійшов швейцарець з розчервонілими щоками і натхненно почав розповідати про величне видовище, яким він тішився на вежі, коли чисте, спокійне світло сонця — символ істини — боролося з громаддям нічних туманів; це нагадувало битву духів, в якій гнівні велетні заміряються довгими мечами, рицарі в панцирах мчать на скажених конях, з дикої колотнечі виринають бойові колісниці, розмаяні знамена, обриси фантастичних звірів,— аж поки, нарешті, все не зливається в безумному самознищенні, втрачає барви, розпливається й зникає без сліду. Це демагогічне явище в природі я пропустив, і, якщо дійде до слідства, я можу заприсягтись, що не знаю нічого, крім смаку доброї чорної кави. Ах, ця кава винна навіть у тому, що я забув про мою прекрасну даму, аж ось вона стоїть за дверима з матір'ю і супутником і збирається сісти в екіпаж. Я ледве встиг добігти і запевнити, що сьогодні холодно. Здавалося, вона була незадоволена з того, що я не прийшов раніше; та я розгладив похмурі зморшки на її прекрасному чолі, подарувавши їй напрочуд гарну квітку, яку, з небезпекою для життя, зірвав напередодні на стрімкій скелі. Мати схотіла взнати назву квітки, наче вважала непристойним, що її дочка приколола на груди чужу, незнайому квітку — бо справді, квітка опинилась на цьому принадному місці, про що, звичайно, вчора на

* Гра слів: benebelt означає «в тумані» і «напідпитку».

своїй самотній скелі не могла й мріяти. Мовчазний їхній супутник раптом розкрив рот, перелічив тичинки квітки і сказав вельми сухо: «Вона належить до восьмого класу».

Мене завжди дратує, коли я бачу, що господині любі квіти поділяють, як і нас, на касти і до того ж за зовнішніми ознаками, а саме за тичинками. Якщо вже мусить бути розподіл, то треба робити його за Теофрастом, який пропонував розрізняти квіти за їхнім духом, тобто за пахощами. Щодо мене, то я маю власну систему природознавства і відповідно до неї поділяю все на те, що можна їсти, і на те, чого не можна їсти.

А втім, таємнича природа квітів не була для старшої дами невідомою, і мимоволі вона признавалася, що квіти тішать її, коли вони ростуть в саду або в горщиках, і навпаки, її серце пронизує тихий, тужний біль, коли вона бачить зірвану квітку — адже це, власне, труп, і такий зламаний ніжний квітковий трупик так печально схиляє свою зів'ялу голівку, як мертва дитина. Даму майже злякав похмурий відтінок власного зауваження, і я відчув, що мушу розвіяти це враження кількома рядками з Вольтера. Як іноді кілька французьких слів спроможні повернути нам потрібний в товаристві гарний настрій! Ми засміялись, я поцілував руки, мені милостиво посміхнулись, коні заіржали, і екіпаж, поволі й незграбно підстрибуючи на вибоях, покотився вниз.

Тепер уже й студенти почали готуватися до від'їзду: рани було зав'язано, по рахунках, що понад усі сподівання виявились помірними, сплачено; гостинні служниці, з слідами поділеного кохання на обличчі, принесли, за звичаєм, брокенські букетики, допомогли прикріпити їх до шапок, за що дістали винагороду у вигляді кількох поцілунків або грошів, і ми всі рушили з гори, причому дехто з-поміж нас, серед них швейцарець і грейфсвальдець, попрямували до Ширке, а решта, чоловік з двадцять, і серед них мої земляки і я, разом з провідником подалися через так звані снігові ями вниз до Ільзенбурга.

Тут можна було скрутити собі в'язи. Галлезькі студенти крокували швидше, ніж австрійські ополченці. Не встиг я й опам'ятатися, як лисий верх гори

з розкиданими по ньому купами каміння залишився позаду і ми ввійшли в той ялиновий ліс, який я бачив напередодні. Сонце вже розливало своє святкове проміння і освітлювало кумедно й строкато одягнених буршів, які так бадьоро продиралися крізь хащі і то раптом зникали в них, то знову з'являлися, перебігали заболочені місця по навскоси покладених стовбурах, на стрімких схилах чіплялися за звисле коріння дерев, весело вигукували на всі лади і чули таку ж веселу відповідь щебетливих пташок, шумливих ялин, незримих дзюркотливих струмків і гомінкої луни. Коли сходяться весела юність і прекрасна природа, вони радіють одна одній.

Що нижче ми спускались, то приємніше дзюркотіли підземні води; лише де-не-де визираючи з-під каміння і колючих заростей, вони ніби придивлялися нишком, чи варто виходити в світ; нарешті один маленький струмок наважився-таки і виплигнув на поверхню невеличкою хвилькою. Тут відбувалося звичайне явище: сміливий робить перший крок, і цілий натовп нерішучих раптом, на власне здивування, запалюється відвагою і поспішає з'єднатися із сміливцем. Безліч інших струмків квапливо вибігає із свого сховища, зливається з тим, що наважився вискочити першим, і ось уже вони всі разом зливаються в чималий потічок, що, утворюючи безліч водоспадів і химерних закрутів, віруючи, падає в гірську долину. Це вже Ільза, мила, чудова Ільза. Вона тече по благословенній Ільзенській долині, по обидва боки якої здіймаються дедалі вищі гори, вкриті аж геть до підніжжя вже не ялинами та іншими хвойними, а переважно буками, дубами і звичайними листяними чагарниками. Листяні породи дерев переважають на Нижньому Гарці, як називають східний схил Брокену в протилежність до його західного схилу, що зветься Верхнім Гарцем і справді набагато вищий, отже, більш сприятливий для хвойних порід.

Не можна описати, як весело, просто і граціозно спадає Ільза з химерно згрупованих скель, що перетинають їй шлях: в одному місці вода несамовито здіймається вгору або розсипається шумовинням, в іншому ллється з різних розколин у камені чистою, дугоподібною цівкою, ніби з повної поливальниці, а

внизу знову пострибує по дрібному камінні, як веселе дівчатко. Так, казка говорить правду, Ільза — принцеса, що в розквіті краси, сміючись, біжить в гори. Як блищать на сонці її білопінні шати! Як майорять од вітру срібні стрічки на її грудях! Як іскряться і сяють її діаманти! Високі буки стоять навколо, як поважні батьки, що, потай посміхаючись, милуються з пустощів любої дитини; білі берези похитуються, як тітоньки, і раді, і водночас злякані її сміливими стрибками; гордовитий дуб поглядає, немов похмурий дядько, якому доведеться платити за гарну погоду; пташки в повітрі радіють з її успіхів, квіти на бе́резі шепочуть ніжно: «Візьми нас з собою, люба сестричко!» — але весела дівчина мчить нестримно вперед і раптом наздоганяє замріяного поета — і на мене ллється квітковий дощ дзвінкого проміння і променистого дзвону, і я втрачаю розум від цієї краси і чую тільки ніжний, як флейта, голос:

Зовусь я принцеса Ільза,
І в Ільзенштейні мій дім.
Як хочеш буть щасливим,
У замок мій ходім!

Чоло тобі окроплю я
Бризками світлих хвиль.
Мій друже сумний, ти забудеш
Зо мною свій давній біль.

В руках моїх сніжно-білих,
На грудях білих моїх
Побачиш ти безліч дивних,
Казкових снів старих.

Тебе я на смерть зацілую,—
Аж ось мої руки сплелись,—
Як Генріха я до смерті
Зацілувала колись.

Не встати з мертвих мертвим,
І тільки живий живе.
Прекрасна я, в моїм серці
Гаряча кров пливе.

Ходім в кришталевий зо мною,
У замок казковий мій.
Там рицарів і зброєносців
Кружляє з дамами рій.

Шовки шелестять у танці,
І чути бряжчання шпор.
Там карлики б'ють в барабани,
Приспівує скрипок хор.

Ти будеш в моїх обіймах
Лежати, як Генріх, мій пан.
Йому затикала я вуха,
Коли гримів барабан *.

Невимовно блаженне почуття огортає нас, коли світ явищ зливається з нашим внутрішнім світом і зелень дерев, думки, співи пташок, журба, небесна блакить, спогади і пахощі трав сплітаються в чарівних арабесках. Жінкам найкраще відомо це почуття, і тому, можливо, і блукає навколо їхніх уст така граціозно-недовірлива посмішка, коли ми з гордістю школярів вихваляємось логічністю наших вчинків, мовляв, як гарно поділили ми все на об'єктивне і суб'єктивне, як наші голови по-аптекарському устатковано тисяччю шухлядок, де зберігаються: в одній — розум, в другій — розсудливість, в третій — дотепність, в четвертій — недотепність, в п'ятій — зовсім нічого, тобто ідея.

Ідучи далі, наче вві сні, я майже не помітив, що ми минули долину Ільзи і знову підіймаємось вгору. Дорога була надто вже стрімка й важка, і декому з нас ставало тяжко дихати. Проте, як і наш покійний кузен, якого поховано в Мелльні, ми заздалегідь думали про спуск з гори і були задоволені. Нарешті ми дійшли до Ільзенштейну.

Це велетенська гранітна скеля, що високо й сміливо постає з глибини. З трьох боків оточують її високі, вкриті лісом гори, але четвертий, північний бік — відкритий, і звідси можна бачити внизу Ільзенбург і далеко в долині — саму Ільзу. На вершині гори,

* Переклад Марії Пригари.

що нагадує вежу, стоїть великий залізний хрест, а при потребі там знайдеться місце й для двох пар людських ніг.

Якщо природа розташуванням і формою надала Ільзенштейну химерної краси, то легенда пролила на нього своє рожеве сяйво. Готшальк пише: «Кажуть, тут стояв зачарований замок, в якому жила багата красуня — принцеса Ільза, яка й тепер щоранку купається в Ільзі; кому пощастить побачити її в слушну мить, того вона поведе в скелі, де стоїть її замок, і по-королівському нагородить». Інші розповідають чарівну історію про кохання фрейлейн Ільзи і рицаря фон Вестенберга, оспівану так романтично одним з наших найвідоміших поетів у «Вечірній газеті». Інші ж розповідають, що начебто старосаксонський імператор Генріх справді по-королівському проводив час з прекрасною водяною феєю Ільзою в її зачарованому замку на скелі. Сучасний письменник, високородний пан Німан, який в своєму путівнику по Гарцу з гідною похвали ретельністю в точних цифрах наводить дані про вершини гір, відхилення магнітної стрілки, заборгованість міст і т. ін., запевняє між іншим: «Те, що розповідають про чарівну принцесу Ільзу, належить до царства казок». Так говорять усі ті, перед ким ніколи не з'являлася подібна принцеса, але ми, вшановані особливою прихильністю прекрасних дам, знаємо це краще. Та й імператор Генріх знав це теж. Недаремно ж старосаксонські імператори так любили свій рідний Гарц. Варто лише погортати прегарну «Люнебурзьку хроніку», де на чарівнопростодушних дереворитах зображено старих, добрих государів у панцирах, на закутих у броню бойових конях, зі священною імператорською короною на безцінних головах, з скіпетрами й мечами в міцних руках; на їхніх милих вусатих обличчях можна ясно прочитати, як часто сумували вони за щиросердими своїми гарцськими принцесами, за привітним шумом гарцських лісів, перебуваючи на чужині, можливо, навіть в багатій лимонами й отрутами Італії, куди так часто вабило їх та їхніх наступників бажання зватися римськими імператорами,— істинно німецька пристрасть до титулів, яка призвела до загину і імператорів, і імперію.

Проте я раджу кожному, хто стоїть на вершині Ільзенштейну, думати не про імператорів та імперії і не про красуню Ільзу, а тільки про свої ноги. Бо, стоячи там і заглибившись у думки, я раптом почув підземну музику зачарованого замку і побачив, як гори навколо поставали на голови і червоні черепичні дахи в Ільзенбургу почали танцювати, а зелені дерева закружляли навколо в блакитному повітрі,— все посиніло й позеленіло у мене в очах, в голові запаморочилось, і я напевне полетів би в прірву, коли б — спасіння ради — не вхопився міцно за залізний хрест. Ніхто, звичайно, не закине мені, що, перебуваючи в такій скруті, я зробив це.

«Подорож на Гарц» — фрагмент, і залишиться фрагментом. Барвисті нитки, що так гарно вплетені в нього і мали злитися в одне гармонійне ціле, обриваються раптом, ніби перерізані ножицями невмолимої Парки. Можливо, я всную їх згодом у нові пісні і висловлю повністю те, про що скупо змовчав тут. Кінець кінцем, чи не однаково, коли й де що говориться, аби воно тільки говорилось. Деякі твори можуть залишатись фрагментами, аби тільки в своїй сукупності вони складали єдине ціле. В такому випадку можна було б виправити недоліки, згладити кострубатості й пом'якшити надто гострі місця. Можливо, так воно й сталося б з першими сторінками у «Подорожі на Гарц», і вони могли б справити не таке погане враження, коли б читач міг довідатися, що неприхильність моя до Геттінгена в цілому, хоч вона й набагато більша, ніж я висловив, усе ж не така велика, як та пошана, яку я відчуваю до окремих його осіб. І навіщо приховувати — я маю тут на увазі саме ту дорогу мені людину, яка в давні часи так приязно ставилась до мене, прищепила мені вже тоді щиру любов до вивчення історії і згодом зміцнила мій потяг до неї, і цим спрямувала мій дух на спокійніші шляхи, дала благотворний вихід моїй життєвій бадьорості і взагалі підготувала ті історичні розради, без яких я ніколи не зніс би дошкульних подій буденності. Я маю на увазі Георга Сарторіуса, великого дослідника історії і людину, чиє око є ясною зіркою

в наш похмурий час і чиє гостинне серце відкрите для всіх чужих страждань і радощів, для турбот жебрака і короля і для останніх зітхань вмирущих народів та їхніх богів.

Я не можу також не зауважити, що Верхній Гарц — та частина Гарцу до початку Ільзенської долини, яку я описав,— далі не має такого привабливого вигляду, як романтично мальовничий Нижній Гарц, і своєю дикою красою, похмурими ялинами дуже контрастує з ним; так само три долини, утворені Ільзою, Бодою і Зелькою, чудесно не схожі одна на одну, якщо персоніфікувати характер кожної з них. Це три жіночих образи, і не так легко вирішити, який з них прекрасніший

Про милу, чарівну Ільзу і про те, як чарівно, мило вона прийняла мене, я говорив уже і віршами, і прозою. Похмура красуня Бода зустріла мене не так милостиво. Коли я вперше побачив її в темному, немов кузня, Рюбеланді, вона була, здається, не в настрої і закуталась у свій сріблясто-сірий дощовий серпанок; але, спалахнувши раптом любов'ю, вона скинула його, як тільки я досяг вершини Ростраппе; її лице засяяло мені назустріч в сонячному блиску, з кожної риси її струмувала невичерпна ніжність, з її стиснутих скелями грудей ніби вирвалося щось схоже на любовне зітхання і дедалі тихшу музику зажури. Не такою ніжною, але веселішою постала передо мною красуня Зелька, привітна вродлива дама, чия благородна простота і ясний спокій виключають будь-який вияв сентиментальної фамільярності, але напівприхована посмішка якої зраджує її жартівливу вдачу; і, мабуть, саме через це в долині Зельки зі мною сталося кілька невеличких неприємностей: переплигуючи через струмок, якраз посередині я упав у воду; міняючи мокре взуття на сухі пантофлі, я одну випустив з рук, вірніше, з ноги; мій капелюх занесло кудись подувом вітру; лісові колючки подряпали мені ноги і так далі, на превеликий жаль. Проте всі ці жарти я охоче прощаю моїй прекрасній дамі, бо вона — прекрасна. І тепер постає вона в моїй уяві в усій своїй тихій знабливості і ніби говорить: «Коли я навіть жартую, то без лихого наміру, і я прошу вас, оспівайте мене!» Велична Бода також пригадується

мені, і її темні очі кажуть: «Ти подібний до мене в гордощах і стражданнях, і я хочу, щоб ти полюбив мене». Підбігає й красуня Ільза, ніжна й звабна і лицем, і поставою, і кожним своїм рухом; вона дуже схожа на ту чарівну істоту, що надихає мої сновидіння, і так само, як *та*, дивиться на мене з непереборною байдужістю і водночас так щиро, так глибоко, так прозоро правдиво... Отже, я — Паріс, три богині стоять передо мною, і яблуко я віддаю красуні Ільзі.

Сьогодні перше травня; морем життя розливається по землі весна, біле шумовиння цвіту вкриває дерева; скрізь широко стелеться тепле туманне сяйво; в місті привітно світяться вікна будинків; на дахах горобці знову в'ють свої гніздечка; по вулицях ходять люди і дивуються, що повітря таке навдивовижу приємне і в них самих так гарно на душі; селянки в строкатому одязі приносять букетики фіалок; сироти в синіх курточках з своїми любими безбатченківськими личками йдуть по Юнгфернштігу і радіють, паче сьогодні мають знайти свого батька; у жебрака на мості такий задоволений вигляд, ніби йому припав найбільший виграш в лотерею; навіть того чорного, ще не повішеного маклера, що крутиться там з своїм шахраюватим мануфактурним обличчям, осяває сонце своїм найтолерантнішим промінням,— я хочу вийти в мандри за міські ворота.

Сьогодні перше травня, і я думаю про тебе, красуне Ільзо,— чи, може, називати тебе Агнесою? — адже це ім'я подобається мені найбільше,— я пам'ятаю тебе і хотів би знов побачити, як, огорнута сяйвом, біжиш ти з гори. Але найбільше хотів би я стояти внизу, в долині, щоб схопити тебе в свої обійми. Який прекрасний день! Скрізь я бачу зелений колір, колір надії. Скрізь, як чарівні дива, розцвітають квіти, і моє серце також прагне до нового цвітіння. Моє серце — також квітка, і до того ж дивовижна. Це не скромна фіалка, не усміхнена троянда, не чиста лілія або якась інша квіточка, що тішить дівчат стриманою красою і так гарно прикрашає гарні груди, і сьогодні в'яне, а завтра знову квітне. Це серце схоже більше на ту важку химерну квітку з лісів Бразілії, що цвіте, коли вірити казці, тільки раз на сто років. Я пригадую, що в дитинстві бачив таку квітку. Вночі ми

почули постріл, наче з пістолета, а на ранок сусідські діти сказали мені, що це з таким тріском розцвіло їхнє алое. Вони повели мене до себе в сад, і там, на моє здивування, я побачив, що низька, цупка рослина з недоладно широким, зубчатим листям, об яке можна подряпатись, підвелася високо вгору і на вершечку у неї, мов золота корона, розкрилася напрочуд гарна квітка. Ми, діти, не могли дотягтись до неї, і старий, ухмилкуватий Христіан, який любив нас, збудував навколо рослини дерев'яний поміст, і ми видряпувались туди, немов кошенята, і з цікавістю дивились у розкриту чашу квітки, звідки з нечуваною розкішшю здіймалися жовті променясті тичинки і дикі, незнайомі пахощі.

Так, Агнесо, не часто і не легко розцвітає моє серце: наскільки я пригадую, воно цвіло один-єдиний раз, і то було давно, мабуть, уже років сто тому. Мені здається, хоч як розкішно розпустилась тоді ця квітка, та через брак сонячного сяйва й тепла вона мусила зачахнути, коли б навіть похмурі зимові хуртовини і не знищили її. А тепер знову щось зростає і хви-

люється в моїх грудях, і якщо ти раптом почуєш постріл,— дівчино, не лякайся! Я не застрелився, то розквітло моє кохання і вибухло променистими піснями, вічними дифірамбами, повнотою радісної гармонії.

Проте якщо ця висока любов зависока для тебе, дівчино, влаштуйся зручніше, зійди на дерев'яний поміст і звідти заглянь у моє розквітле серце.

День ще тільки почався, сонце пройшло заледве половину свого шляху, а моє серце пахне вже так сильно, що паморочиться у мене в голові, і я вже не знаю, де кінчається іронія і починається небо, я населяю повітря своїми зітханнями, і сам хотів би знову розтопитися в блаженні атоми, в предковічну божественність; що ж буде зі мною, коли настане ніч, на небі з'являться зірки — «ті зорі нещасливі, що тобі сказати можуть...».

Сьогодні перше травня, сьогодні найжалюгідніший крамарчук має право бути сентиментальним, то невже ти хочеш заборонити це поетові?

ЧАСТИНА ДРУГА

Ідеї. Книга Le Grand

1826

Еріндурів славний рід,
Трону нашого підпора,
Вистоїть, хоч цілий світ
Занепасти мав би скоро.

В. Мюльнер, «Провина»

Евеліно, прийми ці сторінки на знак дружби й любові автора.

РОЗДІЛ І

Вона була гідна кохання, і він кохав її, але він не був гідний кохання, і вона не кохала його.

Давня п'єса

Madame, чи знаєте ви цю давню п'єсу? Це надзвичайно гарна п'єса, тільки надміру меланхолійна. Колись я грав у ній головну роль, і всі дами плакали; не плакала тільки одна-єдина, жодної сльози не зронила вона. І в цьому, власне, й була вся сіль п'єси, справжня катастрофа...

О, ця єдина сльоза! Вона й досі мучить мене у спогадах; коли сатана хоче занапастити мою душу, він стиха наспівує мені на вухо пісню про цю невиплакану сльозу, фатальну пісню з ще фатальнішою

мелодією,— ах, тільки в пеклі можна почути дю мелодію!..

Як живуть у раю, ви, madame, можете собі уявити, тим більше, що ви одружені. Там розкошують досхочу, забавляють час у найрізноманітніших розвагах, живуть так весело й привільно, як бог у Франції. Там їдять з ранку до вечора, і кухня не гірша, ніж у Ягора; смажені гуски літають навколо з соусниками в дзьобах і нестямно радіють, коли їх їдять; торти, вилискуючи маслом, ростуть вільно, як соняшники, скрізь струмки бульйону та шампанського, скрізь на деревах майорять серветки; там їдять, витирають рот і знову їдять, не розладнуючи собі шлунка; там співають псалми, або пустують з любими, ніжними янголятками, або йдуть прогулюватись по зеленому алілуйному лужку; біле, легке одіння дуже зручне, і ніщо не порушує почуття блаженства: ні біль, ні поганий настрій; і коли навіть хто-небудь часом наступить іншому на мозоль і вигукне: «Excusez!» *, то цей інший посміхнеться просвітлено і запевнить: «Твій крок, брате, не болючий, навіть au contraire **, серце моє через це сповнилось ще солодшим небесним блаженством».

А про пекло, madame, ви не маєте анінайменшого уявлення. З усіх чортів ви, можливо, знайомі тільки з найдрібнішим — вельзевульчиком Амуром — слухняним круп'є пекла, а про саме пекло ви знаєте тільки з «Дон-Жуана», і воно здається вам ще не досить гарячим для цього спокусника жінок, який править за такий поганий приклад, хоч наші високошановні театральні дирекції витрачають у цих випадках стільки світлових ефектів, вогняного дощу, пороху та каніфолі, скільки може побажати для пекла добрий християнин.

А тим часом у пеклі значно гірше, ніж уявляють собі наші театральні директори, інакше вони не ставили б стільки поганих п'єс; у пеклі прямо-таки пекельна спека, і коли якось улітку в канікулярні дні я потрапив туди, то ледве міг витримати. Ви не маєте найменшого уявлення про пекло, madame, ми дістає-

---

* Пробачте! *(Франц.)*
** Навпаки *(франц.)*.

мо звідти замало офіційної інформації. Що бідолашні душі там, унизу, змушені цілими днями читати всі погані проповіді, які друкуються тут, нагорі,— це наклеп. До цього в пеклі ще не дійшли, до таких витончених тортур сатані ніколи не додуматись. А дантівське зображення пекла, навпаки, дещо пом'якшене і загалом — надто поетичне. Мені пекло здалося якоюсь великою міщанською кухнею з нескінченно довгою плитою, на якій стояли три ряди казанів, у котрих сиділи й підсмажувались засуджені на вічні муки. В одному ряді сиділи християнські грішники і — хто б тільки повірив! — їх було не так уже й мало, і чорти шурували під ними вогонь особливо старанно. В другому ряді сиділи євреї, вони безперервно галасували, а чорти час од часу дражнили їх; дуже смішно було дивитись, коли товстий лихвар, відсапуючись, скаржився на нестерпну спеку, а одне з чортенят виливало йому на голову кілька відер холодної води, щоб довести, якою справді освіжаючою благодаттю є хрещення. У третьому ряді сиділи язичники, які, подібно до євреїв, ніколи не зазнають блаженства і повинні вічно горіти. Я чув, як один з них з глибини казана роздратовано крикнув кремезному чортиському, що підсипав йому свіжого жару: «Пощади мене, я був Сократом, наймудрішим із смертних, я навчав правди й справедливості і віддав життя своє в ім'я доброчесності!» Але кремезний дурний чортисько, не припиняючи роботи, пробурчав: «Еге, ще чого! Усі язичники повинні горіти, і ми ні для кого не робитимем винятку». Запевняю вас, madame, там була нестерпна спека, крики, зойки, стогін, квакання, скрегіт, верещання — і крізь усі ці жахливі звуки ясно вчувалась фатальна мелодія пісні про невиплакану сльозу.

РОЗДІЛ II

> Вона була гідна кохання, і він кохав її, але він не був гідний кохання, і вона не кохала його.
>
> *Давня п'єса*

Madame! Ця давня п'єса — трагедія, хоч її героя не вбивають і сам він не вкорочує собі віку. Очі героїні прекрасні, чарівно прекрасні,— madame, чи не

відчуваєте ви запаху фіалок? — чарівно прекрасні, але так гостро відточені, що, немов скляні кинджали, встромились мені в серце і, безперечно, пронизали мене наскрізь, а проте я не вмер від цих підступно смертоносних очей. Голос у героїні теж чарівний,— madame, чи не почули ви в цю мить, як затьохкав соловейко? — чарівний, оксамитовий голос, солодке сплетіння сонячних звуків, і моя душа заплуталася в ньому і почала задихатися, мучитись. Мені й самому,— з вами говорить граф Гангзький, і дія відбувається у Венеції,— мені й самому вже надокучили такі страждання, і я подумував про те, щоб уже в першому акті покласти край грі і пострілом скинути блазенський ковпак разом з головою, і я пішов у галантерейну крамницю на Via Burstah, де у вітрині я побачив скриньку з парою чудових пістолетів,— я ще добре пам'ятаю все це: поряд було разкладено чимало гарних дрібничок з перламутру і золота, залізні сердечка на золотих ланцюжках, фарфорові чашки із зворушливими написами, табакерки з гарненькими малюнками, що зображували, наприклад, божественну історію Сусанни, лебедину пісню Леди, викрадення сабінянок, Лукрецію, доброчесну товстулю, що надто пізно встромляє кинджал у свої оголені груди, покійну Бетман, la belle ferronière,— усе привабливі обличчя, а проте я купив пістолети, майже не торгуючись, потім купив куль, потім пороху, а тоді пішов у пивничку синьйора Унбешайдена і наказав подати мені устриць і склянку рейнвейну.

Їсти я не міг, а пити й поготів. Пекучі сльози капали в склянку, і в ній я бачив любу вітчизну, голубий священний Ганг, одвічне сяйво Гімалаїв, велетенські бананові ліси, де по довгих тінистих стежках спокійно простували розумні слони і білі пілігрими; примхливо замріяні квіти дивились на мене і вабили потай; золоті дивовижні птахи нестямно цвірінчали; мерехтливе сонячне проміння і кумедно веселі голоси сміхливих мавп лагідно дражнили мене, з віддалених пагод долинали молитви жерців, і серед цих звуків вчувався жалібно тануний голос делійської султанші — у своїх встелених килимами покоях вона несамовито кидалася з одного кінця в другий, розірвала своє срібне покривало, збила з ніг чорну рабиню

з павиним опахалом, вона ридала, вона шаленіла, вона кричала, але я не міг її зрозуміти: пивничка синьйора Унбешайдена знаходиться за три тисячі миль від делійського гарему, і до того ж прекрасна султанша померла ще три тисячі років тому,— і я жадібно пив вино, світле, радісне вино, а на душі у мене ставало дедалі темніше й смутніше... я був засуджений до страти...

Піднявшись сходами з пивнички, я почув, як з нагоди страти дзвонять на спомин душі бідних грішників. Юрби людей проходили повз мене, а я спинився на розі Strada San Giovanni і проголосив такий монолог:

В старих казках є замки золоті,
Під звуки арф красуні там танцюють,
Там видно слуг убраних, там жасмин,
Троянди й мирти пахощ розливають.
Та варто вимовити заклинання —
І зникне враз вся чарівна пишнота,
Залишаться закурені руїни
І каркання птахів у мочарах.
Отак і я одним-єдиним словом
З розкішної природи зняв покрови,—
Вона лежить холодна, без життя,
Мов труп царя в розкішному одінні,
Якому фарбами покрили вид
Й дали у руки похололі бе́рло.
Та губи в'ялі й жовті у ца́ря,
Бо призабули їх підфарбувати.
І миші сновигають біля носа,
Здіймаючи на глузи злоте бе́рло... *

Так уже скрізь заведено, madame, проголошувати монолог перед тим, як застрелитись. Здебільшого за такої нагоди використовують гамлетівське «бути чи не бути». Це вдале місце, і я теж охоче процитував би його тут, але своя сорочка ближче до тіла, і коли хто-небудь, як я, сам писав трагедії, де також є прощальні монологи абітурієнтів життя (як, наприклад, у безсмертному «Альманзорі»), то цілком

* Переклад Оттілії Словенко.

природно, що він віддасть перевагу власним словам, хоча б і перед Шекспіровими. В усякому разі, ці монологи дуже корисні: в такий спосіб виграєш трохи часу. І трапилося так, що я трохи затримався на розі Strada San Giovanni, і, коли я там стояв, приречений, засуджений на смерть, я раптом побачив її!

Вона була в блакитній шовковій сукні і рожевому капелюшку, і погляд її зупинився на мені — ніжний погляд, що перемагає смерть і дарує життя. Madame, ви, напевне, знаєте з римської історії, що весталки в древньому Римі, зустрівши на дорозі злочинця, якого вели на страту, мали право помилувати його, і бідоласі дарувалося життя. Одним-єдиним поглядом вона врятувала мене від смерті, і я стояв перед нею, наче знову народжений, наче засліплений сонячним сяйвом її краси, а вона пішла далі — і подарувала мені життя.

РОЗДІЛ III

Вона подарувала мені життя, і я живу, а це — головне.

Нехай інші тішать себе надією, що кохана прикрасить їхню могилу вінками і зросить її сльозами вірності.— О жінки! Ненавидіть мене, здіймайте на сміх, зневажайте! Та не віднімайте в мене життя! Життя таке втішно солодке, і в світі все так любо переплутано! Світ — то сон сп'янілого від вина бога, який нишком, à la française *, втік з бенкету богів і влігся спати на самотній зірці; він і сам того не знає, що викликає до життя всі свої сни, і сновидіння його то строкато безглузді, то гармонійно розумні — Іліада, Платон, Марафонська битва, Мойсей, Венера Медицейська, Страсбурзький собор, французька революція, Гегель, пароплави і т. ін.— все це окремі вдалі думки в творчому сні бога. Але це триватиме недовго: бог прокинеться, протре заспані очі, посміх-

* На французький лад, тобто — непомітно *(франц.)*.

нется — і наш світ розтане безслідно, він навіть ніколи й не існував.

Та — що б там не було,— я живу. Нехай я тільки тінь чужого сновидіння, все ж таки це краще, ніж холодне, чорне, порожнє небуття смерті. Життя — найвище з усіх благ, а найгірше зло — смерть. Нехай берлінські гвардії лейтенанти глузують і називають боягузтвом те, що принц Гомбурзький, пойнятий жахом, відсахнувся, побачивши свою відкриту могилу.— У Генріха Клейста було, проте, не менше мужності, ніж у його колег з випнутими грудьми і перетягненими таліями, і, на жаль, він це довів. Але всі сильні люди люблять життя. Гетевський Егмонт неохоче розлучається «з милою звичкою до буття й діяльності». Іммерманів Едвін тягнеться до життя, як «немовля до грудей матері», і хоч як тяжко йому жити з чиєїсь ласки, він усе ж благає милосердя:

Бо жити, дихати — найвище з благ.

Коли Одіссей зустрів у підземному царстві Ахілла на чолі мертвих героїв і почав вихваляти його за славу серед живих і шану навіть серед мертвих, той відповів:

Не утішай мене в смерті моїй, Одіссею пресвітлий!
Краще уже батраком я на ниві чужій працював би
У бідняка, що й самому скупого прожитку не досить,
Ніж серед мертвих отут, що життя позбулись,

Так, коли майор Дюван викликав на дуель великого Ізраеля Леве і сказав йому: «Якщо ви, пане Леве, не погодитесь стрілятися, то ви — собака!», той відповів: «Я волію краще буги живою собакою, ніж мертвим левом!» І він мав рацію. Я досить часто бився на дуелях, madame, щоб мати право сказати: «Хвалити бога, я живу!» В жилах у мене кипить червоне життя, під моїми ногами тремтить земля, в пориві кохання я обіймаю дерева і мармурові статуї, і вони оживають в моїх обіймах. Кожна жінка для мене — подарований світ, я тішуся мелодією її обличчя, і один-єдиний погляд моїх очей може дати мені більше втіхи, ніж іншим усе їхнє єство на протязі усього їхнього життя. Кожна мить для мене — без-

конечність. Я не міряю життя брабантським чи малим гамбурзьким ліктем, і мені не треба ні від якого священика обіцянок нового життя, бо і в цьому житті я можу зазнати багато, якщо житиму минулим життям своїх предків і завойовуватиму собі вічність у царстві минувшини.

І я живу! Биття великого пульсу природи чути і в моїх грудях, і, коли з них виривається крик радості, тисячократна луна відповідає мені. Я чую тисячі соловейків. Весна послала їх розбудити землю від її ранкової дрімоти, і земля тремтить від блаженства; її квіти — це гімни, якими вона в захваті зустрічає сонце. А сонце рухається надто повільно, мені хочеться бичем прискорити біг його вогняних коней. Та коли воно з шипінням поринає в море і на небо сходить величезна ніч, розплющуючи своє величезне тужне око, о! тоді мене проймає справжня радість; подих вечора, немов ніжна дівчина, припадає до мого розбурханого серця; зорі кивають мені, і я здіймаюся вгору і лину над малою землею і малими людськими думками.

РОЗДІЛ IV

Та настане колись день, і в жилах моїх згасне жар, у грудях оселиться зима, її біла пороша притрусить мою голову, її тумани застелють мені зір. У зруйнованих часом могилах лежать мої друзі, я залишився один, немов самотній колос, забутий женцем; розцвіло нове покоління з новими бажаннями й новими думками; здивований, я чую нові імена і нові пісні; старі імена забуто, і сам я забутий; можливо, дехто мене ще шанує, та більшість зневажає і ніхто не любить! До мене підбігають рожевощокі хлоп'ята, вкладають стару арфу в мої тремтячі руки і, сміючись, кажуть: «Ти так довго мовчав, сивий ледарю, заспівай нам знову пісень про мрії твоєї юності».

Тоді я берусь за арфу, і прокидаються старі радощі й болі, тумани зникають, сльози знову блищать на моїх мертвих очах, в грудях моїх знову квітне

весна, солодкі звуки печалі бринять у струнах арфи, я знову бачу блакитну ріку, і мармурові палаци, і прекрасні обличчя жінок і дівчат — і я співаю пісню про квіти Бренти.

Це буде моя остання пісня, зорі дивитимуться на мене, як у ночі моєї юності, закоханий місячний промінь знову цілуватиме мої щоки, примарні хори померлих соловейків забринять вдалині, непереможний сон склепить мої повіки, моя душа відзвучить, як струни моєї арфи,— пахнуть квіти Бренти.

Дерево вкриє тінню мій могильний камінь. Я хотів би, щоб це була пальма, але пальми не ростуть на півночі. Напевне, це буде липа, і літніми вечорами там сидітимуть, голублячись, закохані; чижик, що гойдається на вітах, замовк, прислухаючись, а моя липа лагідно шелестить над головами щасливців, таких щасливих, що не мають навіть часу прочитати напис на білій могильній плиті. Та коли згодом закоханий втратить свою подругу, він знову прийде до знайомої липи, і зітхне, і заплаче, і, довго й часто поглядаючи на могильну плиту, прочитає на ній напис: «Він любив квіти Бренти».

РОЗДІЛ V

Madame! Я обманув вас. Я не граф Гангзький. Ніколи в житті не бачив я ні священної ріки, ні квітів лотоса, що віддзеркалюються в її священних водах. Ніколи не лежав я в замрії під індійськими пальмами, ніколи не падав ниць у молитві перед діамантовим богом Джагернаута, хоч він легко міг би допомогти мені. Я був у Калькутті так само, як та смажена індичка, яку вчора я споживав за обідом. Але родом я з Індостану і через те почуваю себе так вільно у безмежних хащах пісень Вальмікі. Героїчні страждання божественного Рами зворушують моє серце знайомим болем, із запашних пісень Калідаси розцвітають для мене найсолодші спогади, і коли кілька років тому одна привітна дама в Берліні показала мені чудові картини, вивезені з Індії її батьком, який довгий час був там губернатором,— тонко окреслені, благосно-тихі обличчя здалися мені такими знайомими,

ніби то були портрети предків з моєї фамільної галереї.

Франц Бопп — madame, ви, звичайно, читали його «Наля» і «Систему відмінювання в санскритській мові» — дав мені деякі відомості про моїх предків, і я знаю тепер точно, що я виник з голови Брами, а не з його мозолів; я припускаю навіть, що всі двісті тисяч віршів «Магабгарати» — це просто алегоричний любовний лист, написаний моїм прапрадідом до моєї прапрабабки. О, вони дуже кохали одне одного, їхні душі цілувались, вони цілувались очима, обоє вони були один поцілунок...

Зачарований соловейко сидить на червоному кораловому дереві посеред Тихого океану і співає пісню про кохання моїх предків, зацікавлено виглядають перлини з своїх мушлів; химерні водяні квіти тремтять від суму; розумні морські равлики з барвистими фарфоровими башточками на спині підповзають ближче; морські троянди соромливо червоніють; жовті колючі морські зірки і тисячобарвні склянисті медузи ворушаться й витягуються — і все це кишить і прислухається...

Проте, madame, ця соловейкова пісня занадто довга, щоб вмістити її тут, вона така велика, як увесь світ, сама тільки присвята Ананґасу, богові кохання, така довга, як усі романи Вальтера Скотта, взяті разом, до неї належить те місце з Арістофана, що в німецькому перекладі звучить так:

Тіотіо, тіотіо, тіотінкс,
Тото, тото, тототото, тототінкс.
(Переклад Фосса)

Ні, я не народився в Індії; я побачив світ на берегах тієї прекрасної ріки, де на зелених горах росте справжній безум,— восени його збирають, вичавлюють, наливають у бочки і відправляють за кордон... Правда, вчора за столом я почув одну дурницю, що anno 1811 ще росла у виноградній лозі, яку я сам бачив на Йоганнісбергу... А проте чимало цього безуму споживається також і в нашій країні, люди тут такі ж, як і скрізь: вони народжуються, їдять, п'ють, сплять, сміються, плачуть, зводять наклепи, дбають за продовження свого роду, намагаються здаватися не

тим, чим вони є, і робити те, чого не вміють; вони не голяться, доки не виросте борода, і часто обростають бородою раніше, ніж набираються розуму, а коли набираються розуму, знов затуманюють його білим і червоним безумом.

Mon Dieu! * Якби я мав стільки віри, щоб зрушити гори, Йоганнісберг був би саме тією горою, яку я примусив би ходити слідом за собою. Та оскільки віра моя не така сильна, мені допомагає фантазія: вона переносить мене самого на берег прекрасного Рейну.

О, там розкинулась чудова країна, повна приваби й сонячного сяйва. В блакитних водах віддзеркалюються прибережні гори з руїнами замків, лісами й старовинними містами. Там літніми вечорами городяни сидять біля дверей своїх домівок, п'ють з великих кухлів і мирно гомонять про те, що виноград — хвалити бога! — росте добре, що суди обов'язково повинні бути відкритими, що Марію-Антуанетту гільйотиновано ні за що ні про що, і що акциз дуже підняв ціни на тютюн, що всі люди рівні, і що Геррес — тямовитий хлопець.

Я ніколи не захоплювався подібними розмовами, мені приємніше було сидіти з дівчатами біля стрілчастого вікна, я сміявся, коли вони сміялись, дозволяв хльостати себе квітами по обличчю і прикидався ображеним, аж поки вони не починали оповідати мені свої таємниці або які-небудь інші важливі історії. Прекрасна Гертруда нестямно раділа, коли я підсідав до неї; ця дівчина була немов полум'яна троянда, і коли вона якось кинулась мені на шию, я думав — вона спалахне і зійде пахощами у мене в обіймах. Чарівна Катаріна, розмовляючи зі мною, танула в дзвінкій лагідності, і очі в неї були такої глибокої, чистої синяви, якої я ще ніколи не зустрічав ні в людей, ані в тварин і тільки зрідка — у квітів; з насолодою вдивляючись у них, можна було думати про безмірні втіхи. А вродлива Гедвіга кохала мене: коли я підходив до неї, вона схиляла голову так, що чорні локони спадали їй на розшаріле обличчя, блискучі

* Мій боже! *(Франц.)*

очі сяяли, немов зірки на темному небі. Її сором'язливі уста не вимовляли жодного слова, і я теж не міг їй нічого сказати. Я покашлював, а вона тремтіла. Іноді вона переказувала мені через сестру, щоб я не так швидко підіймався на гори і не купався в Рейні, коли розгарячуся від біганини чи від вина. Я підслухав якось її щиру молитву перед оздобленою блискітками і освітленою сяйвом лампадки статуеткою богородиці, яка стояла в ніші біля дверей її дому. Я виразно чув, як вона просила матір божу: «Заборони йому видиратися на гори, пити й купатись». Я неодмінно закохався б у цю гарну дівчину, якби вона була до мене байдужа; а я був до неї байдужий, бо знав, що вона мене кохає... Madame, хто прагне моєї закоханості, мусить поводитись зо мною en canaille *.

Прекрасна Йоганна була кузиною трьох сестер, і я радо сідав біля неї. Йоганна знала найпрекрасніші легенди, і коли вона своєю білою рукою показувала у вікно на гори, де відбувалося все те, про що вона розповідала, я почував себе зачарованим: давні рицарі підводилися на замчищах і рубали один на одному залізні панцири; Лорелея знову стояла на вершині гори і співала свою солодко-згубну пісню, Рейн шумів так розсудливо-заколисливо і разом з тим так дражливо-моторошно, і прекрасна Йоганна дивилась на мене так дивно, так таємниче, так загадково-довірливо, немов і сама вона належала до того казкового світу, про який розповідала. Це була стрункa бліда дівчина, смертельно хвора і задумлива, очі в неї були ясні, як сама істина, губи невинно окреслені, в рисах її обличчя відбилася велична історія, але то була священна історія,— можливо, легенда кохання? Не знаю, ніколи не наважувався її запитати. Коли я довго дивився на неї, я ставав спокійний і веселий, в душі моїй була ніби тиха неділя, і ангели правили там божу службу.

У такі чудові години я розповідав їй історії з мого дитинства, вона завжди уважно слухала, і — дивна річ! — коли я не міг згадати якихось імен, вона нагадувала мені їх. Коли я, здивований, запитував її,

---

* Як з собакою, зневажливо *(франц.)*.

звідки вона знає ті імена, вона, посміхаючись, відповідала, що знає їх від птахів, які гніздилися над її вікном, і навіть намагалася запевнити мене, що це ті самі птахи, яких я в дитинстві відкуповував за свої кишенькові гроші у жорстоких селянських хлопчаків і випускав на волю. Проте мені здається, вона знала все через те, що була така бліда і справді незабаром померла. Вона знала й день, коли помре, і побажала, щоб я напередодні залишив Андернах. На прощання вона подала мені обидві руки — то були білі любі руки, чисті, як тіло господнє,— і сказала: «Ти дуже добрий, а коли робитимешся лихим, згадуй про маленьку мертву Вероніку».

Невже й це ім'я відкрили їй щебетливі птахи? В години спогадів я сушив собі голову і не міг згадати це любе ім'я.

Тепер, коли я знову знаю його, в моїй пам'яті розцвітає дитинство, і я знову дитя і бавлюся з іншими дітьми на Замковій площі в Дюссельдорфі на Рейні.

РОЗДІЛ VI

Так, madame, там я народився; я особливо підкреслюю цю обставину на той випадок, якщо після моєї смерті семеро міст — Шільда, Кревінкель, Польквіц, Бохум, Дюлькен, Геттінген і Шеппенштедт — сперечатимуться за честь зватися моєю батьківщиною. Дюссельдорф — місто на Рейні, там живе шістнадцять тисяч душ, і, крім того, багато сотень тисяч спочивають під землею. Серед них є й такі, про яких моя мати каже, що було б краще, коли б вони жили,— наприклад, мій дід і мій дядько, старий фон Гельдерн і молодий фон Гельдерн, обидва вславлені лікарі, які врятували від смерті стількох людей, а самі, проте, мусили померти. І побожна Урсула, яка ще немовлям носила мене на руках, теж похована там, і на її могилі росте кущ троянд — вона так любила пахощі троянд! — і серце її було самі пахощі троянд і лагідність. Старий мудрий каноніх теж похований там. Боже, який у нього був жалюгідний вигляд, коли я бачив

його востанне! Він складався тільки з духу та пластирів, а проте займався наукою день і ніч, немов боявся, що черви не знайдуть у нього в голові достатньої кількості ідей. І маленький Вільгельм лежить там, і в цьому винен я. Ми вчилися разом у школі францисканського монастиря і були приятелями: якось ми бавилися в тому місці, де між кам'яними монастирськими мурами тече Дюссель, і я сказав: «Вільгельме, витягни котенятко, воно впало в воду»,— і він весело вибіг на кладку через струмок, вихопив котенятко, але сам впав у воду; коли його витягли, він був мокрий і мертвий. Котенятко жило ще довго.

Місто Дюссельдорф дуже гарне, і коли згадаєш його на чужині, а особливо коли ти випадково народився там, на душі стає якось дивно. Я там народився і завжди почуваю себе так, ніби маю зараз вернутись додому. Кажучи «вернутись додому», я маю на увазі Болькерштрасе і будинок, в якому я народився. Цей будинок колись буде визначною пам'яткою, і старенькій власниці я переказав, щоб вона ні в якому разі його не продавала. За весь будинок вона ледве чи одержить тепер стільки, скільки згодом матиме «на чай» від знатних англійок під зеленими вуалями служниця, яка показуватиме кімнату, де я побачив світ, і курник, куди батько мав звичай замикати мене, коли я без дозволу ласував виноградом, і коричневі двері, на яких мати вчила мене крейдою писати літери — о боже! Madame, якщо мені судилося стати відомим письменником, то це коштувало моїй бідолашній матері чималих зусиль.

Але моя слава спить ще в мармурі каррарських каменоломень, макулатурні лаври, що ними прикрасили моє чоло, ще не поширили свого аромату на весь світ, і коли знатні англійки під зеленими вуалями приїздять тепер у Дюссельдорф, вони не приділяють уславленому будинку анінайменшої уваги і йдуть прямо на базарну площу, щоб оглянути чорну величезну статую вершника, яка стоїть посеред неї. Вона має зображувати курфюрста Яна-Вільгельма. На ньому чорний панцир і пишний алонжовий парик. Ще хлопчиком я чув легенду про те, що скульптор, який відливав цю статую, під час роботи з жахом помітив, що йому не вистачить металу; тоді позбігалися городяни

і принесли йому свої срібні ложки, щоб закінчити лиття,— отож я годинами простоював перед статуєю вершника і сушив собі голову: скільки срібних ложок пішло на неї і скільки пиріжків з яблуками можна було б купити за те срібло? Пиріжки з яблуками були тоді моєю пристрастю, а тепер моя пристрасть — це любов, істина, свобода і раковий суп,— і якраз недалеко від статуї курфюрста, на розі біля театру, завжди стояв незграбний, клишоногий хлопець у білому фартусі, з кошиком на ремені, в якому смачно парували пиріжки; він умів вихваляти їх дискантом, перед яким не можна було встояти: «Пиріжки з яблуками, зовсім свіжі, щойно з печі, пахнуть так делікатно!» — Справді, коли згодом на моєму шляху з'являвся спокусник, він говорив саме таким знадливим дискантом, і в синьйори Джульєтти я не залишався б аж дванадцять годин, коли б вона не розмовляла таким самим солодким, ароматним, яблучно-пиріжковим тоном. І звичайно, ніколи пиріжки з яблуками не спокушали б мене так непереможно, коли б клишоногий Герман не прикривав їх так таємниче своїм білим фартухом, і саме ці фартухи, які... але вони відволікають мене від моєї теми: адже я почав говорити про статую вершника, в якій стільки срібних ложок і зовсім немає супу і яка зображує курфюрста Яна-Вільгельма.

Кажуть, цей бравий пан дуже кохався в мистецтві, до того ж був дуже здібний. Він заснував картинну галерею в Дюссельдорфі, а в тамтешній обсерваторії ще й досі показують дерев'яний келих, надзвичайно майстерно вирізьблений ним у вільні години,— а таких у нього було двадцять чотири на добу.

В ті часи курфюрсти ще не були такими мучениками, як тепер, і корона міцно сиділа у них на голові, і, лягаючи спати, вони надягали на неї ще й нічний ковпак і спали спокійно, і спокійно спали у них в ногах народи і, прокидаючись вранці, говорили: «Доброго ранку батьку!», і ті відповідали: «Доброго ранку, любі діти!»

І раптом усе змінилось. Коли ми якось уранці прокинулись у Дюссельдорфі і хотіли сказати: «Доброго ранку, батьку!» — виявилось, що батько виїхав, у всьому місті панувала якась похмура приреченість,

у всьому вчувався якийсь похоронний настрій, люди мовчки чвалали до базарної площі і читали довгий папір, прибитий на дверях ратуші. Було холодно, але худий кравець Кіліан стояв у нанковій куртці, яку він завжди носив тільки вдома, його сині вовняні панчохи сповзли вниз, і з них сумно виглядали голі ніжки, тонкі губи тремтіли, коли він пошепки читав прибитий до дверей наказ. Старий пфальцський інвалід читав трохи голосніше, і на деяких словах прозора сльозинка скочувалась в його сиві чесні вуса. Я стояв поруч з ним і теж плакав, потім спитав його, чого ми плачемо. І він відповів: «Курфюрст уклінно дякують». І він продовжував читати і при словах «за виявлену вірнопідданську відданість» і «звільняємо вас від ваших обов'язків» заплакав ще дужче... Дивно бачити, коли стара людина в злинялому мундирі, з укритим рубцями солдатським обличчям, несподівано починає так гірко плакати. Поки ми читали, з ратуші зняли курфюрстівський герб, усе набрало такого страхітливо пустельного вигляду, наче ось-ось мало початись затемнення сонця, пани муніципальні радники тинялися з відставним виглядом, навіть всемогутній поліцейський наглядач, здавалося, втратив здатність наказувати і поглядав навколо мирно й добродушно, хоч дурник Алоїзій знову стрибав на одній нозі і, кривляючись, гугняво вигукував імена французьких генералів, а п'яний кульгавий Гумперц валявся в брудній канаві і співав: «Ça ira, ça ira!» *

А я пішов додому, і плакав, і журився: «Курфюрст уклінно дякують». Мати заспокоювала мене, але я таки знав те, що знав, і не дав себе заспокоїти; плачучи, я пішов спати, і вночі мені снився кінець світу: гарні квітники і зелені луги хтось прибрав з поверхні землі і згорнув, як килими, поліцейський наглядач виліз по високій драбині і зняв з неба сонце, кравець Кіліан стояв тут же і говорив сам до себе: «Я мушу йти додому і гарно вдягтися, адже я помер і мене ще сьогодні мають поховати»,— і ставало дедалі темніше, скупо мерехтіли вгорі нечисленні зорі, але й вони попадали вниз, як жовте листя восени, поступово зникли люди, і я, бідолашне дитя, злякано

* «Так буде, так буде!» *(Франц.)*

блукав у темряві, поки не опинився біля лозового тину якоїсь спустілої селянської садиби і побачив там чоловіка, який лопатою копав землю, і біля нього стояла потворна, люта жінка, у фартусі в якої лежало щось схоже на відрубану людську голову, і це був місяць, і жінка з боязкою обережністю поклала його у відкриту яму, а позад мене стояв пфальцський інвалід і, схлипуючи, читав по складах: «Курфюрст уклінно дякують».

Коли я прокинувся, сонце, як завжди, світило у вікно, з вулиці долинав гуркіт барабанів, а коли я зайшов до кімнати побажати доброго ранку батькові, який сидів у білому пудермантелі, я почув, як меткий перукар, причісуючи його, з найдрібнішими подробицями розповідав, що сьогодні в ратуші присягатимуть новому великому герцогові Йоахіму, який походить із знатного роду і дістав за дружину сестру імператора Наполеона; і що він справді дуже показний: його прекрасне чорне волосся все в локонах; що дуже скоро має відбутися його в'їзд і що, без сумніву, він сподобається всім жінкам. Тим часом гуркіт барабанів на вулиці не стихав, і я вийшов на поріг і побачив французьких солдатів, які входили в місто, цих веселих дітей слави, що з піснями і музикою пройшли по всьому світу, весело-серйозні обличчя гренадерів, ведмежі шапки, триколірні кокарди, блискучі багнети, вольтижерів, сповнених веселощів і point d'honneur*, і затканого сріблом велетня тамбур-мажора, який міг підкинути свою булаву з позолоченою головкою аж до другого поверху, а очі — до третього, де біля вікон сиділи гарненькі дівчата. Я радів, що до нас також поставили солдатів,— моя мати не раділа з того,— я побіг на базарну площу. Вона мала тепер зовсім інший вигляд, наче світ заново пофарбували; новий герб висів на ратуші, залізні гратки балкона були завішені гантованими оксамитними килимами, французькі гренадери стояли в почесній караулі, старі папи муніципальні радники патяглп на себе нові обличчя і святкові камзоли, поглядали один на одного по-французьки і говорили bonjour**, з усіх вікон визирали дами, цікаві городяни

* Почуття честі *(франц.)*.

** Добридень *(франц.)*.

та блискучі солдати юрмились на площі, а я разом з іншими хлопчаками виліз на великого курфюрстового коня і звідти дивився на строкатий натовп, що вирував внизу.

Сусідський Пітер і довготелесий Курц заледве не скрутили собі в'язів, і це було б добре, бо один з них згодом утік з дому, пішов у солдати, став дезертиром, і його розстріляли в Майнці, а другий зайнявся географічними дослідженнями в чужих кишенях і завдяки цьому став дійсним членом урядового закладу примусової праці, розірвав залізні кайдани, що приковували його до цього закладу і до батьківщини, щасливо перебрався через протоку і помер у Лондоні від надто вузької краватки, що зашморгнулася сама собою, коли королівський чиновник вибив дошку з-під його ніг.

Довготелесий Курц сказав нам, що сьогодні, в зв'язку з присягою, в школі уроків не буде. Нам довелось довго чекати, поки вона почалась. Нарешті балкон ратуші заряснів панами, прапорами і сурмами, і пан бургомістр, у своєму славнозвісному червоному сюртуку, виголосив промову, яка дещо розтяглася, немов гума або плетений нічний ковпак, у котрий вкинули камінь — звичайно, не філософський,— деякі фрази долинали до мене зовсім виразно, наприклад, що нас хочуть зробити щасливими; на цих словах засурмили сурми, загойдалися прапори, вдарили барабани й залунали вигуки «Vivat!», і коли я сам кричав «Vivat!», я міцно тримався за старого курфюрста. Це було конче потрібно, бо в мене голова пішла обертом: мені здавалося, що люди стоять догори ногами, бо весь світ перевернувся; курфюрстова голова в алонжовому парику кивала й шепотіла: «Тримайся міцно за мене», і тільки гарматна стріляння, що залунала на валу, привела мене до пам'яті, і я поволі зліз з курфюрстового коня.

Повертаючись додому, я знову побачив, як дурник Алоїзій стрибає на одній нозі, гугнявлячи імена французьких генералів, і як кульгавий Гумперц валяється п'яний в канаві і горлає: «Ça ira! Ça ira!» — і я сказав моїй матері: «Нас хочуть зробити щасливими, і тому в школі сьогодні немає уроків».

Наступного дня світ знову став на своє місце, і уроки в школі були як завжди, заучувалися напам'ять римські царі, хронологічні дати, nomina на im *, verba irregularia **, грецька і староєврейська мови, географія, німецька мова, лічба,— боже! ще й досі голова в мене йде обертом,— усе це треба було вивчити напам'ять. Дещо з цього згодом мені знадобилося. Адже коли б я не знав напам'ять усіх римських царів, то в подальші роки мені було б цілком байдуже, довів чи не довів Нібур, що насправді вони ніколи не існували. І коли б я не знав хронологічних дат, як міг би я згодом орієнтуватись у величезному Берліні, де один будинок схожий на інший, як дві краплі води, або як один гренадер на другого, і де не можна знайти своїх знайомих, якщо ти не пам'ятаєш номери їхніх будинків; з кожним із своїх знайомих я пов'язував у той час яку-небудь історичну подію, дата якої сходилася б з номером його будинку, так що, згадавши дату, я вже легко згадував і номер будинку; і через те ж таки, коли я бачив якогось знайомого, мені завжди спадала на думку та чи інша історична подія. Так, наприклад, зустрічаючи свого кравця, я одразу згадував Марафонську битву; зустрівшися з вичепуреним банкіром Христіаном Гумпелем, я починав думати про зруйнування Єрусалима; вдибавши одного свого приятеля португальця, який по вуха заліз у борги, я мислив про втечу Магомета; вигляд університетського судді, відомого своєю суворою справедливістю, викликав у мене думки про смерть Амана; а як тільки я зустрічав Ваддека, мені одразу спадала на думку Клеопатра.— Ах, боже милий, бідолаха вже помер, по ньому виплакано очі і можна сказати разом з Гамлетом: «Хоч ця баба вже сконала, є таких іще чимало!» Отже, хронологічні дати конче потрібні, я знаю людей, які, не маючи в голові нічого, крім кількох дат, уміли за їх допомогою знайти в Берліні потрібні будинки і тепер стали вже ординарними професорами. А я таки мав

---

* Латинські іменники із закінченням на im.

** Неправильні дієслова *(лат.)*.

мороку в школі з тією безліччю цифр! З лічбою в прямому смислі справа була ще гірша. Найкраще розумів я віднімання, де є дуже практичне основне правило: «Чотири од трьох відняти не можна, треба позичити одиницю»,— проте я раджу всім позичати в таких випадках на кілька грошів більше: адже ніколи не можна знати...

А щодо латини, то ви, madame, не маєте ніякого уявлення про те, до чого в ній усе заплутано. У римлян, безперечно, не вистачило б часу на завоювання світу, якби їм довелося спочатку вивчити латинь. Ці щасливці ще в колисці знали, які іменники в знахідному відмінку мають закінчення im. А я повинен був у поті лиця свого вчити їх напам'ять; а втім, це таки добре, що я їх знаю. Інакше, коли б я, наприклад, 20 липня 1825 року, захищаючи прилюдно в актовому залі Геттінгенського університету дисертацію латинською мовою — madame, її варто було послухати! — коли б я сказав sinapem замість sinapim, то присутні там фукси, можливо, помітили б, і це вкрило б мене ганьбою навіки. Vis, buris, sitis, tussis, cucumis, amussis, cannabis, sinapis * — слова, що набули такого значення в світі, мають його тільки тому, що, належачи до певного класу, становлять все ж таки виняток; через це я дуже поважаю їх, і те, що вони в мене завжди напохваті на той випадок, коли раптом з'явиться в них потреба, дає мені у важкі хвилини мого життя внутрішнє заспокоєння і втіху. Але, madame, verba irregularia — вони відрізняються від verba regularibus ** тим, що за них шмагають різками ще більше,— страхітно важкі. Під склепінням одного з коридорів францисканського монастиря, поблизу класної кімнати висіло велике розп'яття з сірого дерева, похмурий образ, що й досі іноді з'являється мені уві сні і сумно дивиться на мене перухомими кривавими очима,— перед цим образом я часто стояв і молився: «О ти, бідолашний і також мордований боже, коли ти маєш бодай найменшу можливість, зроби так, щоб не випадали у мене з голови оті verba irregularia!»

*Латинські дієслова з закінченням на is, що, як виняток, у знахідному відмінку приймають закінчення im замість em.

** Правильні дієслова *(лат.)*.

Про грецьку я й згадувати не хочу, бо це мене вже занадто роздратує. Середньовічні ченці були не такі вже далекі від істини, коли запевняли, що грецька мова — винахід диявола. Один бог знає, які муки довелось мені витерпіти через неї. З староєврейською справа йшла краще, бо я завжди відчував велику прихильність до євреїв, хоч вони й досі розпинають моє добре ім'я; та все ж я не міг у староєврейській мові піти так далеко, як мій кишеньковий годинник, що має так багато інтимних стосунків з лихварями і через те перейняв деякі єврейські звичаї — наприклад, у суботу він не йде; він вивчив священну мову і згодом зайнявся її граматичними формами; часто в безсонні ночі я, здивований, чув, як він безперервно тихенько вицокував каталь, катальта, катальті, кіттель, кіттальта, кіттальті... покат, покадеті, пікат, пік-пік *.

Тим часом німецька мова давалася мені значно легше, а вона не така вже й легка для дітей. Адже ми, бідолашні німці, й без того замучені постоями, військовою повинністю, подушною податтю й безліччю інших податків, нав'язали на свою шию ще й Аделунга і мордуємо один одного знахідним і давальним відмінками. Чимало знань з німецької мови я здобув у старого ректора Шальмейєра, славного священика, який піклувався мною ще з часів мого дитинства. Але дечого в цьому роді я навчився й від професора Шрамма, який написав книгу про вічний мир і в класі в якого мої однолітки билися найбільше.

Написавши все це одним махом і захопившись різними спогадами, я непомітно договорився до старих шкільних історій, отже, й хочу скористатися з цієї нагоди, madame, і пояснити вам, що не моя провина, коли я вивчив географію так погано, що згодом не міг знайти свого місця на землі. Адже в ті часи французи зсунули всі кордони; щодня країни перефарбовувались у новий колір; сині ставали раптом зеленими, а деякі ставали навіть криваво-червоними; підраховані підручниками душі населення так переплутались і перемішались, що сам диявол не розпізнав би їх; продукти сільського господарства також змінились: цикорій і буряк росли тепер там, де раніш

* Староєврейські дієслівні форми.

бачили тільки зайців і місцевих юнкерів, що ганялись за ними; змінились і характери народів: німці стали гнучкішими, французи перестали говорити компліменти, англійці — кидати гроші на вітер, венеціанці втратили свою кмітливість; багато хто з князів дістали підвищення, старі королі наділи нові мундири, пові королівства пеклися і мали збут, як свіжі булочки, а деяких інших владарів, навпаки, вигнали геть, і вони мусили в інший спосіб заробляти собі на хліб; через те декотрі з них заздалегідь узялися до ремесла, наприклад, до виготовлення сургуча або... madame, час покласти кінець цьому періоду, бо мені вже не вистачає духу — одне слово, у такі часи недалеко просунешся в географії.

В цьому відношенні значно легше з природознавством, тут не може бути таких змін, до того ж у підручнику є гравюри, які дають точне зображення мавп, кенгуру, зебр, носорогів і т. ін. Оскільки я добре запам'ятав ці малюнки, згодом траплялося дуже часто, що деякі люди з першого погляду здавались мені старими знайомими.

З міфологією також справа йшла добре. Як подобалась мені ця юрма богів, що в такій веселій наготі правила світом! Не думаю, щоб який-небудь школяр у стародавньому Римі краще за мене вивчив напам'ять головні параграфи свого катехізису,— наприклад, любовні пригоди Венери. Одверто кажучи, якщо ми вже повинні були так досконало вивчати стародавніх богів, то варто було б уже й зберегти їх, бо, здається, ми небагато виграли з нашим римським троєбожжям чи, тим більше, з нашим іудейським єдиноідольством. Можливо, та міфологія в основі не була така аморальна, як про неї кричали,— так, наприклад, думка Гомера додати велелюбній Венері ще й чоловіка — справді дуже пристойна.

Але найкраще почував я себе у французькому класі абата д'Опуа, француза-емігранта, який написав безліч граматик, носив рудий парик і жваво бігав по класу, викладаючи свій «Art poétique» * та свою «Histoire allemande» **. На всю гімназію він був єди-

* «Мистецтво поезії» *(франц.)*.

** «Історію Німеччини» *(франц.)*.

ним вкладачем німецької історії. А втім, французька мова має свої труднощі, і для кращого вивчення її потрібні часті постої, барабанний гуркіт, багато apprendre par coeur *, а насамперед не слід бути bête allemande **. Є у французькій мові чимало й гірких слів. Я ще й досі згадую так виразно, наче це було вчора, що через la religion *** я зазнав багато неприємностей. Мабуть, разів шість мене питали: «Генгі ****, як по-французькому віра?» І шість раз, дедалі плаксивіше, я відповідав: «Le crédit» *****. А на сьомий раз розлючений, з багрово-червоним обличчям екзаменатор закричав: «La religion!» — і на мене посипались удари, а всі товариші мої сміялись. Madame, з того часу я не можу чути слова «religion» без того, щоб спина моя не зблідла від страху, а щоки не почервоніли від сорому. Та, відверто кажучи, від le crédit я мав значно більше користі в житті, ніж від la religion.— В цю мить мені спало на думку, що я винен п'ять талерів хазяїну таверни «Лев» у Болоньї, і, далебі, я охоче заборгував би хазяїнові «Лева» додатково ще п'ять талерів, щоб більш ніколи в світі не чути цього злощасного слова «la religion».

Parbleu ******, madame! У французькій мові я досяг великих успіхів! Я розумів не тільки patois *******, а й прийняту серед наших дворян мову французьких гувернанток. Не так давно в одному аристократичному товаристві я зрозумів майже половину розмови двох німецьких баронес, з яких кожна мала понад шістдесят чотири роки і майже стільки ж предків. А в «Café Royal» ******** у Берліні якось я чув, як monsieur Ганс-Міхель Мартенс парлякав по-французьки, і я зрозумів смисл кожного слова, хоча в них і не було ніякого смислу. Треба розуміти дух мови, а його найкраще вивчати по барабанному гуркоту. Parbleu! Я багато чим зобов'язаний французькому барабанщи-

---

* Вивчення напам'ять *(франц.)*.

** Німецькою тварюкою *(франц.)*.

*** Релігію *(франц.)*

**** Генріх *(франц.)*.

***** Кредит *(франц.)*.

****** Чорт забирай! *(Франц.)*

******* Просторіччя *(франц.)*.

******** «Королівське кафе» *(франц.)*.

ку, який довго квартирував у нас і обличчям скидався на чорта, але серцем був справжній ангел і барабанив напрочуд гарно.

Це був маленький рухливий чоловічок з грізними чорними вусами, з-під яких уперто випиналися червоні губи, в той час як вогнисті очі стріляли на всі боки.

Я, маленький хлопчисько, липнув до нього як реп'ях, допомагав йому начищати до блиску гудзики і вибілювати крейдою жилет — monsieur Le Grand був не від того, щоб подобатись,— я ходив за ним у караул, на збір, на парад,— це був суцільний блиск зброї і веселощів! Les jours de fête sont passés *. Monsieur Le Grand говорив ламаною німецькою мовою і тільки найголовніше: хліб, поцілунок, честь,— але вмів дуже добре пояснювати все з допомогою барабана; так, наприклад, коли я не знав, що означає слово «liberté» **, він барабанив Марсельєзу, і я розумів його. Не знав я значення слова «egalité» *** — він вибивав марш «Ça ira! Ça ira! Les aristocrates à la lanterne!» ****, і я розумів його. Не знав я, що таке «la bêtise» *****,— він барабанив дессаузький марш, якого ми, німці, як свідчить і Гете, барабанили в Шампані,— і я розумів його. Якось він захотів пояснити мені слово «l'Allemagne» ****** і забарабанив ту простеньку старовинну мелодію, під яку часто на ярмарку танцюють собаки, а саме: дум-дум-дум *******, я розсердився, та все-таки зрозумів його.

У такий же спосіб він навчав мене й нової історії. Щоправда, я не розумів слів, які він вимовляв, але оскільки він, розповідаючи, весь час барабанив, я знав, що він хоче сказати. Власне кажучи, це найкращий метод викладання. Історію взяття Бастілії, Тюїльрі і т. ін. можна зрозуміти як слід, тільки знаючи, як за тих обставин барабанили. У наших шкіль-

---

* Святкові дні минули *(франц.)*.

** Свобода *(франц.)*.

*** Рівність *(франц.)*.

**** «Так буде, так буде! Аристократів на ліхтар!» — слова з «Карманьйоли» *(франц.)*.

***** Глупота *(франц.)*.

****** Німеччина *(франц.)*.

******* По-німецьки «dumm» дурний, по-дурному.

них підручниках читаємо лише: «Їх ясновельможності барони і графи з їхніми високородними дружинами були гільйотиновані; їх світлості герцоги і принци з їхніми найвисокороднішими дружинами були гільйотиновані; його величність король і його щонайвисокородніша дружина були гільйотиновані»; та коли чуєш, як вибивають на барабані червоний марш гільйотини, лише тоді осягаєш усе і розумієш «як» і «чому». Madame, це надзвичайний марш! Він пройняв мене до мозку кісток, коли я почув його вперше, і я зрадів, коли забув його. Подібні речі забуваються, коли старішаєш; молодій людині доводиться тепер пам'ятати зовсім інші речі: віст, бостон, генеалогічні таблиці, постанови бундестагу, драматургію, літургію, придворні чини... і справді, скільки не тер собі лоба, я довгий час не міг згадати тієї грізної мелодії. Але, уявіть собі, madame, недавно сиджу я за столом серед цілого звіринцю графів, принців, принцес, камергерів, гофмаршальш, гофшенків, обергофмейстерш, доглядачів придворного срібла, гофєгермейстерш — і як там ще зветься ця знатна челядь? — а челядь, їм підвладна, метушилася поза їхніми стільцями і підсовувала їм під самий ніс повні тарілки, а я, обійдений і обділений, сидів бездіяльно, зовсім не працюючи щелепами, ліпив з хліба кульки, знічев'я барабанив пальцями по столу і раптом, на свій жах, почав барабанити давно забутий червоний марш гільйотини.

Що ж сталося? Madame, ці люди не люблять, коли їм заважають під час трапези і не знають, що інші, не маючи чого їсти, раптом починають барабанити і до того ж саме ті химерні марші, які, здавалось, уже давно забуто.

Чи вміння барабанити — природжений талант, чи я засвоїв його ще з дитинства,— байдуже, воно гніздиться в моїх кістках, в ногах і руках і часто виявляється поза моєю волею. Якось у Берліні я сидів на лекції таємного радника Шмальца, людини, що врятувала державу своєю книгою про небезпеку чорних і червоних мантій. Ви пригадуєте, madame, з історії Павзанія, як колись завдяки крику осла було розкрито таку ж небезпечну змову; знаєте ви також з Лівія або із «Всесвітньої історії» Беккера, що гуси

врятували Капітолій, а з Саллюстія ви, цілком певно, знаєте, що через одну балакучу шлюху, пані Фульвію, було розкрито жахливу змову Катіліни.— Але повернімось до вищезгаданого барана,— на лекції таємного радника Шмальца я слухав міжнародне право. Був нудний літній післяобідній час, я сидів на лаві і слухав дедалі неуважніше,— дрімота огортала,— коли раптом мене розбудив тупіт моїх власних ніг, які не спали і, певне, чули, як викладалося щось прямо протилежне міжнародному праву і як ганьбилися конституційні теорії, і мої ноги, які своїми маленькими очицями-мозолями краще прозирали світові події, ніж таємний радник своїми великими очима Юнони, ці бідні німі ноги, неспроможні висловити свою скромну думку словами, вирішили уявнити її за допомогою тупотіння, і тупотіли так гучно, що через них я мало не зазнав біди.

Прокляті, легковажні ноги! Те ж саме вони утнули, коли я сидів колись у Геттінгені на лекції професора Заальфельда, і він з властивою йому незграбною рухливістю підстрибував на кафедрі і гарячкував, намагаючись щонайдошкульніше вилаяти імператора Наполеона,— ні, бідолашні ноги, я не стану вас ганити, що ви тоді барабанили, я не закинув би вам цього навіть тоді, коли б ви, у своїй німій наївності, висловилися ще зрозуміліше за допомогою штурханів. Хіба можу я, учень Le Grand'a, слухати, як зневажають імператора? Імператора! Імператора! Великого імператора!

Коли я думаю про великого імператора, в пам'яті у мене знову постає літній золотаво-зелений день, липова алея, вся в цвіту, на густому гіллі сидять, співаючи, соловейки, шумить водоспад, квіти на круглих клумбах похитують мрійливо своїми гарними голівками — у мене з ними дивні стосунки: нарум'янені тюльпани кланяються мені пихато-поблажливо; хворобливо-нервові лілії кивають з млосною ніжністю, сп'яніло-червоні троянди посміхаються мені ще здалеку, нічні фіалки зітхають,— з миртами і лаврами я тоді ще не був знайомий, бо вони не приваблювали мене своїм зрадливим цвітом, зате з резедою, з якою я тепер не в злагоді, ми були тоді в інтимній дружбі.— Я кажу про палацовий сад у Дюссельдорфі, де

я часто лежав на траві і побожно слухав, як monsieur Le Grand розповідав про воєнні подвиги великого імператора і при цьому так вибивав на барабані марші, яких барабанили під час цих подвигів, що я сам ніби усе бачив і чув. Я бачив перехід через Сімплон,— імператор попереду, а за ним підіймаються браві гренадери під крик сполоханого птаства і гуркіт дальніх гле́тчерів; я бачив імператора з прапором у руках, на мосту Лоді; я бачив імператора в сірому плащі під Маренго; я бачив імператора на коні у битві біля пірамід — навкруги суцільний пороховий дим і мамелюки; я бачив імператора у битві під Аустерліцом — ух, як дзижчали тут ядра над крижаною рівниною! — я бачив, я чув битву під Ієною — дум-дум-дум! — я бачив, я чув битву під Ейлау, Ваграмом,— ні, це було понад мої сили! Monsieur Le Grand барабанив так, що в мене мало не лопнула барабанна перетинка.

РОЗДІЛ VIII

Але що було зі мною, коли я на власні високовищасливлені очі побачив його, його самого — осанна! — імператора!

Це сталося на тій самій алеї палацового саду в Дюссельдорфі.

Протискуючись крізь юрбу роззяв, я згадував подвиги і битви, про які барабанив мені monsieur Le Grand, моє серце вибивало генерал-марш, і все-таки я пам'ятав розпорядження поліції, за яким, під загрозою штрафу в п'ять талерів, заборонялося їздити верхи серединою алеї. А імператор із своїм почтом їхав саме серединою алеї, дерева з тремтінням схилялись перед ним, сонячне проміння з трепетом зляканої цікавості проглядало крізь зелене листя, а в синьому небі виразно пливла золота зірка. На імператорі був його простий зелений мундир і маленький всесвітньо-історичний капелюх. Він сидів на білому коникові, який ступав під ним так гордовито й спокійно, так певно, так бездоганно, що був би я тоді прусським кронпринцем, я позаздрив би цьому коникові. Недбало, майже зсунувшись, сидів у сідлі імператор; однією рукою він високо тримав повід.

другою лагідно поляскував по шиї свого коника. Це була сонячно-мармурова рука, могутня рука, одна з тих двох рук, що приборкали багатоголове страховище анархії і припинили взаємну різанину народів,— і цією рукою він лагідно поляскував по шиї свого коника, і його обличчя мало той колір, який ми бачимо у мармурових грецьких і римських статуй, риси його були по-античному благородно-домірні, і на цьому обличчі було написано: хай не буде в тебе інших богів, крім мене. Посмішка, що зогрівала й заспокоювала кожне серце, грала на його устах, але кожний знав, що варто цим устам лише свиснути — et la Prusse n'existait plus *; варто цим устам лише свиснути — і вся попівська братія враз віддзвонилася б; варто цим устам лише свиснути — і вся Священна Римська імперія затанцювала б. Але ці уста посміхалися, і очі посміхалися — то були очі ясні, як небо, вони могли читати в серцях у людей, одним поглядом вони охоплювали всі явища цього світу, в той час як ми пізнаємо ці явища лише в їхній послідовності, та й то бачимо тільки їхні пофарбовані тіні. Чоло не було таким ясним, за ним юрмились примари майбутніх битв, і часом щось здригалося на цьому чолі — то були творчі думки, величні семимильної швидкості думки, якими дух імператора незримо обходив увесь світ,— і мені здається, що кожна з цих думок дала б першому-ліпшому німецькому письменникові досить матеріалу на все його життя.

Імператор спокійно їхав серединою алеї, жодний поліцай не перешкоджав йому; за ним на баских конях, гордовито, у золоті й прикрасах їхав його почет, гуркотіли барабани, сурмили сурми, біля мене крутився божевільний Алоїзій і вигукував гугняво імена його генералів, поблизу ревів п'яний Гумперц, і народ кричав тисячоголосо: «Хай живе імператор!»

РОЗДІЛ IX

Імператор помер. На пустельному острові Атлантичного океану його самотня могила, і той, для кого тісною була земля, лежить спокійно під маленьким

* Пруссія більше не існувала б *(франц.)*.

горбком, над яким скорботно схилили свої зелені віти п'ять плакучих верб, і сумирний струмок протікає поблизу з сумним, мов плач, дзюркотінням. Ніякого напису нема на його могильному камені, але Кліо справедливим різцем своїм накреслила на ньому незримі слова, що, мов голоси духів, звучатимуть не одне тисячоліття.

Британіє! Ти пануєш на морі. Але в морі не вистачить води, щоб змити з тебе ганьбу, яку заповів тобі, вмираючи, великий небіжчик. Не твій легковажний сер Гудсон, ні, ти сама була тим сіцілійським найманцем, якого, змовившись, найняли королі, щоб таємно помститись на синові народу за те, що колись народ відкрито звершив над одним із вас. А він же був твоїм гостем і сидів біля твого вогнища...

До найвіддаленіших майбутніх часів підлітки Франції співатимуть і розповідатимуть про жахливу гостинність «Беллерофона», і коли ці пісні, глузливі й скорботні, перелетять через канал, почервоніють обличчя всіх чесних британців. А колись-таки ця пісня перелетить туди — і, не стане Британії, повергнеться в прах народ гордині. Вестмінстерські гробниці лежатимуть у руїнах, забудеться королівський прах, що покоїться там, а Свята Єлена стане священною могилою, до якої народи Сходу і Заходу стікатимуться на прощу на кораблях з барвистими вимпелами, і їхні серця гартуватимуться у величних спогадах про діяння мирського спасителя світу, зторгтурованого за часів Гудсона Лоу, як це сказано в євангеліях від Ласказа, О'Міра та Антомаркі.

Дивно! Трьох найбільших ворогів імператора вже спіткала жахлива доля: Лондондеррі перерізав собі горло, Людовік XVIII зогнив на своєму троні, а професор Заальфельд ще й досі професор у Геттінгені.

РОЗДІЛ X

Був прозорий, морозний осінній день, коли юнак, схожий на студента, не поспішаючи йшов алеєю дюссельдорфського палацового саду і часом, немов з дитячої примхи, то відкидав ногою шелестливе листя, що вкривало землю, то зажурено поглядав на голі

дерева, на яких тільки де-не-де позалишались поодинокі золоті листочки. Дивлячись на них, він згадував слова Главка:

Наче те листя на дереві — людські усі покоління:
Листя сухе, обриваючи, вітер розносить, а свіже
Клечанням рясно з весною новою ліси укриває.
Так і людські покоління — ці родяться, ті вже зникають.

Раніше юнак дивився на ці ж дерева з зовсім іншими думками, він був тоді хлопчиком і шукав пташиних гнізд або хрущів, які дуже тішили його тим, що весело дзижчали, радіючи з прекрасного світу і задовольняючись соковитим зеленим листочком, краплинкою роси, теплим сонячним променем, солодкими пахощами трав. У ті часи душа хлопчика була такою ж безтурботною, як ці пурхливі істотки. А тепер серце його зістарилося, маленькі сонячні промені погасли в ньому, усі квіти в ньому померли, зблякнув у ньому навіть прекрасний сон кохання, у бідному серці не залишилось нічого, крім мужності і смутку, і що найбільше болить — це було моє серце.

Саме того дня я повернувся до мого старого рідного міста, але мені не хотілося там ночувати, я прагнув у Годесберг, щоб сісти до ніг моєї подруги і розповісти їй про маленьку Вероніку. Я навідав дорогі мені могили. З усіх живих друзів і родичів я розшукав тільки дядька і тітку. Якщо й зустрічав я на вулиці знайомі обличчя, то мене вже ніхто не впізнавав, і саме місто дивилось на мене чужими очима, багато будинків за цей час було пофарбовано наново, з вікон визирали чужі обличчя, навколо старих димарів пурхали остарілі горобці, усе мало такий мертвий і в той же час такий свіжий вигляд, як салат що росте на кладовищі; де колись розмовляли по-французьки, тепер говорили по-прусськи, тут навіть встиг розташуватись маленький прусський дворик, і люди надбали собі придворних титулів; колишня перукарка моєї матері стала тепер придворною перукаркою, там були також придворні кравці, придворні шевці, придворні винищувачі блощиць, придворні винні крамниці,— усе місто здавалось придворним лазаретом для придворних божевільних. Тільки старий курфюрст упізнав мене, він і досі стояв на тому самому місці, але ніби трохи змарнів. Саме тому, що

він стояв посеред ярмаркової площі, він мав можливість бачити всю мізерність сучасності, а від такого видовища не погладшаєш. Я був, як уві сні, згадував казку про заворожені міста і поспішав вийти за міську браму, щоб не прокинутись занадто рано. У палацовому саду зникло кілька дерев, деякі були скалічені, а ті чотири високі тополі, що колись здавались мені зеленими велетнями, стали маленькими. Кілька вродливих дівчат, які своїми барвистими сукнями нагадували тюльпани, прогулювались у саду. А я був знайомий з цими тюльпанами, коли вони були ще цибулинками, адже — леле! — це були сусідські дочки, з якими я грався колись в «принцесу у вежі». А красуні діви, яких я знав розквітлими трояндами, тепер здались мені трояндами збляклими, і не в одне високе чоло, чий гордовитий вигляд колись захоплював мене, Сатурн врізав своєю косою глибокі зморшки. Тільки тепер, та, на жаль, запізно, зрозумів я, що мав означати погляд, який кидали вони колись на мужніючого хлопця; чимало подібних поглядів постеріг я за цей час на чужині в багатьох прекрасних очах. Глибоко зворушив мене смиренний уклін чоловіка, якого я знав колись багатим і відомим і який тепер зійшов на жебрака. З цього видно, що люди, раз упавши, скочуються, ніби за Ньютоновим законом, з дедалі жахливішою швидкістю геть аж на дно. Але хто аж ніяк не змінився — то це маленький барон,— він так само весело, як і колись, пострибував палацовим садом, притримував однією рукою ліву полу сюртука, а в другій крутив тоненьку тростинку; все те ж привітне личко, усі рожеві фарби якого сконцентровувались на носі; той самий конусоподібний старенький капелюшок, та сама старенька косичка, тільки тепер з неї стирчало кілька волосин сивих замість колишніх волосин чорних. Та хоч яким задоволеним здавався він, я все ж таки знав, що бідному баронові за цей час довелося зазнати багато горя, його личко намагалося приховати це від мене, але сиві волосинки в косичці зрадили барона за його спиною. Сама косичка радо б цього зреклася і метлялась якось журно-весело.

Я не відчував утоми, але мені захотілось ще раз посидіти на дерев'яній лаві, на якій я колись вирізав

ім'я моєї дівчини. Я ледве знайшов його, так багато було там поверх нього вирізьблено нових імен! Ах! я заснув якось на цій лаві, і мені снилося кохання і щастя. «Сновидіння — шумовиння». Згадалися мені й старі дитячі ігри, і старі прекрасні казки; але нова фальшива гра і нова огидна казка вривалися в ці спогади, і це була історія про дві бідні душі, які зрадили одна одну і в своїй зрадливості зайшли так далеко, що зрадили навіть господа бога. Це лиха історія, і якщо нічим зайнятися кращим, можна поплакати над нею. О боже! колись світ був такий гарний, і пташки співали тобі вічну хвалу, і маленька Веронїка дивилась на мене своїми лагідними очима, і ми сиділи перед мармуровою статуєю на Замковій площі — з одного боку стоїть старий занедбаний замок, де водяться привиди і ночами бродить дама без голови у чорній шовковій сукні з довгим шурхітливим шлейфом; з другого — висока біла будівля; в її верхніх покоях так гарно виблискували яскраві картини в золотих рамах, а в нижніх поверхах стояло багато тисяч важких книжок, які ми з Веронїкою часто з цікавістю розглядали, коли побожна Урсула підіймала нас до високих вікон. Згодом, уже ставши дорослим хлопчиком, я щодня лазив там по найвищих драбинах, знімав книги з найвищих полиць і читав так довго, що перестав боятися будь-чого, і найменше — безголових дам, і став таким розумним, що забув усі старі забави, і казки, і картини, і маленьку Веронїку, і навіть її ім'я.

Сидячи на старій лаві палацового саду і поринаючи думками в минуле, я почув позад себе змішаний гомін людських голосів — уболівання над гіркою долею бідних французів, які, потрапивши під час російської війни в полон і бувши засланими до Сибіру, поневірялися там довгі роки, хоч був уже мир, і тільки тепер поверталися на батьківщину. Підвівши голову, я справді побачив цих осиротілих дітей слави; крізь дірки їхніх подертих мундирів визирали неприховані злидні; на обвітрених обличчях тужно мерехтіли глибоко запалі очі; хоч і скалічені, змучені, здебільшого кульгаві, вони зберігали щось схоже на військовий крок і — о диво! — барабанщик із своїм барабаном шкутильгав попереду; із внутрішнім дрожем

згадав я легенду про солдатів, що вдень полягли в бою, а вночі встають з поля битви і з барабанщиком на чолі йдуть до рідного міста, як про це співається в старій народній пісні:

Він б'є у барабан щосили,
І постають мерці з могили,
У вуличку ідуть,—
Траллері, траллерей, траллера,—
Його давно там ждуть.

Удосвіта встають рядами,
Біліють висхлими кістками,
А він вперед і до вікна,—
Траллері, траллерей, траллера,—
Щоб бачила вона *.

І справді, бідний французький барабанщик здавався напівзотлілим вихідцем з могили: то була лише невеличка тінь у брудній, подертій сірій шинелі, мертвотно-жовте обличчя з великими вусами, що сумно звисали над збляклими губами, очі, схожі на перетліле вугілля, серед якого де-не-де жевріють останні жаринки, і все ж таки по одній такій жаринці я впізнав monsieur Le Grand'a.

Він також упізнав мене і посадив на траву, і от ми знову сиділи поруч, як у давні часи, коли він на барабані викладав мені французьку мову і новітню історію. Це був той самий добре знайомий старий барабан, і я не міг надивуватися, як він врятував його від російської зажерливості. Він і тепер барабанив так само, як колись, але при цьому вже не говорив ні слова. Проте, хоч губи його були похмуро стиснені, значно більше промовляли його очі, що переможно виблискували, коли він барабанив старі марші. Тополі біля нас затремтіли, як тільки знову загримів червоний марш гільйотини. Він барабанив, як і колись, і про старі битви за свободу, і про старі баталії, і про подвиги імператора, і здавалося, що й сам його барабан — жива істота, яка радіє з можливості висловити свої найглибші почуття. Знову почув я гуркіт гармат, свист ядер, шум битви, знову побачив одчайдушну відвагу гвардії, знову побачив розмаяні прапори, знову побачив я імператора на коні, та по-

* Переклад Оттілії Словенко.

малу в радісний гуркіт почав вкрадатися якийсь похмурий тон, з барабана виривалися звуки, в яких найнестримніша радість моторошно зливалася з найтяжчою тугою, це був марш перемоги і водночас похоронний марш, очі Le Grand'a натхненно розширились, але я не побачив в них нічого, крім безкрайнього білого крижаного поля, вкритого трупами,— це була битва під Москвою.

Я б ніколи не подумав, що старий дебелий барабан може приховувати в собі такі тужливі звуки, які видобував з нього тепер monsieur Le Grand. Це були вибарабанені сльози, вони бриніли дедалі тихіше, і, як похмурий відгомін, з грудей Le Grand'a виривалися глибокі зітхання. Він усе блідшав і дедалі більше нагадував привид, його схудлі руки тремтіли від холоду, він сидів як уві сні, своїми барабанними паличками він уже тільки розсікав повітря і ніби прислухався до далеких голосів, і нарешті він подивився на мене глибоким, бездонним, повним благання поглядом,— я зрозумів його,— і голова його похилилася на барабан.

Monsieur Le Grand у цьому житті не барабанив більше ніколи. І барабан його не озвався більше жодним звуком, йому не личило по-рабськи вибивати зорю серед ворогів свободи,— я добре зрозумів останній благальний погляд Le Grand'a і видобув одразу ж із своєї тростi стилет і проткнув ним барабан.

РОЗДІЛ XI

Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas, madame! * Але життя, по суті, таке фатально серйозне, що його не можна було б знести, коли б не це поєднання патетичного з комічним. Це знають наші поети. Найжахливіші картини людського безумства Арістофан показує завжди у дзеркалі веселого дотепу; великий біль мислителя, який розуміє свою нікчемність, Гете наважується висловити тільки в простацьких віршах лялькового театру, а смертну скаргу

* Від великого до смішного один крок, мадам *(франц.)*.

на земну скорботу Шекспір вкладає в уста блазневі, до того ж з острахом побрязкуючи калатальцями його блазенського ковпака.

Усі вони навчилися цього у великого праотця поезії, який у своїй тисячоактній світовій трагедії вміє досягати найвищого гумору, як ми це бачимо щодня: коли герої залишають сцену, з'являються клоуни і арлекіни з своїми блазенськими кийками і стукачками; після кривавих революційних сцен і діянь імператорів придибують перевальцем товсті Бурбони з своїми старими, віджилими дотепами і витончено-легітимними каламбурами, і граціозно дріботить тією ж стежкою стара аристократія з своєю зголоднілою посмішкою, а слідом валкою сунуть богомольні капуцини з свічками, хрестами і церковними корогвами; навіть у найвищий пафос світової трагедії вкрадається елемент комізму: розчарований республіканець, який, за прикладом Брута, всаджує собі ніж у серце, спочатку, можливо, понюхав, чи не різали цим ножем оселедця; і на цій великій світовій сцені усе відбувається, як і на дошках нашого жалюгідного кону; і на ній трапляються п'яні герої, королі, що забувають свою роль, невчасно змінені декорації, суфлери з занадто гучними голосами, танцівниці, що досягають ефекту поезією своїх стегон, костюми, в яких найголовніше — це блиск. А вгорі, на небесах, у першому ряді сидять любі янголятка і лорнують нас, земних комедіантів, а милосердий бог сидить з поважним виглядом у своїй великій ложі і, можливо, нудьгує або міркує, що цей театр проіснує недовго, бо один дістає надто велику, а інші надто малу платню і всі грають дуже погано.

Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas, madame! Коли я закінчував попередній розділ і розповідав вам, як помер monsieur Le Grand і як сумлінно виконав я testamentum militare *, висловлений в його останньому погляді, у двері мої постукали і увійшла бідно одягнена стара жінка, яка лагідно запитала мене, чи я не доктор, і коли я відповів, що так, вона ще лагідніше запросила мене піти з нею додому, щоб зрізати її чоловікові мозолі.

---

* Заповіт воїна *(лат.)*.

РОЗДІЛ XII

Німецькі цензори

йолопи

РОЗДІЛ XIII

Madame! Уже в тому яйці, що висиджувала Леда, крилася вся Троянська війна, і ви ніколи не зрозуміли б славнозвісних Пріамових сліз, коли б я спочатку не розповів вам про древні лебедині яйця. Тому не нарікайте на мої відступи. У всіх попередніх розділах немає жодного рядка, який не йшов би до діла, я пишу стисло, уникаю всього зайвого і часто оминаю навіть необхідне, так, наприклад, я ще й разу не цитував,— я маю на увазі не духів, а навпаки — письменників; адже цитування старих і нових книг є головною втіхою молодого автора, а кілька глибоковчених цитат прикрашають всю людину. Не подумайте тільки, madame, що мені бракує знайомства із заголовками книжок. Крім того, я обізнаний з досвідом деяких великих умів виколупувати родзинки з булочок і цитати із занотованих лекцій, а також знаю, звідки Бартель довідався, де раки зимують. На випадок потреби я міг би позичити кілька цитат у моїх вчених друзів. Мій приятель Г. у Берліні є, так би мовити, маленьким цитатним Ротшільдом і охоче позичить їх мені кілька мільйонів, а якщо в нього не досить великий запас, він може легко роздобути їх у деяких інших космополітичних банкірів мудрості. Та поки що в мене нема потреби вдаватися до дрібних позичок, я людина цілком забезпечена і можу витрачати свої десять тисяч цитат на рік, мало того, я винайшов навіть спосіб збувати фальшиві цитати за справжні. Коли б якийсь великий, багатий вчений, наприклад Михаель Бер, захотів купити в мене цю таємницю, я охоче відступив би її за дев'ятнадцять тисяч талерів готівкою; можна було б і поторгуватись. Другий

винахід, в інтересах літератури, я не буду приховувати і хочу поділитися ним безкоштовно.

Річ у тому, що я вважаю доцільним цитувати всіх невідомих авторів за номерами їхніх будинків.

«Ці гарні люди і кепські музиканти»,— так в комедії «Понсе де Леон» говориться про оркестр,— ці невідомі автори завжди зберігають хоч один примірничок своєї давно забутої книжечки, і, щоб здобути її, треба знати номер їхнього будинку. Коли б, наприклад, я схотів цитувати «Пісенник для ремісничих підмайстрів» Шпітти,— моя люба madame,— то де б ви знайшли його? А коли я процитую:

«Vid.* «Пісенник для ремісничих підмайстрів» П. Шпітти. Люнебург, Люнерштрасе, № 2, праворуч за рогом»,— то ви, madame, могли б, якби справа була того варта, роздобути цю книжечку. Але справа того не варта.

А втім, madame, ви не маєте анінайменшого уявлення про те, з якою легкістю я можу наводити цитати. Я скрізь знаходжу можливість показати свою глибоку вченість. Говорячи, наприклад, про їжу, я зауважую в примітці, що римляни, греки та іудеї також їли, я перелічую всі ті чудові страви, які готувала Лукуллова куховарка — о горе! чому народився я на півтори тисячі років пізніше! — я зауважую також, що спільні обіди у греків називались отак і отак і що спартанці їли поганий чорний суп.— Все ж таки добре, що мене не було тоді на світі, я не можу собі уявити нічого жахливішого, ніж те, що я міг народитися бідолашним спартанцем, бо суп — моя улюблена страва. Madame, я маю намір незабаром поїхати в Лондон; та коли правда, що там не дають супу, то нудьга скоро пожене мене назад до горщиків з м'ясним супом моєї батьківщини. Про їжу стародавніх іудеїв я міг би поговорити дуже докладно і дійшов би до сучасної єврейської кухні.— З цієї нагоди я процитував би весь Штейнвег. Я міг би також згадати, як гуманно висловлюється про їжу євреїв значна частина берлінських учених, я перейшов би потім до інших відмінних і прекрасних рис євреїв, до винаходів, якими людство зобов'язане їм,— наприклад, до векселів, християнства... Але стоп! останнє ми не по-

* Дивись *(лат.)*.

ставимо їм у надто велику заслугу, бо ми, власне кажучи, ще дуже мало застосовуємо його,— мені здається, воно менше виправдало сподівання самих євреїв, аніж винахід векселів. Згадуючи євреїв, я міг би процитувати Таціта,— він зауважує, що в своїх храмах вони поклонялися ослам,— а коли йдеться про ослів, яке широке цитатне поле відкривається передо мною! Скільки дивовижного можна сказати про античних ослів у противагу до сучасних! Які розумні були тодішні, і — ах! — які тупоголові теперішні! Як розсудливо, наприклад, висловлюється Валаамова ослиця.

Vid. Pentat Lib *...

Madame, якраз тепер у мене нема цієї книги під рукою, і я залишаю це місце незаповненим. Зате відносно тупості сучасних ослів я наведу цитату.

Vid. . . . . .

. . . . . .

Ні, і це місце я залишаю незаповненим, інакше процитують і мене, і саме injuriarum **. Сучасні осли — великі осли.

Стародавні осли, що мали такий високий рівень культури,— vid. Gesneri. De antiqua honestate asinorum ***. (In comment. Геттінг., т. 2, стор. 32),— перевернулись би в труні, якби почули, щб говорять про їхніх нащадків. Колись слово «осел» було почесним званням; воно відповідало сучасним «надвірному раднику», «барону», «доктору філософії»... Іаков порівнює з ослом свого сина Ісахара, Гомер порівнює з ним свого героя Аякса, а нині порівнюють з ним пана фон .....! Madame, згадуючи таких ослів, я міг би заглибитись в історію літератури, я міг би цитувати всіх великих мужів, які були закохані, наприклад: Абелярдуса, Пікуса Мірандулануса, Бурбоніуса, Куртезіуса, Ангелуса Поліціануса, Раймундуса Луллуса і Генріхуса Гейнеуса. З питань кохання я знову-таки міг би цитувати всіх великих мужів, які не курили тютюну, наприклад, Ціцерона, Юстініана, Гете, Гуго, себе; випадково усі ми п'ятеро так чи інакше — юристи. Мабільйон не міг терпіти навіть запаху чужої

---

* Див. «П'ятикнижжя» *(лат.)*.

** За образу *(лат.)*.

*** Геснер. «Про пристойність стародавніх ослів» *(лат.)*.

люльки, в своїй «Itinere germanise» * він нарікає на німецькі готелі: «Quod molestus ipsi fuerit tabaci grave olentis foetor» **. Іншим великим мужам, навпаки, приписують пристрасть до тютюну. Рафаїл Торус присвятив тютюнові гімн,— можливо, madame, ви ще не знаєте, що Ісаак Ельзевіріус anno 1628 видав його у Лейдені in quarto ***, а Людовікус Кіншот написав до нього віршовану передмову. Гревіус написав про тютюн навіть цілий сонет. Великий Боксгорніус також любив тютюн. Бейль у своєму «Dict. hist. et critiq.» **** зауважує, що, як йому розповідали, великий Боксгорніус під час куріння надівав великий капелюх з діркою на крисах спереду, куди він часто встромляв люльку, щоб вона не заважала йому працювати. До речі, згадуючи великого Боксгорніуса, я міг би цитувати усіх тих великих вчених, що дали себе загнати в баранячий ріг і втекли звідти. Але я пошлюся тільки на Йоганна Георга Мартіуса: «De fuga literatorum etc. etc. etc.» *****. Вивчаючи історію, madame, ми помічаємо, що всі великі мужі хоч раз у житті мусили тікати: Лот, Тарквіній, Мойсей, Юпітер, пані де Сталь, Навуходоносор, Беньовський, Магомет, уся прусська армія, Григорій VII, равві Ісаак Абарбанель, Руссо,— я міг би навести ще багато імен, наприклад тих, що записані на біржі на чорній дошці.

Ви бачите, madame, що мені не бракує грунтовності й глибини. Тільки з систематизацією в мене не все гаразд. Як справжній німець, я мав би почати цю книгу з пояснення її заголовка, як це заведено в Священній Римській імперії. А втім, Фідій не дав до свого Юпітера ніякої передмови, так само як і до Венери Медицейської,— я оглянув її з усіх боків і не знайшов на ній жодної цитати. Та стародавні греки були греками, а наш брат — чесний німець — і не здатний до кінця зректися німецької вдачі, і тому я мушу бодай із запізненнями висловитися про заголовок моєї книги.

---

* «Подорожі по Німеччині» *(лат.)*.

** Що сам аж занедужав од важкого, смердючого тютюнового чаду *(лат.)*.

*** В одну четверту *(лат.)*.

**** «Історичний і критичний словник» *(франц.)*.

***** «Про втечу літераторів та ін., та ін., та ін.» *(лат.)*.

Отже, madame, я говорю:

I. Про ідеї.

А. Про ідеї взагалі.

а) про розумні ідеї;

б) про нерозумні ідеї;

α) про звичайні ідеї;

β) про ідеї в зеленій саф'яновій оправі.

Ці останні, в свою чергу, поділяються на ... але на все свій час.

—

РОЗДІЛ XIV

Madame, чи маєте ви взагалі уявлення про ідею? Що таке ідея? «В цьому сюртуку є кілька гарних ідей»,— сказав мій кравець, розглядаючи серйозно і схвально мій рединrот, що залишився з часів мого берлінського джигунства і тепер мав бути перероблений на поважний шлафрок. Моя праля скаржиться, що «пастор С. вбив її доньці в голову ідеї, вона через те подурнішала і не хоче слухати розумного слова». Кучер Паттенсен бурчить з усякого приводу: «Оце так ідея! Оце так ідея!» Проте вчора, коли я запитав його, що він розуміє під словом «ідея», він розсердився і незадоволено пробурчав: «Ну, ну, ідея — це й є ідея! Ідея — це різна нісенітниця, що лізе в голову». У такому ж розумінні вжив цього слова як заголовок до книги гофрат Герен у Геттінгені.

Кучер Паттенсен — людина, яка і в нічному тумані знайде шлях на широкій Люнебурзькій рівнині; гофрат Герен — людина, що мудрим інстинктом також знаходить давні караванні шляхи в країнах Сходу і мандрує ними уже багато років так упевнено й терпляче, як верблюд у старовину: на таких людей можна покластися! За такими людьми можна сміливо йти вслід, ось чому я й назвав цю книгу «Ідеї».

Титул книги важить так само мало, як і титул автора; автор обрав його не з ученої пихи, і цього аж ніяк не можна пояснити авторським марнославством. Прийміть мої найсмутніші запевнення, madame, що я не марнославний. Це застереження тут потрібне, як ви й переконаєтесь у цьому згодом. Я не марнославний — і коли б на голові у мене виріс цілий ліс лаврів, а в моє юне серце пролилося ціле море

фіміаму, — я й тоді не став би марнославним. Мої приятелі та інші сучасники і співвітчизники сумлінно подбали про це. Ви знаєте, madame, що старі жінки спльовують набік, коли хтось сторонній вихваляє вроду їхніх вихованців, щоб похвала не наврочила любим малятам; ви знаєте, madame, що в Римі, коли тріумфатор, увінчаний славою і одягнений в пурпур, в'їздив на своїй запряженій білими кіньми золотій колісниці з Марсового поля у місто, підносячись, як бог, над урочистою процесією лікторів, музикантів, танцівників, жерців, рабів, слонів, трофеєносців, консулів, сенаторів, солдатів,— чернь ішла позаду і виспівувала різних глузливих пісень, і ви знаєте, madame, що в нашій любій Німеччині є чимало старих бабів і черні.

Як було вже сказано, madame, ідеї, про які тут мовиться, так само далекі від Платонових, як Афіни від Геттінгена, і ви не повинні чекати від книги чогось більшого, ніж від самого автора. Справді, як міг він взагалі коли-небудь викликати подібні сподівання, я не розумію так само, як і мої друзі. Графиня Юлія намагалася розтлумачити, в чому тут річ, і запевняє, що коли згаданий автор і висловлює іноді дещо справді розумне й нове, то це з його боку просто вдавання, а по суті своїй він такий же дурень, як і всі інші. Це неправда, я нічого не вдаю, я говорю, як умію, я пишу в цілковитій невинності й простоті все, що тільки спаде на думку, і не моя провина, коли з цього виходить щось путнє. Але так уже складається: в письменстві мені щастить більше, ніж в Альтонській лотереї — я б хотів, щоб було навпаки,— і з-під мого пера виривається то удар в серце, то розумова кватерна, і на все це — воля господня; адже він, позбавляючи вдалих думок і літературної слави найблагочестивіших співців Єгови і духовних поетів, щоб від надмірних похвал своєї земної братії вони не забули про небеса, де ангели уже приготували їм квартири, а нас, мирських, грішних, єретичних письменників, для яких небо все одно, що наглухо замкнуто, він благословляє блискучими думками і людською славою і робить це з своєї божої ласки і милосердя, щоб бідна душа, коли її вже створено, не зосталася зовсім упосліженою і принаймні тут, на

землі, зазнала хоч трохи того блаженства, в якому там, нагорі, їй відмовлено.

Vid. Гете і авторів трактатиків.

Отже, ви бачите, madame, що вам можна читати мої твори, цих свідків милосердя й благодаті божої,— я пишу, сліпо вірячи в його всемогутність, з цього погляду я — воістину християнський письменник, і, як каже Губітц, починаючи цей період, я ще не знаю, чим його закінчу і що саме скажу, і покладаюся в цьому на всевишнього. Та й як би міг я писати без цієї побожної впевненості? У мене в кімнаті стоїть зараз хлопець з друкарні Ланггофа і чекає на рукопис; щойно народжене слово ще теплим і вологим іде до друку, і те, що я в цю хвилину думаю і почуваю, завтра опівдні може стати вже макулатурою.

Вам легко, madame, нагадувати мені Горацієве «nonum prematur in annum» *. Це правило, як і багато інших, на нього схожих, дуже гарне в теорії, а на практиці нічого не варте. Коли Горацій давав славнозвісну авторові пораду покласти свій твір на дев'ять років у шухляду,— він повинен був разом дати й рецепт, як прожити дев'ять років без їжі. Коли Горацій вигадував це правило, він сидів, мабуть, за столом у Мецената і їв індичок з шампіньйонами, пудинг з фазанів у перепелиному соусі, жайворонкові реберця з тельтовськими бурячками, павині язички, гніздечка індійських пташок і господь його знає, що там іще! — і все це безкоштовно. А ми, ми, нещасні, пізно народжені, ми живемо в інший час, у наших меценатів зовсім інші принципи, вони вважають, що автори й кизил найкраще визрівають, коли полежать деякий час на соломі, їм здається, що собаки не годяться для полювання за образами й думками, коли їх добре годують; ах, якщо вони й нагодують колинебудь якогось бідного пса, то саме того, що найменше заслуговує на крихти, наприклад, таксу, яка лиже руки, або крихітну болонку, що вміє влаштовуватись на запашних колінах господині, або терплячого пуделя, котрий засвоїв науку заробляти хліб і вміє приносити туфлю, танцювати й бити в барабан. Поки я

* «Нехай рукопис полежить у тебе дев'ять років» *(лат.)*.

це пишу, позад мене стоїть мій маленький шпіц і гавкає. Замовкни, Амі, я не тебе мав на увазі, адже ти любиш мене, не кидаєш свого хазяїна у скруті й небезпеці і помер би на його могилі з такою ж відданістю, як і перший-ліпший німецький собака: вигнаний на чужину, він лежить перед воротьми Німеччини, голодує й скавулить. Пробачте, madame, я відхилився від теми, щоб захистити честь мого бідного собаки, я повертаюся знову до Гораційового правила і неможливості застосування його в XIX столітті, коли поети не можуть обійтися без стипендії з музиної кишені. Ma foi *, madame! Я не міг би витримати й двадцять чотири години, не те що дев'ять років! Мій шлунок мало цікавиться безсмертям,— я вирішив, що краще бути тільки наполовину безсмертним, але повністю ситим, і якщо Вольтер хотів віддати триста років своєї слави за добре травлення, то я пропоную вдвічі більше тільки за їжу! Ах! яка чудова запашна їжа існує на світі! Філософ Панглос має рацію: цей світ — найкращий! Але в цьому найкращому світі треба мати гроші, гроші в кишені, а не рукописи в шухляді. Хазяїн «Короля Англії», пан Марр, сам письменник і теж знає Гораційове правило, проте я не вірю, щоб він годував мене дев'ять років, коли б я захотів триматися цього правила.

А втім, навіщо мені дотримувати його? У мене так багато тем для творів, що зволікання мені ні до чого. Доки моє серце повне кохання, а голови моїх ближніх — глупства, доти мені не бракуватиме матеріалу для писання. Моє серце кохатиме, доки існують жінки; якщо охолоне воно до одної, то одразу ж спалахне до другої; як у Франції ніколи не вмирає король, так ніколи не вмирає в моєму серці королева, і це зветься: La reine est morte, vive la reine! ** Отак і глупство моїх ближніх ніколи не вимре. Бо існує тільки одна-однісінька мудрість, і вона має певні межі, а глупства безмежні і їх тисячі. Учений казуїст і духовний пастир Шупп навіть сказав: «На світі більше дурнів, ніж людей».

Vid. вельми повчальні твори Шуппа, стор. 1121.

---

* Клянусь! *(Франц.)*

** Королева померла, хай живе королева! *(Франц.)*

Якщо згадати, що великий Шуппіус жив у Самбурзі, то ці статистичні відомості зовсім не здадуться перебільшеними. Я живу в цьому ж таки місті і можу сказати, що почуваю неабияке задоволення від думки, що всіх дурнів, яких я тут бачу, я можу використати в моїх творах; це чистий гонорар, готові гроші. Я тепер благоденствую. Господь благословив мене: дурнів уродило цього року особливо багато, і як добрий господар, я використовую лише небагатьох, вишукую найприбутковіших і зберігаю їх для майбутнього. Мене часто бачать на прогулянці, бачать веселого й усміхненого. Як багатий купець, що, задоволено потираючи руки, походжає на своєму складі між ящиків, бочок і тюків, походжаю я серед моїх людей. Ви всі мої! Ви всі мені однаково дорогі, і я люблю вас, як ви самі любите свої гроші, а цим багато вже сказано. Я сміявся від усього серця, коли якось почув, що хтось із моїх людей турбувався, з чого я житиму в майбутньому,— а він же сам такий капітальний дурень, що з нього самого я міг би добре жити, як з капіталу. Інший дурень для мене не тільки готівка,— ті гроші, які я можу виписати з нього, вже мають певне призначення. Так, наприклад, за відомого щільно набитого, товстого міліардурня я придбаю собі відомого щільно набитого стільця, що його француженки називають chaise percée *. За його товсту міліардурку я куплю собі коня. Коли я бачу цього товстуна,— верблюд скоріше пройде в царство небесне, ніж ця людина крізь вушко голки,— коли я бачу, як він прогулюється перевальцем, мене охоплює дивне почуття; хоч ми зовсім не знайомі, я мимоволі вітаюся з ним, і він відповідає так привітно, так прихильно, що я міг би зробити з нього добрий вжиток тут-таки на місці, коли б не соромився вченої публіки, що снувигає навкруги. Його пані дружина — аж ніяк не потворна жінка; щоправда, в неї тільки одне око, але зате воно дуже зелене, ніс у неї — немов вежа, з якої видно Дамаск, груди у неї широкі, мов море, і різнобарвні стрічки тріпочуть на них, як вимпели кораблів, що запливли в морську широчінь,— вже вигляд усього цього викликає

* Нічний стілець *(франц.)*.

морську хворобу, спина в неї дуже гарна і така жирна, як... картина для порівняння знаходиться трохи нижче,— а щоб виткати ту бузкову завісу, що закриває цю «картину для порівняння», багато тисяч черв'ячків-шовкопрядів вприяли туди все своє життя. От бачите, madame, якого коня заведу я собі! Коли я на прогулянці зустрічаю цю даму, у мене аж серце заходиться, мені здається, що я от-от схоплюся в сідло, я хльоскаю хлистом, клацаю пальцями, цмокаю язиком, виробляю ногами різні вершницькі рухи — гоп! гоп! тпру! тпру! — і ця люба жінка дивиться на мене з таким почуттям, з таким сердечним розумінням, вона іржe очима, вона роздимає ніздрі, кокетує своїм крупом, робить курбети і раптом переходить на дрібну рись. А я стою тоді, схрестивши руки, з прихильністю дивлюсь їй услід і розмірковую: пускати її під вуздою чи на трензелі і яке сідло надіти на неї — англійське чи польське і т. ін. Ті, що бачать мене в цій позі, не розуміють, чим ця жінка так приваблює мене. Лихі язики хотіли вже порушити спокій її чоловіка і натякнули, що я начебто дивлюся на його половину очима ловеласа. Проте, кажуть, мій шановний м'якошкіряний chaise percée відповів, що вважає мене безневинним, навіть трохи боязким юнаком, який з ніяковістю позирає на нього, ніби відчуваючи потребу наблизитись, і стримується в той же час від соромливості, що примушує його червоніти. Мій благородний кінь вважає, навпаки, що в мене вільне, невимушене, рицарське поводження, а моя запопадлива ввічливість просто означає бажання бути запрошеним коли-небудь до них на обід.

Ви бачите, madame, я можу вжити на свою користь кожну людину і адрес-календар — це, власне, моя хатня інвентарна книга. Через це я ніколи не стану банкротом, адже й самих кредиторів моїх я зможу перетворити на джерело прибутку. Крім того, як уже сказано, я живу справді дуже економно, з біса економно. Наприклад, пишучи ці рядки, я сиджу в темній, похмурій кімнаті на Дюстерштрасе, але я легко мирюся з цим, я міг би, коли б тільки схотів, любісінько сидіти, як і мої друзі і приятелі, в розкішному саду; для цього мені треба тільки реалізувати моїх п'яниць-клієнтів. До них належать, madame,

невдахи-перукарі, занепалі звідники, власники їдалень, які й самі тепер голодують,— увесь цей набрід добре знає дорогу до мене і за добрі чайові розповідає мені chronique scandaleuse * свого кварталу. Madame, ви дивуєтесь, чому я раз і назавжди не викину цю потолоч за поріг? Киньте й думати, madame! Ці люди — мої квіти. Я опишу їх коли-небудь в прекрасній книзі і на гонорар за неї куплю собі сад,— їхні червоні, жовті, сині й плямисті обличчя уже й тепер здаються мені квітами з цього саду. Чи мене обходить те, що чужі носи запевняють, начебто від цих квітів смердить кюмелем, тютюном, сиром і пороком! Мій власний ніс, цей комин моєї голови, по якому, немов сажотрус, вільно сновигає моя фантазія, стверджує цілком протилежне, він не чує від цих людей нічого, крім аромату троянд, жасмину, матіоли, фіалок і гвоздики. О, з якою приємністю сидітиму я коли-небудь ранком в моєму саду, слухатиму спів пташок, вигріватиму кісточки на сонечку, вдихатиму свіжий аромат зелені і, дивлячись на квіти, буду згадувати моїх старих волоцюг!

А тим часом я сиджу на Дюстерштрасе в моїй темній кімнаті і задовольняюся тим, що збираюся повісити посеред неї найбільшого обскуранта нашої країни. «Mais, est-ce que vous verrez plus clair alors?» ** Авжеж, madame, тільки не зрозумійте мене хибно,— я повішу не самого обскуранта, а ту хрустальну люстру, що куплю на гонорар, зароблений на ньому пером! А втім, на мою думку, було б значно краще і в усій країні раптом посвітлішало б, коли б повісили обскурантів in natura ***. А що повісити їх не можна, то слід хоч затаврувати. Я знову висловлююсь фігурально, я таврую їх in effigie ****. Щоправда, пан фон Вайс — він білий і непорочний, як лілія,— дав себе переконати, що я в Берліні розповідаю, ніби він справді таврований; цей дурень примусив власті оглянути його і засвідчити на письмі, що на його спині не вибито ніякого герба, і це негативне гербове посвідчення він вважав дипломом, який

---

* Скандальну хроніку *(франц.)*.

** Та хіба ви тоді краще бачитимете? *(Франц.)*

*** В натурі *(франц.)*.

**** Заочно *(франц.)*.

ніби відкриє йому двері в найкраще товариство, і вельми здивувався, коли його звідти все-таки витурили, а тепер лютує, накликає всі кари небесні на мою бідолашну голову і хоче, як тільки зустріне, застрелити мене з добре набитого пістолета. Тож як ви гадаєте, madame, що я вирішив зробити? Madame, за цього дурня, тобто на гонорар, який я зароблю на ньому писанням, я куплю добру бочку рюдесгеймського рейнвейну. Я згадую це, щоб ви не подумали, ніби моя веселість при зустрічах на вулиці з паном фон Вайсом пояснюється зловтіхою. Бігме, я бачу в ньому тільки моє улюблене рюдесгеймське. Варто мені його побачити, як душа моя сповнюється блаженством і втіхою, і я мимоволі наспівую: «На Рейні, на Рейні, там зростають наші лози...», «Цей образ дивно чарівний...», «О біла дама...» — Моє рюдесгеймське має в цей час дуже кислий вигляд, можна подумати, що воно складається тільки з отрути і жовчі, але я запевняю вас, madame, це таки справжнє вино, і хоч на ньому й не випечено тавра, яке стверджувало б його справжність, знавець і без того оцінить його. Я з насолодою виб'ю чопа з цього барильця, а якщо вино буде занадто шумувати і загрожуватиме небезпечним вибухом, доведеться на законних підставах скувати барильце кількома залізними обручами.

Отже, madame, ви бачите, що про мене вам не треба турбуватися. Я можу спокійно дивитися на все в цьому світі. Господь благословив мене земними благами, і якщо він не наповнив для зручності мій льох вином, то дозволяє мені працювати в його винограднику: мені треба тільки зібрати виноград, покласти на давило, вичавити, розлити в чани — і світлий божий дар готовий; а якщо дурні не влітають мені в рот засмаженими, а біжать назустріч звичайно ще сирими і позбавленими смаку, то в мене вистачає уміння повертати їх на рожні, тушкувати, перчити їх доти, доки вони не стануть м'якими й поживними. Ви матимете втіху, madame, коли я влаштую якось великий бенкет. Madame, моя кухня вам сподобається. Ви погодитесь, що я можу прийняти моїх сатрапів з не меншою помпезністю, ніж колись великий Агасфер, який мав під своєю владою сто двадцять

сім провінцій від Індії до Мавританії. Я віддам на заклання цілі гекатомби дурнів. Той великий філошпанс, котрий, за прикладом Юпітера, в образі бика намагається здобути прихильність Європи, піде на волову печеню. Нудний автор трагедій, який в декораціях, що означали нудне Персидське царство, показав нам нудного Александра, прислужиться до мого столу чудовою свинячою головою і, як належить, буде кисло-солодко посміхатись, тримаючи в роті цитринову скибочку, а досвідчена куховарка прикрасить цю голову лавровим листом; співець коралових губок, лебединих шийок, трепетних білосніжних пагорбочків-грудочок, литочок, посмішечок, цілуночків і асесорчиків, а саме Г. Клаурен, або, як побожні бернардинки на Фрідріхштрасе називають його: «Отче Клаурен! Наш Клаурен!», дасть мені всі ті страви, які він з фантазією ласухи-куховарки так смачно описує в своєму щорічному кишеньковому бордельчику; і він же дасть нам виняткову екстрамисочку сельдерейчику, «від якого серденько затремтить з любові»; а розумна худюща придворна дама, від якої можна використати тільки голову, дасть нам аналогічну страву, а саме спаржу; нам не бракуватиме ні геттінгенської ковбаси, ні гамбурзької вудженини, ні померанської гусячої грудинки, ні волових язиків, тушкованого телячого мозку, коров'ячих голів, тріски, ані різних сортів желе, берлінських пряників, віденських тортів і цукерок...

Madame, я уже в думці переобтяжив собі шлунок! Дідько б узяв такі бенкети! Я не зношу надуживань. У мене погане травлення. Свиняча голова діє на мене так, як і на всю німецьку публіку,— я мушу після неї з'їсти хоч трохи салату Віллібальда Алексіса, він прочищає... О, огидна свиняча голова з іще огиднішим соусом, що не має смаку ні грецького, ані перського, а нагадує чай із зеленим милом! — Гукніть мені мого товстого міліардурня!

РОЗДІЛ XV

Madame, я помічаю легку хмарку незадоволення на вашому прекрасному чолі, і ви ніби питаєте, чи я справедливо упорую дурнів: наколюю їх на рожен,

розрубую на шматки, нашпиговую, а багатьох навіть колю на запас, бо сам не можу спожити і через те вони стають здобиччю гострозубих пересмішників, тим часом як вдови і сироти плачуть і голосять.

Madame, c'est la guerre! * Я відкрию вам тепер увесь секрет: хоч я й не належу до розумників, але приєднався до цієї партії, і от уже 5588 років ми ведемо війну проти дурнів. Дурні вважають, що ми їх знедолили, бо, на їх думку, у світі є лише певна кількість розуму, і всю цю кількість — бог знає яким шляхом! — захопили розумники, а це ж кричуща несправедливість, коли часом одна людина захопить собі так багато розуму, що її співгромадяни і навіть уся країна лишаються темними невігласами. Оце й є прихована причина війни, і це таки справді війна на знищення. Розумники поводяться, як їм і належить, спокійно, помірковано й розумно; вони сидять, добре окопавшись за своїми староарістотелівськими укріпленнями, мають багато гармат, багато снарядів,— адже вони самі видумали порох,— і часом кидають добре аргументовані бомби у стан ворогів. Але, на жаль, ворог численний і дуже галасливий, він щодня вчиняє якесь страхіття, бо й справді, кожний дурень — страхіття для розумного. Воєнні заходи ворога часто дуже підступні. Деякі верховоди цієї численної армії остерігаються визнати справжню причину війни. Вони чули, що відомий шахрай, який у шахрайстві зайшов так далеко, що кінець кінцем написав навіть шахрайські мемуари, а саме Фуше, сказав якось: «Les paroles sont faites pour cacher nos pensées» **, отож і вживають такої безлічі слів, щоб приховати цілковитий брак думок; виголошують довгі промови і пишуть товсті книги; послухати їх — вони вихваляють єдине благодатне джерело мислення, тобто розум; подивитись на них — вони займаються математикою, логікою, статистикою, вдосконаленням машин, громадською думкою, відгодовуванням худоби і т. ін. Але як мавпа тим кумедніша, чим більше наслідує людину, так і ті дурні тим кумедніші, чим більше вдають розумних. Інші верховоди цієї числен-

* Мадам, це війна! *(Франц.)*

** Слова створені на те, щоб приховувати наші думки *(Франц.)*.

ної армії значно відвертіші і визнають, що їм припало малувато розуму, а можливо, й зовсім нічого, але в той же час вони не можуть не запевняти, що розум — річ дуже гірка і, по суті, нічого не варта. Можливо, це й правда, але, на жаль, їм бракує розуму навіть на те, щоб це довести. Тоді вони вдаються до всіляких хитрощів, відкривають в собі нові сили і запевняють, що ці сили настільки ж дійсні, як і розум, а в особливих випадках іще дійсніші за нього, як, наприклад, вдача, віра, натхнення тощо, і тішаться з цього сурогатного, буряково-маляєного розуму. Мене, бідолашного, вони ненавидять особливо сильно, вони запевняють, що я їхнього роду, що я відступник, перебіжчик, який розірвав найсвятіші узи, що тепер я став навіть шпигуном і, вивідуючи потай їхні дурнів, глупство, віддаю їх на глум своїм новим друзям; що я такий дурний, що не бачу навіть, як розумні в цей час з мене сміються, ні в якому разі не визнаючи своїм,— і тут дурні мають цілковиту рацію.

Це правда, розумні не визнають мене своїм і часто потай сміються з мене. Я це дуже добре розумію, але вдаю, що не помічаю. Та серце моє обливається кров'ю, і коли я залишаюсь на самоті, з очей моїх ллються сльози. Я дуже добре знаю, що моє становище неприродне; все, що я роблю, для розумних — глупство, а для дурнів — злочинство. Вони ненавидять мене, і я відчуваю правдивість прислів'я: «Камінь важкий, пісок — тягар, але гнів дурня важчий, ніж те й друге». І вони ненавидять мене не без підстав. Це найчистіша правда, що я порвав священні узи; за всіма законами божеськими і людськими я мусив жити й померти серед дурнів. Ох, як добре було б мені з ними! Коли б я хотів повернутися в їхній табір, вони ще й тепер прийняли б мене з розкритими обіймами. Вони б заглядали мені в очі, намагаючись вгадати мої бажання. Щодня вони запрошували б мене на обід, а ввечері брали б з собою в свої товариства спільного чаювання і в клуби; я грав би з ними у віст, курив тютюн, говорив про політику, а почав би позіхати, почув би за своєю спиною: «Яка гарна вдача! Яка побожна душа!» — дозвольте мені, madame, пролити сльозу зворушення,— ах! і я пив би з ними пунш, поки не відчув би справж-

нього натхнення, і потім вони однесли б мене в портшезі додому, дбайливо оберігаючи від застуди, і один квапливо подав би мені туфлі, другий — шовковий шлафрок, третій — білий нічний ковпак, і вони зробили б мене екстраординарним професором, або головою місіонерського товариства, або головним калькулятором, або керівником римських розкопок: адже я людина, яка може придатися в кожній справі, оскільки я дуже добре вмію відрізняти латинські іменники від дієслів і не так легко, як інші, сплутаю чобіт прусського листоноші з етруською вазою. Моя вдача, моя віра, мос натхнення могли б, крім того, під час служби божої добре вплинути... на мене самого, а мій винятковий поетичний талант міг би мені добре прислужитися в дні народжень і одружень високих осіб, і це було б зовсім не погано, коли б я у великому національному епосі оспівав усіх тих героїв, про яких нам напевно відомо, що з їхніх зотлілих трупів виповзли ті хробаки, які проголошують себе за їхніх нащадків.

Деякі люди, що не народилися дурнями і раніш були обдаровані розумом, заради таких привілеїв перекинулись до дурнів і живуть тепер між ними у розкошах, а глупота, яка коштувала їм спочатку деякої внутрішньої боротьби, стала їхньою другою натурою, і тепер їх можна вважати не лицемірами, а справжніми віруючими. Один з таких, у голові в якого ще не зовсім запанувало сонячне затемнення, дуже мене любить, і недавно, коли ми залишились наодинці, замкнув двері і сказав серйозним тоном: «О дурню, ти, що вдаєш із себе мудреця, хоч розуму в тебе менше ніж у зародку в утробі матері! Хіба ти не знаєш, що сильні світу цього звеличують тільки тих, хто сам себе принижує і визнає їхню кров благороднішою за свою власну? А ти ще псуєш взаємини із світочами батьківщини. Невже так важко молитовно закочувати очі, ховати богомільно складені руки в рукави сюртука, низько, як і слід божій овечці, схиляти голову і шепотіти вивчені напам'ять тексти з біблії! Повір мені, ніхто з ясновельможних не заплатить тобі за твою безбожність, проповідники любові будуть тебе ненавидіти, чорнити й переслідувати, і ти не зробиш кар'єри ані на небесах, ані на землі!»

Ах, все це правда! Але що ж робити з моєю нещасливою пристрастю до розуму! Я люблю його, хоч він не вщасливлює мене взаємністю. Я віддаю йому все, а він не дає мені нічого. Я не можу від нього відступитись. І як колись іудейський цар Соломон, щоб його іудеї нічого не помітили, в «Пісні пісень» оспівував християнську церкву в образі чорної закоханої дівчини, так і я в незчисленних піснях оспівував якраз протилежне, тобто розум, і саме в образі білої, холодної діви, яка мене приваблює і відштовхує, то посміхається до мене, то гнівається і кінець кінцем повертається до мене спиною. Ця таємниця мого нещасливого кохання, якої я нікому не відкриваю, дає вам, madame, мірило для оцінки мого глупства; ви бачите, що моє глупство зовсім не звичайного сорту і велично підноситься над звичайними безглуздими людськими фантазіями. Прочитайте мого «Раткліфа», мого «Альманзора», моє «Ліричне інтермеццо» — розум! розум! тільки розум! — і ви злякаєтесь висот мого глупства. Я можу сказати словами Агура, сина Якейового: «Я найдурніший у світі, і немає в мені розуму людського». Високо в небо здіймаються вершини дубів, високо над дубами шугає орел, високо понад орлом пливуть хмари, високо понад хмарами сяють зірки,— madame, це для вас не занадто високо? Eh bien *, високо понад зірками линуть ангели, ще вище од ангелів височіє... ні, madame, вище моє глупство не може сягнути. Воно й так сягнуло досить високо! У нього запаморочення від власної величі. Воно перетворює мене на велетня в семимильних чоботях. В обід я почуваю, що міг би з'їсти всіх слонів Індостану і потім поколупати в зубах Страсбурзькою дзвіницею; надвечір я роблюсь таким сентиментальним, що міг би випити весь молочно-білий Чумацький Шлях, не думаючи про те, що маленькі нерухомі зірки залишаться в шлунку неперетравленими; а вночі починається справжній спектакль: в моїй голові відбувається цілий конгрес сучасних і древніх народів, з'являються ассірійці, єгиптяни, мідяни, перси, іудеї, філістери, франкфуртці, вавілонці, карфагенці, берлінці, римляни, спартанці, турки,

* Гаразд *(франц.)*.

придурні і придурки, Madame, не вистачило б часу, коли б я захотів описати вам усі ці народи, прочитайте краще Геродота, Лівія, німецькі газети, Курціуса, Корнелія Непота, «Друга суспільства». Тим часом я поснідаю, сьогодні вранці щось не так весело пишеться, я помічаю, що господь бог покидає мене,— так, я бачу, що справжньої божої допомоги сьогодні й близько не було біля мене. Madame, я хочу почати новий розділ і розповісти вам, як після смерті Le Grand'a я прибув у Годесберг.

РОЗДІЛ XVI

Прибувши до Годесберга, я знову сів біля ніг моєї прекрасної подруги — поруч зо мною лягла її коричнева такса,— і ми обоє дивилися їй в очі.

Святий боже! В цих очах містилась уся пишнота землі, а крім того, й усе небо. Дивлячись у ті очі, я міг би померти від блаженства, і коли б я помер у ту мить, душа моя полинула б просто в ті очі. О, я не спроможний описати ті очі! я хочу відшукати в лікарні для божевільних поета, який втратив розум від кохання, щоб він з безодні свого безумства викликав образ, з яким я міг би порівняти ті очі.— Між нами кажучи, я й сам був тоді настільки божевільним, що міг обійтися й без помічника. «God d-n! * — сказав якось один англієць,— коли вона спокійно оглядає вас з голови до ніг, на вашому фраку плавляться мідні гудзики, а разом з тим — і серце». «F-e! ** —сказав француз,— очі в неї найбільшого калібру, варто їй тільки стрельнути своїм тридцятифунтовим поглядом — трах! — і ти вже закоханий». Був тут рудий адвокат з Майнца і також висловився: «Її очі нагадують дві чашки чорної кави».— Він хотів сказати щось дуже солодке, бо в свою каву вкидав завжди неймовірно багато цукру. Кепські порівняння!

Я і коричнева такса тихо лежали біля ніг красуні, і дивились, і слухали. Вона сиділа поруч із старим, сивим, як голуб, рицарського вигляду воїном із шрамом на зморшкуватому чолі. Вони розмовляли

---

* Got damn! — Прокляття! *(Англ.)*

** Fichtre! — Чорт забирай! *(Франц.)*

про сім гір, осяяних вечірньою загравою, і про голубий Рейн, що спокійно і велично котив неподалік свої води. Але що нам було до Семигір'я і до вечірньої заграви, до голубого Рейну, до човнів з білими вітрилами, що пливли по ньому, до музики, яка лунала на одному з човнів, і до бевзюватого студента, що співав там так проникливо й ніжно,— я і коричнева такса, ми обоє дивилися в очі подруги, в її обличчя, що сяяло блідо-рожевим сяйвом в ореолі чорних кіс і локонів, немов місяць серед темних хмар.— То було величне грецьке обличчя з сміливо окресленими губами, навколо яких витали сум, блаженство й дитяча примхливість, і коли вона говорила — слова, схожі майже на зітхання, наче виривалися з глибини, а проте звучали нетерпляче, пристрасно й швидко; і коли вона говорила — слова лилися з її прекрасних уст, ніби теплий радісний квітковий дощ,— о, тоді сяйво вечірньої заграви западало мені в душу, з срібним дзвоном пропливали в ній спогади дитинства, і над усім, як дзвоник, звучав у мені голос маленької Вероніки... Я схопив прекрасну руку подруги, притулив її до очей і не відпускав, доки не затих дзвін у моїй душі, потім я скочив з місця і засміявся, такса загавкала, старий генерал ще дужче набурмосив своє чоло, і я знову сів і знову оволодів тією прекрасною рукою, поцілував її і розповів про маленьку Вероніку.

РОЗДІЛ XVII

Madame, ви хотіли б, щоб я описав маленьку Вероніку. Але я не хочу. Вас, madame, не можна примусити читати більше, ніж вам хочеться, і я, з свого боку, маю право писати тільки те, що хочу. А саме тепер я хочу описати ту прекрасну руку, яку я цілував у попередньому розділі.

Насамперед мушу визнати: я не гідний був ту руку цілувати. Це була прекрасна рука, ніжна, прозора, блискуча, люба, запашна, лагідна, мила,— на бога, я мушу послати в аптеку, щоб для мене купили на дванадцять грошів епітетів.

На середньому пальці в неї був перстень з перлиною,— я ніколи не бачив перлини в такій жалюгідній ролі,— на підмізинному — каблучка з блакитною

камеєю,— я годинами вивчав по ній археологію,— на вказівному вона носила діамант — то був талісман: доки я на нього дивився, я був щасливий, бо де був він, там був і палець зі своїми чотирма товаришами,— і всіма п'ятьма пальцями вона частенько била мене по губах. Зазнавши таких маніпуляцій над собою, я непохитно й твердо увірував у магнетизм. Але вона била злегенька і тільки тоді, коли я заслуговував на це якою-небудь безбожною реплікою, а побивши мене, вона тут-таки каялася, брала тістечко, розламувала його на дві половинки, одну з них давала мені, а другу — коричневій таксі і, посміхаючись, говорила: «Обоє ви безбожники і не зазнаєте блаженства, треба годувати вас на цьому світі тістечками, бо на небесах для вас не буде місця за райським столом». До певної міри вона мала рацію, я був тоді зовсім невіруючим і читав Томаса Пейна, «Le système de la nature» *, «Вестфальський вісник» і Шлейєрмахера, відрощував бороду і розум і збирався приєднатись до раціоналістів. Та коли прекрасна рука торкалась мого чола, розум мій спинявся, мене охоплювала солодка мрійливість, і мені знову вчувалися побожні пісні на честь діви Марії, і я думав про маленьку Вероніку.

Madame, ви не можете собі уявити, якою чарівною була маленька Вероніка, коли вона лежала в своїй маленькій труні. Сяйво свічок, що стояли навколо, падало на бліде, усміхнене личко, на червоні шовкові трояндочки і шурхітливі золоті стрічечки, що прикрашали її голівку й білу смертну сорочечку,— побожна Урсула привела мене увечері в цю тиху кімнату, і коли я побачив маленьку небіжку на столі, серед свічок і квітів, я подумав було, що це — гарне воскове зображення якої-небудь святої; але я швидко впізнав любе личко і, сміючись, запитав, чому маленька Вероніка лежить так тихо, і Урсула відповіла: «Це зробила смерть».

І коли вона сказала: «Це зробила смерть...» — але я не хочу сьогодні розповідати цієї історії, це тривало б занадто довго, і я мав би спочатку розповісти про криву сороку, яка шкутильгала на Замковій

---

* «Систему природи» *(франц.)*.

площі і жила вже триста літ, і я справді міг би запасти в меланхолію.— Мені раптом забаглося розповісти іншу історію, вона значно веселіша і буде тут саме до речі, бо, власне, це й є та історія, яку я мав викласти в цій книжці.

РОЗДІЛ XVIII

В душі рицаря панували тільки ніч і скорбота. Кинджали обмови боляче вразили його, і, йдучи площею святого Марка, він почував себе так, ніби серце в нього мало розірватися і стекти кров'ю. Ноги підгиналися від утоми: на благородного звіра полювали цілісінький день,— а це був пекучий літній день,— піт зросив його чоло, і, сідаючи в гондолу, він глибоко зітхнув. Бездумно сидів він у чорній каюті гондоли, бездумно гойдали його легкі хвилі і несли добре знайомим шляхом до Бренти,— і коли він висадився біля добре знайомого палацу, йому сказали, що синьйора Лаура в саду.

Вона стояла, зіпершись на статую Лаокоона, біля куща червоних троянд у кінці тераси, неподалік од плакучих верб, що журливо схилились над рікою. Вона стояла посміхаючись,— ніжний образ кохання, овіяний пахощами троянд. А рицар ніби прокинувся від тяжкого сну і враз немов перетворився на ніжність і тугу. «Синьйоро Лаура,— сказав він,— я нещасний, переслідуваний ненавистю, злиднями й брехнею...» Тут він затнувся і прошепотів: «Але я люблю вас». І сльози радості спливли йому на очі, і з вологими очима й палаючими устами він вигукнув: «Будь моєю, дівчино, і кохай мене!»

Таємничий серпанок огортає цю мить, жодний смертний не знає, що відповіла йому синьйора Лаура, і якщо спитати про це її ангела-охоронця в небесах, він затулить собі обличчя, зітхне і промовчить.

Ще довго рицар самотньо стояв біля статуї Лаокоона, обличчя його було змучене й бліде, в нестямі він пообривав усі пелюстки з троянд, зім'яв навіть маленькі пуп'янки,— троянди більше ніколи не цвіли на цьому кущі,— а вдалині ридав божевільний соловей, плакучі верби тривожно шепотіли, глухо дзюр-

котіли прохолодні хвилі Бренти, землю вкрила ніч, засвітилися місяць і зірки — і одна прекрасна зірка, прекрасніша від усіх, скотилася з неба.

РОЗДІЛ XIX

Vous pleurez, madame? *

О, нехай очі, що проливають в цю мить такі прекрасні сльози, ще довго осявають світ своїм промінням, і хай тепла, рідна рука прикриє їх в годину смерті! М'яка подушка, madame, також добра річ у смертну мить, тож нехай її вам не бракує в той час, і коли прекрасна втомлена голова впаде на неї і чорні кучері розсиплються навколо зблідлого обличчя,— о, тоді нехай господь бог воздасть вам за ті сльози, що ви пролили заради мене,— адже саме я той рицар, якого ви оплакували, саме я той заблукалий рицар кохання, рицар зірки, що скотилася з неба.

Vous pleurez, madame?

О, я знаю ці сльози. Навіщо нам і далі таїтися? Ви, madame, і є та прекрасна жінка, яка ще в Годесбергу так мило плакала, коли я розповідав печальну казку мого життя,— мов перли по трояндах, котились прекрасні сльози по прекрасних щоках,— такса мовчала, змовк вечірній дзвін з Кенігсвінтера, тихо бурмотів Рейн, ніч вкрила землю своїм чорним плащем, а я сидів біля ваших ніг, madame, і дивився у височінь, на всіяне зірками небо. Спочатку ваші очі здавалися мені двома зірками, але чи можна такі гарні очі порівнювати із зорями? Ті холодні світила неба не можуть плакати над горем людини, такої нещасної, що в неї самої вже немає більше сліз.

А в мене були ще й особливі підстави одразу впізнати ці очі — в цих очах жила душа маленької Вероніки.

Я підрахував, madame, ви народилися саме в той день, коли померла маленька Вероніка. Йоганна в Андернаху наворожила мені, що в Годесберзі я знову знайду свою маленьку Вероніку,— і я вас одразу впізнав. Це був кепський жарт, madame, що ви померли саме тоді, коли наша мила гра тільки починалась. З того часу як побожна Урсула сказала мені: «Це

* Ви плачете, мадам? *(Франц.)*

зробила смерть», я ходив самотньо й задумливо по великій картинній галереї, але картини більше не подобались мені, вони наче раптом зблякли, одна тільки зберегла свої барви і блиск,— ви знаєте, madame, яку картину я маю на увазі?

Це делійський султан з султаншею.

Чи ви пригадуєте, madame, як часто ми годинами простоювали перед цією картиною, і побожна Урсула якось дивно посміхалась, коли людям здавалось, що обличчя на тій картині так подібні до наших облич? Madame, я вважаю, що на тій картині ви дуже схожі на себе, і важко збагнути, як міг художник намалювати так вірно навіть вбрання, що ви тоді носили. Кажуть, він був тоді безумний і ваш образ примріявся йому. А можливо, його душа перебувала в тій великій священній мавпі, що служила у вас тоді жокеєм? У такому разі він повинен був пам'ятати той сріблясто-сірий серпанок, який він колись зіпсував, заливши червоним вином. Я радів, що ви перестали його носити, він був вам не до лиця, адже взагалі європейське вбрання більше личить жінкам, ніж індійське. Звичайно, вродливі жінки вродливі у будь-якому вбранні. Згадайте, madame, як один галантний брамін — своїм виглядом він нагадував Ганесу, бога із слоновим хоботом, що їздить верхи на миші,— зробив вам якось комплімент: «Божественна Манека, спускаючись із золотого замку Індри до коронованого покутника Вісвамітри, навряд чи була прекраснішою за вас, madame!»

Ви цього вже не пам'ятаєте? Але ж з того часу, як це було сказано, не минуло ще й трьох тисяч років, а вродливі жінки не так скоро забувають компліменти.

Тим часом чоловікам індійське вбрання личить набагато більше, ніж європейське. О мої рожеві, оздоблені квітами лотоса делійські панталони! Якби ви були на мені, коли я стояв перед синьйорою Лаурою і молив її про кохання, попередній розділ звучав би інакше! Але ж горе! Я був тоді у жовтих, солом'яного кольору, панталонах, витканих якимсь розсудливим китайцем у Нанкіні — мою загибель увіткав він у них! — і я став нещаспим.

Часто в маленькому німецькому кафе сидить юнак

і спокійно п'є каву, а тим часом у неосяжному, далекому, далекому Китаї росте й розцвітає його загибель, її там прядуть і тчуть, і ніяка Китайська стіна не перешкодить їй знайти шлях до юнака, який вважає її за пару нанкових панталон, безтурботно надіває їх і стає нещасним. Madame, в тісних грудях людини може критися дуже багато горя, і критися так зручно, що бідолаха сам цього довго не почуває, перебуває в гарному настрої, весело танцює, і насвистує, і наспівує: лалараллала, лалараллала, лалараллала!..

РОЗДІЛ XX

Вона була гідна кохання, і він кохав її, але він не був гідний кохання, і вона не кохала його.

Давня п'єса

І через цю безглузду історію ви думали застрелитись?

Madame, коли людина хоче застрелитись, вона завжди знайде для цього досить поважних підстав,— в цьому я можу вас запевнити,— питання тільки в тому, чи знає вона сама ті підстави. До останньої хвилини ми граємо комедію самі з собою. Ми маскуємо навіть своє горе і, вмираючи від рани в грудях, скаржимось на зубний біль.

Madame, ви, напевне, знаєте засіб від зубного болю?

Але в мене зубний біль був у серці. Це найтяжчий біль, і від нього дуже добре допомагає олов'яна пломба і зубний порошок, винайдений Бертольдом Шварцем.

Страждання, немов той хробак, точило й точило мені серце,— бідолашний китаєць у цьому аж ніяк не винен,— воно з'явилося на світ разом зі мною. Воно лежало зі мною в колисці, і коли моя мати колисала мене, колисала вона й моє лихо; коли вона присипляла мене колисанкою, воно засинало разом зі мною, і воно прокидалось, коли я знову розплющував очі. Коли я виріс, виросло й моє лихо, воно стало, нарешті, таке велике, що розірвало мов...

Поговорімо краще про інші речі: про шлюбний вінок, про маскаради, про радощі й весільні бенкети,— лалараллала, лалараллала, лалараллала...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

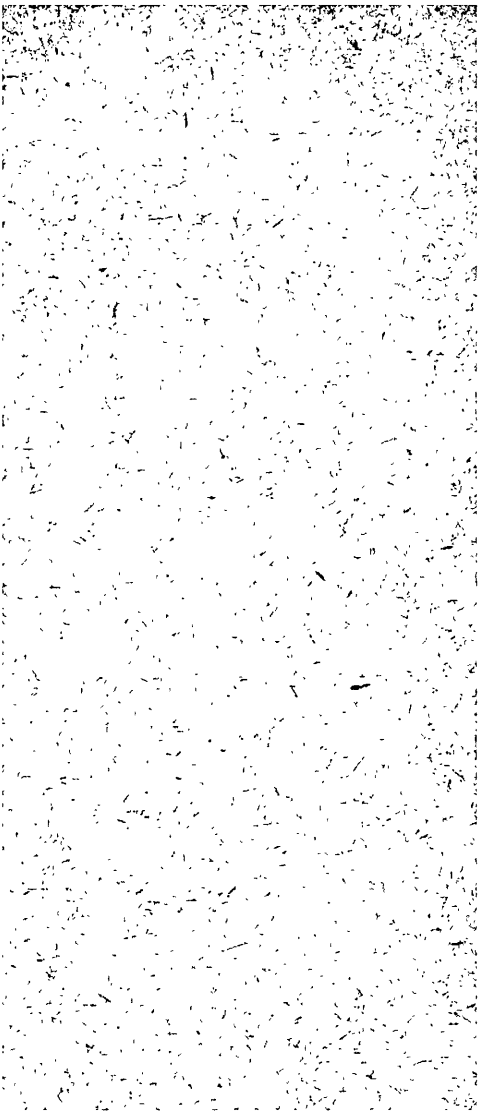

Італія I.
Подорож від Мюнхена до Генуї

1828

Благородну душу ви ніколи не берете до уваги, і на цьому розбивається вся ваша мудрість. *(Він висовує шухляду письмового стола, виймає два пістолети, один з них кладе на стіл, а другий набиває).*

Роберт, «Сила обставин»

РОЗДІЛ I

Я найчесніша людина на землі. Я пишаюся тим, що ніколи не був брутальним на цьому світі, де стільки нестерпних неробів і вітрогонів, які підсаджуються до вас і розповідають про свої страждання чи навіть декламують свої вірші; зі щиро християнським терпінням я завжди спокійно вислухував це жалюгідне белькотання, жодною гримасою не зраджуючи того, як нудиться моя душа. Немов смиренний брамін-покутник, що віддає своє тіло на поталу паразитам, щоб і ці створіння божі могли насититися, я

часто цілими днями витримував найостанніших покидьків роду людського і спокійно вислухував їх, і мої внутрішні зітхання міг чути тільки він, той, хто винагороджує доброчесність.

Житейська мудрість також велить нам бути чемними й не мовчати похмуро чи, тим більше, не заперечувати роздратовано, коли якийсь добре вгодований радник комерції чи охлялий сировар підсідає до нас і починає загальноєвропейську розмову такими словами: «Сьогодні чудесна погода!» Ніхто не знає, де і за яких обставин доведеться нам знову зустрітися з цим філістером, і він, чого доброго, дошкульно помститься за те, що ми не відповіли ввічливо: «Справді, погода дуже гарна». Може навіть статися так, ласкавий читачу, що ти опинишся в Касселі за табльдотом поряд із цим самим філістером і до того ж ліворуч від нього, і якраз перед ним стоятиме таріль із смаженими коропами, і він весело роздаватиме їх; отож, якщо він давно тримав за пазухою камінь на тебе, то почне передавати тарілки весь час по колу праворуч, так що для тебе не зостанеться й найменшого шматочка риб'ячого хвоста. Бо — ох! — ти будеш саме тринадцятим за столом, а це завжди небезпечно, коли ти сидиш ліворуч від того, хто роздає страви, а тарілки передають по колу праворуч. А не одержати зовсім смаженого коропа — велика прикрість, чи не найбільша після втрати національної кокарди. Філістер, який завдасть тобі цієї прикрості, ще й поглузує з тебе і запропонує тобі лаврових листочків, що залишилися в коричневому соусі; та ба! навіщо людині всі лаври, коли на додачу до них немає коропів! А філістер примружує очиці, хихикає й сюсюкає: «Сьогодні чудесна погода».

Ох, ласкавий читачу, може статися навіть так, що ти лежатимеш десь на цвинтарі поряд з цим самим філістером, і почуєш у день страшного суду звук сурми, і скажеш своєму сусідові: «Любий друже, будь ласка, подайте мені руку, щоб я міг підвестися, бо в мене затерпла ліва нога від цього з біса довгого лежання!» Тоді ти й побачиш раптом добре знайому тобі філістерську посмішку й почуєш глузливий голос: «Сьогодні чудесна погода».

«Сьогодні чуде-е-сна погода...»

Якби ти, мій ласкавий читачу, почув той тон, ту ні з чим не зрівнянну басову фістулу, якою були вимовлені ці слова, і побачив би того, хто їх вимовив,— архіпрозаїчна фізіономія скарбника каси для вдів, хитрі очиці, кирпатий хвацький ніс, що ніби принюхується до всього,— якби ти побачив усе це, то відразу збагнув би, що ця квіточка розквітла не на якомусь там звичайному піску і що ці звуки зраджують мову Шарлоттенбурга, де розмовляють по-берлінському навіть краще, ніж у самому Берліні.

Я — найчемніша людина в світі, охоче їм смажених коропів і часом вірю у воскресіння мертвих, отож я й відповів: «Справді, погода ду-у-уже гарна».

Коли син Шпрее в такий спосіб узяв мене на абордаж, він так навально пішов в атаку, що я ніяк не міг одкараскатися від його запитань, на які він сам і відповідав, і особливо від його паралелей між Берліном і Мюнхеном, цими новими Афінами, від яких він не залишив каменя на камені.

Я взяв, проте, нові Афіни під свій захист, бо маю звичай завжди хвалити те місце, де саме перебуваю. Ти охоче пробачиш мені, мій ласкавий читачу, що я зробив це за рахунок Берліна, коли я, між нами, признаюся, що роблю,— це здебільшого з суто політичних міркувань, бо добре знаю, що досить мені почати розхвалювати берлінців, як приходить кінець моїй добрій славі серед них, вони знизують плечима і перешіптуються між собою: «Зовсім здрібнів чоловік, навіть нас вихваляє». Немає, мабуть, іншого міста, де було б менше місцевого патріотизму, ніж у Берліні. Тисячі жалюгідних писак уже оспівали Берлін у прозі і віршах, та жоден півень не прокукурікав про це в Берліні, і жодної курки не зварили їм за це, і тепер «Під Липами» їх вважають жалюгідними віршомазами, як і колись. Щоправда, так само мало уваги звертали там і на якогось горе-поета, коли він накидався на Берлін у своїх парабазах. Та нехай би хтось наважився написати щось образливе про Польквітц, Інсбрук, Шільду, Познань, Кревінкель чи яку

з інших столиць! Як спалахнув би там вразі місцевий патріотизм! Причина тут ось у чому: Берлін аж ніяк не місто у власному розумінні слова, Берлін — це лише місце, де зібралося безліч людей, і серед них чимало розумних, яким байдуже до того, де вони перебувають; саме з них і складається інтелігенція Берліна. Заїжджий чужинець бачить тут тільки втиснуті в довгий ряд одноманітні безлики будинки, довгі, широкі вулиці, прокладені немов по шнурку і майже завжди з власної волі окремої особи, які не дають ніякого уявлення про спосіб думання маси. Тільки щасливчики спромоглися б розгадати дещо з приватних переконань обивателів, споглядаючи довгі шереги вишикуваних мов по ранжиру будинків, що намагаються, як і їхні мешканці, триматися на віддалі один від одного, закам'янілі в своїй обопільній неприязні. Лише одного разу, ясної місячної ночі, трохи запізно повертаючись додому від Лютера і Вегенера, я помітив, як ця сувора відраза перетворилася на лагідну меланхолію, як будинки, що так вороже вишикувались один проти одного, тепер, неначе добрі християни, обмінювалися розчуленими поглядами і, ладні впасти, прагнули в обійми один одному, так що я, нещасний, ідучи посеред вулиці, боявся бути розчавленим. Певно, декому це побоювання здаватиметься смішним, та й сам я, правду кажучи, сміявся з цього, коли другого ранку проходив тими самими вулицями і дивився на все тверезими очима, а будинки знову так прозаїчно позіхали, вишикувавшись один проти одного. Справді, треба вихилити кілька пляшок поезії, коли хочеш побачити в Берліні щось інше, крім мертвих будинків та берлінців. Тут важко побачити духів. У місті так мало старожитностей, воно таке нове,— а проте і ця новизна вже така стара, така зів'яла й мертва, бо виникло воно, як уже сказано, не з волі маси, а здебільшого з волі окремих осіб. Великий Фріц, звичайно, ще був кращим серед цих небагатьох: усе, що він застав, було тільки міцним фундаментом, тільки він надав місту свого особливого характеру, і якби після його смерті тут більше нічого не споруджувалося, залишився б історичний пам'ятник духові цього напрочуд прозаїчного героя, який із суто німецькою хоробрістю розвинув у собі

рафінований несмак і квітучу свободу думки, всю дріб'язковість і всю діловитість своєї епохи. Саме таким пам'ятником здається нам, наприклад, Потсдам. Ми блукаємо його безлюдними вулицями як серед залишених нам у спадщину творінь філософа із Сан-Сусі, він належить до його oeuvres posthumes *, і хоч Потсдам виявився всього лиш кам'яною макулатурою, хоч у ньому є немало смішного, все-таки ми розглядаємо його з серйозним інтересом і тільки час від часу стримуємо в собі бажання посміятися,— так, неначе побоюємося раптом дістати по спині удар іспанською тростиною старого Фріца. Такий страх ніколи не охоплює нас в Берліні, ми почуваємо, що старий Фріц і його іспанська тростина вже не мають тут ніякої сили, адже інакше зі старих освічених вікон здорового міста Розуму не висовувалося б стільки хворобливих обскурантських облич і серед старих скептично-філософських будинків не траплялося б стільки дурних забобонних будівель. Я не хочу, щоб мене невірно зрозуміли, і рішуче заявляю, що аж ніяк не натякаю цим на нову Вердерську церкву, цей готичний собор в оновленому стилі, що його тільки для іронії спорудили серед модерних будівель для того, щоб алегорично показати, якою дурістю і безглуздям було б відродження старих, давно занепалих інституцій середньовіччя серед нових споруд нашого часу.

Усе, викладене вище, стосується тільки зовнішнього вигляду Берліна, і якщо порівняти з ним у цьому розумінні Мюнхен, то з повним правом можна твердити, що Мюнхен становить цілковиту протилежність Берлінові. Мюнхен — місто, створене самим народом і до того ж цілою низкою поколінь, дух яких ще й досі відбивається в будівлях, так що в Мюнхені, як у сцені з відьмами з «Макбета», можна спостерігати ряд духів у хронологічній послідовності, починаючи від темно-червоного духа середньовіччя, який з'являється в панцирі з готичної брами якогось храму, і кінчаючи освічено-ясним духом нашого новітнього часу, духом, що тримає перед нами дзеркало, в якому кожен з нас із задоволенням бачить себе.

* Посмертних творів *(Франц.)*.

У такій послідовності таїться примирення, а варварство вже більше не обурює нас, несмак не так ображає, коли ми розглядаємо їх лише як початок і неминучі щаблі поступу. Ми поважно, без роздратування споглядаємо варварський собор, який ще й досі височить над усім містом, нагадуючи недоладний пристрій для роззування чобіт, і в своєму лоні дає притулок тіням і привидам середньовіччя. Так само мало обурення викликають і навіть якось дивно зворушують нас накуафюрені палаци пізнішої доби,— незграбне, в суто німецькому дусі мавпування французьких зразків,— усі ці розкішні будинки — втілення несмаку, з безглуздими закрутками зовні, а всередині оздоблені ще химерніше крикливо-строкатими алегоріями, позолоченими арабесками, ліпленням і картинами, на яких зображено високопоставлених осіб минулих часів: кавалерів з червоними п'яно-тверезими обличчями в пишних перуках, що звисають, наче напудрені лев'ячі гриви, дам з високими зачісками, у стальних корсетах, що стискують їхні серця, і в широчезних кринолінах, які надають їм ще більш прозаїчної огрядності. Як сказано, це видовище не дратує нас,— навпаки, воно загострює живе сприйняття сучасності та її світлих сторін, і коли ми дивимося на нові творіння, які височать поряд із старими, то нам здається, що з голови нашої зняли важку перуку і серце звільнили від стальних кайданів. Я маю тут на увазі світлі храми мистецтва і благородні палаци, які в сміливій рясноті виникають з духу великого майстра Кленце.

РОЗДІЛ III

Проте називати все це місто новими Афінами, між нами кажучи, трохи смішно, і мені нелегко доводиться, коли я беруся відстоювати його в цьому званні. Особливо гостро я відчув це у бесіді з берлінським філістером, який, хоч і розмовляв зі мною вже деякий час, був усе ж настільки нечемним, що рішуче заперечував у нових Афінах наявність будь-якої аттічної солі.

— Щось подібне,— вигукував він досить голосно,— зустрічається тільки в Берліні! Тільки там в

дотепність та іронія. А тут є добре біле пиво, зате воістину — ані крихти іронії.

— Іронії у нас немає,— вигукнула Наннерль, стрункa кельнерка, що пробігала в цю мить повз нас,— але будь-який інший сорт пива можу вам подати.

Мене дуже засмутило, що Наннерль вважала іронію особливим сортом пива, можливо, найкращим штеттінським,— і щоб вона надалі не робила таких помилок, я став повчати її таким чином: «Чарівна Наннерль, іронія — це не пиво, а винахід берлінців, найрозумніших людей у світі, які дуже гніваються, що народилися надто пізно й через те не могли винайти пороху, а тому постаралися зробити інший винахід, так само важливий і до того ж вельми корисний якраз для тих, хто не винайшов пороху. В старовину, любе дитя, коли хтось робив дурницю, що можна було вдіяти? Те, що сталося, не можна було вважати таким, що не сталося, і люди казали: «Який же він телепень!» Це було неприємно... У Берліні, де живуть найрозумніші люди і де робиться найбільше дурниць, ця неприємність відчувалася найгостріше. Міністерство намагалося вжити проти цього серйозних заходів: тільки найбільші дурниці дозволялося друкувати, дрібніші припускалися тільки в розмовах, до того ж цей дозвіл поширювався лише на професорів та високопоставлених державних урядовців, а люди незначні могли висловлювати свої дурниці хіба що пошепки, проте всі ці заходи анітрохи не зарадили лихові, придушувані дурниці ще з більшою силою вирuвалися назовні за виняткових обставин; вони почали навіть користуватися таємним протегуванням згори, вони відкрито піднімалися знизу на поверхню, лихо набуло значних розмірів, аж поки, нарешті, було винайдено засіб, який діє зі зворотною силою і завдяки якому всяку дурість можна вважати ніби й не існуючою або навіть перетворити її на мудрість. Засіб цей зовсім простий, і полягає він у тому, щоб заявити, нібито дурницю вчинено або сказано в іронічному смислі. Отак-то, любе дитя, все на цьому світі йде вперед: дурість стає іронією, невдалі лестощі — сатирою, природна брутальність — тонкою критикою, справжнє божевілля — гумором, невігластво —

блискучою дотепністю, а ти, кінець кінцем, станеш Аспазією нових Афін».

Я сказав би ще більше, але гарненька Наннерль, яку я весь час тримав за кінчик фартушка, сяломіць вирвалася від мене, бо звідусіль почали надто вже голосно вимагати: «Пива! Пива!» Берлінець видався мені живим втіленням іронії, коли зауважив, з яким ентузіазмом приймалися високі піняві кухлі, і з усміхом промовив, показуючи на групу пивоварів, які від усієї душі розкошували, п'ючи хмільний нектар і дискутуючи про його добрі якості: «І оце, по-вашому, афіняни?»

Наступні зауваження, які я почув з цього приводу, завдали мені справжнього болю, бо я не легковажу своєю любов'ю до наших нових Афін, тим-то я й постарався, як міг, пояснити цьому нетерплячому огудникові, що нам тільки недавно спало на думку перетворити себе на нові Афіни, що ми ще тільки юні початківці і наші великі уми та й уся наша освічена публіка ще не готові до того, щоб їх розглядали зблизька. «Усе це поки що перебуває в стадії становлення. і нас самих ще не повний комплект. Тільки, найнижчі спеціальності, любий друже,— додав я,— вже укомплектовано, і ви, мабуть, помітили, що нам, наприклад, аж ніяк не бракує сов, сікофантів і Фріп. Не вистачає нам тільки вищого персоналу, отож декому доводиться грати кілька ролей водночас. Приміром, наш поет, котрий оспівує ніжну, в грецькому стилі любов до хлопчиків, повинен був засвоїти і арістофанівську грубість; проте він усе може, він має все, що належить мати великому поетові, крім хіба що фантазії та дотепності, і якби в нього було багато грошей, він був би багатим чоловіком. Але ми надолужуємо кількість якістю. У нас тільки один великий скульптор, та зате це «Лев»! У нас тільки один великий промовець, та я переконаний, що навіть і Демосфен не міг би так гриміти з приводу додаткового податку на солод в Аттіці. Якщо ми досі не отруїли Сократа, то, далебі, не через те, що нам бракує отрути. І якщо у нас ще немає демосу у власному значенні цього слова, цілого прошарку демагогів, то ми можемо запропонувати вам один розкішний екземпляр цієї породи, демагога з фаху, який сам один

вартий усього демосу, цілого гурту балакунів, горлопанів, страхополохів та іншого народу, — та ось і сам він перед вами!»

Я не можу подолати спокуси змалювати трохи докладніше фігуру, що оце з'явилася перед нашими очима. Що ця фігура має право стверджувати, ніби її голова хоч трохи схожа на людську і що з огляду на це вона юридично уповноважена видавати себе за людину,— я не наважуся наполягати. Я б скоріше сказав, що це мавп'яча голова; тільки з чемності я погоджуюсь визнати її за людську. Голову цю покривала сукняна шапка, схожа своєю формою на шолом Мамбріна, а цупке чорне волосся звисало довгими пасмами і було спереду розчесане à l'enfant*. На цю передню частину голови, що вдавала з себе обличчя, богиня пошлості поклала свою печать і до того ж з такою силою, що ніс був майже розчавлений; опущені вниз очі, здавалося, марно шукали носа і були з того вельми засмучені, смердюча посмішка грала навколо рота, який був просто вабливий і, завдяки дивовижній своїй подібності до чогось іншого, міг би надихнути нашого грецького горе-поета на найніжніші газелі. Одяг складався із старонімецького сюртука, щоправда, трохи модифікованого відповідно до наполегливих вимог новоєвропейської цивілізації, але крій його все ще нагадував той каптан, що був на Армінієві у Тевтобурзькому лісі і первісний фасон якого, певно, зберігався якоюсь патріотичною спілкою кравців з тою ж самою таємничою послідовністю, як колись готична архітектура — містичним цехом мулярів. Чисто випрана біла ганчірка, що створювала разючий контраст з відкритою старонімецькою шиєю, прикривала комір цього надзвичайного сюртука, з його довгих рукавів стирчали довгі брудні руки, а між ними містився довготелесий тулуб, під яким теліпалися дві кумедні ноги,— і вся ця постать являла собою трагікомічну пародію на Аполлона Бельведерського.

— Оце він і є, демагог нових Афін? — спитав, глузливо посміхаючись, берлінець.— Боже милосердий, та це ж мій земляк! Я просто не вірю власним очам — так, так, це ж той, котрий... Ні, не може бути!

---

* Як у дитини *(франц.)*.

— О, заслішлені берлінці,— не без запалу озвався я,— ви не визнаєте своїх вітчизняних геніїв і побиваєте камінням своїх пророків! А от нам усе згодиться!

— Та навіщо вам ця нещасна муха?

— Він знадобиться скрізь, де потрібні стрибки, пролазництво, чутливість, ненажерливість, благочестя, багато старонімецької, мало латинської і цілковите незнання грецької мови. Він дійсно дуже вправно стрибає через палицю, складає таблиці найрізноманітніших стрибків і показники усіх можливих різночитань старонімецьких віршів. До того ж він репрезентує собою патріотизм, не становлячи при цьому ані найменшої небезпеки. Адже добре відомо, що від старонімецьких демагогів, серед яких цей чоловік якийсь час випадково перебував, він вчасно відсахнувся,— як тільки їхня справа стала трохи небезпечною і через те вже не відповідала християнським пахилам його м'якого серця. Та з того часу, як небезпека минула, відколи мученики постраждали за свої переконання і самі майже всі зреклися їх, так що навіть найполум'яніші наші цирульники поскидали свої німецькі сюртуки,— саме з того часу й почався справжній розквіт нашого обережного рятівника вітчизни, і тільки він один зберіг костюм демагога і пов'язані з ним мовні звороти; він і досі ще славить херуска Армінія і фрау Туснельду так, наче він — їхній білявий онук; він усе ще зберігає свою германо-патріотичну ненависть до романського вавілонства, до винаходу мила, до погансько-грецької граматики Тірша, до Квінтілія Вара, до рукавичок і до всіх людей, які мають пристойного носа,— і ось він тут, перед вами, як ходячий пам'ятник минулих часів, і, як останній із могікан, він залишився єдиним представником колись цілої могутньої орди,— він, останній демагог. Отже ви бачите, що в нових Афінах, де й досі не вистачає демагогів, ми можемо використати цього чолов'ягу; в його особі ми маємо чудового демагога і до того ж настільки прирученого, що він вилизує будь-яку плювальницю і жере з рук лісові горіхи, каштани, сир, сосиски,— усе, що йому дають, а що він тепер єдиний у своєму роді, то це дає нам ще одну особливу перевагу: згодом, коли він відкине ноги, ми напхаємо його опудало і як зразок останнього демагога, з усіма

тельбухами збережемо для нащадків. Тільки прошу вас, не кажіть про це професорові Ліхтенштейну в Берліні, бо він ще почне вимагати його для свого зоологічного музею, а це могло б стати приводом до війни між Пруссією і Баварією, бо ми ні в якому разі не віддамо його. Англійці вже націлились на нього і пропонують нам дві тисячі сімсот сімдесят сім гіней, уже й австрійці хотіли виміняти його за жирафу, але наше міністерство, кажуть, заявило, що ми ні за яку ціну не продамо останнього демагога, він буде колись гордістю нашого кабінету природознавства і окрасою нашого міста.

Берлінець слухав мене, здавалося, трохи неуважно; більш привабливі речі привернули до себе його увагу, і він нарешті перепинив мене такими словами:

— Ласкаво прошу пробачити мені, що я перепиняю вас, але скажіть, будь ласка, що ото за пес біжить там?

— А це вже зовсім інший пес.

— Ах, ви мене не розумієте, я маю на увазі отого великого кудлатого білого пса без хвоста.

— Любий пане, це пес нового Алківіада.

— Але,— зауважив берлінець,— скажіть мені, де ж сам новий Алківіад?

— Щиро кажучи,— признався я,— ця вакансія ще вільна, поки що у нас є тільки пес.

РОЗДІЛ IV

Місце, де відбувалася ця розмова, зветься Богенгаузен, або Нойбурггаузен, або вілла Гомпеш, або сад Монжела, або Малий Замок, а втім, немає потреби називати його, коли хочемо потрапити туди з Мюнхена,— кучер розуміє тебе вже з характерного підморгування людини, яку пече спрага, з того особливого кивання головою в передчутті майбутнього блаженства та з інших таких гримас. Тисячу виразів має араб для меча, француз — для кохання, англієць — для шибениці, німець — для випивки, а новий афінянин — навіть для тих місць, де він п'є. Пиво у названому місці справді дуже добре, навіть у Пританеї, що vulgo* зветься Боккелер, немає кращого, воно

* У просторіччі *(лат.)*.

пречудове особливо тоді, коли підійшов на східчастій терасі, з якої очам одкриваються Тірольські Альпи. Я часто сидів там минулої зими і милувався вкритими снігом горами, що блищали під промінням сонця, неначе вилиті із щирого срібла.

Тоді в моїй душі також панувала зима, думки і почуття немовби завіяло снігом, усе в мені зів'яло й померло, до цього долучилися ще й осоружна політика, скорбота за любим померлим дитям, давнє роздратування й нежить. Крім того, я пив багато пива, бо мене запевняли, що воно добре очищає кров. Проте і найкращі сорти аттічного пива не йшли мені на користь, бо в Англії я звик уже до портера.

Нарешті настав день, коли все змінилося. Сонце пробилося крізь хмари й напоїло землю — постаріле дитя — своїм променистим молоком, гори тріпотіли від захвату і рясно проливали свої сніжні сльози, тріскалися й ламалися крижані покрови озер, земля розплющила свої блакитні очі, з лона її пробивалися лагідні квіти і дзвінкі ліси — зелені солов'їні палаци, уся природа усміхалася, і ця усмішка звалася весною. Тоді і в мені пробудилася нова весна; нові квіти розцвіли у серці, вільні почуття порозпукувалися, наче троянди, а з ними й таємні бажання, немов юна фіалка; щоправда, було тут чимало й ні до чого не придатної кропиви. Надія прибрала могили моїх бажань свіжою зеленню, повернулися й поетичні мелодії, неначе перелітні птахи, що перезимували десь на теплому півдні і знову відшукали своє покинуте гніздо на півночі, і покинуте північне серце забриніло й розквітло знову, як колись,— не збагну тільки, як усе це сталося. Може, то брунатне або русяве сонце знову пробудило в моєму серці весну, і поцілунком повернуло до життя всі поснулі у ньому квіти, і своєю усмішкою знову привабило туди солов'їв? Чи, може, то рідна мені природа раптом забриніла віддунням у моїх грудях, і радісно відбилося в них її весняне сяйво? Не знаю, але вірю, що це нове чудо сталося з моїм серцем на терасі в Богенгаузені, звідки я споглядав Тірольські Альпи. Коли я сидів там, поринувши в свої думки, мені часто здавалося, ніби я бачу дивно прекрасне обличчя юнака, що причаївся там, за горами, і мені хотілося мати крила, щоб

полинути в його рідну землю — в Італію. Не раз я почував, як мене обвівав духмяний аромат цитринів і помаранчів, що линув із-за гір: він пестив, і голубив, і манив мене в Італію. А одного разу в золотому промінні призахідного сонця я навіть побачив на вершині одної з гір дуже виразно, на весь зріст, його, молодого бога весни; квіти і лаври вінчали його ясне чоло, усміхненими очима і квітучими устами своїми він кликав мене: «Я люблю тебе, прийди до мене в Італію!»

РОЗДІЛ V

Певно, в моєму погляді виразно бриніла туга, коли я, в розпачі від цієї нескінченної філістерської розмови, дивився на гарні Тірольські гори й глибоко зітхав. Мій берлінський філістер сприйняв цей погляд і ці зітхання як новий привід для розмови і теж почав зітхати: «Ах, ах, і я хотів би зараз бути в Константинополі. Ах! Побачити Константинополь завжди було єдиним бажанням мого життя, а тепер уже, напевно, росіяни увійшли — ах! — в Константинополь! Ви бачили Петербург?» Я відповів, що не бачив, і попросив розповісти мені про нього. Виявилося, що не він сам, а його зять, пан радник апеляційного суду, побував там минулого літа, і це, за його словами, єдине в своєму роді місто. «А чи бачили ви Копенгаген?» Після того як я і на це запитання відповів заперечно і попросив змалювати мені це місто, мій співрозмовник лукаво посміхнувся, з задоволеним виглядом похитав головою і, присягаючись своєю честю, почав мене запевняти, що я не зможу скласти собі ніякого уявлення про Копенгаген, якщо сам не побуваю там.

«Найближчим часом це не здійсниться,— відказав я,— бо зараз я збираюся вирушити в іншу подорож, яку задумав ще навесні,— я їду до Італії».

Почувши ці слова, берлінець раптом підхопився зі свого стільця, тричі обкрутився на одній нозі і зацвірінькав: «Тірілі! Тірілі! Тірілі!»

Це стало для мене останнім поштовхом. «Завтра ж їду»,— вирішив я одразу ж. Не хочу більше зволіка-

ти, хочу якнайскоріше побачити країну, яка здатна навіть у найсухішого філістера викликати такий екстаз, що від самої згадки про неї він запідпадьомкав, як перепел. Поки я спаковував удома мою валізу, у вухах мені все ще бриніло оте «тірілі», і мій брат, Максиміліан Гейне, який другого дня проводжав мене до Тіроля, ніяк не міг збагнути, чому це я за всю дорогу не промовив жодного розумного слова і безперервно тирликав.

РОЗДІЛ VI

Тірілі! Тірілі! Я живу! Я почуваю солодкий біль існування, я почуваю всі радості й муки світу, я страждаю заради спасіння всього роду людського, я спокутую його гріхи, але я й причетний до всього цього також.

І не тільки з людьми, але й з рослинами почуваю я свою спорідненість, тисячами зелених язиків вони розповідають мені чарівні історії, вони знають, що мені чужа людська погорда і що я розмовляю з найскромнішими луговими квіточками так само охоче, як і з найвищими ялинами. Ах, я добре знаю, що трапляється з такими ялинами! З глибини долини підносяться вони високо вгору, аж до самого неба, піднімаються вище за найсміливіші гірські скелі. Та чи довго триває ця велич? Щонайбільше зо два жалюгідних століття, а потім вони падають від старечого безсилля і гниють на землі. А ночами з гірських ущелин безшумно прилітають злостиві сови та ще й знущаються з них: «От бачите, ви, могутні ялини, ви гадали, що можете зрівнятися з горами, а тепер валяєтесь, зламані тут, унизу, а гори, як і раніше, стоять непорушно».

Орел, що сидить на своїй улюбленій самотній скелі, певно, почуває глибоке співчуття до ялин, чуючи це глузування. Він думає тоді про свою власну долю. Він також не знає, як низько його колись покладуть. Але зорі мерехтять у небі так заспокійливо, лісові струмки дзюркочуть так розрадливо, і його власна душа підноситься так гордо над усіма малодушними

думками, що він скоро забуває про них. А зійде сонце — і він знову почуває себе, як і раніше, і лине вгору до нього, і там, у високості, співає йому про свої радощі й муки. Його побратими-звірі, а особливо люди вважають, що орел не вміє співати, та вони не знають того, що він співає тільки тоді, коли покидає межі землі, бо в гордості своїй він хоче, щоб його чуло тільки Сонце. І він правий; кому-небудь із представників його пернатої рідні там, унизу, може прийти в голову прорецензувати його спів. Я з власного досвіду знаю, як звучить така критика: курка стає на одну ногу й кудкудаче, що співець позбавлений душі; індик талдиче, що співцеві бракує справжньої серйозності; голуб туркоче про те, що він не знає щирого кохання; гусак гелгоче, що в нього немає наукової підготовки; каплун белькоче, що він аморальний; снігур висвистує, що він, на жаль, не релігійний; горобець цвірінькає, що він не досить продуктивний; одуди, сороки, пугачі — усе це каркає, крехче, кряче. Тільки соловей не підспівує тим критикам; він байдужий до всього на світі, червона троянда — його єдина думка, його єдина пісня; сповнений палкої жаги, пурхає він навколо червоної троянди і в захваті припадає до її укоханих колючок, і обливається кров'ю, і співає.

РОЗДІЛ VII

Є в німецькій вітчизні один орел, чия сонячна пісня лунає так могутньо, що її чути й тут, унизу, і навіть солов'ї прислухаються до неї, забуваючи про свої мелодійні скорботи. Це ти, Карле Іммерман, і про тебе я часто згадував у країні, яку ти оспівав так чудово! Як міг я, проїжджаючи Тіроль, не думати про «Трагедію»?

Щоправда, я бачив усе в іншому забарвленні, але я дивуюся з поета, який з глибини свого серця міг відтворити з такою вірогідністю те, чого він сам ніколи не бачив. Найбільше мене насмішило те, що «Тірольську трагедію» заборонено в Тіролі. Я пригадав слова, які написав мені мій друг Мозер, повідомляючи про заборону другої частини «Подорожніх

картину: «Уряд не мав потреби забороняти книжку, її й так читали б».

В Інсбруку, в готелі «Золотий орел», де колись зупинявся Андреас Гофер, де кожний куток обклеєний його портретами і все повниться спогадами про нього, я спитав у хазяїна, пана Нідеркірхнера, чи не міг би він докладніше розповісти мені про власника корчми «На піску». Старий балакун охоче пристав на це і, хитро підморгуючи, сказав, що тепер усю цю історію надруковано, але книжку цілком таємно заборонено. Потім, завівши мене в темну комірчину, де зберігаються його реліквії з часів тірольської війни, він зняв брудну синю обгортку з зовсім зачитаної зеленої книжечки, в якій я, на превеликий свій подив, упізнав Іммерманівську «Тірольську трагедію». Я сказав йому не без гордості, навіть трохи почервонівши від задоволення, що чоловік, котрий написав цю книжку,— мій друг. Пан Нідеркірхнер схотів довідатись про нього якнайбільше, і я сказав йому, що це чоловік поважний, міцно збудований, дуже чесний і дуже вправний у писанні, так що мало хто може з ним у цьому зрівнятися. От тільки пан Нідеркірхнер ніяк не хотів повірити, що він пруссак, і вигукнув, співчутливо усміхаючись: «Цього ще тільки не вистачало!» Мені не пощастило переконати його, що Іммерман не тіролець і не брав участі у тірольській війні.

«Звідки ж він міг усе це знати?»

Дивовижні примхи народу! Він хоче мати свою історію з рук поета, а не з рук історика. Він хоче не сухого звіту про голі факти, ні, він хоче, щоб ці факти були знову розчинені у тій первозданній поезії, з якої вони виникли. Поети це знають і не без таємної зловтіхи переробляють на свій розсуд народні перекази, можливо, щоб поглузувати з сухої пихи історіографів та пергаментних державних архіваріусів. Неабияк потішило мене те, що в ятках на останньому ярмарку я бачив вивішену історію Велізарія в яскраво розмальованих картинках — не за Прокопієм, а досить точно за трагедією Шенка. «Отак фальсифікується історія! — вигукнув учений друг, який супроводив мене.— Адже історія нічого не знає про помсту ображеної дружини, про захопленого у полон

сина? про віддану доньку І про всі інші зворушливі вигадки новітнього часу!» Та хіба це справді така вже вада? І невже треба одразу ж притягати поетів до суду за таку фальсифікацію? Ні, бо я заперечую обвинувальний акт. Поети не фальсифікують історії. Вони відтворюють її зміст цілком правдиво, дарма що вдаються при цьому до образів і подій, що їх самі вигадали. Існують народи, чию історію викладено виключно в такій поетичній формі, от як, наприклад, індуси. А проте такі поеми, як «Махабхарата», передають зміст індійської історії набагато вірогідніше, аніж усі упорядники компендіумів з усіма їхніми хронологіями. З цього погляду я міг би так само стверджувати, що романи Вальтера Скотта відтворюють дух англійської історії значно правдивіше, ніж Юм; принаймні Сарторіус цілком правий, коли у своїх додатках до Шпіттлера зараховує ці романи до джерел з історії Англії.

З письменниками відбувається те ж саме, що й зі сновидами, які уві сні неначебто маскують внутрішнє почуття, що виникло в їхній душі під впливом реальних зовнішніх причин, і підміняють у сновидіннях ці причини іншими, теж зовнішніми, але цілком адекватними у тому значенні, що вони викликають ті ж самі почуття. Отак і в «Трагедії» Іммермана багато зовнішніх обставин вигадано досить довільно, зате самого героя, який є емоціональним центром твору, створено фантазією поета у відповідності до істини, і якщо цей образ — плід мрії і сам змальований як мрійник, то й це не суперечить дійсності. Барон Гормайр, найкомпетентніший знавець і суддя у цьому питанні, недавно, коли я мав приємність розмовляти з ним, звернув мою увагу на цю обставину. Містичний елемент почуття, марновірну релігійність, епічний характер свого героя Іммерман схопив цілком правильно. Він дуже добре відтворив образ того відданого голуба, який з ясним мечем у дзьобі, як саме втілення войовничої любові, з такою геройською відвагою літав над горами Тіроля, аж поки кулі Мантуї не пробили його вірне серце.

Та найбільшої похвали поет заслуговує за те, що у своєму творі він так само правдиво змалював і супротивника,— не зробив з нього якогось лютого

Гесслера, щоб ще вище піднести свого Гофера: як цей останній схожий на голуба з мечем, так перший скидається на орла з оливковою гілкою.

РОЗДІЛ VIII

У готелі пана Нідеркірхнера в Інсбруку висять на стіні в добрій злагоді, один біля одного портрети Андреаса Гофера, Наполеона Бонапарта і Людвіга Баварського.

Інсбрук — місто досить пустельне і якесь наче недоумкувате. Можливо, воно має трохи розумніший і затишніший вигляд узимку, коли високі гори, що оточують його, вкриті снігом, коли гуркочуть снігові лавини і скрізь тріщить і виблискує крига.

Я побачив вершини цих гір, завинуті хмарами, неначе сірими тюрбанами. Там можна побачити і Мартінову стіну, місце дії чарівної легенди про імператора; взагалі пам'ять про рицаря Макса ще й досі не відцвіла і не відлунала в Тіролі.

У придворній церкві стоять так часто згадувані статуї князів і княгинь з австрійської династії та їхніх предків, і поміж ними є і такі, які й досі не можуть збагнути, за що сподобились вони такої честі. Вони стоять на весь свій могутній зріст, відлиті з чавуну, навколо саркофага Максиміліана. Та через те, що церква маленька і склепіння її низьке, здається, що ти перебуваєш у ярмарковому балагані з чорними восковими фігурами. На більшості п'єдесталів можна прочитати імена високопоставлених осіб, яких ці статуї зображують. Коли я оглядав ті статуї, до церкви увійшли англійці: сухорлявий добродій з видовженим обличчям, з великими пальцями рук, засунутими в пройми білого жилета, з шкіряним «Guide des voyageurs» * у зубах; за ним — його довготелеса супутниця життя, вже немолода, трохи зів'яла, але все ще досить гарна дама; за нею твердо ступала червона портерна фізіономія з білими, як пудра, бакенбардами, у такому ж червоному сюртуці, з рукавичками міледі, її альпійськими квітами і мопсом у дерев'яних руках.

---

* «Путівником» *(франц.)*.

Цей трилисник попрямував просто до олтаря, у верхній кінець церкви, де син Альбіона почав пояснювати своїй дружині статуї за своїм «Guide des voyageurs», у якому з усією докладністю говорилося: «Перша статуя — король Хлодвіг Французький, друга — король Артур Англійський, третя — Рудольф Габсбурзький» і т. д. Та через те, що бідолашний англієць почав обхід з кінця, а не з початку, як пропонував його «Guide des voyageurs», сталася кумедна плутанина, яка робилася ще комічнішою, коли він спинявся перед якою-небудь жіночою статуєю, що зображувала, за його поясненнями, чоловіка, і навпаки, так що він не міг зрозуміти, чому це Рудольфа Габсбурзького зображено в жіночому вбранні, а королеву Марію — у залізних штанях і з довжелезною бородою. Я, готовий завжди допомогти ближньому своїми знаннями, мимохідь зауважив, що цього вимагала, напевно, тодішня мода, а може, таким було особливе побажання високих осіб — красуватися перед нащадками відлитими саме в такому вигляді і ніяк не інакше. Так і нинішньому імператорові може спасти на думку звеліти, щоб його відлили у криноліні або навіть у пелюшках,— і хто б міг тут заперечувати?

Мопс критично загавкав, лакей витріщив очі, його пан голосно висякався, а міледі промовила:

— A fine exhibition, very fine indeed! *

РОЗДІЛ IX

Бріксен — друге велике місто в Тіролі, яке я відвідав. Воно лежить у долині, і коли я під'їжджав, його огортали туман і вечірні тіні. Дрімотна тиша, меланхолійне калатання дзвонів, вівці дріботіли до своїх кошар, люди — до церков; і скрізь — гнітючий запах потворних ікон і сухого сіна.

«У Бріксені єзуїти»,— прочитав я незадовго перед тим у «Гесперусі». Я озирався на всіх вулицях, намагаючись побачити їх, але не помітив ані найменшої подоби єзуїта, хіба що одного гладкого чоловіка у

* Чудова виставка, справді чудова! *(Англ.)*

дикутному клерикальному капелюсі, в чорному сюртуці подівського крою, старому і зношеному, і в новісіньких чорних штанях, що становили разючий контраст з цим сюртуком.

«Він також не може бути єзуїтом»,— сказав я, нарешті, сам до себе, бо завжди уявляв собі єзуїтів трохи худорлявішими. Та чи існують ще взагалі єзуїти? Іноді мені здається, що існування єзуїтів — лише химера, вигадка, що тільки страх перед ними створює в нашій уяві ці привиди, коли сама небезпека вже давно минула, а всі заповзяті супротивники єзуїтів нагадують мені людей, які ходять з розкритими парасольками, коли дощ давно вже вщух. Справді, часом я думаю, що диявол, дворянство і єзуїти існують лише остільки, оскільки ми віримо в них. Щодо диявола, то ми можемо твердити це з цілковитою певністю, бо досі його бачили тільки віруючі. Так само і відносно дворянства ми прийдемо через деякий час до висновку, що bonne société * перестане бути bonne société, як тільки добрий буржуа перестане бути настільки добрим, щоб вважати їх bonne société. А єзуїти? Вони принаймні вже не носять старих штанів. Старі єзуїти лежать у могилах зі своїми старими штанами, зазіханнями, світовими планами, інтригами, підступами, резерваціями і отрутами, а те, що на наших очах бродить крадькома по землі у новісіньких блискучих штанях,— не так їхній дух, як привид, дурна жалюгідна примара, яка день у день намагається довести нам на словах і на ділі, що її зовсім нема чого боятися, і по правді нагадує нам історію одного привида, який з'явився у Тюрінгському лісі і якось допоміг людям звільнитися від страху перед ним, знявши на очах у всіх свій череп з плечей і показавши кожному, що всередині він порожнісінький.

Не можу не згадати тут, що я мав нагоду докладніше розглянути гладкого чоловіка в блискучих нових штанях і переконатися, що він зовсім не єзуїт, а звичайнісінька твар господня. Я зустрів його в їдальні готелю, де він вечеряв у товаристві довготелесого худорлявого чоловіка, якого величали «ексцеленцією»

* Добірне, добре товариство *(франц.)*.

і який так скидався на старого парубка — сільського дворянина, змальованого Шекспіром, що створювалося враження, ніби природа вчинила тут плагіат. Обидва приправляли свою трапезу тим, що переслідували залицяннями служницю, гарну, мов намальовану, дівчину, якій це було так огидно, що вона силоміць вивертілася, коли один починав поплескувати її ззаду нижче спини, а другий навіть пробував обняти. При цьому вони не соромилися обмінюватися найбруталь-нішими масними словами, котрі, як вони добре знали, дівчина не могла не чути, бо мала залишатися в кімнаті, щоб прислужувати гостям, а також накрити стіл і для мене. Та коли непристойності стали кінець кінцем зовсім нестерпні, молода особа раптом покинула все, вихопилася за двері і повернулася до кімнати лише через кілька хвилин з малою дитиною на руках, якої потім не пускала з рук весь час, поки клопоталася в їдальні, хоч це дуже утруднювало їй роботу. Обидва пияки — служитель церкви і дворянин — уже не насмілювалися чіплятися до дівчини, яка обслуговувала їх тепер без видимої ворожості, але з якоюсь особливою серйозністю; розмова пішла тепер в іншому напрямі — п'янички почали правити звичні теревені про велику змову проти трону й олтаря, зійшлися на неминучій потребі найсуворіших заходів і багато разів стискали один одному руки на знак священного альянсу.

РОЗДІЛ X

Для історії Тіроля твори Йозефа фон Гормайра справді незамінні; для новітньої історії він сам — найкраще, а часто і єдине джерело. Для Тіроля він те ж саме, що Йоганнес фон Мюллер для Швейцарії, паралель між цими двома істориками напрошується сама собою. Вони немовби сусіди через стінку; обидва з юнацьких літ однаково захопилися рідними Альпами, обидва — наполегливі, допитливі, з історичним складом розуму і напрямом почуття. Йоганнес фон Мюллер настроєний більш епічно і кохається в історії минувшини, Йозеф фон Гормайр почуває пристрасніше, більше захоплюється сучасністю,

безкорисливо ризикує життям заради того, що любить.

Книгу Бартольді «Війна тірольських селян 1809 року» написав розумно й гарно, і якщо у ній є певні вади, то вони неминучі тому, що автор, як це властиво благородним душам, явно віддавав перевагу переслідуваній партії і тому, що пороховий дим ще огортав події, які він змальовував на сторінках своєї книжки.

Багато дивовижних подій того часу взагалі не було записано, вони живуть тільки в пам'яті народу, який тепер неохоче говорить про них, бо це нагадує йому про деякі нездійснені надії. Бідолашним тірольцям довелося набути різноманітного досвіду, і якщо їх питають тепер, чи дістали вони, в нагороду за свою вірність, усе те, що їм обіцяли в тяжку годину випробувань, вони добродушно знизують плечима і наївно кажуть: «Можливо, усе те говорилося не зовсім серйозно, турбот і клопоту у кайзера вистачає і без нас, і дещо могло вискочити у нього з голови».

Утіштеся, бідолахи! Ви не єдині, кому було дещо обіцяно. Трапляється ж не раз на великих галерах, що під час сильного шторму, коли корабель у небезпеці, вдаються по допомогу до чорних невільників, які лежать у тісноті внизу, в темному трюмі. Тоді розбивають їхні залізні ланцюги і обіцяють твердо і свято подарувати їм свободу, коли вони своїми зусиллями врятують корабель. Дурні чорношкірі у надпориві вилазять нагору, на денне світло,— ура! — поспішають до насосів, помпують щосили, допомагають скрізь, де тільки можна, повзають, стрибають, рубають щогли, намотують троси,— одне слово, працюють, доки не минеться небезпека. А тоді, як ведеться, їх спроваджують знову в трюм, знову безсоромно заковують у ланцюги, і в безпросвітньому мороці трюму вони впадають у демагогічні роздуми про облудні обіцянки торговців душами, котрі, уникнувши небезпеки, дбають тільки про те, щоб наміняти якнайбільше нових душ.

O navis, referent in mare te novi
Fluctus? Etc. *

* О корабель, чи понесуть у море знову
Хвилі тебе? І т. д. *(лат.)*.

Коли мій старий учитель аналізував цю оду Горація, де Римська держава порівнюється з кораблем, він завжди супроводив свої коментарі різними політичними міркуваннями, які йому довелося припинити невдовзі після того, як відбулася битва під Лейпцігом і весь наш клас порозбігався.

Мій старий учитель знав усе заздалегідь. Коли надійшла перша звістка про цю битву, він похитав сивою головою. Тепер я розумію, що це означало. Незабаром було одержано точніші повідомлення і потай показувано малюнки, де барвисто й повчально зображувалося, як високі полководці схиляли коліна на полі бою і дякували милосердому богові.

«Авжеж, їм треба дякувати богові,— казав мій старий учитель, посміхаючись, як він звичайно посміхався, коментуючи Салюстія,— імператор Наполеон так часто давав їм часу, що зрештою і вони змогли від нього дечого навчитися».

Потім з'явилися союзники і разом з ними препогані визвольні вірші, Герман і Туснельда, ура і «Жіноча спілка», і вітчизняні жолуді, і вічне вихваляння Лейпцігською битвою, і знову битва під Лейпцігом — і так без кінця й краю.

— З ними діється,— зауважив мій учитель,— те, що й з фіванцями, коли вони розбили нарешті під Левктрами непереможних спартанців і почали раз у раз вихвалятися своєю перемогою, так що Антісфен сказав про них: «Вони чинять, як діти, котрі не можуть отямитися з радості, відлупцювавши свого шкільного вчителя! Любі діти, було б краще, якби відлупцювали нас самих».

Скоро по тому старий учитель помер. На його могилі росте прусська трава і пасуться благородні коні наших підновлених рицарів.

РОЗДІЛ XI

Тірольці гарні, веселі, чесні, хоробрі і навдивовижу обмежені люди. Це здорова людська раса,— певно, тому, що вони надто дурні, щоб хворіти. Я б назвав їх благородною расою, бо вони дуже перебірливі щодо їжі і охайні в побуті, але вони зовсім позбавлені почуття власної гідності. Тіролець відзначає-

ться своєрідною гумористичною смішливою догідливістю, яка має майже іронічне забарвлення, але в основі своїй глибоко щира. Тірольські жінки вітаються з тобою так запобігливо-привітно, чоловіки так міцно потискують тобі руку, і жести їхні сповнені такої виразної сердечності, що ти майже віриш, що вони дивляться на тебе як на близького родича або принаймні як на рівню собі, але це зовсім не так — вони ніколи не забувають, що вони всього лиш прості люди, а ти — великий пан, який, звісно, буває задоволений, коли прості люди без сором'язливості спілкуються з ним. І в цьому вони цілком вірно керуються природним інстинктом; навіть найзакостеніліші аристократи радіють з нагоди спуститися на грішну землю й погомоніти з простими людьми, бо саме тоді вони й відчувають, як високо стоять. У себе на батьківщині тірольці виявляють таку догідливість за спасибі, а на чужині вони намагаються на ній ще щось і заробити. Вони торгують своєю особистістю, своєю національністю. Ці строкато вбрані продавці ковдр, ці хвацькі тірольські хлопці, що блукають по світу в своїх національних костюмах, охоче дозволяють підсміюватися з них, але ти маєш неодмінно щось у них купити. Сестри Райнер, які побували в Англії, розуміли це ще краще, до того ж у них був ще й добрий порадник, котрий досконало знав дух англійської аристократії. Цим пояснюється і добрий прийом у самісінькому центрі європейської аристократії, in the west end of the town *. Коли минулого літа у блискучих концертних залах лондонського фешенебельного світу я побачив, як на естраду виходили тірольські співаки, одягнені в рідні національні костюми, і почув ті пісні, які в Тірольських Альпах так наївно і скромно співають скрізь і які знаходять такий ніжний відгук навіть у наших північнонімецьких серцях, мені раптом стало так гірко на душі; поблажливі посмішки аристократичних уст жалили мене, як змії, мені здавалося, що цнотливість німецької мови зневажено найбрутальнішим чином і що найінтимніші таїнства німецького почуття зазнають профанації перед чужим простолюдом. Я не міг разом з іншими

* У західній частині міста *(англ.)*.

плескати в долоні на цьому безсоромному торзі найсокровеннішим, і один швейцарець, який покинув зал під впливом такого ж почуття, цілком справедливо зауважив:

«Ми, швейцарці, теж віддаємо багато чого за гроші: наш найкращий сир і нашу найчистішу кров,— але ми заледве зносимо звук альпійського ріжка на чужині, а ще менше ми здатні самі грати на ньому за гроші».

РОЗДІЛ XII

Тіроль дуже гарний, але й найпрекрасніші краєвиди не можуть захоплювати нас у похмуру погоду і такий же похмурий настрій. У мене настрій завжди залежить від погоди, а що надворі дощило, то й на душі в мене була сльота. Тільки коли-не-коли я наважувався висунути голову з екіпажа і бачив тоді високі гори, що сягають до неба; вони суворо дивилися на мене й кивали своїми ведетенськими головами і довгими хмарними бородами, бажаючи мені щасливої дороги. Де-не-де помічав я пагорб, що синів удалині; здавалося, він ставав навшпиньки і з цікавістю зазирав через плечі інших гір, мабуть, щоб побачити мене. До того ж навкруги гомоніли лісові струмки, стрімко спадаючи з висоти і закручуючись у долинах темними вирами. Люди тут туляться в своїх гарних чепурних будиночках, розкиданих по відногах і найкрутіших схилах аж до гірських верховин; гарненькі чепурні будиночки прикрашено, як правило, довгою, схожою на балкон галереєю, яку в свою чергу прикрашено випраною білизною, образами святих, горщиками квітів і дівочими личками. Дуже гарно пофарбовані, здебільшого в білий і зелений колір, ці будиночки неначе одягнені в народний тірольський костюм — зелені шлейки поверх білих сорочок. Коли я бачив такий самотній будиночок під дощем, серце моє хотіло вистрибнути і побігти до людей, які, безперечно, сухі й задоволені сидять там, усередині. «Там, усередині,— думав я,— людям живеться, мабуть, добре й затишно, і старенька бабуся розповідає онукам найтаємничіші казки». Та мій екіпаж невблаганно котився вперед, а я часто озирався назад, щоб

побачити блакитнуваті стовпи диму над невеличкими димарями, а дощ лив дедалі дужче,— і надворі, і в моїй душі, так що краплі його, здавалося, виступали в мене на очах.

Серце моє часто билося в грудях і, незважаючи на таку негоду, поривалося до людей, що живуть високо в горах і навряд чи хоч раз у житті спускалися в долини, і, певно, зовсім мало знають про те, що діється тут, унизу. Та від того вони не стають менш побожними і щасливими. Про політику вони нічого не знають, крім того, що в них є імператор, який носить білий мундир і червоні штани,— про це розповідав їм старий дядько, котрий сам чув це в Інсбруку від чорного Зепперля, який побував у Відні. Коли ж до них почали видиратися патріоти, красномовно втовкмачуючи їм, що тепер у них буде володар у голубому мундирі і в білих штанях, вони схопилися за рушниці, розцілували дружин і дітей, спустилися з гір і пішли вмирати за білий мундир та улюблені старі червоні штани.

Власне кажучи, все одно, за що вмирати, аби тільки вмерти за щось дороге, і така смерть, сповнена тепла і віри, краща, ніж холодне життя без віри. Уже самі пісні про таку смерть, дзвінкі рими і високі слова зігрівають наше серце, коли його починають гнітити вогкий туман і набридливі турботи.

Багато таких пісень прозвучало в моєму серці, коли я переїздив через Тірольські гори. Привітні ялинові ліси оживили своїм шелестом у пам'яті моїй багато забутих слів кохання. Особливо в ті хвилини, коли великі блакитні гірські озера з такою незбагненною тугою зазирали мені в очі, я згадував знову про двійко тих дітей, що так любилися і разом померли. Це дуже давня історія, тепер уже ніхто в неї не вірить, та й сам я знаю її лише з кількох римованих рядків пісні:

Їх двоє було — королівських дітей,
Їх єднала любов висока,
Та зійтися вони ніяк не могли,
Бо вода була надто глибока...

Ці слова самі собою забриніли в мені знову, коли біля одного з блакитних озер я побачив на тому бе-

резі маленького хлопчика, а на цьому — маленьку дівчинку; обоє вони були так мило вбрані — в барвистий національний одяг, в зелені зі стрічками гостроверхі капелюшки — і вітали одне одного через озеро.

Та зійтися вони ніяк не могли,
Бо вода була надто глибока...

РОЗДІЛ XIII

У Південному Тіролі розпогодилося, тут почувалася вже близькість італійського сонця, гори стали тепліші й блискучіші, я побачив виноградники, що здіймалися по їхніх схилах, і міг дедалі частіше виглядати з екіпажа. Та коли я отак виглядав, разом зі мною виглядало і моє серце, а з серцем — уся його любов, його журба і його безумство. Траплялося не раз, що те бідне серце паражалося на колючки, коли воно задивлялося на трояндові кущі, які квітли вздовж дороги, а троянди Тіроля аж ніяк не потворні. Проїжджаючи через Штейнах і оглядаючи базар, де в Іммермана діє хазяїн корчми «На піску» Гофер зі своїми товаришами, я переконався, що базар цей занадто малий для гурту повстанців, але досить великий для того, щоб там закохатися. Тут стоїть всього декілька білих будиночків, і з одного малого віконця виглядала маленька господиня корчми «На піску», вона цілилася і стріляла своїми великими очима,— якби екіпаж не промчав мимо і в неї вистачило часу прицілитися ще раз, я, безперечно, був би застрелений. Я гукнув: «Фурмане, поганяй швидше, з такою красунькою Ельзі жарти погані, так і дивись — вона спалить тебе разом з твоєю хатою!» Як солідний подорожанин я повинен відзначити, що хоч сама хазяйка в Штерцінгу стара жінка, зате є в неї дві молоденькі донечки, які своїми поглядами хоч кому благодійно обігріють серце, коли воно вже вийшло з екіпажа. Але тебе я ніколи не забуду, найвродливіша з-поміж усіх, красуне пряхо на італійському кордоні! О, якби ти дала мені, як Аріадна Тезеєві, нитку від твоєї пряжі, щоб провести мене крізь лабіринт цього життя, то Мінотавр був би тепер переможений,

і я кохав би тебе, і цілував, і не покинув би ніколи!

«Добра прикмета, коли жінки всміхаються»,— сказав один китайський письменник, а один німецький письменник був такої ж думки, коли проїздив Південним Тіролем, там, де починається Італія, повз гору, біля підніжжя якої на не дуже високій кам'яній гатці стояв один з тих будиночків, що так мило дивляться на нас своїми привітними галереями і наївним розписом. По один бік там височіло велике дерев'яне розп'яття, що правило за підпору для молодої виноградної лози, і якось моторошно-весело було дивитися, як життя хапається за смерть, як соковиті зелені лози обвивають закривавлене тіло і пригвожденні руки і ноги спасителя. По другий бік будиночка стояв круглий голубник; перпате населення його літало навколо, а один особливо граціозний білий голуб сидів на гостроверхому дашку, що, наче скромна кам'яна корона пад нішею, де стоїть статуя святої, здіймався над головою вродливої пряхи. Вона сиділа на маленькій галереї і пряла, але не на німецький лад,— не самопрядкою, а тим стародавнім способом, при якому обвиту льоном прядку тримають під пахвою, а спрядена нитка спускається на вільно повислому веретені. Саме так пряли царські дочки в Греції, так прядуть ще й досі парки і всі італійки. Вона пряла й усміхалася, голуб нерухомо сидів над її головою, а поза будинком здіймалися високі гори, сонце осявало їхні засніжені вершини, і вони здавалися суворою сторожею велетнів у блискучих шоломах.

Вона пряла й усміхалася, і мені здається, що вона міцно припряла до себе моє серце, поки екіпаж трохи повільніше проїздив повз неї,— адже по той бік дороги шумував широким потоком Ейзах. Її любі риси не виходили у мене з пам'яті цілий день, скрізь бачив я те чарівне обличчя, що його, здавалося, створив грецький скульптор з аромату білої троянди,— таке духмяно-ніжне, таке блаженно-благородне, воно, може, примріялось йому колись за юнацтва у квітучу весняну ніч. Але ж очей її не міг би вимріяти жоден грек і тим більше не здатний був би зрозуміти їхнього виразу. А я побачив і зрозумів їх, ці романтичні

зорі, що так прегарно освітлювали античну красу. Цілий день переслідували мене ті очі, і другої ночі вони приснилися мені. Вона сиділа, мов наяву, і усміхалася, голуби пурхали навколо, як ангели кохання, і білий голуб над її головою містично піднімав крила, за нею, вдалині, дедалі величніше здіймалася гірська сторожа в шоломах, перед нею все навальніше й несамовитіше вирував потік, виноградні лози з боязкою поквапністю обвивали дерев'яне розп'яття, яке болісно хиталося, і розплющувало страдницькі очі, і стікало кров'ю ран своїх,— а вона пряла й усміхалася, і на нитях її прядки, як невпинне веретено, висіло й танцювало моє власне серце.

РОЗДІЛ XIV

В міру того як сонце все прекрасніше й величніше розцвітало в небі, одягаючи в золоті шати гори й замки, і на серці в мене ставало дедалі тепліше й світліше, знову груди мої були повні квітів, і вони пробивалися назовні і потужно розростались над моєю головою, і крізь квіти мого серця знову небесно усміхалася чарівна пряха. Поринувши в такі мрії, і сам як втілена мрія, я прибув до Італії, і тому що дорогою я трохи призабув, куди їду, то майже злякався, коли на мене глянуло безліч великих італійських очей і назустріч мені полинуло палке, галасливе, повнокровне італійське життя.

Та сталося це в місті Трієнті, куди я прибув однієї чудової неділі надвечір, коли спадає спека й італійці встають і прогулюються по вулицях. Це місто, старе й надломлене роками, лежить, оточене широким кільцем квітучих зелених гір, що, як вічно юні боги, дивляться згори на тлінні витвори людські. Надломлена часом і геть струхлявіла, стоїть біля нього висока фортеця, що колись панувала над містом,— химерна будова химерної доби, з вишками, виступами, зубцями і широкою круглою вежею, де тепер живуть тільки сови та австрійські інваліди. Саме місто збудовано також химерно і викликає подив, коли ви вперше побачите ці старовинні будинки з їхніми побляклими фресками, струхлявілими статуями святих, башточками, закритими балконами, загратованими

віконцями і винесеними вперед фронтонами, які, наче відкрита сцена, тримаються на сірих, слабких від старості колонах, що й самі вже потребують підпори. Це видовище було б дуже сумним, якби природа не освіжила новим життям це відмерле каміння, якби солодкі виноградні лози не обвивали ці напівзруйновані колони міцно й ніжно, як юність обвиває старість, і якби гарненькі дівочі личка не визирали з похмурих дугастих вікон, посміюючись з німецького забродн, який, немов сновида, блукає серед квітучих руїн.

Я й справді був неначе уві сні, в такому сні, коли хочеш пригадати інший сон, що вже колись тобі снився. Я дивився на будинки і на людей, і часом мені здавалося, що я вже бачив ці будинки колись, за їхніх кращих часів, коли гарний розпис ще виблискував фарбами, коли золоті оздоби на карнизах вікон ще не були такі почорнілі і мармурова мадонна з немовлям на руках ще не позбулася своєї на диво гарної голови, яку так жорстоко обламав наш іконоборський час. І обличчя старих жінок були мені настільки знайомі, що, здавалося, їх вирізано з тих староіталійських картин, які я бачив колись хлопчиком у Дюссельдорфській картинній галереї. Та й старі італійці здавалися мені давно забутими добрими знайомими — своїми серйозними очима вони дивилися на мене неначе з глибини тисячоліть. Навіть у жвавих молодих дівчатах було щось ніби згасле тисячу років тому і знову воскресле у розквіті, так що мене майже поймав жах, солодкий жах, подібний до того, який я відчував уже одного разу, коли в самоті глупої ночі припав устами до уст Марії, дивовижно прекрасної жінки, яка не мала жодної вади, крім тієї, що вона була мертва. Та потім я знову сміявся з себе самого, і мені здавалося, що все місто — ніщо інше, як гарна повість, яку я читав колись, ні, яку я сам і створив, а тепер якимись чарами втягнутий у власний твір і лякаюсь образів власної фантазії. «А можливо,— думав я,— усе це й справді сон, і я охоче дав би цілий талер за один добрий ляпас, щоб тільки довідатися, сплю я чи ні».

Чекати довго не довелося, і я навіть за меншу ціну дістав бажане, коли на розі базару перечепився

об гладку перекупку у фруктовому ряду. Але вона задовольнилася тим, що почастувала мене справжніми дулями, завдяки чому я переконався, що перебуваю в реальній дійсності і справді стою посеред базарного майдану в Трієнті, біля великого фонтана, мідні тритони й дельфіни якого розбризкують на всі боки сріблясто-чисті прохолодні струмочки води. Ліворуч височів старий палац, стіни його були розмальовані строкатими алегоричними фігурами, а на його терасі муштрували для майбутніх подвигів кількох сірих австрійських солдатів. Праворуч стояв будиночок у готично-ломбардському примхливому стилі, солодкий легковажний дівочий голосок розсипався у ньому такими сміливими і веселими трелями, що вивітрені стіни тремтіли чи то від задоволення, чи то від власної нестійкості, тим часом як угорі, із стрільчастого віконця, визирала чорна з лабіринтоподібними кучерями комедіантська зачіска, з-під якої виступало худорляве, різко окреслене обличчя з одною лише нарум'яненою лівою щокою, через що воно було схоже на оладку, підсмажену тільки з одного боку. А прямо переді мною стояв старовинний собор, не великий, не похмурий, а схожий на веселого діда на схилі віку — довірливого і привітного.

РОЗДІЛ XV

Коли я розсунув зелену шовкову завісу, що прикривала вхід до собору, і вступив у божий дім, тіло й душа моя враз приємно освіжилися ласкавою прохолодою, що повівала там, і сумирно-магічним світлом, яке спливало на молільників з яскраво розмальованих вікон. Там були здебільшого жінки, що довгими рядами вклякли на низеньких молитовних скамничках. Вони молилися, беззвучно ворушачи губами, і раз у раз обмахувалися великими зеленими вахлярами, так що нічого не було чутно, крім безперервного таємничого шепоту, і нічого не було видно, крім погойдування вахлярів та колихання вуалей. Різке рипіння моїх чобіт урвало не одну гарну молитву, і великі католицькі очі глянули на мене напівзацікавлено, напівдоброзичливо, ймовірно радячи мені теж стати навколішки і очистити душу молитвою.

Справді, такий собор з його присмерковим освітленням і вільгливою прохолодою — приємний притулок, коли надворі панує сліпуче сонце і дошкульна спека. Про це не мають ніякого уявлення у нашій протестантській північній Німеччині, де церкви побудовано не так комфортабельно, а світло так нахабно вдирається в нерозмальовані раціоналістичні вікна, що навіть прохолодні проповіді не досить захищають від задухи. Нехай кажуть, що хочуть, а католицтво — добра релігія під літню пору. Так приємно лежати на лавах старого собору: розкошуєш прохолодою молитовного настрою, священним dolce far niente *, і молишся, і мрієш, і думкою грішиш. Мадонни так вибачливо кивають із своїх ніш, вони по-жіночому прощають вам навіть тоді, коли ви вплітаєте їхні чарівні риси у свої гріховні мрії, а до того ж у кожному кутку стоїть коричнева сповідальна кабіна, де можна позбутися гріхів.

В одній з таких сповідалень сидів молодий чернець із зосередженим обличчям; обличчя дами, що сповідала йому свої гріхи, було закрите від мене почасти білою вуаллю, почасти бічною стінкою сповідальні. Однак з-поза стінки вигнілася рука, що й прикувала до себе мою увагу. Я не міг відірвати очей від цієї руки; голубуваті жилки і благородний блиск білих пальців були мені дивовижно знайомі, і вся сила моєї душі сколихнулася, щоб уявити обличчя, яке могло б належати до цієї руки. То була прекрасна рука, зовсім не схожа на руки молодих дівчат, цих напівягняток, напівтроянд, у яких рослинно-тваринні руки позбавлені будь-якої думки, в ній було щось натхненне, щось історично-вабливе, як у руках красивих людей, що здобули високу освіту або дуже багато страждали. Було в цій руці і щось зворушливо-невинне, так що здавалося, їй немає в чому сповідатися, та й не хочеться їй слухати, в чому сповідається її власниця, а тому вона й чекає осторонь, поки та покінчить зі своїми ділами. Та це тривало довго; у дами, мабуть, було немало гріхів для сповіді. Я не міг більше чекати, душа моя припала у незримому прощальному поцілунку до прекрасної руки, яка

* Солодким дозвіллям *(італ.)*.

в ту ж мить здригнулася й затремтіла,— саме так здригалася щоразу рука небіжчиці Марії, коли я торкався її. Боже мій, подумав я, що робить у Трієнті мертва Марія? — і я поспішив із собору.

РОЗДІЛ XVI

Коли я знову проходив базарним майданом, уже згадувана перекупка привітала мене цілком дружньо і фамільярно, неначе ми були з нею давні знайомі. Байдуже, як починалося знайомство, подумав я, аби тільки воно відбулося. Кілька дуль під ніс не завжди, правда, виявляються найкращою інтродукцією, але обоє ми — і я, і перекупка — дивилися тепер одне на одного так привітно, неначе ми обмінялися найсоліднішими рекомендаційними листами. До того ж у жінки була зовсім не погана зовнішність. Вона, звичайно, перебувала вже в тому віці, коли відроблені нами роки карбують наше чоло фатальними зморшками, але ж зате вона набула огрядності, отже, вона виграла на вазі те, що програла на молодості. Обличчя її ще й досі зберігало сліди великої краси, на ньому, як на старих горщиках, було написано: «Буть коханою й кохати — значить, справжнє щастя знати». Та найбільше принадності надавала їй зачіска, закручені локони, напудрені до крейдяної білизни, щедро змащені помадою й ідилічно перевинуті білими лісовими дзвіночками. Я розглядав жінку з такою увагою, як антиквар розглядає викопані з землі мармурові торси; я міг би й більше прочитати в цій живій людській руїні, міг би простежити по ній всі стадії італійської цивілізації,— етруську, римську, готичну, ломбардську, аж до сучасної, припудреної,— так глибоко зацікавила мене її цивілізована зовнішність, що являла такий контраст з її професією і палким темпераментом. Не менш цікавим було для мене й те, чим вона торгувала: свіжий мигдаль, якого я ще ніколи не бачив в його природній зеленій оболонці, і запашні свіжі фіги, що лежали великими купами, як у нас груші. І великі кошики із свіжими цитринами й помаранчами також зачарували мене. І — чарівно миле видовище! — у порожньому кошику, тут-таки, лежав гарний, як намальований, хлопчик з маленьким дзві-

почком у руках, і поки калатав великий соборний дзвін, хлопчик між кожним його ударом подзвонював у свій маленький дзвіночок і при тому так відчужено від світу і безтурботно дивився в блакитне небо, що мене й самого пойняв пустотливий дитячий настрій, і я, мов дитя, спинився перед принадними кошиками, і почав ласувати плодами, і зав'язав розмову з перекупкою.

Через мою ламану італійську мову вона подумала спочатку, що я англієць, та я чесно признався їй, що я всього-на-всього німець. Жінка одразу ж поставила мені чимало запитань географічного, економічного, гортологічного й кліматичного характеру щодо Німеччини і дуже здивувалася, коли я так само щиро признався їй, що у нас не ростуть цитрини і що ми, готуючи пуиш, мусимо сильно вичавлювати ті цитрини, які в незначній кількості довозимо з Італії, і тому, з розпачу, підливаємо в нього трохи забагато рому. «Ох, мила пані,— сказав я їй,— у нашій країні дуже холодно й волого, наше літо — то тільки пофарбована в зелений колір зима, навіть сонце змушене у нас носити фланелеву куртку, щоб не застудитися; під промінням такого жовтого флапелевого сонця у нас ніколи не дозрівають фрукти, вони мають жалюгідний і зелепий вигляд, і, між нами кажучи, єдиний дозрілий плід у нас — то печені яблука. Що ж до фіг, чи дуль, то нам доводиться їх довозити, так само як цитрини й помарапчі, з чужих країн, і через довгу дорогу вони стають плоскі й борошнисті. Тільки найгірший сорт ми можемо одержати у свіжому вигляді з перших рук, та він такий гіркий, що той, хто-безкоштовно одержує його, ще й позиває до суду за образу дією. Мигдалини у нас бувають тільки опухлі. Коротко кажучи, нам бракує всіх благородних плодів — у нас є тільки агрус, груші, лісові горіхи, сливи і всякий інший набрід».

РОЗДІЛ XVII

Я й справді радів, що одразу ж після приїзду до Італії завів таке добре знайомство, і якби сила почуття не поривала мене на південь, я, певно, на якийсь час зостався б у Трієнті біля доброї перекуп-

ки з її смачними фігами і мигдалем, біля маленького дзвонаря і, правду кажучи, біля прекрасних дівчат, які зграйками пробігали повз мене. Не знаю, чи інші мандрівники погодяться з епітетом «прекрасні», але мені трієнтинки дуже сподобалися. Це був саме той тип, який я люблю,— я люблю ці бліді елегійні обличчя, на яких так хворобливо-любовно палають великі чорні очі, люблю я й смаглявий колір цих гордих шиї, які любив і зацілував до засмаги сам Феб; я люблю навіть ці трохи перезрілі потилиці з пурпуровими цяточками, пеначе їх клювали пожадливі птахи; та найбільше люблю я цю геніальну ходу, цю беззвучну музику тіла, ці форми, що зберігають у кожному своєму русі найсолодший ритм,— розкішні, гнучкі, божественно-розпусні, то смертельно ліниві, то нараз граціозно-величаві і завжди високопоетичні. Я люблю все це, як люблю саму поезію, і ці мелодійно-рухливі постаті, ця чудесна людська симфонія, що звідусіль линула мені назустріч,— усе це знайшло відгук у моєму серці і пробудило в ньому споріднені звуки.

Тепер уже розвіялася чарівна сила першого здивування, казковість зовсім не знаного видовища, мій дух нині спокійно, як справжній критик, що читає поему, захоплено-вдумливими очима споглядає ці жіночі образи. А при такому споглядании відкривається так багато-багато сумного — вся велич минулого, сучасна бідність і збережена гордість. Доньки Трієнта і тепер охоче чепурилися б так, як за часів Собору, коли все місто цвіло оксамитом і шовками; але Собор здійснив небагато, оксамит витерся, шовк посікся, і бідним дітям нічого не залишилось, крім жалюгідних блискіток, які вони старанно бережуть у будні, прикрашаючись ними тільки по неділях. Деякі не мають навіть і цих решток колишньої розкоші і мусять задовольнятися простими й дешевими виробами нашого часу. Тим-то й зустрічаються іноді зворушливо разючі контрасти між тілом і одягом; на тонко окреслений рот, який, здається, мав би по-царському наказувати, насмішкувато кидає зверху тінь дешевенький серпанковий капелюшок з помятими паперовими квітами; горді перса колишуться під брижами з грубого фальшивого мережива, а довершено прекрасні стегна

облягає найдурніший ситець. О печаль! Твоє ім'я ситець і до того ж — у коричневу смужку ситець! Бо — ах! — ніщо не викликало в мені більш меланхолійного настрою як вигляд трієнтинки, що формами і кольором обличчя скидалася на мармурову богиню, але прикривала ці антично-благородні форми вбранням із ситцю в коричневу смужку так, що здавалося, ніби кам'яна Ніоба раптом розвеселилася, вбралася, як на маскарад, у модну міщанську одежу і по-жебрацькому гордо і величаво-незграбно походжає вулицями Трієнта.

РОЗДІЛ XVIII

Коли я повернувся до «Locanda dell' Grande Europa» *, де замовив собі добрий pranzo **, на душі в мене було так сумно, що я не міг їсти, а цим уже багато сказано. Я сів біля дверей сусідньої bottega ***, освіжився шербетом і звернувся до самого себе:

«Химерне серце! Ось уже ти й в Італії — чому ж ти не тирличеш? Може, разом з тобою прибули до Італії і твої старі німецькі скорботи,— маленькі змії, що глибоко вгніздилися в тобі,— і тепер вони радіють, і їхнє сукупне радіння й викликає в грудях отой романтичний біль, що так дивно жалить їх зсередини і ятрить серце? Та й чому б тим старим скорботам і не порадіти часом? Адже тут, в Італії, так гарно, тут приємно навіть страждати, у цих зруйнованих мармурових палацах зітхання звучать набагато поетичніше, аніж у наших затишних цегляних будиночках; під цими лавровими деревами значно приємніше проливати сльози, ніж під нашими похмурими зубчастими ялинами, і коли милуєшся ідеальними обрисами хмарин у блакитному небі Італії, серце сповняють мрії, значно солодші, ніж під попелясто-сірим, буденним небом Німеччини, де навіть хмари корчать пристойні міщанські пики і нудно позіхають згори! Залишайтеся ж у моїх грудях, мої скорботи! Ніде ви не знайдете кращого пристановища. Ви любі й дорогі мені, ніхто не зможе плекати й берегти вас краще

---

* Готель «Велика Європа» *(італ.)*.

** Обід *(італ.)*.

*** Таверна *(італ.)*.

за мене, і, признаюсь вам по щирості, ви приносите мені задоволення. А взагалі — що таке задоволення? Задоволення — не що інше, як надзвичайно приємна скорбота».

Цей мій монолог мелодраматично супроводили звуки музики, на які я спершу не звернув уваги, хоч вони швидко зібрали біля входу до таверни цілу юрбу слухачів. То було дивне тріо, воно складалося з двох чоловіків і молоденької дівчини, яка грала на арфі. Один з тих двох, одягнутий по-зимовому у білий байковий сюртук, був кремезний чоловік з широким розбійницьким лицем, що палало в рамці чорного волосся й чорної бороди як загрозлива комета; між ногами він затиснув величезний контрабас, по якому так люто водив смичком, неначе повалив в Абруццах бідного подорожнього і поспішає смичком перерізати йому горлянку. Другий був довгий сухорлявий дідуган, чий хирлявий скелет теліпався в зношеній чорній одежині, а біле як сніг волосся становило жалюгідний контраст з його комічними куплетами й ідіотськими цапиними стрибками. Сумно буває дивитися, коли старий чоловік під тягарем злиднів мусить продавати за гроші пошану, яка належить його літам, і віддає себе на посміховисько людям; та ще сумніше, коли він фіглює в присутності чи навіть у товаристві своєї дитини! А ота дівчина була донькою підтоптаного блазня, вона акомпанувала на арфі найнепристойнішим витівкам старого батька, а часом відставляла свою арфу і співала разом з ним комічний дует, в якому він зображував пристаркуватого закоханого джигуна, а вона — його молоду пасмішкувату коханку. Крім того, здавалося, що дівчина заледве вийшла з дитячого віку, і видно було також, що, не давши вступити в пору дівоцтва, її одразу з дитини зробили жінкою, до того ж далеко не добропорядною. Звідси й немічна млявість, і тремтіння нудьги на гарному обличчі, змарніло-горді риси якого немовби зустрічали глузуванням будь-який натяк на співчуття; звідси й прихований сум в очах, що так визивно поблискували з-під своїх чорних тріумфальних арок; звідси й ноти глибокого страждання, що так контрастували з усмішкою прекрасних уст, з яких вони злітали; звідси хворобливість занадто ніжної фігурки, тісно загорнутої

в коротеньке блідо фіолетове шовкове платтячко. Через те й розвівалися на старому солом'яному капелюшку яскраво-барвисті атласні стрічки, а груди дівчини символічно прикрашав розкритий пуп'янок троянди, який, здавалося, не розцвів природним шляхом, а скоріше був силоміць видобутий із своєї зеленої оболонки. А тим часом нещасна дівчина — це втілення весни, уже овіяне згубним подихом смерті,— була невимовно привабливa, граціозна, і це почувалося в кожному її погляді, кожному русі, кожному звуку її голосу, навіть тоді. коли пориваючись уперед усім своїм тендітним тілом, вона насмішкувато і хтиво підтанцьовувала назустріч старому батькові, який, так само непристойно випнувши живіт, перехильцем вишкандибував до неї. Та чим нахабніше вона виламувалась, тим глибше співчуття будила в мені, а коли з її грудей, наче благаючи прощення, злинула ніжна й чарівна пісня, гадюченята в моїх грудях почали тріумфувати й кусати собі хвости від задоволення. І троянда, здавалося мені, дивилася на мене з благанням, в якусь мить я навіть помітив, як вона затремтіла, зблідла, але в ту ж хвилину ще радісніше задзвеніли й полинули у вись дівочі трелі, старий замекав ще закоханіше, а червона кометоподібна пика почала мордувати свій контрабас з такою лютістю, що з нього вирвалися страхітно-химерні звуки, і слухачі заревли від захвату ще шаленіше.

РОЗДІЛ XIX

Це була непідробно італійська музична п'єса з якоїсь улюбленої опери-буфф, того дивовижного жанру, що дає найбільший простір гумору і в якому він виявляється з усіма своїми нестримними веселощами, безумною сентиментальністю, радісною журбою і смертельним, жадібно закоханим у життя захватом. Це був той непідробний россінієвський стиль, що з найбільшою привабою проявився у «Севільському цирульнику».

Огудники італійської музики, що виносять остаточний вирок і цьому її жанрові, не уникнуть колись цілком заслуженої кари в пеклі і будуть, може, засуджені цілу вічність не чути нічого іншого, крім

фуг Себастіана Баха. Жаль мені багатьох моїх колег, наприклад. Рельштаба, який також не уникне цього прокляття, якщо тільки він перед смертю не навернеться до Россіні. Россіні, divino maestro *, сонце Італії, ти, що даруєш своє дзвінке проміння всьому світові, пробач моїм землякам, які зневажають тебе і на папері, і на промокашці! Я ж бо захоплююсь твоїми золотими акордами, сяйвом твоїх мелодій, твоїми мерехтливими метеликовими мріями, що так любовно пурхають навкруг мене і цілують моє серце неначе устами граній! Divino maestro, прости моїм бідним землякам, що не бачать твоєї глибини, бо ти прикрив її трояндами, і здається їм не досить глибокодумним і серйозним через те, що пурхаєш так легко, з таким божественним розмахом крил! Без сумніву, щоб любити сучасну італійську музику і через любов розуміти її, треба мати перед очима народ Італії, його небо, його характер, вираз його облич, його страждання, його радощі, коротше — всю його історію, від Ромула, який заснував Священне Римське царство, аж до новішого часу, коли воно загинуло за Ромула-Августула II. Нещасній, уярмленій Італії заборонено навіть говорити, і тільки у музиці вона може розкрити чуття свого серця. Увесь свій гнів проти чужоземного панування, своє захоплення свободою, свою несамовиту лють од почуття власного безсилля, свою скорботу від згадки про минулу велич і водночас свої несміливі надії, своє чекання, своє палке жадання допомоги,— усе це вона втілює в ті мелодії, які переходять від гротескного сп'яніння життям до елегійної ніжності, і в пантоміми, які з улесливих пестощів переростають у загрозливу несамовиту лють.

У цьому езотеричний зміст опери-буфф. Екзотерична варта, в присутності якої ставлять і співають цю оперу, і підозри не має, що означають ці веселі любовні історії, любовні переживання й пустощі, в яких італієць приховує свої убивчі визвольні задуми, подібно до того, як Гармодій і Арістогітон ховали свій кинджал у миртовому вінку. «Все це просто дурість»,— каже екзотерична варта, і добре, що вона нічого не помічає. Бо інакше імпресаріо разом з при-

* Божественний маестро *(італ.)*.

мадонною і першим коханцем незабаром опинилися б на тому кону, що зветься фортецею, було б утворено слідчу комісію, усі небезпечні для держави трелі й революційні колоратури були б запротокольовані, було б заарештовано багато арлекінів, причетних до різних відгалужень злочинної змови, а з ними разом також і Тарталью, Брігеллу і навіть старого обережного Панталоне, папери доктора з Болоньї було б опечатано, сам він накликав би на себе ще більшу підозру, а в Коломбіни очі почервоніли б од сліз від такого родинного щастя. Але я гадаю, що таке нещастя не скоїться з цими добрими людьми, бо італійські демагоги хитріші за бідних німців, які, маючи на меті те ж саме, замаскувалися під чорних дурнів у чорних блазенських ковпаках, але при цьому мали такий дивовижно смутний вигляд, так привертали до себе увагу і під час своїх грунтовних блазенських стрибків, які вони називали гімнастичними вправами, ставали в такі грізні пози й корчили такі серйозні фізіономії, що уряди кінець кінцем помітили їх і змушені були запротерити до в'язниць.

РОЗДІЛ XX

Маленька арфістка, певно, помітила, що я, поки вона співала й грала, частенько позирав на троянду, приколоту до її грудей, і коли я потому кинув на олив'яну тарілку, в яку вона збирала свій гонорар, не дуже дрібну монету, вона лукаво посміхнулася і стиха спитала, чи не хочу я одержати її троянду.

Але ж я — найчемніша людина на землі — ні за що в світі не хотів би скривдити троянду, хоч би то й була вже троянда, що частково позбулася свого аромату. «Коли навіть вона,— думав я,— не така вже духмяно-свіжа і не пахне доброчесністю, як троянда Сарона, то що мені до того, якщо в мене, як на лихо, хронічний нежить! Ох, тільки люди дивляться на це так суворо! Метелик не питає у квітки: чи цілував тебе вже хтось інший? І квітка не питає метелика: чи пурхав ти біля іншої квітки? До того ж настала ніч, а вночі,— думав я,— усі квіти сірі, і найгрішніша троянда не поступиться перед найдоброчеснішою пет-

рушкою...» Одним словом, без надто довгих вагань я сказав маленькій арфістці: «Si, signora...» *

Тільки не подумай нічого лихого, любий читачу. Вже посутеніло, і зорі так ясно і благочестиво дивилися згори в моє серце. А в самому серці тремтів спогад про мертву Марію. Я згадував знову ту ніч, коли я стояв коло постелі, де лежало прекрасне бліде тіло з ніжними тихими устами. Я знову думав про той особливий погляд, який кинула на мене стара жінка, що мала пильнувати біля небіжчиці і яка передала мені на кілька годин свої обов'язки. Я думав знову про нічну фіалку, що стояла у вазі на столі і так дивно пахла. І знову мене пойняв сумнів, чи то справді був порив вітру, від якого згасла лампа? Чи справді в кімнаті не було нікого третього?

РОЗДІЛ XXI

Скоро я пішов спати, одразу ж заснув і поринув у химерне марення. Сон начебто переніс мене на декілька годин назад: я знову прибув у Трієнт і знову був вражений, як і вперше, і навіть ще дужче, бо вулицями міста замість людей прогулювалися квіти.

Тут блукали палаючі гвоздики, любострасно обмахуючись вахлярами, кокетливі бальзамини, гіацинти з гарними порожніми головками-дзвіночками, а далі — натовп вусатих нарцисів і незграбних «лицарських острогів». На розі сварилися дві стокротки. З вікна старого будинку хворобливої зовнішності визирав левкой, весь у крапочках, причепурений з недоладною строкатістю, а поза ним лунав любий голос фіалки. На балконі великого палаццо на базарному майдані зібралася вся знать, усе високе панство, а саме оті лілеї, що не працюють і не прядуть, а проте так пишаються собою, як цар Соломон у всій своїй величі. Здалося мені, що я побачив там і гладку перекупку, та коли я придивився уважніше вона виявилася зазимувалою квіткою жовтцю і одразу ж запащекувала до мене: «А чого вам тут треба, недозріла квітко, кислий огірок? Отаке нікудишнє квітченя з одною тичинкою!

---

* Так, синьйоро *(італ.)*.

Ось зараз я вас поллю!» З переляку я кинувся до собору, де мало не наскочив на стареньку кульгаву матір-і-мачуху, за якою несла молитовник стокротка. У соборі знову було дуже приємно: довгими рядами сиділи там різнобарвні тюльпани й побожно кивали головками. У сповідальні сидів порепаний буряк, а перед ним стояла навколішках квітка, обличчя якої не було видно. Але вона пахла так знайомо моторошно, що я знову пригадав чомусь нічну фіалку з кімнати, де лежала мертва Марія.

Коли я вийшов із собору, мене зустріла похоронна процесія — виключно із троянд у чорних вуалях і з білими носовичками, і — ах! — на марах лежала передчасно розтерзана троянда, яку я вперше побачив на грудях у маленької арфістки. Тепер вона була ще принадніша, але бліда, мов крейда,— білий труп троянди. Біля маленької каплички труну зняли, почулися плач і голосіння. Нарешті вийшов старий польовий мак і почав проказувати довгу відхідну, у якій багато розводився про чесноти небіжчиці, про земний поділ скорботи, про краще потойбічне буття, про любов, надію і віру, і все це гугняво-співучим тоном,— без міри водяниста промова, така довжелезна й нудна, що я не витримав і прокинувся.

РОЗДІЛ XXII

Мій ветуріно запряг своїх коней раніше, ніж Геліос, і вже під обід ми приїхали до Али. Тут ветуріно звичайно затримуються на кілька годин, щоб переміняти екіпаж.

Ала — вже типове італійське гніздечко. Розташоване воно мальовничо — на схилі гори, повз нього шумить по камінню річка, світло-зелені виноградні лози де-не-де обвивають перекошені, сяк-так підлатані злидарські палаци, що натикаються один на одного. На розі горбатого базарного майдану, не більшого, ніж невелика пташня, написано величезними літерами: «Piazza di San Marco» *. На кам'яному уламку стародворянського герба присів до природної справи ма-

* Площа св. Марка *(італ.)*.

ленький хлопчик. Яскраве сонце освітлювало його простодушний задок, у руках він тримав паперову іконку, яку тільки що палко цілував. Маленька гарнесенька дівчинка стояла поруч, заглиблена у споглядання, і час від часу, акомпануючи хлопчикові, дула в дерев'яну дитячу сопілочку.

Готель, де я зупинився і обідав, теж був у суто італійському стилі. З відкритої тераси на другому поверсі видно двір, де валяються розбиті екіпажі і млосні купи гною, прогулюються індики з безглуздим червоним волом і по-жебрацькому пихаті навічі, а з півдюжини обдертих засмаглих хлоп'ят ськаються за белль-ланкастерською методою. Через терасу з поламаними залізними бильцями ви потрапляєте до великої лупкої кімнати. Мармурова підлога, посередині — широченне ліжко, де святкують своє весілля блохи; скрізь неймовірний бруд. Хазяїн стрибав туди-сюди, запобігливо вгадуючи мої бажання. На ньому був яскраво-зелений домашній одяг, обличчя, все в зморшках, відзначалося надзвичайною рухливістю; на обличчі стирчав довгий горбатий ніс з волохатою червоною бородавкою, що сиділа посередині, точнісінько як мавпочка в червоній куртці на спині верблюда. Хазяїн стрибав туди-сюди по кімнаті, і, здавалося, червона мавпочка на його носі теж стрибала разом із ним. Та минула ціла година, поки він приніс мені хоч що-небудь, а коли я вилаяв його за це, він почав мене запевняти, що я вже дуже добре говорю по-італійському.

Досить довгий час я змушений був задовольнятися тільки приємним запахом печені, що йшов із кухні, яка не мала дверей. У кухні сиділи поруч мати й дочка, вони співали й скубли курей. Мати була дуже товста; величезні пишні груди її розкішно випиналися вперед, і все-таки у порівнянні з колосальними сідницями вони були невеликі: перші здавалися лиш «Інституціями», а останні — їхнім розширеним і доповненим виданням — «Пандектами». Дочка, не дуже висока, але міцно збудована особа, теж, здавалося, була схильна до огрядності, але її квітучий жир не йшов ні в яке порівняння зі старим салом матері. Риси її обличчя не відзначалися ані особливою ніжністю, ані чарами юності, але були цілком пропорцій-

ні, благородні, античні; кучері та очі її були жагуче чорні. У матері, навпаки, були плоскі риси обличчя, рожевий ніс, блакитні очі, схожі на виварені у молоці фіалки, і напудрене до лілейної білизни волосся. Час від часу вбігав вистрибом хазяїн, il signor padre *, і просив що-небудь, з начиння чи посуду, діставав спокійну відповідь речитативом, щоб він пошукав сам. Тоді він цмокав язиком, починав нишпорити в шафах, куштував страви з паруючих горщиків, обнікаючи собі язик, і знову вибігав пристрибом, а з ним і його ніс-верблюд, і червона мавпочка. Їм навздогін вибухали найвеселіші трелі на знак ніжної насмішки і сімейного кепкування.

Але це затишне, майже ідилічне хазяйнування перервала несподівана гроза; на кухню вдерся кремезний паруб'яга з розлюченою розбійницькою пикою і прокричав щось, чого я не зрозумів. Коли обидві жінки заперечливо похитали головами, його охопила шалена лють, і він почав вивергати вогонь і полум'я, неначе маленький розсерджений Везувій. Хазяйка мабуть-таки перелякалася і пробурмотіла кілька заспокійливих слів, та вони мали цілком протилежний вплив, бо осатанілий парубок схопив залізну лопату, розбив на друзки кілька нещасних тарілок і пляшок і, певно, побив би й бідну жінку, коли б донька не схопила довгого кухонного ножа і не пригрозила парубійкові заколоти його, якщо він одразу ж не забереться геть.

Це було прекрасне видовище: дівчина стояла жовто-бліда і від гніву закам'яніла, як мармурова статуя, губи теж бліді, очі — глибокі, смертельно-вбивчі, блакитна жилка випнулася на лобі, чорні кучері звивалися, як змії, в руках її виблискував закривавлений ніж. Я затремтів від захвату, побачивши перед собою живий образ Медеї, яка так часто марилася мені в ночі моєї юності, коли я засинав біля ніжного серця Мельпомени, похмуро прекрасної богині.

Під час цієї сцени il signor padre анітроху не розгубився: з діловитим спокоєм він позбирав з підлоги черепки, відклав упілілі тарілки, а потім приніс мені в них суп з пармезаном, печеню, жорстку і тверду,

* Пан-батько, батечко *(італ.)*.

як німецька вірність, раків, червоних, як любов, шпінат, зелений, як надія, з яйцями, а на десерт — тушковану цибулю, яка витиснула з моїх очей сльози розчулення. «То все пусте, така вже манера у П'єтро»,— зауважив господар, коли я з подивом показав у бік кухні. І справді, коли привідця сварки пішов, здавалося, ніби нічого й не сталося. Мати з донькою знову сиділи спокійно, як і раніше, співали і скубли курей.

Рахунок переконав мене, що й signor padre також тямить скубти. Коли я, заплативши згідно з рахунком, дав йому трохи на горілку, він чхнув від задоволення так сильно, що мавпочка мало не звалилася зі свого місця. Потім я по-дружньому кивнув у бік кухні, звідти теж по-приятельському кивнули мені у відповідь, і незабаром я вже сидів у другому екіпажі, швидко спускався на Ломбардську рівнину і надвечір прибув до старовинного всесвітньовідомого міста Верони.

РОЗДІЛ XXIII

Строката сила нових вражень збуджувала мене в Трієнті тільки казковим трепетом, мрійним і сповненим передчувань; але у Вероні вона владно оточила мене, як гарячковий сон, повний яскравих барв, різко окреслених форм, примарних звуків сурм і віддаленого гуркоту зброї. Тут також було багато старих палаців, що дивилися на мене так пильно, ніби хотіли довірити мені якусь старовинну таємницю, але не наважувалися зробити це вдень, серед тісняви надокучливої людської юрби, і просили мене повернутися до них упочі. І все-таки, незважаючи на гомін і пекуче сонце, що заливало все своїм червоним промінням, не одна стара, потемніла від часу вежа встигла кинути мені кілька значущих слів; подекуди вчував я й шепіт розбитих колон, а коли піднімався малими сходами, що вели на Piazza di signori *, каміння повідало мені жахливу, криваву історію, і я прочитав на розі слова: Scala Ammazzati **.

---

* Площа панів *(італ.)*.
** Сходи убитих *(італ.)*.

Верона, старовинне, всесвітньо вславлене місто, розташоване на обох берегах річки Еч, завжди було немовби першою зупинкою на шляху германських кочових племен, що покидали свої холодні північні ліси і переходили через Альпи, щоб натішитись золотим сопячним світлом чарівної Італії. Одні тяглися далі на південь, іншим подобалося і в цих місцях, і вони зручно розташовувалися тут, як у себе на батьківщині, одягалися в шовкові домашні шати і мирно проводили час серед квітів, під струнками кипарисами, аж поки нові прибульці, які ще не встигли скинути з себе залізного одягу, не з'являлися з півночі і не витісняли їх,— ця історія повторювалася досить часто і дістала в істориків назву переселення народів. Тепер, блукаючи Вероною та її околицями, ви скрізь натрапляєте на химерні сліди тих днів, так само як і на сліди більш раннього і більш пізнього часу. Про римлян нагадують зокрема амфітеатр і тріумфальна арка; про Теодоріха-Дітріха Бернського, якого ще й досі оспівують і вславляють у своїх легендах німці, нагадують казкові руїни кількох візантійських дотичних будівель; якісь безглузді уламки нагадують про короля Альбоїна та його жорстоких лангобардів; овіяні легендами пам'ятники викликають спогад про Карла Великого, паладини якого вирізьблені на брамі собору з тією франкською грубістю, яка, напевно, відзначала їх у житті,— коли дивишся на все це, починає здаватися, що все місто — великий заїжджий двір народів, і як відвідувачі заїзду мають звичай писати свої імена на стінах і вікнах, так і тут кожний народ залишив сліди свого перебування, щоправда, часто не в писаній і не легкій для читання формі, бо більшість німецьких племен ще не вміли тоді писати і повинні були задовольнятися тим, що руйнували що-небудь на пам'ять про себе; а втім, цього було досить, бо руїни часом промовляють до нас ясніше від найвигадливіших літер. Варвари, які нині прибувають до старого заїзду, теж намагаються залишити там подібні ж пам'ятки свого милого перебування, бо їм бракує скульпторів і поетів, щоб утриматися в пам'яті людства за допомогою делікатніших засобів.

Я пробув у Вероні тільки один день, у постійному здивуванні з усього нового, доти не баченого, вдивля-

ючись то в старовинні будівлі, то в людей, що кома-шилися серед них з якоюсь таємничою квапливістю, то, нарешті, знову в божественно-блакитне небо, що оточувало все це немовби коштовною рамою і створювало з усього цілу завершену картину. Дивне відчуття, однак, поймає тебе, коли ти сам входиш у ту картину, яку щойно розглядав, коли тобі час від часу усміхаються її фігури, особливо жіночі, як це так приємно сталося зо мною на Piazza delle Erbe *. Ця площа, власне,— овочевий базар, а на ньому безліч колоритних постатей — жінки і дівчата, томні обличчя з великими очима, милі звабні тіла, принадно засмаглі, наївно брудні, створені скоріше для ночі, аніж для дня. Білі або чорні вуалі, що їх носять на голові городянки, було так хитро перекинуто через груди, що вони більше підкреслювали красу форм, аніж приховували її. Служниці носять шиньйони, приколоті одцією чи кількома золотими стрілами, а часом срібною шпилькою з головкою у формі жолудя. На селянках здебільшого маленькі, схожі на тарілки, солом'яні капелюшки з кокетливими квітами,— ці капелюшки прикривають голову тільки з одного боку. Чоловіче вбрання менше відрізняється від нашого, і тільки величезні чорні бакенбарди, що пишно розпускаються над краваткою, трохи дивували мене тут, де я вперше звернув увагу на цю моду.

Та коли пильніше придивитися до цих людей,— чоловіків і жінок,— то в їхніх обличчях і в усьому їхньому єстві помічаєш сліди цивілізації, яка відрізняється від нашої тим, що веде свій початок не від середньовічного варварства, а від римської епохи, причому ота цивілізація ніколи не була викорінена до кінця, а тільки змінювалася щоразу відповідно до характеру різних господарів країни. Цивілізація цих людей не відзначається такою блискучою свіжою поліровкою, як у нас, де дубові стовбури тільки вчора обтесані і все ще й досі пахне лаком. Здається, що ця людська юрба на Piazza delle Erbe протягом століть поступово міняла тільки одяг і звороти мови, а дух її цивілізації мало змінився. Будинки, що оточують

* Площа Трав *(італ.)*.

площу, очевидно, не могли так легко йти в ногу з часом, проте від цього вони не стали менш привабливими, і їхній вигляд дивно зворушує нашу душу. Тут зведено високі палаци у венеціансько-ломбардському стилі, з численними балконами й веселими фресками, посеред площі височить єдиний пам'ятник — колона, біля якої фонтан і кам'яна статуя святої; тут бачиш химерно розмальований червоним і білим палац Подеста, який пнеться вгору за величною стрілчастою брамою, там знову помічаєш стару чотирикутну дзвіницю, а на ній — годинника з напівзруйнованою стрілкою і циферблатом, так що здається, ніби час вирішив знищити сам себе, а над усією площею витають ті ж таки романтичні чари, які так радісно огортають вас, коли ви читаєте фантастичні творіння Людовіко Аріосто або Людовіко Тіка.

Поблизу від цієї площі стоїть дім, який вважають палацом Капулетті, через те що над внутрішніми воротьми його вирізьблено з каменю капелюх. Тепер у цьому домі брудний трактир для візників і кучерів, і замість вивіски над ним висить червоний продірявлений бляшаний капелюх. Неподалік, у церкві, показують і каплицю, де, за легендою, обвінчалася нещаслива закохана пара. Поет охоче відвідує такі місця, хоч і сміється над легковірністю свого серця. Я застав у тій каплиці самотню жінку, бідне, зів'яле створіння; після довгих молитов і стояння навколішках вона, зітхнувши, підвелася, здивовано поглянула на мене страдницькими очима і, нарешті, вийшла, хитаючись і заточуючись, неначе у неї були переламані кості.

Близько від Piazza delle Erbe розташовані і надгробки Скалігерів. Вони напрочуд розкішні, як і весь цей гордий рід, і шкода, що стоять ці надгробки у тісному кутку, де повинні тулитися один до одного, щоб займати якомога менше простору, і де навіть спостерігачеві залишається мало місця, щоб розглянути їх як слід. Здається, що бачиш тут символічне втілення історичної долі цього роду; він посідає такий же малий куточок в загальноіталійській історії, але цей куточок заповнений блиском подвигів, величчю почуттів і зарозумілою розкішшю. На своїх пам'ятни-

ках Скалігери такі ж, як і в історії,— горді залізні рицарі на залізних конях, і найвеличніші за всіх Кан Гранде — дядько і Мастіно — небіж.

РОЗДІЛ XXIV

Про веронський амфітеатр говорилося багато; там вистачає місця для роздумів, і немає таких роздумів, які б не вмістилися у коло цієї славнозвісної споруди. Збудована вона саме в тому суворому діловому стилі, краса якого визначається довершеною солідністю і, як усі римські громадські будівлі, несуть той дух, що є нічим іншим, як дух самого Риму. А Рим? Чи є настільки незаймана в своєму неуцтві людина, серце якої не затремтіло б потай на саму згадку цього імені і чий розум не струснув би при цьому звичний острах? Щодо мене, то признаюсь, я відчував більше тривоги, аніж радості, коли думав про те, що незабаром блукатиму по землі Древнього Риму. «Вічний Рим тепер уже мертвий,— заспокоював я свою наполохану душу,— і ти матимеш радість споглядати його прекрасні останки без будь-якої небезпеки». Та одразу ж знову пробуджувалися в моїй душі фальстафівські побоювання: а що, коли він ще не зовсім мертвий, а тільки прикидається і раптом знову встане — адже це було б жахливо!

Коли я відвідав амфітеатр, там саме грали комедію; у збудованому посеред арени маленькому дерев'яному балагані ставили італійський фарс, і глядачі сиділи просто неба, частково — на низеньких стільчиках, частково — на високих кам'яних лавах старого амфітеатру. Сидів тут тепер і я і дивився на блазенські бійки Брігелли і Тартальї з того самого місця, де сидів колись римлянин і дивився на своїх гладіаторів і цькованих диких звірів. Небо наді мною, ця блакитна кришталева чаша, було ще й тепер те саме, що й колись. Поволі смеркалося, замерехтіли зорі. Труффальдіно сміявся, Смеральдіна лементувала, нарешті з'явився Панталоне і з'єднав їхні руки. Глядачі зааплодували і в захваті розійшлися. Уся гра обійшлася без жодної краплі крові. Але це й була тільки гра. А римські ігри не були грою, ті люди не могли

задовольнитися голою фантазією, їм бракувало для цього дитячої душевної ясності, і властива їм серйозність проявлялася в їхніх іграшках у своєму найчистішому і найкривавішому вигляді. Вони не були великими людьми, та завдяки своєму становищу вони стояли вище за інших людей землі, бо опиралися на Рим. Досить було їм зійти з семи горбів, щоб перетворитися на дрібноту. Звідси і та дріб'язковість, з якою ми зустрічаємося там, де розкривається їхнє приватне життя, і Геркуланум та Помпея, ці палімпсести природи, де тепер з-під землі викопують старі кам'яні тексти, показують мандрівникові приватне життя римлян, що минало в маленьких будиночках з крихітними кімнатками, які становлять такий разючий контраст з колосальними громадськими будівлями, отими театрами, акведуками, колодязями, шляхами, мостами, руїни яких і досі викликають у нас подив. Але це саме так; подібно до того, як греки великі ідеєю мистецтва, іудеї — ідеєю єдиного найсвятішого бога, так римляни великі ідеєю їхнього вічного Риму, великі скрізь, де вони, запалені цією ідеєю, боролися, писали й будували. Чим дужче розростався Рим, тим більше розширювалася ця ідея, одиниці губилися в ній, великі люди, які ще підносились над іншими, трималися тільки нею, вона ж робила нікчемність малих ще помітнішою. Тим-то римляни були водночас найбільшими героями і найбільшими сатириками; героями, коли вони діяли, думаючи про Рим, і сатириками, коли вони думали про Рим, засуджуючи дії своїх сучасників. Навіть і найвидатніша особа здавалася нікчемно малою, коли її міряли ідеєю такого величезного масштабу, як ідея вічного Риму, і ставала жертвою сатири. Таціт — найжорстокіший майстер такої сатири саме тому, що він найглибше відчував велич Риму і нікчемність людей. Він почуває себе в своїй стихії щоразу, коли може повідомити, що переказували на форумі лихі язики про який-небудь ганебний вчинок імператора; він буває пестямно щасливий, коли може розповісти про скандал з яким-небудь сенатором, наприклад, про невдалі лестощі.

Я довго ще ходив, гуляючи, по верхніх лавах амфітеатру, весь у думках про минуле. А що всі будівлі найвиразніше виявляють властивості духу, втіленого

в них, саме при вечірньому світлі, то й ці мури говорили зо мною у своєму фрагментарному, лапідарному стилі про речі, сповнені глибокого змісту; вони розповіли мені про мужів Древнього Риму, і мені здавалося при цьому, що я бачу, як самі вони блукають білими тінями підо мною у темному цирку. Мені здавалося, я бачу Гракхів і їхні натхненні мученицькі очі. «Тіберій Семпроній! — вигукнув я,— я разом з тобою голосуватиму за аграрний закон!» І Цезаря я бачив, він ішов плече в плече з Марком Брутом. «Ви помирилися?» — вигукнув я.— «Ми обидва вважали себе правими,— засміявся до мене Цезар,— я не знав, що існує ще один римлянин, і гадав, що маю право заткнути Рим собі в кишеню, а що саме мій син Марк і виявився отим другим римлянином, то він вирішив, що має право за це вбити мене». Позаду них на кволих ногах і з непевним виразом обличчя плентався Тіберій Нерон. І жінки там блукали, я бачив, і серед них Агріппіна з її прекрасним владолюбним лицем, яке викликало дивне співчуття, як обличчя старовинної мармурової статуї, у рисах якої немовби навіки закам'яніла скорбота. «Кого шукаєш ти, дочко Германіка?» Я почув уже її скарги,— та враз пролунали глухі звуки молитовного дзвону і огидний барабанний бій — сигнал вечірньої зорі. Горді духи Риму зникли, і я знову опинився в християнсько-австрійській сучасності.

РОЗДІЛ XXV

Як тільки стемніє, увесь цвіт Верони прогулюється на площі Ла-Бра або ж сидить там на маленьких стільчиках перед кав'ярнями, упиваючись шербетом, вечірньою прохолодою і музикою. Тут приємно сидіти, мрійливе серце заколисується солодкими звуками і відповідає дзвінкою луною. Часом, коли загримлять сурми, воно пробуджується від своєї солодкої дрімоти і вторує всьому оркестрові. Дух сонячно збуджується, велетенські квіти почуттів і споминів з глибокими чорними очима розцвітають перед тобою, а над ними, неначе хмари, пропливають думки, горді, повільні, вічні.

Я блукав аж за північ вулицями Верони, що поволі порожніли і ставали на диво лункими. У сяйві неповного місяця дрімали будинки з їхніми статуями, і мармурові обличчя, бліді і скорботні, дивилися на мене. Швидко пройшов я повз гробниці Скалігерів, бо мені здалося, що Кап Гранде, з властивої йому люб'язності щодо поетів, хоче зійти з коня, щоб бути моїм провідником. «Сиди на своєму місці,— гукнув я йому,— обійдуся без тебе, моє серце — найкращий чичероне, воно розповідає мені історії, що сталися колись у цих будинках, і розповідає досить точно, з подробицями — аж до імен і років включно».

Коли я підійшов до римської тріумфальної арки, з-під неї вислизнув чорний чернець, і вдалині пролунало німецьке бурчання. «Хто йде?» — «Свої»,— пропищав самовдоволений дискант.

Але якій жінці належав голос, що так тривожно й солодко запав мені в душу, коли я піднімався по Scala Ammazzati? То була пісня, що ніби вирвалася з грудей вмирущого солов'я; сповнена передсмертної ніжності, вона ніби благала про допомогу, і кам'яні будинки озивались на неї своєю лупою. На цьому місці колись Антоніо делла Скала убив свого брата Бартоломео, коли той саме поспішав до коханої. Серце підказувало мені, що вона все ще сидить у своїй кімнаті, чекає коханого і співає, щоб заглушити в серці страшне передчуття. Та незабаром пісня і голос здалися мені на диво знайомими, я вже чув колись ці шовкові, страхітні, скривавлені звуки, вони охопили мене, наче ніжні благальні спогади, і... «О нерозумне серце,— сказав я сам до себе,— хіба ти не впізнаєш пісню про недужого мавританського короля, що її так часто співала мертва Марія? Та й цей голос — невже ти забув голос мертвої Марії?»

Протяжні звуки пісні переслідували мене на всіх вулицях міста,— аж до готелю «Due Torre» *, аж до моєї спальні аж до сновидінь тієї ночі,— і я знову побачив мою померлу кохану, побачив її, прекрасну й непорушну; стара жінка, що пильнувала коло мертвої, знову вийшла, кинувши в мій бік загадковий

---

* «Дві вежі» *(італ.)*.

погляд, нічна фіалка духмяно пахла, я знову поцілував любі уста, і моя мертва кохана повільно підвелася, щоб відповісти на мій поцілунок.

Коли б я тільки знав, хто погасив світло!

РОЗДІЛ XXVI

«Ти знаєш край, де білий квіт цитрин?..»

Ти знаєш цю пісню? Всю Італію зображено в ній, але зображено в барвах сумної жаги. В «Італійській подорожі» Гете оспівав її трохи докладніше, а Гете пише, маючи завжди перед очима оригінал, і на нього завжди можна покластися щодо вірності контурів і відтворення барв. Тому я і вважаю зручним послатися тут, раз і назавжди, на «Італійську подорож» Гете, тим більше, що до Верони він їхав тою ж дорогою, що й я,— через Тіроль. Я вже й раніше говорив про цю книжку, коли ще не знав її змісту, і вважаю, що мої судження, в яких я виходив з передчуття, цілком підтверджуються. У цій книжці ми скрізь бачимо реальне розуміння речей і спокій самої природи. Гете ніби тримає перед нею дзеркало, або, краще сказати, він сам — дзеркало природи. Природа захотіла довідатись, який вона має вигляд, і створила Гете. Він зумів відобразити для нас навіть думки, наміри природи, і палкому гетеанцеві ніяк не можна кинути докір,— особливо в нестерпну літню спеку,— коли він, щиро дивуючись ідентичності відображення і оригіналу, приписує дзеркалу силу творення, чарівну здатність викликати до життя тотожні оригінали. Такий собі пан Еккерман написав колись книжку про Гете, де цілком серйозно запевняє, що якби господь бог, творячи світ, сказав Гете: «Дорогий Гете, я, хвалити бога, упорався тепер з усім, окрім птахів і дерев, і ти зробив би мені велику послугу, якби, замість мене, погодився створити ці дрібниці», — то Гете не гірше за самого господа бога міг би створити і птахів, і дерева у цілковитій відповідності із загальним духом світобудови, а саме: птахів наділив би перами, а дерева — зеленим листям.

Це справедливі слова, і я навіть гадаю, що Гете в деяких випадках упорався б із цим ділом навіть

краще, ніж сам господь бог, і що, приміром, пана Еккермана він створив би набагато вдаліше, так само наділивши його пір'ям і зеленим листям. Справді, природа зробила помилку, не прикрасивши голови пана Еккермана зеленими перами, і Гете намагався виправити цей недогляд принаймні тим, що виписав йому з Ієни докторський капелюх, який власноручно і надів йому на голову...

Крім «Італійської подорожі» Гете можна рекомендувати «Італію» пані Морган та «Коріннu» пані де Сталь. Те, що цим жінкам бракує часом таланту,— а це могло б зробити їх зовсім непомітними поруч із Гете,— вони надолужують мужністю, якої йому бракує. Адже пані Морган говорила як справжній мужчина, вона вселяла скорпіонів у серця зухвалих найманців, і сміливі й солодкі були трелі цього крилатого солов'я свободи. Точнісінько так само, як це відомо кожному, і мадам Сталь була привітною маркітанткою у війську лібералів і сміливо сновигала у лавах бійців зі своїм барильцем ентузіазму, підкріпляючи тих, що стомилися, і боролася разом з ними краще, ніж найкращі з них.

Що ж до опису італійських подорожей взагалі, то В. Мюллер уже досить давно дав у щорічному альманаху «Гермес» їхній огляд. Число їм — легіон. Серед більш ранніх німецьких письменників особливо відзначаються в цій галузі розумом і своєрідністю Моріц, Архенгольц, Бартельс, славний Зеймe, Арндт, Мейер, Бенковітц і Рефус. Сучасних авторів я знаю менше, і твори лише кількох з них дали мені задоволення і користь Серед них я насамперед можу назвати «Рим, римляни і римлянки» передчасно померлого В. Мюллера — ах! він був німецький поет! — потім «Подорож» Кефалідеса, трохи сухувату, далі — «Цізальпінські сторінки» Лесмана, трохи водянисті, і, нарешті, «Подорожі по Італії, починаючи з 1822 року, Фрідріха Тірша, Людв. Шорна, Едуарда Гергардта і Лео фон Кленце». Поки що вийшла в світ тільки перша частина цього твору, яка містить у собі переважно записи мого любого, благородного Тірша, гуманний дух якого відчувається в кожному рядку книжки.

РОЗДІЛ XXVII

Ти знаєш край, де білий квіт цитрин,
Де помаранчі з барвою жарин,
Де легіт випрозорює блакить,
Де тихий мирт із лавром гомонить,—
Чи знаєш ти?
Туди, туди
Мене за руку, милий, поведи!

Та тільки не їдь туди на початку серпня, коли вдень так нестерпно пече сонце, а вночі тебе поїдають блохи Також не раджу тобі, мій любий читачу, їхати з Верони до Мілана у поштовій кареті.

Я їхав у товаристві шістьох бандитів у важкій «кароцці», яку було так дбайливо прикрито з усіх боків од занадто густої куряви, що я майже не помітив краси навколишньої природи. Тільки двічі по дорозі до Брешії мій сусіда піднімав шкіряну запону, щоб плюнути. Першого разу я не помітив нічого, крім кількох спітнілих ялинок, які, здавалося, у своєму зеленому зимовому вбранні дуже страждали па осонні від задушливої спеки; вдруге я побачив шматочок напрочуд прозорого блакитного озера, в якому відбивалося сонце і худий грепадер. Цей останній, австрійський Нарцис, з дитячою радістю дивувався з того, як точно відображення повторювало всі його рухи, коли він брав рушницю на караул, на плече або на приціл.

Про саму Брешію я можу так само мало розказати, бо скористався моїм перебуванням у цьому місті тільки для доброго «пранцо». Не можна докоряти бідному мандрівникові, що він спочатку заспокоює голод тілесний, а не духовний. Та все-таки у мене вистачило сумлінності, перед тим як знову сісти в карету, розпитати про Брешію у «камер'єре» і довідатись, між іншим, що місто має 40 000 мешканців, одну ратушу, 21 кав'ярню, 20 католицьких церков, один будинок для божевільних, одну синагогу, один звіринець, одну в'язницю, одну лікарню, один такий же гарний театр і одну шибеницю для злодіїв, що крадуть менше ніж 100 000 талерів.

Опівночі я прибув у Мілан і зупинився у пана Рейхмана, німця, який влаштував свій готель за типово німецьким зразком. Це найкращий готель в

Італії, сказали мені знайомі, яких я там знову зустрів і які про італійських власників готелів та бліх висловлювались дуже погано. Я не чув від моїх знайомих нічого, крім обурливих історій про італійські шахрайства; особливо проклинав їх сер Вільям, запевняючи, що, коли Європа — голова світу, то Італія — злодійський орган цієї голови. Бідний баронет нібито змушений був заплатити за скупий сніданок в «Locanda Croce Bianca»* в Падуї не більш не менш як дванадцять франків, а у Віченці якийсь чоловік на вулиці зажадав у нього на горілку за те, що підняв рукавичку, яку він упустив ненароком, сідаючи в карету. Його кузен Том теж запевняв, що всі італійці — пройдисвіти, з тією тільки різницею, що вони не крадуть. Якби він був трохи привабливіший на вигляд, то міг би також помітити, що всі італійки — шахрайки. Третім у цій компанії був такий собі містер Лайвер, якого я покинув у Брайтоні молодим телям, а тепер зустрів у Мілані справжнім «boeuf à la mode»**. Він був одягнений як справжній денді, і я ніколи доти не бачив людини, яка могла краще, ніж він, утворювати своєю фігурою гострі кути. Коли він засовував великі пальці у пройми жилета, то із зап'ястів і всіх пальців робив кути, навіть пелька його була розявлена у вигляді чотирикутника. До цього треба додати кутасту голову, вузьку ззаду, загострену догори, з низеньким лобом і дуже довгим підборіддям. Серед англійських знайомих, яких я знову побачив у Мілані, була й гладка тітонька містера Лайвера; подібно до жирової лавини, спустилася вона з альпійських висот у товаристві двох сніжно-білих, сніжно-холодних, сніжних гусенят, міс Поллі та міс Моллі.

Не звинувачуй мене в англоманії, любий читачу, якщо я в цій книжці часто говорю про англійців; їх надто багато зараз в Італії, щоб можна було не помітити цього, вони цілими юрбами снуються по цій країні, заповнюють усі готелі, бігають скрізь і всюди, щоб усе бачити, і важко уявити собі в Італії цитринове дерево без якої-небудь англійки, що обнюхує його, чи картинну галерею без гурту англійців, які з пу-

* «Готель білого хреста» *(італ.)*.

** Рагу з яловичини; дослівно — бик за модою *(франц.)*.

тівниками в руках вештають по ній, перевіряючи, чи все, гідне уваги і вказане в книжці, є в наявності. Коли бачиш, як цей світловолосий і червонощокий народ, причепурений і сповнений цікавості, у блискучих каретах, зі строкато вбраними лакеями, зі скаковими кіньми, що голосно іржуть, з камеристками, загорнутими в зелені вуалі, і з багатьма іншими дорогими причандалами перебирається через Альпи і мандрує по всій Італії, здається, що ти присутній при якомусь елегантному переселенні народів. І справді, син Альбіону, дарма що він носить чисту білизну і розплачується за все готівкою, є цивілізованим варваром у порівнянні з італійцем, який репрезентує собою скоріше цивілізацію, що занепадає, переходячи у варварство Перший виявляє у своїх манерах стриману брутальність, другий — жваву делікатність. А бліді італійські обличчя, очі з страдницькими білками, хворобливо-ніжні губи,— яке сховане благородство почувається в них у порівнянні з непорушними британськими фізіономіями і їхнім плебейським рум'яним здоров'ям! Уьесь італійський народ внутрішньо хворий, а хворі, правду кажучи, завжди благородніші за здорових; тільки хвора людина стає людиною, її тіло має історію страждань, воно наскрізь просякнуте духом. Я вірю навіть, що через страждання і тварини могли б стати людьми; я бачив одного разу, як помирав собака: він у своїх передсмертних муках дивився на мене майже по-людському.

Вираз страждання найпомітніший на обличчях італійців тоді, коли говориш з ними про нещастя їхньої батьківщини, а для цього в Мілані є досить багато приводів Це найболючіша рана у грудях італійців, і вони здригаються, якщо навіть дуже обережно доторкнутися до неї. У таких випадках вони якось особливо знизують плечем, і рух цей сповнює нас надзвичайним співчуттям. Один з моїх знайомих англійців вважав італійців байдужими до політики на тій підставі, що вони, здавалося, байдуже слухали, як ми, чужоземці, розводимося про католицьку емансипацію і про турецьку війну, і він був дуже несправедливий по відношенню до одного блідого італійця з чорною як смола бородою, перед яким глузливо висловив цю думку. Напередодні увечері ми були при-

сутні на постановці нової опери в La Scala і бачили шалений захват слухачів, цілком звичайний у таких випадках. «Ви, італійці,— звернувся британець до блідого італійця,— померли, здається, для всього, крім музики, тільки вона ще може оживити вас».— «Ви несправедливі до нас,— відповів блідий чоловік і здвигнув плечем — Ах! — зітхнув він при цьому,— Італія сидить в елегійних мріях на своїх руїнах, і якщо час від часу вона раптом пробуджується при звуках якої-небудь пісні і бурхливо зривається з місця, то захват цей викликаний не самою піснею, а скоріше спогадами і почуттями, які вона пробудила, які Італія завжди носить у серці і які тепер бурхливо вириваються назовні,— і саме в цьому причина того шаленого галасу, що його ви чули в La Scala».

Можливо, це признання дає якийсь ключ до розгадки того ентузіазму, що його викликають скрізь по той бік Альп опери Россіні і Мейєрбера. Якщо мені коли-небудь і доводилося спостерігати людське шаленство, то це на постановці «Crociato in Egitto»*, коли музика переходила раптово від м'якої печалі до переможної скорботи. Таке шаленство зветься в Італії furore.

РОЗДІЛ XXVIII

Хоч я вже маю тепер нагоду, любий читачу, згадуючи про Бреру і Амброзіану, викласти тобі мої думки про мистецтво, проте хай мине тебе ся чаша, а я задовольнюся лише зауваженням, що те вузеньке підборіддя, яке надає відтінку сентиментальності картинам ломбардської школи, я помічав у багатьох гарненьких ломбардійок на вулицях Мілана. Мені завжди здавалася надзвичайно повчальною можливість порівнювати з творами якої-небудь школи ті оригінали, які правили для неї за моделі; характер школи ставав тоді для мене значно наочнішим. Так, на ярмарку в Роттердамі мені раптом став зрозумілим Ян Стен у божественній своїй веселості; згодом так само збагнув я на Лунгарно правдивість форм і енергію духу

* «Розіп'ятий у Єгипті» *(італ.)*.

флорентійців, а на площі святого Марка — почуття кольору і мрійливу поверховість венеціанців. Линь же до Рима, душе моя, можливо, там ти зможеш піднестися до споглядання ідеального і до розуміння Рафаеля!

І все-таки я не можу не згадати тут найбільш визначної споруди Мілана — його собору.

Здалеку здається, що його вирізано з білого поштового паперу, а зблизька з острахом помічаєш, що це різьблення створено з найнезаперечнішого мармуру. Незліченні статуї святих, якими вкрито всю будівлю, визирають скрізь з-під готичних дашків і ряснiють угорі на шпилях; усе це кам'яне юрмище може вкрай збентежити будь-кого. Коли розглядаєш будівлю в цілому трохи довше, то переконуєшся, що вона все-таки дуже гарна, колосально чарівна,— ніби іграшка для дітей велетнів. В опівнічному сяйві місяця собор являє собою ще краще видовище, тоді всі ці білі кам'яні люди спускаються зі своєї запаморочливої висоти і ходять з вами по площі і нашіптують вам на вухо давні історії, втішно побожні, цілком таємничі історії про Галеаццо Вісконті, який почав будівництво собору, і про Наполеона Бонапарта, який пізніше продовжив його.

«Розумієш,— сказав мені один досить дивний святий, виготовлений у новітній час із новітнього мармуру,— розумієш, мої старші товариші не можуть втямити, чому імператор Наполеон узявся так ретельно добудовувати собор. Але я дуже добре це розумію: він зміркував, що ця велика кам'яна споруда буде корисною за всяких обставин, навіть стане ще більш придатною для вжитку, коли християнства вже не буде».

«Коли християнства вже не буде...» — я майже злякався, почувши, що в Італії є святі, які розмовляють про такі речі і до того ж на площі, де ходять туди й сюди австрійські вартові у ведмежих шапках і з ранцями на спині. А втім, цей кам'яний дивак до певної міри був правий: у соборі влітку панує прохолода, там весело і приємно, і свою цінність він зберіг би і за іншого призначення.

Добудова собору була однією з найулюбленіших ідей Наполеона, і він був уже близький до мети, коли

його всемогутність було зломлено. Тепер австрійці довершують це будівництво. Триває також побудова знаменитої тріумфальної арки, яка має замикати Сімплонську дорогу. Щоправда, статую Наполеона не буде поставлено на вершині тієї арки, як передбачалося раніше. Та все-таки великий імператор залишив по собі пам'ятник набагато кращий і тривкіший за мармуровий, і жоден австрієць не сховає його від наших очей. Коли нас, всіх інших, давно вже буде зрізано косою часу і розвіяно вітром, неначе билину у полі, пам'ятник цей усе ще стоятиме тут непорушно; нові покоління постануть із землі, вони знизу вгору — до запаморочення — дивитимуться на цей нерукотворний монумент і знову ляжуть у землю; і час, неспроможний зруйнувати цей пам'ятник, спробує обгорнути його легендарним туманом, і його велетенська історія стане нарешті міфом.

Можливо, через тисячі років який-небудь хитромудрий учитель у своїй грунтовній дисертації неспростовно доведе, що Наполеон Бонапарт цілком тотожний з іншим титаном, який украв вогонь у богів, і був прикутий за цей злочин до самотньої скелі посеред моря, і відданий на здобич шуліці, що день у день клював його серце.

РОЗДІЛ XXIX

Прошу тебе, любий читачу, не вважай мене за безумовного бонапартиста; я схиляюся не перед ділами, а перед геніем людини, хоч би як вона звалася,— Александр, Цезар чи Наполеон. Без застережень люблю я Наполеона тільки до вісімнадцятого брюмера,— того дня він зрадив свободу. І зробив він це не з необхідності, а з таємної схильності до аристократизму. Наполеон Бонапарт був аристократом, аристократичним ворогом громадянської рівності, і колосальним непорозумінням виявилася війна, в смертельній ненависті нав'язана йому європейською аристократією на чолі з Англією; коли він навіть і мав намір запровадити деякі зміни в персональному складі цієї аристократії, він все-таки зберіг би її більшу частину і основні її принципи, він відродив би цю аристократію, яка тепер так занепала через свою старечу неміч, втрату крові

і втому від останньої, безперечно, найостаннішої своєї перемоги.

Любий читачу! Порозуміймося раз і назавжди. Я прославляю не діла, а тільки дух людський; діла — тільки його шати, і вся історія є ніщо інше, як старий гардероб людського духу. Але любові часом дорогий і старий одяг, і саме так я люблю плащ Маренго.

«Ми на полі бою під Маренго!» Як зраділо моє серце, коли візник вимовив ці слова! У товаристві вельми люб'язного ліфляндця, який корчив із себе росіянина, я виїхав увечері з Мілана і наступного ранку побачив, як сходить сонце над знаменитим полем бою.

Тут генерал Бонапарт ковтнув так сильно з келиха слави, що в сп'янінні зробився консулом, імператором і завойовником світу, аж поки не протверезився, нарешті, на острові св. Єлени. Не набагато краще сталося й з нами, і ми сп'яніли разом із ним, і нам наснилися ті ж самі сни, ми так само, як і він, прокинулися і в скорботі тверезості вдаємося до різних розсудливих роздумів. Іноді нам здається навіть, що воєнна слава — застаріла розвага, що війна має набути благородпішого змісту і що Наполеон, можливо,— останній завойовник.

Справді, скидається на те, що тепер переважають більше духовні, а не матеріальні інтереси і що всесвітня історія повинна стати вже не історією розбійників, а історією умів. Головний важіль, що його так успішно приводили в рух честолюбні і корисливі можновладці заради власних інтересів, а саме національність з її пихою і ненавистю, уже зогнив і тепер уже не придатний; в кожним днем дедалі більше зникають безглузді національні передсуди, гострі відмінності згладжуються у всезагальності європейської цивілізації, в Європі більше немає націй, є тільки партії, і дивно, як вони, за наявності найрізноманітнішого забарвлення, так добре впізнають одна одну і попри величезну різницю так добре одна одну розуміють. Подібно до того, як є матеріальна політика держав, так є тепер і духовна політика партій, і подібно до того, як політика держав здатна створити з найнікчемнішої війни, що спалахнула між двома

найнезначнішими країнами, загальну всеєвропейську війну, в яку з більшим чи меншим запалом і в усякому разі з інтересом втручаються всі держави, так тепер у світі не може відбутися ані найменшого конфлікту, під час якого з огляду на вищевказану політику партій, не були б одразу розпізнані загальні духовні інтереси і найбільш далекі і чужі за складом партії не були б змушені виступити pro або contra *.

Як внаслідок цієї політики партій, яку я називаю політикою духовною, бо її інтереси більш одухотворені, а її ultimae rationes ** не з металу, так і внаслідок політики держав утворюються тепер два великих ворожих табори, які ведуть між собою боротьбу — боротьбу слів і поглядів. Гасла і проводирі цих двох величезних партійних таборів змінюються щодня, плутанини тут цілком досить, часто виникають великі непорозуміння, і кількість їх скоріше збільшується, аніж зменшується завдяки дипломатам цієї духовної політики — письменникам; та якщо уми й помиляються, то серця від того не менше почувають, чого вони хочуть, а час натискає, вимагаючи розв'язання свого великого завдання.

У чому ж полягає воно, це велике завдання нашого часу?

Це — емансипація. Не тільки емансипація ірландців, греків, франкфуртських євреїв, вест-індських чорношкірих та інших пригноблених народів, а емансипація всього світу, особливо Європи, яка досягла повноліття і рветься з залізних шлейок, на яких її тримають привілейовані стани, аристократія. Нехай деякі філософські ренегати свободи і далі кують найтонші ланцюги доказів, щоб переконати нас, що мільйони людей створено як в'ючних тварин для кількох тисяч привілейованих рицарів, вони не зможуть нас переконати в цьому, поки не доведуть, як каже Вольтер, що перші народилися на світ із сідлами на спинах, а другі — зі шпорами на ногах.

Кожен час має свої завдання, і, розв'язуючи їх, людство рухається вперед. Колишня нерівність, встановлена в Європі феодальною системою, була, можли-

---

* «За» або «проти» *(лат.)*.

** Останні аргументи *(лат.)*.

во, необхідною чи правила за необхідну передумову для поступу цивілізації; але тепер вона гальмує її розвиток і обурює цивілізовані серця. Французи, суспільний народ, були, природно, вкрай роздратовані цією нерівністю, яка найнестерпніше суперечила принципам суспільності; отож вони й спробували домогтися рівності в той спосіб, що почали рубати голови тим, хто хотів стояти над загальним рівнем, і революція стала сигналом для визвольної війни людства.

Прославимо ж французів! Вони подбали про задоволення двох найбільших потреб людського суспільства — про добру їжу і про громадянську рівність, і в кулінарному мистецтві, і в справі свободи вони досягли найбільших успіхів, і коли ми всі, як рівноправні гості, зберемося на великому бенкеті примирення в найкращому настрої,— бо що може бути кращим, ніж товариство рівноправних людей за розкішно накритим столом? — то найперший тост ми проголосимо за французів. Щоправда, мине ще деякий час, поки можна буде влаштувати таке свято, поки здійсниться емансипація; та він таки зрештою настане, цей час, і ми, примирені і рівні, будемо сидіти за одним столом; ми об'єднаємося тоді і в цілковитій згуртованості будемо боротися проти усякого іншого світового лиха, можливо, кінець кінцем і проти смерті, чия сувора система рівності нас принаймні не ображає так, як самовдоволене вчення аристократів про нерівність.

Не посміхайся, пізній читачу! Кожна епоха вірить у те, що її боротьба — найважливіша з усіх; у цьому, власне, і полягає віра кожної епохи, з цією вірою вона живе і помирає; будемо ж і ми жити цією релігією свободи і помремо з нею; можливо, вона більше заслуговує на назву релігії, аніж пустий віджидий привид, який ми за звичкою називаємо цим ім'ям,— наша священна боротьба здається нам найважливішою боротьбою, яка будь-коли провадилася на цій землі, хоч історичне передчуття і підказує нам, що колись наші внуки, можливо, дивитимуться на цю боротьбу з тією байдужістю, з якою ми дивимося на боротьбу перших людей, що змагалися з такими ж ненажерливими страховищами-драконами та велетенськими хижаками.

На полі бою під Маренго думки налітають на людину такими зграями, що можна подумати — це ті самі думки, які обірвалися тут раптово у багатьох і які тепер блукають, як бездомні собаки. Я люблю поля боїв, бо хоч яка страшна війна, проте вона виявляє духовну велич людини, що дерзає противитися своєму наймогутнішому споконвічному ворогові — смерті. Особливо — це поле бою, де свобода на кривавих трояндах протанцювала свій пишний шлюбний танок! Народ Франції був тоді нареченим, він скликав світ увесь на своє весілля, і, як співається у пісні:

Гей! У той дівич-вечір
Розтрощили ми не дзбан,
Але голови дворян.

Та — ох! — кожен дюйм, на який просувається вперед людство, коштує потоків крові,— чи не завелика ціна? Хіба життя окремого індивідуума не становить такої ж цінності, як і життя цілого покоління? Адже кожна окрема людина — то цілий світ, який разом з нею народжується і разом з нею помирає, під кожним надгробком — історія цілого світу. Помовчімо про це, могли б сказати мертві, що полягли тут. Але ж ми — живі і будемо й далі боротися у священній війні за визволення людства.

«Хто ще тепер думає про Маренго! — сказав мій супутник, ліфляндський росіянин, коли ми проїздили зораним полем.— Сьогодні погляди усіх звернено на Балкани, де мій співвітчизник Дибич поправляє тюрбани на головах турків, і ми ще в цьому році захопимо Константинополь. Ви за росіян?»

Це було запитання, на яке я охоче відповів би де завгодно, тільки не на полі бою під Маренго. Я бачив у ранковому тумані чоловіка у трикутному капелюсі і сірому походному плащі, він мчав уперед зі швидкістю думки, вдалині звучало моторошно-солодке «Allons, enfants de la patrie!»* І все-таки я відповів: «Так, я за росіян».

І справді, у дивовижній зміні гасел і вождів, у

* «Уперед, діти вітчизни!» *(Франц.)*

ції, великій боротьбі обставини склалися так, що й найпалкіший друг революції бачить порятунок світу тільки в перемозі Росії і змушений дивитися на імператора Миколу як на гонфалоньєра свободи. Дивна метаморфоза! Ще два роки тому ми приписували цю роль одному англійському міністрові, виття глибоко торійської ненависті на адресу Джорджа Каннінга вирішило в той час наш вибір; в аристократично підлих образах, завданих йому, ми бачили гарантію його вірності, і коли він помер смертю мученика, ми одягли жалобу, і восьме серпня стало священним днем у календарі свободи. Але сам прапор ми з Даунінгстріт перенесли до Петербурга, обравши прапороносцем імператора Миколу, рицаря Європи, який захистив грецьких вдів і сиріт від азіатських варварів і заслужив у цій звитяжній боротьбі свої остроги. Знову вороги свободи занадто явно зрадили себе, і тою проникливістю, яку вони виявляють у своїй ненависті, ми знову скористалися, щоб пізнати, в чому наше власне благо. Повторилося звичайне явище: адже наші проводирі визначаються не так нашим власним вибором, як голосами наших ворогів, і, спостерігаючи дивовижно підібрану парафію, що посилала до неба благочестиві благання про спасіння Туреччини і погибель Росії, ми незабаром збагнули, хто наш друг або, вірніше, хто викликає страх у наших ворогів. Як повинен був реготати господь бог у небі, чуючи, що Веллінгтон, великий муфтій, папа, Ротшільд I, Меттерніх і ціла зграя дворянчиків, біржовиків, попів і турків моляться водночас усі про одне — про спасіння півмісяця!

Усе, що алармісти вигадували досі про небезпеку, на яку наражає нас надзвичайна могутність Росії,— суцільне безглуздя. Ми, німці, принаймні нічим не рискуємо: трохи менше чи трохи більше рабства — це не має значення, коли йдеться про завоювання найвищого — про визволення від залишків феодалізму і клерикалізму. Нам погрожують владою батога, але я охоче витерплю порцію батогів, коли знатиму напевно, що й наші вороги дістануть їх разом зо мною. Однак я ладен битися об заклад, що вони будуть, як і раніше завжди робили, крутити хвостом перед новою владою, граціозно усміхатимуться і запропонують

найганебніші послуги, а в нагороду за це, якщо вже їх мають відшмагати, клопотатимуться для себе про привілею почесного батога, подібно до сіамських вельмож, яких, коли вони заслуговують на покарання, засовують у шовкові мішки і б'ють напахченими палицями, тим часом як для винного у чомусь простолюду призначають лише звичайний полотняний мішок і зовсім не такі запашні кийки. Що ж, нехай собі дістають цю привілею, якщо вона єдина, аби тільки їх відшмагали, особливо англійську знать. Нехай нас хоч як запевняють, що це та сама знать, яка силою вирвала у деспотизму Magna Charta *, що Англія, при стійкості у ній громадянської станової нерівності, все-таки гарантує особисту свободу, що Англія була притулком для вільних умів, коли деспотизм пригнічував увесь континент,— усе це tempi passati **. Нехай западеться Англія зі своїми аристократами! Вільні уми мають тепер на крайній випадок ще кращий притулок. Коли б навіть уся Європа перетворилася на суцільну в'язницю, то й тоді зосталася б лазівка для втечі: це Америка, і, слава богу, лазівка ця більша, ніж уся в'язниця.

Але все це смішні побоювання. Якщо порівняти щодо свободи Англію і Росію, то й у найбоязкішої людини не залишиться сумніву, до якої партії приєднатися. Свобода виникла в Англії на грунті історичних обставин, а в Росії — на базі принципів. Як самі обставини, так і їхні духовні наслідки в Англії мають на собі відбиток середньовіччя. Вся Англія застигла у своїх середньовічних, що не піддаються омолодженню, інституціях, за якими засіла, чекаючи смертельного бою, аристократія. А тим часом принципи, з яких виникла російська свобода чи, вірніше, на основі яких вона з кожним днем дедалі більше розвивається,— це ліберальні ідеї новітнього часу; російський уряд пройнятий цими ідеями, його необмежений абсолютизм є скоріше диктатурою, спрямованою на те, щоб запровадити ці ідеї безпосередньо в життя; цей уряд не сягає корінням у феодалізм і клерикалізм, він прямо ворожий силам дворянства і церкви; уже

---

* Велику хартію *(лат.)*.

** Часи минулі *(лат.)*.

Катерина обмежила церкву, а право на дворянство дається в Росії державною службою; Росія — демократична держава, я б назвав її навіть християнською державою, коли б я хотів вжити це так часто перекручуване слово в його найкращому всесвітньо-історичному значенні: адже росіяни уже завдяки розмірам своєї країни вільні від вузькосердечності поганського націоналізму принаймні на одній шостій земної кулі, бо Росія займає майже шосту частину всього населеного світу.

І справді, коли якийсь російський німець, на зразок мого ліфляндського супутника, патріотично вихваляється і розводиться про «нашу Росію» і про «нашого Дибича», мені здається, ніби я слухаю оселедця, який називає океан своєю вітчизною, а кита — своїм співвітчизником.

РОЗДІЛ XXXI

— Я за росіян,— сказав я на полі бою під Маренго і вийшов на кілька хвилин з карети, щоб віддатися ранковому молитовному благоговінню.

Немов з-під тріумфальної арки велетенського скупчення хмар, сходило сонце — переможно, радісно, впевнено, обіцяючи чудовий день. Але я почував себе наче бідний місяць, який ще стояв, бліднучи, у небі. Він перейшов свій самотній шлях глупої ночі, коли щастя спало і не дрімали тільки привиди, сичі і грішники, а тепер, коли народився юний день в осяйному промінні, в тремтливому блиску ранкової зорі,— тепер він мусить зникнути,— ще один скорботний погляд у бік великого світила — і він розтанув, як легкий туман.

— Буде чудесний день! — гукнув мій супутник з карети. Так, буде чудесний день, тихо повторило моє благоговійне серце і затремтіло від радості і туги. Так, буде чудесний день, сонце свободи обігріє землю краще, аніж уся аристократія зірок; розквітне нове покоління, зачате у вільних любовних обіймах, не на ложі примусу і не під наглядом духовних митарів; вільно народжені люди принесуть із собою у світ вільні думки і почуття, про які ми, народжені раби, не маємо ніякого уявлення. О, ті люди зовсім не

розумітимуть, якою жахливою була ніч у темряві якої нам довелося жити, якою страхітною була наша боротьба з потворними примарами, моторошними совами і лицемірними грішниками! О ми, бідні бійці, що усе наше життя провели в боротьбі і будемо стомлені й бліді, коли засяє день перемоги! Полум'я сонячного сходу не викличе рум'янцю на наших щоках і не зігріє вже наших сердець, ми вмираємо як ущербний місяць,— надто короткий відміряно людині шлях її мандрів, а в кінці його невблаганна могила.

Я справді не знаю, чи заслуговую на те, щоб труну мою колись прикрасили лавровим вінком. Поезія, хоч як я її люблю, завжди була для мене тільки священною іграшкою або ж освяченим засобом для небесної мети. Я ніколи не надавав великого значення славі поета, і мепе мало турбує, хвалять чи гудять мої пісні. Але на мою труну ви повинні покласти меч, бо я був хоробрим солдатом у війні за визволення людства!

РОЗДІЛ XXXII

У полуденну спеку ми знайшли притулок у францісканському монастирі, що лежав досить високо в горах і, неначе якийсь мисливський замок віри зі своїми похмурими кипарисами і білими ченцями, дивився згори на радісно-зелені долини Апеннін. Це була гарна споруда, та й взагалі мені довелося проїздити повз цілий ряд прекрасних монастирів і церков, не рахуючи картезіанського монастиря у Монці, який я бачив тільки іззовні. Я часто не знав, з чого більше дивуватися: з краси навколишніх краєвидів, з величі старовинних храмів чи з такого ж величного і твердого як камінь переконання їхніх зодчих, які, звичайно, могли передбачати, що тільки їхні пізні нащадки спроможні будуть закінчити будівництво, і все-таки, незважаючи на це, у цілковитому спокої закладали перший підмурок і виносили камінь на камінь, аж поки смерть не відривала їх від дієї роботи; і вже інші будівничі продовжували їхню справу, і в свою чергу ішли на спокій усі з твердою вірою в те, що католицька релігія існуватиме вічно, і з твердою певністю того, що так само думатимуть і

наступні покоління, які почнуть будувати далі з того місця, на якому зупинилися їхні попередники.

То була віра доби, і старі будівничі вмирали з цією вірою. Ось лежать вони перед дверима тих старих храмів, і не можна не побажати, щоб сон їхній був міцний і щоб новий час не розбудив їх своїм сміхом. Особливо тих, хто спочиває вічним сном біля якого-небудь старого незакінченого собору: їм було б дуже тяжко, прокинувшись зненацька вночі, побачити в меланхолійному сяйві місяця своє незавершене творіння і незабаром переконатися, що час подальшого будівництва минув безповоротно і що все їхнє життя було марним і безглуздим.

Так говорить нинішній, новий час, який має інші завдання, іншу віру.

Колись я чув у Кельні, як маленький хлопчик питався у матері, чому не добудовують наполовину готові собори. То був гарний хлопчик, і я поцілував його в розумні очі, а що мати не могла до пуття відповісти йому, то я сказав, що люди зараз заклопотані зовсім іншими справами.

Недалеко від Генуї, з висоти Апеннін, видно море, поміж зеленими гірськими вершинами виблискує блакитна водна рівнина, і здається, що кораблі, які бачиш то тут, то там на обрії, пливуть під усіма вітрилами над горами. А якщо спостерігати це видовище у час смеркання, коли починається чудесна гра останніх променів сонця і перших вечірніх тіней і всі барви і контури огортає туман, тоді душу охоплює справді казкове зачарування, карета з гуркотом котиться з гори, любі картини, що дрімають у серці, пробуджуються і знову завмирають, і, нарешті, вам сниться, що ви в Генуї.

РОЗДІЛ XXXIII

Місто це старе без усякої старовини, тісне без затишку і потворне понад усяку міру. Його споруджено на скелі, біля підніжжя гір, що здіймаються амфітеатром і немов стискають у своїх обіймах прегарну морську затоку. Через це генуезці дістали в дарунок від природи найкращу й найбезпечнішу гавань. Усе місто, як уже сказано, стоїть на одній скелі, отож

довелося, щоб вигадати на площі, споруджувати будинки дуже високими й робити вулиці дуже вузькими, так що майже всі вони темні і тільки по двох із них може проїхати карета. Та будинки правлять тут для мешканців, здебільшого купців, майже виключно за товарні склади, а вночі місцем для спання; весь же свій гендлярський день вони проводять, бігаючи по місту або сидячи перед своїми дверима, вірніше, у дверях, бо інакше вони і мешканці протилежних будинків доторкувалися б один до одного колінами.

З боку моря, особливо вечорами, місто має більш приємний вигляд. Воно лежить тоді біля морського берега, як побілілий скелет викинутої на суходіл велетенської тварини; чорні мурашки, які називають себе генуезцями, сновигають по ньому в усіх напрямках, голубі морські хвилі омивають його з хлюпотінням, схожим на колискову пісню, місяць, бліде око ночі, сумно позирає згори.

В саду Palazzo Doria серед великого басейна стоїть старий морський герой в образі Нептуна. Але статуя вивітрилась і спотворилась, вода висохла, і чайки в'ють гнізда в гіллі чорних кипарисів. Як хлопчик, у якого з голови не виходять знамениті драми, я, почувши ім'я Доріа, одразу ж згадав про Фрідріха Шіллера, цього найблагороднішого, хоч і не найбільшого поета Німеччини.

Палаци колишніх володарів Генуї, її нобілів, незважаючи на свій занепад, здебільшого все-таки прекрасні і сповнені розкоші. Вони розташовані головним чином на двох великих вулицях, які називаються Strada Nuova * та Balbi. Палац Durazzo найбільш вартий уваги серед них. Тут є гарні картини, між ними полотно Паоло Веронезе — Христос, якому Магдалина витирає обмиті ноги. Вона така прекрасна, що боїшся, коли б її не спокусили, чого доброго, ще раз. Я довго стояв перед нею. Ох! вона не звела на мене очей. Христос стоїть неначе якийсь Гамлет від релігії — «go to a nunnery» **. Я знайшов там також декілька голландців і чудові картини Рубенса; вони наскрізь пронизані глибокою життєрадісністю, влас-

---

* Нова вулиця *(італ.)*.

** «Іди в монастир!» *(Англ.)*

тивою цьому нідерландському титанові, крила чийого духу були такі міцні, що він злетів до самого сонця, дарма що з сотню центнерів голландського сиру висіло в нього на ногах. Я не можу пройти повз найменшу картину цього великого художника, щоб не віддати їй данину мого захоплення, тим більше що тепер входить у моду знизувати плечима, зачувши його ім'я, через брак у нього ідеалізму. Історична школа в Мюнхені особливо відзначилася в цьому відношенні. Досить тільки подивитися, з якою зарозумілою зневагою походжав по рубенсівському залу довговолосий корнеліанець! Та, можливо, помилка учнів стане зрозумілою, коли зважимо на те, який величезний контраст існує між Петером Корнеліусом і Петером-Паулем Рубенсом. Неможливо, мабуть, уявити собі більшого контрасту, а проте інколи мені здається, ніби між ними є щось спільне, хоч я більше відчуваю це, ніж бачу. Може, в обох закладено в прихованій формі характерні риси їхньої спільної батьківщини, і саме це знаходить легенький відгук в їхньому третьому землякові — в мені. Але ця прихована спорідненість ні в якому разі не таїться в нідерландській життєрадісності і яскравості барв, що так щедро усміхаються нам з усіх картин Рубенса,— можна навіть подумати, що їх створено в стані радісного сп'яніння від рейнського вина, коли навколо розлягалися відчайдушно веселі звуки танцювальної музики на сільському святі. А картини Корнеліуса, справді, здаються намальованими скоріше в страсну п'ятницю, коли на вулицях лунали тужливі наспіви скорботного хресного ходу, які й знайшли відгук у майстерні і в серці художника. Ці художники нагадують один одного скоріше своєю продуктивністю, творчим дерзанням, геніальною стихійністю. Обидва вони — природжені живописці, обидва належать до кола великих майстрів, які розквітали переважно за часів Рафаеля, за часів, які ще могли безпосередньо впливати на Рубенса, але які так різко відрізняються від нашої епохи, що нас майже лякає поява Петера Корнеліуса, і часом він здається нам ніби духом одного з великих художників рафаелівської доби, який підвівся з домовини, щоб домалювати ще декілька картин,— мертвий творець, що викликав себе до життя чарівною силою похованого разом з

ним і відомого йому життєдайного слова. Коли ми розглядаємо картини Корнеліуса, вони дивляться на нас немовби очима п'ятнадцятого століття; постаті в примарному одязі, вони ніби шелестять повз нас глупої півночі, чарівно-могутні тіла їх змальовано з точністю ясновидіння, вони могутньо правдиві, тільки крові бракує їм, пульсу життя, барв. Так, Корнеліус — творець, та коли вдивитися в його образи, то здається, що всі вони недовговічні, наче всіх їх намальовано за годину до їхньої смерті, наче на них усіх лежить скорботне передчуття вмирання. І картини Рубенса, незважаючи на свою життєрадісність, збуджують у нашій душі таке ж почуття, здається, що й вони носять у собі зародок смерті і що саме завдяки надміру життя, їхній рум'яній повнокровності, їх має от-от розбити апоплексичний удар. Можливо, в цьому й полягає ота потаємна спорідненість, що її ми так дивно відчуваємо, порівнюючи твори обох майстрів. Найвища життєрадісність в деяких картинах Рубенса і глибока скорбота в картинах Корнеліуса викликають у нас чи не однакове почуття. Але звідки ця скорбота у нідерландця? Можливо, це — страхітна свідомість того, що він належить до давно зниклої епохи і життя його — лише містичний епілог? Адже він — на жаль! — не тільки єдиний великий художник серед нині живих, але, можливо, останній з тих, хто буде малювати на цій землі. Перед ним,— аж до часів родини Караччі,— довгий період мороку, і після нього знову сходиться сутемрява, його рука — це світоч, самотня рука привида в ночі мистецтва, і картини, які вона малює, позначені лиховісним смутком якоїсь суворої, гострої відчуженості. На цю руку, руку останнього живописця, я ніколи не міг дивитися без внутрішнього жаху, коли бачив самого художника, невисокого рухливого чоловіка з палаючими очима, потім знову ця рука викликала в мені почуття глибокого благоговіння, бо я згадував, що колись вона любовно лягала на мої маленькі пальці і допомагала мені окреслювати контури облич, коли я, ще малим хлопчиком, учився малювати в Дюссельдорфській академії.

Я ніяк не можу не згадати тут колекцію портретів генуезьких красунь, які показують у палаці Дураццо. Ніщо в світі не може так засмутити нашу душу, як споглядання портретів прекрасних жінок, що померли вже кілька століть тому. Нас охоплює меланхолійна думка, що від оригіналів усіх цих картин, від усіх цих красунь, таких чарівних, кокетливих, дотепних, лукавих, мрійливих, від усіх цих травневих голівок з квітневими примхами, від усієї цієї жіночої весни й буяння не лишилося нічого, крім яскравих мазків, які живописець, що вже також давно зотлів у могилі, поклав на ветхий шматок полотна, яке з часом теж перетвориться на порох і розвіється. Так безслідно проходить у житті все, і прекрасне, і потворне; смерть, сухий педант, не щадить ні троянди, ні будяка, вона не забуває і самотньої билини у найдальшій пустелі, вона руйнує невтомно, дощенту, скрізь ми бачимо, як вона стирає на порох рослини і тварин, людей і їхні творіння, і навіть єгипетські піраміди, які, здавалось би, мали чинити опір цій лютій руйнівній силі, і вони — тільки трофеї її могутності, пам'ятники тлінності, стародавні гробниці царів.

Але ще дужче, ніж це почуття вічного вмирання, пустельного зяючого провалу в небуття, пригнічує нас думка, що ми помремо колись не як оригінали, а як копії давно зниклих людей, які були подібні до нас і духом і тілом, і що після нас знову народяться люди, які будуть цілком подібні до нас, почуватимуть і мислитимуть, як ми, і яких так само знищить смерть,— безрадісна, вічна, безкінечна гра, в якій плодючій землі судилося тільки народжувати, народжувати більше, ніж може зруйнувати смерть, і дбати не так про оригінальність індивідів, як про підтримання роду.

З дивовижною силою охопив мене містичний трепет од цих думок, коли я в палаці Дураццо побачив портрети генуезьких красунь і серед них — картину, що збудила солодку бурю в моїй душі, так що й тепер, коли я згадую про це, мої вії тремтять. То був образ мертвої Марії.

Охоронець галереї, правда, був іншої думки і запевняв, що то портрет однієї генуезької герцогині. Тоном чичероне він пояснив:

— Картина належить пензлю Джорджо Барбареллі дель Кастельфранко де Тревіджано, на прізвисько Джорджоне,— він був одним із найвидатніших художників венеціанської школи, народився в 1477 і помер у 1511 році.

— Нехай буде по-вашому, синьйоре custode *. Але портрет дуже схожий, якщо навіть його намальовано за декілька століть наперед, це зовсім не вада. Рисунок вірний, фарби відтворено чудово, бганки покривала на грудях вимальовано бездоганно. Зробіть таку ласку, зніміть цю картину на кілька хвилин зі стіни, я хочу тільки здмухнути порох з уст, а також зігнати павука, що сидить у кутку рами,— Марія завжди почувала огиду до павуків.

— Excellenza **, бачу, добрий знавець живопису.

— Та ні, синьйоре custode. Я просто маю талант відчувати хвилювання, коли дивлюся на деякі картини, і очі мої стають трохи вологими. Але що я бачу! Хто намалював портрет мужчини у чорному плащі, що висить он там?

— Він також пензля Джорджоне, це справжній шедевр.

— Прошу вас, синьйоре, будь ласка, зніміть також і цю картину зі стіни і потримайте її якусь мить отут, поруч із дзеркалом, щоб я міг порівняти, чи схожий я на портреті.

— Excellenza не такі бліді. Картина ця — шедевр Джорджоне, він був суперником Тіціана, народився в 1477, помер у 1511 році.

Любий читачу, Джорджоне для мене набагато миліший, ніж Тіціан, і я особливо вдячний йому за те, що він намалював для мене Марію. Ти, звичайно, цілком згоден зо мною, що Джорджоне намалював цю картину для мене, а не для якогось старого генуезця. І портрет вийшов дуже схожий у своїй смертельній безмовності, схоплено навіть біль в очах, біль, що був викликаний стражданням, скоріше уявним,

---

* Охоронець *(італ.)*.

** Ваша світлість *(італ.)*.

аніж пережитим, і який дуже важко було передати. Усю картину ніби зітханнями відтворено на полотні. І чоловіка у чорному плащі теж дуже добре намальовано, особливо схожі лукаво-сентиментальні губи — вони ніби говорять, ніби збираються розповісти історію, історію рицаря, який поцілунком хотів вирвати свою кохану у смерті, і коли погасло світло...

Італія II. Луккські води

1829

Я наче жінка для мужчини...
Граф Август фон Платен-Геллермюндв

Як хоче граф потанцювати,
Хай тільки зволить наказати —
До танцю вмить заграю я.
Фігаро

Карлові Іммерману, поетові, присвячує ці сторінки на знак найщирішої пошани автор.

РОЗДІЛ І

Коли я ввійшов до Матильди в кімнату, вона застебнула останнього гудзика на зеленій амазонці і саме хотіла надягнути капелюшка з білими перами. Вона відкинула його, як тільки побачила мене, подалася мені назустріч з розпущеними золотими кучерями. «Докторе неба і землі!» — вигукнула вона, й за старою звичкою схопила мене за вуха, і з найвтішнішою щирістю поцілувала.

— Як вам живеться, найбожевільніший із смертних? Яка я щаслива, що знову бачу вас. Бо ніде ж у цілому світі не знайти божевільнішої людини, ніж ви. Безумців і дурнів скрізь досить, до них часто виявля-

ють пошану, вважаючи їх за божевільних, та справжнє божевілля трапляється так само рідко, як і справжня мудрість, воно, можливо, і є сама мудрість, яка розгнівалась від того, що знає все, всю мерзоту світу цього, і тому премудро вирішила збожеволіти. На сході живуть тямущі люди, вони шанують божевільного, як пророка, а ми кожного пророка вважаємо за божевільного.

— Але ж, міледі, чому ви не писали мені?

— Що ви, докторе, я вам написала довгого листа і зазначила на конверті: вручити в Нью-Бедламі. Та через те, що вас, проти сподівання, там не було, листа переслали в Сан-Люц, а що вас і там не знайшли, то він пішов далі по таких же закладах, аж поки, зробивши коло по всіх божевільнях Англії, Шотландії та Ірландії, повернувся знову до мене з поміткою, що джентльмен, зазначений в адресі, ще ніде не числиться. І справді, як це вам пощастило ще й досі гуляти на волі?

— Я хитро влаштувався, міледі. Скрізь, де я бував, я вмів обминати будинки для божевільних і сподіваюсь, що й в Італії мені це вдасться

— О, мій друже, тут ви у цілковитій безпеці, бо, по-перше, поблизу немає жодної божевільні, а по-друге, тут наша зверху.

— Наша? Міледі! То ви зараховуєте себе до наших? Тоді дозвольте мені покласти братній поцілунок на ваше чоло.

— Ах, я мала на увазі нас, гостей на водах,— серед них я ще найрозважливіша. Отож ви тепер можете собі легко скласти уяву про найбожевільнішу, а саме про Юлію Максфілд, яка постійно торочить, що зелені очі — це весна душі. Крім того, у нас тут є ще дві юних красуні...

— І, безперечно, англійські красуні, міледі?

— Докторе, що значить цей глузливий тон? Жовтаво-жирні макаронні обличчя в Італії так припали вам до смаку, що ви геть збайдужіли до британських...

— Плумпудінгів з родзиночками-очима, ростбіфів-грудей, прикрашених смужками фестончиків з білого хрону, гордих паштетів...

— Був час, докторе, коли ви аж захлиналися від захвату, побачивши гарну англійку...

— Так, це було колись. Я й зараз не відмовлюся віддати належну хвалу вашим землячкам. Вони гарні, як сонце, але сонце з криги, вони білі, як мармур, але й холодні, як мармур,— на їхніх крижаних серцях замерзають, бідолашні...

— О, я знаю такого, що там не замерз, а свіжий і здоровий прибув з-за моря, і це був великий німецький зухвалий...

— Проте він біля крижаних британських сердець так застудився, що в нього ще й досі нежить.

Ця відповідь, здається, дошкулила до живого міледі. Вона схопила хлист, що лежав, як закладка, між сторінками якогось роману, змахнула ним понад вухами свого білого мисливського пса, який тихо загарчав, рвучко підняла капелюшка з підлоги, кокетливо наділа на кучеряву голову, самовдоволено заглянула кілька разів у дзеркало і гордо промовила: «Я ще гарна!» Але раптом, наче охоплена почуттям якогось темного болю, вона зупинилась у задумі, поволі стягнула білу рукавичку, подала мені руку і, блискавично вгадавши мої думки, сказала:

— Правда ж, ця рука вже не така гарна, як у Ремсгейті? Матильда за цей час багато перестраждала!

Любий читачу, рідко можна помітити в дзвоні розколину, довідуєшся про неї тільки із звуку. Коли б ти чув голос, яким було промовлено попередні слова, ти вмить зрозумів би, що серце міледі — дзвін з найкращого металу, але прихована тріщинка дивовижно приглушує його найрадісніші тони і водночас оповиває їх таємним сумом А проте я люблю такі дзвони, вони завжди відгукуються приємною луною в моїх власних грудях, і я поцілував руку міледі сердечніше ніж будь-коли, хоч рука ця була вже не така свіжа, як колись, і кілька жилок, надміру синюватих і випнутих, також, здавалось, казали мені: «Матильда за цей час багато перестраждала».

Вона глянула на мене, мов засмучена самотня зірка з осіннього неба, і ніжно й щиро сказала:

— Ви, здається, вже менше мене любите, докторе! Бо зараз тільки із співчуття ваша сльоза впала мені на руку, майже як милостиня.

— Хто ж велить вам витлумачувати так убого

німу мову моїх сліз? Я закладаюсь, що білий мисливський пес, який лащиться тепер до вас, краще мене розуміє; він дивиться то на мене, то на вас і ніби дивується, що люди, горді володарі світу, так глибоко нещасні душею. Ах, міледі, тільки споріднений біль викликав в нас сльози, і кожен, власне, плаче сам за себе.

— Годі, годі, докторе. Це добре, що ми з вами сучасники і з нашими безглуздими слізьми перебуваємо в одному й тому ж куточку землі. Яке було б нещастя, коли б ви жили, скажімо, років на двісті раніше, як це трапилося з моїм другом Мігелем Сервантесом де Сааведра, або, скажімо, коли б з'явилися на світ на сто років пізніше від мене, як мій інший близький друг, імені якого я навіть не знаю, і саме тому, що він дістане його лише року 1900-го, після свого народження. Але розкажіть мені, як ви жили, поки ми не бачились?

— Я був зайнятий своїм звичайним ділом, міледі,— котив на гору великий камінь. Коли я викочував його до половини гори, він раптом котився вниз, мені знову доводилось котити його нагору — і оце вгору та згори триватиме, поки й сам я не ляжу під отим великим каменем, і кам'яної різьби майстер не викарбує на ньому великими літерами: «Тут спочивав в бозі...»

— Нізащо, докторе, я не дам вам спокою. Тільки не впадайте в меланхолію! Смійтеся, бо інакше я...

— Ні, не лоскочіть мене, краще я сам засміюсь.

— От і гаразд. Ви мені так само подобаєтесь, як і в Ремсгейті, де ми вперше зійшлися близько.

— А потім ще ближче, ніж близько. Так, я хочу веселитися Добре, що ми знову зустрілися, і великий німецький ...знову матиме задоволення ризикувати своїм життям біля вас.

Очі міледі посміхнулися, мов сонце після легкого дощу, і добрий настрій вже вернувся до неї, коли увійшов Джон і бундючно, з лакейським пафосом сповістив про прибуття його ексцеленції маркіза Хрістофоро ді Гумпеліно.

— Ласкаво запрошуйте заходити! Зараз ви, докторе, познайомитеся з одним із перів нашого божевільного царства. Не звертайте уваги на його зовніш-

ність, особливо на ніс. Ця людина має виняткові властивості, наприклад — безліч грошей, здоровий глузд і жагу до переймання всіх дурощів нашого часу; до того ж він закоханий у мою зеленооку подругу Юлію Максфілд, і називає її — моя Юлія, а себе — її Ромео, і декламує, і зітхає, а лорд Максфілд, дівер, якому чоловік довірив свою вірну Юлію,— справжній Аргус...

Я вже хотів зауважити, що Аргус доглядав корову, коли раптом двері широко відчинилися і на моє здивування в кімнату вкотився мій давній друг, банкір Хрістіан Гумпель зі своєю самовдоволеною усмішкою і благословенним черевцем. Після того як його масні, товсті губи досхочу потерлись об руку міледі і вибовкали звичайні запитання про здоров'я, він упізнав і мене,— і друзі впали один одному в обійми.

РОЗДІЛ II

Матильдине попередження, щоб я не дивувався з носа цього чоловіка, було досить обгрунтоване, бо ще трохи — і він міг би цим носом виколоти мені око. Я нічого поганого не хочу сказати про цей ніс, навпаки, він був найшляхетнішої форми, і саме через нього спало на думку моєму другові привласнити собі щонайменше титул маркіза. Досить було глянути на цей ніс, щоб одразу сказати, що він належить до справжньої аристократії і походить із древнього, всесвітньовідомого роду, з яким, не боячись мезальянсу, поріднився колись сам господь бог. Потім рід цей, звичайно, трохи занепав, і з часів Карла Великого, щоб зар[illegible]ити на прожиття, мусив здебільшого спекулювати старими штанями та квитками гамбурзької лотереї, найменшою мірою, проте, не втрачаючи родового гонору і надії підпятися, отримати назад свої давні маєтності або принаймні достатнє емігрантське відшкодування, якщо його колишній законний суверен виконає свій реставраторський завіт, той завіт, яким він ось уже дві тисячі років водить його за ніс.

Чи не став цей рід такий носатий через те, що його так довго водила за ніс? А може, довжина цих носів є своєрідним мундиром, за яким бог-цар Єгова впізнає своїх давніх лейб-гвардійців, навіть коли вони

перебувають в дезертирах? Маркіз Гумпеліно був саме з таких дезертирів, але він усе ще носив свій мундир, і той мундир був дуже блискучий, всіяний рубіновими хрестиками та зірочками, орденом Червоного Орла в мініатюрі й іншими відзнаками.

— Погляньте,— сказала міледі,— це мій найулюбленіший ніс, я не знаю кращої квітки на землі.

— Цю квітку,— влесливо посміхнувся Гумпеліно,— я не можу покласти на ваші прекрасні перса, не поклавши на них і мов квітуче обличчя, а такий додаток, можливо, трохи заважав би вам у теперішню спеку. Але я дарую вам не менш коштовну квітку, дуже рідкісну тут...

На цьому слові маркіз розгорнув паперовий кульок, якого приніс з собою, і повагом, обережно видобув з нього пречудового тюльпана.

Міледі побачила квітку, як закричала на весь голос:

— Вбити! Вбити! Ви хочете мене вбити? Геть, геть з цим страхіттям! — При цьому вона так жестикулювала, наче її й справді хотіли вбити: затуляла очі руками, бігала, як шалена, по кімнаті, проклинала і ніс, і тюльпан Гумпеліно, натискала на дзвоник, тупала ногами, шмагнула пса хлистом, аж той голосно загавкав, а коли ввійшов Джон, скрикнула, як Кін в ролі короля Річарда:

Коня! Коня!
Все царство за коня! —

і наче вихор вилетіла з кімнати.

— Химерна жінка,— промовив Гумпеліно, скам'янівши від здивування, і все ще тримаючи в руці тюльпан, і в цій позі скидаючись на тих божків з лотосом у руках, яких можна бачити на староіндійських надгробках. Але я куди краще знав цю даму та її ідіосинкразію, мене вкрай звеселило це видовисько, я відчинив вікно і гукнув:

— Міледі, що я маю думати про вас? Де ж ваш розум, гречність, а особливо... де ваша любов?

У відповідь вона дико зареготала:

Коли я на коні, то я клянусь:
Люблю тебе без міри!

— Химерна жінка,— знову сказав Гумпеліно, коли ми вирушали в дорогу, щоб відвідати двох його приятельок, синьйору Летіцію і синьйору Франческу, з якими він хотів мене познайомити. Ці дами жили досить далеко на горі, і я був дуже вдячний моєму опасистому другові, для якого гірські стежки були важкуваті, коли він, задихаючись, зупинявся на кожному пагорбі відпочити і зітхав: «О Йсусе!»

Житла на Луккських водах побудовані або внизу, в селищі, оточеному високими горами, або на самих горах, поблизу від головного джерела, де мальовниче скупчення будинків поглядає на чарівну долину. Але деякі з них розкидано поодинці на гірських схилах, і до них треба продиратися крізь виноградники, кущі мирту та капріфолій, зарослі лаврів, олеандрів, герані та інших благородних квітів і рослин,— це дикий рай. Я ніколи не бачив чарівнішої долини, особливо коли дивитися вниз на село з тераси верхнього курорту, де стоять суворо-зелені кипариси. Звідти видно місток через річечку, яка зветься Ліма і ділить селище на дві частини з невеликими водоспадами на обох кутках, де вода спадає по скелях і здіймає такий шум, немов хоче розповісти найприємніші речі, але не може й слова вимовити через всюдисущу, незмовчну луну.

Та головний чар цієї долини полягає, звичайно, в тому, що вона не завелика і не замала, що глядачева душа не розпросторюється понад силу і більш-менш відчуває свою співмірність з чудовим краєвидом, що тут вершини самих гір, як і скрізь в Апеннінах, не нагромаджені у химерному готичному безладді, подібно до карикатур на гори, які ми, поряд з карикатурами на людей, подибуємо в германських землях,— їх благородно заокруглені, ясні зелені форми говорять про майже мистецьку культуру і мелодійно зливаються в цілковиту гармонію з блідо-блакитним небом.

— О Йсусе! — простогнав Гумпеліно, коли ми, втомлені і добре прогріті вранішнім сонцем, зіп'ялися, нарешті, на гору, до вищезгаданих кипарисів, і, глянувши вниз на село, побачили, як наша англійська

приятелька, мов романтичне видиво з казки, промайнула на коні через міст і так само швидко, як уві сні, зникла.

— О Йсусе, яка курйозна жінка! — кілька разів повторив маркіз.— В моєму невибагливому житті я ще не зустрічав таких жінок. Тільки в комедіях можна побачити щось подібне, і я гадаю, наприклад, що Гольцбехер добре зіграла б її роль. В неї є щось від русалки. А ви як вважаєте?

— Думаю, що ви маєте рацію, Гумпеліно. Коли я їхав з нею з Лондона до Роттердама, капітан корабля сказав, що вона схожа на троянду, посипану перцем. В подяку за таке пікантне порівняння вона висипала йому на голову цілу перечницю, коли він якось задрімав у каюті, і до нього вже не можна було й наблизитись, не чхнувши.

— Химерна жінка,— знову промовив Гумпеліно.— Ніжна, як білий шовк, і така ж міцна, а сидить на коні так добре, як я. Тільки б не заїздила свого здоров'я! Чи не помітили ви, часом, худого, довготелесого англійця, який на своїй худій шкапі ганяв за нею, немов скоротечні сухоти? Цей народ так любить їздити верхи, що всі гроші світу віддасть за коня. Білий кінь леді Максфілд коштує три сотні золотих, живісіньких луїдорів,— ах! — а луїдори у такій високій ціні і з дня на день дорожчають ще більше.

— Авжеж, луїдори підскочать ще так високо, що бідному вченому, нашому брату, і зовсім не доступитися до них.

— Ви й поняття не маєте, пане докторе, скільки грошей мушу я витрачати, а тим часом допомагає мені тільки один-однісінький слуга і, лише коли я буваю в Римі, то тримаю ще капелана для моєї домашньої каплиці. Та гляньте, ось і мій Гіацинт!

Маленька постать, що саме з'явилася з-за повороту пагорба, заслуговувала більше на ім'я вогняної лілеї. На ній теліпався широкий яскраво-червоний каптан, надміру щедро обшитий золотим позументом, що аж миготів на сонці, і з цієї червоної пишноти виглядала спітніла голівка, що кивала мені, наче доброму знайомому. І справді, коли я ближче придивився до цього блідого, стурбованого личка й до очей, що

заклопотано кліпали, я побачив чоловіка, якого можна було б зустріти скоріше на горі Сінай, ніж на Апеннінах, і це був ніхто інший, як пан Гірш, мешканець Гамбурга, чоловік, що не лише був завжди дуже чесним лотерейним маклером, але й розумівся на мозолях і дорогоцінностях і то в такій мірі, що не тільки тямив відрізнити їх одне від одного, а навіть умів дуже вправно вирізувати мозолі і вельми точно оцінювати коштовності.

— Тішу себе надією,— сказав він, наблизившись до мене,— що ви мене ще не забули, хоч я вже й не звуся Гіршем. Я тепер звусь Гіацинтом і служу камердинером у пана Гумпеля.

— Гіацинте! — скрикнув той, здивовано спалахнувши від такої нескромності свого слуги.

— Не хвилюйтеся, пане Гумпель, чи пане Гумпеліно, чи пане маркіз, чи ваша ексцеленціє, нам нема чого ніяковіти перед цим паном, він знав мене, кілька разів купував у мене лотерейні квитки, і можу навіть заприсягтися, що залишився винний мені ще сім марок і дев'ять шилінгів з часу останнього розиграшу. Справді, я дуже радий, пане докторе, що знову бачу вас. Ви також приїхали сюди порозважатися? Бо що ж тут ще можна робити в таку спеку, коли до того ж мусиш лазити з гори на гору? Я тут до вечора так стомлююсь, наче двадцять разів пробіг від Альтонської брами до Кам'яної, нічого не заробивши за цей час.

— О Йсусе! — вигукнув маркіз.— Мовчи вже, мовчи, бо я найму собі іншого слугу.

— А чого мовчати? — заперечив Гірш-Гіацинт.— Адже так приємно, коли можна поговорити гарною німецькою мовою з чоловіком, якого вже зустрічав колись у Гамбурзі, а як згадаю про Гамбург...

Тут, від згадки про маленьку вітчизноньку-мачуху, оченята в нього волого заблищали, і він, зітхнувши, сказав:

— Що то значить людина! Гуляєш собі перед Альтонською брамою на Гамбурзькій горі, оглядаєш гідні уваги речі — всіляких тобі левів, птахів, папуг, мавп, видатних осіб, крутишся на каруселі або електризуєшся і думаєш: яке б задоволення мав в іншому місці, так миль за двісті від Гамбурга, в країні, де

ростуть помаранчі й цитрини, в Італії! Що то значить людина! Коли вона перед Альтонською брамою, їй багнеться в Італію, а коли вона в Італії, то їй знову хочеться опинитися перед Альтонською брамою! Ах! Як би я хотів побачити зараз дзвіницю святого Михайла, а на ній годинника з великими золотими цифрами на циферблаті, з отими золотими цифрами, на які я так часто поглядав у післяобідню годину, коли вони так привітно блищали на сонці; я б їх, здається, цілував! Ах! Тепер я в Італії, де ростуть помаранчі й цитрини; та коли я бачу, як ростуть помаранчі й цитрини, то згадую Кам'яну вулицю в Гамбурзі, де вони лежать собі купами на візках; і ласуй досхочу, і не треба видиратися на ці небезпечні гори, і не треба терпіти такої спеки. Побий мене бог, пане маркіз, коли б я робив це не заради честі, не заради освіченості, я б ніколи не подався сюди за вами. Але мушу сказати, це велика честь бути коло вас і набувати від вас освіченості.

— Гіацинте! — гукнув Гумпеліно, трохи злагіднівши від цих лестощів.— Гіацинте, йди зараз до...

— Я вже знаю...

— Ти не знаєш, кажу тобі, Гіацинте...

— А я кажу вам, пане Гумпель, що знаю. Ваша ексцеленція хочуть послати мене тепер до леді Максфілд. Мені не треба нічого казати. Я знаю ваші думки, навіть і ті, яких ви ще не здумали і, можливо, й не здумаєте за все ваше життя. Такого слугу, як я, не так легко ви знайдете... А я роблю це заради честі й заради освіченості, бо таки справді, бути коло вас — значить здобути честь і освіченість.

При цих словах він висякався в дуже білу хусточку.

— Гіацинте,— сказав маркіз,— підеш тепер до леді Юлії Максфілд, до моєї Юлії, і занесеш цього тюльпана, тільки обережно, бо він коштує п'ять паолі, і скажеш їй...

— Я вже знаю...

— Ти нічого не знаєш. Скажи їй: тюльпан поміж квітками...

— Я вже знаю, ви хочете їй цією квіткою щось сказати. Я теж складав різні девізи, коли продавав лотерейні квитки...

— Я кажу тобі, Гіацинте, мені не потрібні твої девізи. Занеси ці квіти до леді Максфілд і скажи їй:

Тюльпан поміж квітками,
Як між сирами сир Страккіно,
Та більш, ніж сир і квіти,
Тебе шанує Гумпеліно!

— Як бог святий, це добре! — вигукнув Гіацинт.— Не підморгуйте мені, пане маркіз, що ви знаєте, те знаю і я, і що знаю я, те знаєте й ви. Пане докторе, на все добре! Про той боржок не буду вам нагадувати.

З цими словами він подався з пагорба вниз, раз у раз бурмочучи:

— Гумпеліно — Страккіно, Страккіно — Гумпеліно.

— Це віддана людина,— сказав маркіз,— інакше я б давно розпрощався з ним через його зневагу до етикету. З вами це б ще нічого. Ви мене розумієте. Як вам подобається його ліврея? На ній позументів на сорок талярів більше, ніж на лівреї Ротшільдових слуг. Я почуваю внутрішнє задоволення від того, як цей чоловік біля мене вдосконалюється. Час від часу я й сам даю йому уроки з освіченості. Часто я кажу йому: «Що таке гроші? Гроші круглі й котяться геть від тебе, а освіченість залишається». Так, пане докторе, коли я, нехай бог боронить, втрачу свої гроші, то все одно залишусь великим знавцем мистецтва, знавцем малярства, музики й поезії. Зав'яжіть мені очі і водіть по Флорентійській галереї і зупиняйте біля якої хочете картини, я вам назову художника, який намалював її, або принаймні школу, до якої цей художник належить. Музика? Заткніть мені вуха, а я почую, проте, кожну фальшиву ноту. Поезія? Я знаю всіх актрис Німеччини і всіх поетів напам'ять. А природа! Я проїхав двісті миль, їхав день і ніч, щоб побачити в Шотландії одну-єдину гору. Але Італія все перевершує. Як вам подобається оця місцевість? Яке творіння! Гляньте на ці дерева, на гори, на небо, а там унизу — на воду. Правда ж, як намальовано? Чи бачили ви в театрі щось красивіше? Стаєш, так би мовити, поетом. Вірші в голову лізуть, і сам не знаєш звідки:

Замовкло все в вечірньому серпанку,
Завмерла пісня в полі і в гаю,
І тільки в мурах на руїнах замку
Цвіркун цвірчить мелодію свою.

Ці піднесені слова маркіз продекламував, переповнений розчуленням, немов прояснілий, дивлячись вниз на усміхнену, в ранковому сяйві долину.

РОЗДІЛ IV

Як я колись, одного прекрасного весняного дня гуляв під берлінськими липами, попереду мене йшли дві жінки, що довго мовчали, поки, нарешті, одна млосно зітхнула:

— Ах, ці зелені дерева!

Тоді друга, молоде дівча, з наївним здивованням запитало:

— Мамцю, а що вам до зелених дерев?

Не можу не зауважити, що хоч обидві жінки й не були зодягнуті в шовк, проте ні в якому разі не належали до черні, бо взагалі в Берліні немає ніякої черні, хіба що в вищому світі. Що ж до того наївного питання, то воно не йде мені з пам'яті. Скрізь, де тільки я спіймаю кого на нещирому захопленні природою і на подібній зеленій брехні, я згадую оте питання, і мене охоплює веселий сміх. І під час маркізової декламації сміх цей зазвучав у мені, і маркіз, вгадавши на губах моїх іронію, невдоволено гукнув:

— Не заважайте мені! Ви не здатні відчувати чисту природність, ви розірвана людина, розірване серце, одне слово — Байрон.

Любий читачу, може, й ти належиш до тих побожних птахів, що підспівують цій пісні про Байронову надірваність, тій пісні, яку мені вже десять років на всілякі лади всюди насвистують і нащебечують, і котра, як ти щойно чув, знайшла відгук навіть під маркізовим черепом? Ах, дорогий читачу, якщо ти хочеш нарікати на цю розірваність, то нарікай краще на те, що весь світ розірвано посередині надвоє. А що серце поетове — центр світу, то й воно в теперішні часи мусить найжаліснішим чином розірватися. Хто похваляється, що серце його залишилося цілим,

той признається тільки в тому, що має далеке від світу, закапелкове серце. Крізь моє серце проходить велика світова розколина, і саме через те я знаю, що великі боги власкавились до мене, вирізнили мене серед багатьох інших і визнали гідним мученицького призначення поета.

Колись, у стародавні часи і в середні віки, світ був цілісний; незважаючи на зовнішню боротьбу, все-таки зберігалася світова єдність і були цілісні поети. Ми готові шанувати цих поетів і радіти з них. Але кожне наслідування їхньої цілісності є брехня, і брехня, яку наскрізь бачить кожне здорове око, і якій так чи інакше не уникнути глуму. Недавно з великими труднощами дістав я в Берліні вірші одного з таких цілісних поетів, який надто вже нарікав на мою байронічну розірваність, і його фальшива зелень, його ніжне відчуття природи наче обвіяли мене пахощами свіжого сіна і так вплинули на моє бідне, давно вже розірване серце, що воно мало не луснуло від сміху, і я мимохіть скрикнув: «Мій любий пане інтендантський раднику Вільгельме Ноймане, а що вам до зелених дерев?»

— Ви розірвана людина, так би мовити, Байрон,— знову сказав маркіз, все ще дивлячись у зворушенні вниз на долину і часом аж прицмокуючи смачно язиком у побожному захопленні.— Боже, боже, все як намальовано!

Бідний Байрон! Навіть і такої спокійної втіхи тобі не дозволено! Невже твоє серце було настільки зіпсоване, що ти міг тільки споглядати, ба навіть описувати природу, але не міг знайти в ній блаженства? Чи, може, має рацію Біші Шеллі, коли говорить, що ти підгледів природу в її цнотливій наготі і був за те розірваний її собаками, як Актеон?

Годі про це, перейдімо до приємнішої теми, а саме до помешкання синьйори Летіції та Франчески, маленького білого будиночка, який, здається, перебував ще в негліже: спереду в нього два великих круглих вікна, над якими висока виноградна лоза розвісила свої довгі пагони, що, наче розкішні зелені коси, спадають на очі хатини. З дверей уже звучать і лунають назустріч нам тремтливі трелі, дзвін гітари і сміх.

РОЗДІЛ V

Синьйора Летіція, п'ятдесятилітня юна троянда, лежала в ліжкові, наспівувала й правила теревені зі своїми двома залицяльниками, з яких один сидів на низенькому стільчику, а другий, вмостившись у великому кріслі, грав на гітарі. В сусідній кімнаті також час від часу лунали уривки якоїсь ніжної пісні або ще ніжнішого сміху. З якоюсь, до певної міри, дешевою іронією, що часом охоплювала маркіза, він відрекомендував мене синьйорі та обом добродіям, додавши при цьому, що я і є той самий Йоганн-Генріх Гейне, доктор права, що так вславився нині в німецькій юридичній літературі. Як на лихо, один з добродіїв був професор з Болоньї, і саме юрист, хоч його опукло випнуте черево скоріше давало можливість кваліфікувати його як об'єкт сферичної тригонометрії. До певної міри зніяковівши, я зауважив, що пишу не під своїм ім'ям, а під ім'ям Ярке, і сказав це зі скромності, вибравши перше, що спало мені на думку, з найжалюгідніших комашиних імен у нашій юридичній літературі. Болонець, правда, висловив жаль, що ще не чув цього славетного імені,— що й з тобою, любий читачу, може статися,— але він не має сумніву, що незабаром воно вславиться на весь світ. При цьому він знову розлігся в кріслі, взяв кілька акордів на гітарі і заспівав з «Аксура»:

О Брамо могутній,
О ти, наша славо!
Прийми невинний цей спів
Ласкаво, ласкаво!

Як милий, привабливий спів соловейка, подібна мелодія лунала і в прилеглій кімнаті. А сама синьйора Летіція між тим виводила найтоншим дискантом:

Для тебе одного горять мої очі,
Для тебе одного кипить моя кров.
Мрію про тебе і вдень й опівночі,
Тобі моє серце й любов!

І тут же звернулась найпрозаїчнішим, засмальцьованим голосом:

— Бартоло, подай-но мені плювальницю!

Вмить підвівся з низенького стільчика Бартоло і на своїх тонких, наче дерев'яних, ногах шанобливо підніс їй не зовсім чисту плювальницю з блакитної порцеляни

Другий залицяльник, як мені шепнув по-німецьки Гумпеліно, був дуже знаменитий поет, пісні якого, хоч і написані вже двадцять років тому, ще й досі лунають по всій Італії і п'янять старого й малого солодким любовним жаром, що палає в них, тоді як сам він тепер бідний, постарілий чоловік з безбарвними очима на зів'ялому обличчі, з ріденьким сивим волоссячком на тремтячій голові і з холодною порожнечею в убогому серці Такий бідолашний старий поет в своїй лисій здеревілості скидається на виноградну лозу, яку ми часом бачимо зимою в холодних горах,— суха й безлиста, вона тремтить на вітрі, заметена снігом, тим часом як солодкий сік, вичавлений колись із неї, зогріває у найдальших країнах світу серця гульвіс і п'янить їх во славу їй. Хто знає, може, друкарський верстат, цей прес, що вичавлює думки, вичавить колись і мене, і тільки у видавничій пивничці Гофмана й Кампе можна буде знайти старий, виціджений з мене дух, а сам я, можливо, сидітиму такий же худий і стражденний, як старий Бартоло, на стільчику коло ліжка старої коханки і подаватиму на її вимогу плювальницю.

Синьйора Летіція попрохала пробачення в мене, що лежить у постелі, та ще й на животі, бо чиряк нижче пояса, який вискочив від того, що вона їла надто багато фіг, заважає їй лежати так, як личить кожній жінці, себто на спині. Вона й справді лежала приблизно як сфінкс: голову у високій зачісці вона підперла обома руками, між якими, мов Червоне море, хвилювалися її груди.

— Ви німець? — запитала вона мене.

— Я надто чесний, щоб заперечити це, синьйоро! — відповіла моя нікчемність.

— Ах, чесності у німців досить! — зітхнула вона.— Та чи нам легше від того, що ті люди, які нас грабують, чесні! Вони знищать Італію дотла. Мої кращі друзі сидять по тюрмах в Мілані. Тільки рабство...

— Ні, ні,— скрикнув маркіз,— не нарікайте на нім-

ців. Відколи ми прийшли в Італію, ми переможені переможці, звитяжені звитяжці, бо бачити вас, синьйоро, бачити вас і впасти вам до ніг — це повна тотожність.— І, розстеляючи свого жовтого шовкового носовичка і стаючи на коліна, він додав: — Ось тут я навколішках схиляюся перед вами і присягаю вам на вірність від імені усієї Німеччини.

— Христофоро ді Гумпеліно! — знеможено зітхнула глибоко зворушена і перечулена синьйора,— встаньте й обніміть мене!

Але для того щоб милий пастушок не зіпсував фризури й гриму своєї коханої, вона поцілувала його не в палаючі губи, а в гаряче чоло, так що обличчям він пірнув досить низько, а стерно його, ніс, почав блукати у Червоному морі.

— Синьйоре Бартоло,— вигукнув я,— дозвольте й мені скористатися плювальницею!

Синьйор Бартоло сумно посміхнувся, але не сказав жодного слова, хоча його, поряд з Меццофанті, вважають у Болоньї одним з найкращих викладачів мов. Ми неохоче розмовляємо, коли мова — наш фах. Він служив синьйорі як німий рицар і лише зрідка мусив декламувати вірші, які двадцять п'ять років тому кинув їй на сцену, коли вона в Болоньї вперше виступала в ролі Аріадни. Він і сам, можливо, в ті часи був пишно-кучерявий і палкий, можливо, навіть схожий на самого бога Діоніса, і його Летіція-Аріадна, мабуть, кинулась йому, як вакханка, в палкі обійми: «Евое, Вакх!» Він склав тоді ще багато любовних віршів, котрі, як уже згадано, збереглися в італійській літературі, тоді як сам поет і його коханка вже давно пішли на макулатуру.

Двадцять п'ять років зберігав він свою вірність, і, гадаю, вже й до свого блаженного кінця сидітиме на стільчику, і, коли накажуть, читатиме свої вірші або подаватиме плювальницю. Професор юриспруденції майже стільки ж років знемагає в любовних кайданах синьйори Летіції, так само ревно залицяється до неї, як і на початку століття, він і тепер змушений немилосердно нехтувати своїми лекціями в університеті, коли вона зажадає, щоб він супроводив її на якусь прогулянку, і ще й досі зносить тягар усіх сервітутів справжнього «патіто».

Витривала вірність обох залицяльників дій давно зруйнованій красі, можливо, стала звичкою, а можливо, пієтетом до колишніх почуттів,— можливо, навіть, що це саме почуття, яке стало зовсім незалежним від теперішнього стану свого давнього кумира і дивиться на нього лише очима спогадів. Отак ми бачимо часто в католицьких містах на розі вулиць старих людей, які стоять навколішках перед статуєю Мадонни, настільки обшарпаною і вивітреною часом та негодою, що від неї зберігся тільки натяк на риси обличчя, а то, може, й нічого там не видко, крім ніші, де стояло зображення, та лампадки, що ледве блимає в ній; однак старі люди, які так побожно моляться перед нею навколішках з чотками в тремтячих руках, вже з давніх юнацьких років ставали там на коліна, і звичка постійно жене їх в ту саму годину, на те саме місце вони не помічають згасання улюбленого святого образу, та й, зрештою, старість так послаблює зір, так засліплює, що нам зовсім байдуже, чи ще видно предмет нашого обожнювання, чи вже ні. Ті, що сліпо вірують, в кожному разі щасливіші від зрячих, які вмить помічають найменшу зморшку на обличчі своїх мадонн. Немає нічого страшнішого, ніж таке помічання! Колись я, правда, думав, що найстрашніше від усього — це зрадливість жінок, і, щоб висловитись якнайстрашніше, я називав їх зміями. Та, на жаль, тепер я знаю, що найстрашніше те, що вони не зовсім змії, бо змія щороку скидає стару шкіру і відмолоджується в новій.

Чи хто з цих двох античних селадонів почував ревнощі, коли маркіз чи, власне, його ніс у вищезгаданий спосіб плавав у блаженстві, я не міг примітити. Бартоло в непорушному спокої сидів на своєму стільчику, схрестивши свої сухі ніжки, і бавився з синьйориним кімнатним песиком, славненькою тваринкою болонської породи, які у нас також відомі під назвою болонок. Професор усе наспівував, хоч йому часом таки добре заважали хихикання та ніжні пародійно-радісні звуки з прилеглої кімнати; іноді він сам обривав свої співи-трелі, щоб докучати мені запитаннями юридичного характеру. Коли ми в наших думках не сходились, він брав квапливі акорди і бренькав аргументами. А я весь час підсилював свої

думки авторитетом свого вчителя, великого Гуго, що дуже вславився в Болоньї під ім'ям Угона, а також Уголіно.

— Велика людина! — вигукнув професор і, бренькнувши по струнах, заспівав:

Ніжний голос його й спів
Досі в серці ще бринить,
Муки ж ті, що ти стерпів,—
Лиш одна солодка мить.

Також і Тібо, якого італійці звуть Тібальдо, дуже шанують в Болоньї; але там знають цих мужів не так з їхніх творів, як з їхніх основних поглядів і розходжень. Ганса і Савіньї, як я переконався, вони також знають лише на ім'я. Останнього професор вважав навіть за освічену жінку.

— Ось воно що! — сказав він, коли я вивів його з омилу, який легко можна було йому пробачити,— і справді, не жінка. То мені, значить, неправильно сказали. Мені навіть говорили, що синьйор Ганс якось на балу запросив цю жінку до танцю, дістав відмову і звідти ніби й виникла їхня літературна ворожнеча.

— І справді, вам неправильно сказали, бо синьйор Ганс зовсім не танцює, насамперед з гуманних міркувань,— щоб не викликати землетрусу. Оте запрошення до танцю — скоріше всього — погано витлумачена алегорія. Історична і філософська школа виведені тут як танцюристи, і в такому ж саме смислі треба, мабуть, зрозуміти кадриль у складі Угоне, Тібальдо, Ганса й Савіньї. І, можливо, в такому ж розумінні говорять про синьйора Угоне, що він, хоч і diable boiteux * в юриспруденції, проте виробляє такі вишукані па, як сама Лем'єр, а синьйор Ганс в останній час спромігся на такі великі стрибки, які й утворили з нього Ого філософської школи.

— Отже, синьйор Ганс,— виправив себе професор,— танцює тільки алегорично, так би мовити, метафорично.— Але раптом, замість того щоб говорити далі, він знову взяв акорд на гітарі і під божевільний бренькіт струн заспівав як навіжений:

---

* Кульгавий біс *(франц.)*.

Його ім'я дороге —
Це свята для серця втіха.
Коли стогнуть моря хвилі,
Коли небо вкриють хмари,—
Кличуть всі лише Тарара,
Ніби світ схилитись хоче
Перед іменем героя.

Про пана Гешена професор навіть і не знав, що він існує. Але це має свою природну причину, бо слава великого Гешена ще не досягла до Болоньї, а дійшла тільки до Поджо,— за чотири німецьких милі звідсіль, де вона ще затримається на деякий час для власної втіхи. Геттінген значно менше відомий у Болоньї, ніж цього слід було б чекати, хоча б з розрахунку на вдячність, адже його звикли називати німецькою Болоньєю. Чи влучна ця назва, я не хочу досліджувати, та в кожному разі обидва університети відрізняються через дуже просту обставину: в Болоньї найменші собаки і найбільші вчені, в Геттінгені навпаки — найменші вчені і найбільші собаки.

РОЗДІЛ VI

Коли маркіз Христофоро ді Гумпеліно витяг свого носа з Чермного моря, як колись цар фараон, обличчя його блищало від спітнілого самовдоволення. Глибоко зворушений, він пообіцяв синьйорі, що, як тільки вона зможе сидіти, він одвезе її у своїй власній кареті в Болонью. Умовились, що спочатку виїде професор, а потім Бартоло з маркізом у маркізовій кареті, де йому буде дуже зручно сидіти на козлах з собачкою на руках, і що, нарешті, через два тижні можна буде потрапити у Флоренцію, куди тим часом повернеться й синьйора Франческа, яка поїхала з міледі в Пізу. Підраховуючи на пальцях, скільки це коштуватиме, маркіз наспівував нишком «di tanti palpiti!»* Синьйора на весь голос виводила трелі, а професор рвав струни гітари і виспівував при цьому такі палкі слова, що в нього з лоба котилися краплі поту, а з очей лилися сльози і з'єднувалися на його червоному обличчі в єдиний потік Під час цих дзеньків і брень-

* «Скільки хвилювання!» *(Італ.)*

ків двері з сусідньої кімнати раптом одчинилися навстіж, і звідтіль вистрибнула істота.

Вас, о музи старого й нового світу, і вас, ще навіть і не відкриті музи, яких шануватимуть тільки пізніші покоління і яких я вже давно відчув у лісах і на морі, вас благаю, дайте мені фарби, якими б я міг змалювати істоту, котра, після доброчинності, є найчудовішою в цьому світі. Доброчинність, само собою зрозуміло, посідає перше місце серед усіх пишнот, творець світу приоздобив її такими привабами, що, здається, уже не в стані був створити щось пишніше, але він ще раз зібрався з силами і в добрий час створив синьйору Франческу, прекрасну танцівницю, свій найбільший шедевр після створення доброчинності, причому і в найменшій мірі не повторився, як це буває з земними майстрами, у котрих пізніші утвори виявляють тільки запозичення приваб у раніших; ні, синьйора Франческа цілком оригінальне творіння, вона нітрохи не схожа на доброчинність, і є знавці, які вважають її такою ж прекрасною, а за створеною раніше доброчинністю визнають лише право первородства. Та хіба це така вже велика вада, коли танцівниця на якихось шість тисяч років молодша?

Ах, я бачу її знову, як вона з розчинених навстіж дверей вискочила на середину кімнати, ту ж мить обернулася на одній нозі безліч разів, потім на всю довжину простяглась на софі, затулила обома руками очі і задихаючись скрикнула: «Ах, я так утомилася спати!» Тут підійшов маркіз і почав довгу промову в своїй докладній, іронічно-шанобливій манері, що становила такий загадковий контраст із його уривчастою стислістю в ділових розмовах і пласкою просторікуватістю в хвилини сентиментального збудження. А проте ця манера не була неприродною, вона, можливо, утворилася в нього цілком природно, завдяки тому, що йому бракувало сміливості одверто стверджувати свою зверхність, на котру, як він думав, давали йому право його розум та гроші і яку він у розмові слабодухо маскував словами надміру перебільшеної покірливості. В його широкій посмішці в таких випадках було щось неприємно втішне, і невідомо було, слід його за це бити чи хвалити. В такому дусі він і виголосив свою ранкову промову перед синьйо-

рою Франческою, яка, ще напівсонна, ледве його слухала; і коли на закінчення він попрохав у неї дозволу поцілувати її ноги або принаймні хоч ліву ніжку, і на цей випадок надзвичайно дбайливо розстелив уже на підлозі свою жовту шовкову хусточку, і став на коліна, вона байдуже простягла йому свою ліву ногу, взуту в премилий червоний черевичок, в протилежність правій, взутій у блакитний черевичок,— втішне кокетування, завдяки якому ще помітнішою мала бути чарівна форма її ніг. Шанобливо поцілувавши цю маленьку ногу, маркіз підвівся, охнувши: «О Ісусе!» — і попрохав дозволу відрекомендувати їй мене, свого друга, що вона, також позіхаючи, і дозволила йому; рекомендуючи мене, він щедро вихваляв мої достоїнства і запевнив словом дворянина, що я прекрасно оспівав нещасливе кохання.

Я також попросив цю даму дозволити й мені поцілувати її ліву ногу, і в ту мить, коли я сподобився цієї честі, вона раптом наче прокинулася від сну, усміхаючись нахилилась до мене, подивилася великими здивованими очима, весело стрибнула аж на середину кімнати і знову безліч разів обернулась на одній нозі. Я здивовано відчув, як і моє серце обертається разом з нею мало не до памороків. Але тут професор весело вдарив по струнах гітари і заспівав:

Співачка мене покохала,
За мужа для себе обрала
І потягла до шлюбу, люди,
Ой горе мені, бідному, буде.

Та корсари мене врятували:
Я продав їм її, щоб ви знали,
Одчепився від неї вчасно.
Браво, Біскрома, прекрасно!

Синьйора Франческа ще раз пильно оглянула мене з ніг до голови і потім з задоволеним виглядом подякувала маркізові, наче я був подарунком, якого він їй люб'язно презентував. Вона не бажала б нічого кращого, хіба що волосся моє здавалося їй занадто світло-каштановим, а їй би хотілося, щоб воно було трохи темніше, як у абата Чекко, та й мої очі видалися їй малуватими і швидше зеленими, ніж голубими. Треба

було б і мені, любий читачу, у відплату за це змалювати синьйору Франческу критично; та, далебі, в цьому милому, майже легковажно сформованому втіленні граціозності я не міг знайти жодної вади. Обличчя її було також божественно домірне, наче в грецької статуї, лоб і ніс складали одну пряму, стрімку лінію, що утворювала ніжний прямий кут з нижньою лінією носа, дивовижно короткою; такою ж короткою була і відстань від носа до рота, обидва куточки губів підіймалися трохи вгору в мрійній усмішці; під ними закруглялося любе, гарне підборіддя, а шия — ах! Скромний читачу, я зайшов надто далеко. А крім того, в цьому вступному описі я не маю ніякого права говорити про дві мовчазних квітки, що засяяли чистим сяйвом поезії, коли синьйора розстебнула на шиї срібні гудзики своєї чорної шовкової сукні. Любий читачу! Краще піднімімося до опису обличчя, про яке я можу ще сказати, що воно було прозоре, блідожовте, як бурштин, і через чорне волосся, яке блискучими рівними овалами прикривало скроні, набувало дитячої округлості, і було мов чарівними огнями освітлене гарними бистрими очима.

Ти бачиш, любий читачу, що я охоче подав би тобі грунтовну топографію мого щастя і, як інші мандрівники до своїх праць прикладають особливі карти історично важливих або вартих уваги місцевостей, навіть звелів би на міді вигравірувати саму Франческу. Та, на жаль, що допоможе мертва копія зовнішніх форм, коли їх божественна приваба полягає у живому русі? Навіть найкращі художники не спроможні змалювати цієї приваби, бо малярство — тільки пласка брехня. Швидше спромігся б на це скульптор; в мінливому освітленні ми можемо до певної міри уявити собі форми статуй у русі, бо смолоскип, який освітлює їх тільки зовні, здатний, здається, оживити і їх глибину. Та, любий читачу, є одна статуя, яка могла б тобі дати мармурову уяву про розкішність Франчески — це Венера великого Канови, яку ти можеш знайти в одному з останніх залів палацу Пітті у Флоренції. Я часто згадую тепер цю статую, мені мріється часом, що вона лежить у мене в обіймах, помалу оживає і, кінець кінцем, щось шепоче мені голосом Франчески. Звук цього голосу робить кожне її

слово безмежно милим і значущим, і коли б я спробував передати тобі її слова, вони перетворилися б на сухий гербарій з квіток, які високо ціняться тільки через свій запах. Часто під час розмови вона підстрибувала вгору й танцювала, бо, можливо, танець і був її справжньою мовою. І моє серце завжди танцювало разом з нею, виконувало найважчі па і виявляло при цьому стільки танцювального таланту, скільки я не міг від нього й чекати. Саме в такий спосіб розповідала Франческа історію абата Чекко, молодого хлопця, що закохався в неї, коли вона ще плела солом'яні брилі в долині Арно, і запевняла, що я маю щастя бути схожим на нього. Вона супроводжувала свої слова найніжнішими пантомімами, часом притискала кінчики пальців до серця, ніби черпала жменями звідти найніжніші почуття, нарешті, кидалася ниць грудьми на софу, ховала обличчя в подушку, простягала ноги вгору і грала ними як дерев'яними маріонетками. Блакитна нога мала вдавати абата Чекко, а червона бідолашну Франческу, і, пародіюючи власну історію, вона показувала, як розлучаються бідні закохані ноги, і це була зворушливо безглузда вистава,— як ті ноги цілувались носками і говорили найніжніші речі, і при цьому плакала навіжена дівчина хитливими слізьми, які часом, проте, виривалися з душі глибше, ніж того вимагала роль. Пройнята комічним, болісним завзяттям, вона примушувала абата Чекко говорити довгу промову, в якій він з педантичною метафоричністю вславляв красу бідолашної Франчески, і спосіб, в який вона, як бідна Франческа, відповідала йому, і її власний голос, яким вона копіювала свою колишню сентиментальність, мали в собі щось ляльково-печальне, що дивно мене хвилювало. Адьє, Чекко! Адьє, Франческо!— це було постійним рефреном, закохані ніжки не хотіли розлучатися,— і я, нарешті, зрадів, коли невблаганна доля розлучила їх, бо солодке передчуття нашіптувало мені, що для мене було б нещастям, коли б ті двійко закоханих так і залишились укупі.

Професор аплодував жартівливими акордами гітари, синьйора почала свої трелі, песик гавкав, маркіз і я плескали в долоні як навіжені, а синьйора Франческа встала і вдячно вклонилася.

— Це й справді чудова комедія,— звернулась вона до мене,— але вже минуло багато часу, відколи її вперше поставлено, та й самій мені вже стільки літ... А вгадайте, скільки мені літ?

Але вона зовсім не чекала на мою відповідь, сама швидко відповіла. «Вісімнадцять!» — і крутнулась на одній нозі, мабуть, з вісімнадцять разів.

— А скільки вам років, dottore *?

— Я, синьйоро, народився саме вночі під новий тисяча вісімсотий рік.

— Я вже вам казав,— докинув маркіз,— що це один із перших людей нашого століття.

— А скільки років ви дасте мені? — раптом гукнула синьйора Летіція і, незважаючи на свій Євин костюм, який досі ховався під ковдрою, підвелася з такою запальністю, що показала не тільки Червоне море, але й всю Аравію, Сірію, Месопотамію.

Злякано сахнувшись від такого страхітного видовиська, я пробурмотів щось невиразне про те, як важко мені розв'язати таке питання, адже я бачив синьйору тільки до половини; та через те що вона продовжувала наполягати, я мусив одкрити їй правду, а саме, що не знаю співвідношення між італійськими й німецькими роками.

— А хіба різниця велика? — запитала синьйора Летіція.

— Авжеж,— відповів я,— бо від спеки тіла розширюються, значить, і роки у спекотливій Італії довші, ніж у холодній Німеччині.

Маркіз більш вдало вивів мене з важкого становища, галантно ствердивши, що її краса лише тепер дійшла найпишнішої зрілості.

— І подібно до того,— додав він,— як помаранча, що стигліша — то жовтіша, так і ваша краса з кожним роком стає ще зрілішою.

Дама була, здавалось, задоволена з такого порівняння і в свою чергу призналась, що вона й справді почуває себе дозрілішою, ніж раніше, особливо, як порівняти з тими часами, коли вона була ще тоненьким дівчиськом і вперше виступала в Болоньї, і що їй і досі важко зрозуміти, як вона з такою фігурою

* Доктор *(італ.)*.

могла зчинити такий фурор. Далі вона розповіла про свій дебют у ролі Аріадни, до чого, як я потім довідався, вона вдавалась дуже часто, в зв'язку з чим синьйор Бартоло повинен був продекламувати вірша, якого він тоді кинув їй на сцену. Це був гарний вірш, повний зворушливого жалю з приводу Тезеєвого віроломства, повний сліпого захоплення Вакхом і красномовного вславляння Аріадни. «Bella cosa!» * — вигукувала синьйора Летіція після кожної строфи, і я також хвалив образи, будову вірша і всю обробку цього міфа.

— Так, міф дуже гарний,— сказав професор,— і в основу його, безперечно, покладено історичну правду, бо деякі автори обгрунтовано розповідають нам, що Оней, один з вакхових жреців, одружився з скорботною Аріадною, коли він її, покинуту, спіткав на острові Наксос, і, як це часто трапляється в легендах, тут жерця богів перетворено було на самого бога.

Я не міг погодитися з цією думкою, бо в міфології більше схиляюсь до історичного тлумачення, а тому й заперечив:

— У всій історії про Аріадну, про те, як вона, залишена Тезеєм на тому Наксосі, кинулася в обійми Вакхові, я бачу ніщо інше, як алегорію, себто що вона вдарилась у пиятику,— це гіпотеза, яку поділяють зо мною багато моїх вчених-земляків. Вам, пане маркіз, мабуть, відомо, що небіжчик банкір Бетман зумів так освітити свою Аріадну в дусі цієї легенди, що в неї ніс здавався червоним.

— Так, так, Бетман у Франкфурті був великою людиною! — вигукнув маркіз, та в цю мить йому спало, мабуть, на думку щось важливе, і він, зітхнувши, пробурмотів: — Боже, боже, я й забув написати Ротшільдові у Франкфурт! — І з серйозним, діловим обличчям, з якого вмить зникла пародійна глузливість, він одразу ж, без довгих церемоній попрощався і пішов, пообіцявши вернутися надвечір.

Коли він пішов, і я вже збирався, як це водиться в світі, висловити свою думку про людину, завдяки доброті якої нав'язав таке приємне знайомство, то на свій подив помітив, що всі тут не можуть нахвалитися

---

* Прекрасна річ *(італ.)*.

ним, а особливо у найперебільшеніших виразах підносять його пристрасть до прекрасного, його благородне й витончене поводження та безкорисливість. Синьйора Франческа також підспівувала в цьому хорі, проте призналась, що її трохи лякає його ніс, який завжди нагадує їй Пізанську вежу.

Прощаючись, я знову попрохав ласкавого дозволу поцілувати її ліву ногу, і вона з серйозною усмішкою зняла червоного черевичка, а також і панчішку і, коли я став на коліна, простягла мені білу, квітучолілейну ногу, до якої я припав губами з більшою побожністю, ніж зробив би це з ногою папи. Само собою зрозуміло, що я взяв на себе й роль камеристки і допоміг їй натягнути панчішку й черевика.

— Я задоволена вами,— сказала синьйора Франческа, коли справу було закінчено, причому я не дуже поспішав, хоч і працював усіма десятьма пальцями,— я задоволена вами, ви повинні частіше натягувати мені панчохи. Сьогодні ви поцілували ліву ногу, завтра до ваших послуг буде права. Післязавтра ви вже зможете поцілувати мені ліву руку, а ще через день також і праву. А будете поводитись пристойно, то згодом я підставлю вам губи і т. д. От бачите, я охоче даю вам щедрі аванси, а оскільки ви ще молодий, то зможете далеко піти в світі.

І я таки далеко пішов у цьому світі. Нехай свідками цього будуть тосканські ночі, і ти, світло-блакитне небо з великими срібними зорями, і ви, дикі лаврові кущі й таємничі мирти, і ви, апеннінські німфи, що в шлюбному танці кружляли навколо нас і в мріях линули в кращі часи богів, коли ще не існувало готичної брехні, яка дозволяє лише сліпі, потаємні насолоди, а кожне вільне почуття прикриває своїм лицемірним фіговим листком.

Нам не потрібні були окремі фігові листки, бо ціле фігове дерево широко розпростертими вітами шуміло над головами щасливців.

РОЗДІЛ VII

Що таке шмагання — це вже відомо, але що таке кохання — цього ще ніхто не відкрив. Деякі натурфілософи стверджують, що це свого роду електрика.

Цілком можливо, бо в мить, коли закохуєшся, почуваєш, що тебе раптом наче вдарив у серце електричний промінь з очей коханої. Ах, ця блискавка найзгубніша, і того, хто винайде проти неї громовідвід, я готовий поставити вище, ніж Франкліна Коли б же були маленькі громовідводи, які можна було б носити на серці, і коли б вони мали вістря, що могло б відхиляти жахливе полум'я кудись в інший бік. Але боюсь, що в маленького Амура не так легко відібрати стріли, як блискавки в Юпітера або скіпетри в тиранів. Крім того, не кожне кохання виникає блискавично; часом воно скрадається, як змій попід трояндами, і вистежує першу щілинку в серці, щоб прослизнути в неї; іноді це тільки одне слово, погляд, розмова про щось зовсім незначне, що западає в наше серце мов світле зернятко, лежить там цілу зиму, поки не прийде весна і маленьке зернятко не вибухне полум'яною квіткою, запах якої запаморочує голову. Те саме сонце, що в Нільській долині виводить з яєць крокодилів, може одночасно десь у Потсдамі, на Гавелі, довести до повної стиглості любовний посів у юному серці — от тоді й ллються сльози і в Єгипті, і в Потсдамі. Та сльози — це ще далеко не пояснення. Що таке кохання? Чи хто з'ясував його суть? Чи хто відгадав цю загадку? Можливо, така відгадка принесла б гірші муки, ніж сама загадка, і серце злякалося б, скам'яніло б від неї, як від погляду Медузи. Змії клубочаться навколо жахливого слова, що має розв'язати цю загадку. О, я ніколи не хотів би знати цього слова, пекучий біль у моєму серці кращий для мене, аніж холодне задубіння. О, не вимовляйте його ви, тіні померлих, що блукаєте по трояндових садах цього світу, не знаючи болю, як каміння, але й не почуваючи нічого, як каміння, і блідими устами всміхаєтеся, спостерігаючи дурних юнаків, що вихваляють запах троянд і нарікають на колючки.

Але якщо я тобі, любий читачу, не можу сказати, що, власне, є кохання, то я можу тобі докладно розповісти, як поводиться і що почуває той, хто закохався в Апеннінах. Він поводиться як дурень, вистрибує по горбах та скелях і думає, що світ увесь танцює разом з ним А на душі в нього так, ніби світ тільки сьогодні створено і він перша людина на землі.

«Ах, яке прекрасне все це!» — ахкав я, покинувши мешкання Франчески. Який прекрасний і коштовний цей новий світ! Мені здавалося, що я повинен дати імена усім тваринам і рослинам, і я називав усе згідно його внутрішньої природи та мого власного почуття, що так чудесно зливалося з зовнішнім світом. Мої груди були джерелом одкровення, і я розумів усі форми й образи — запах рослин, спів птахів, посвист вітру і шум водоспаду. Іноді я чув також божественний голос: «Адаме, де ти?» — «Я тут, Франческо! — відгукувався я тоді,— я молюся тобі, бо напевне знаю, ти сотворила сонце, місяць, зорі і землю з усіма її тварями!» Тут щось захихотіло в миртових кущах, і я потай зітхнув сам до себе: «О солодке божевілля, не покидай мене!»

Пізніше, коли смеркло, почалось справжнє божевільне блаженство кохання. Дерева на горах танцювали разом з важкими вершинами, які призахідне сонце залило таким червоним світлом, що, здавалось, вони сп'яніли від власних виногрон. Струмок унизу рвучко й боязко виривався вперед і шумів, наче боявся, що розколисані від захвату гори зрушаться вниз. Зірниці в цей час миготіли так любо, наче світлі поцілунки

«Так,— вигукнув я,— небо, сміючись, цілує укохану землю... О Франческо, моє прекрасне небо, дозволь мені бути твоєю землею! Я весь земний і прагну тебе, моє небо!» Так я гукав і простягав у благанні руки, наштовхувався головою на дерева і, замість того щоб лаяти, обнімав їх, і душа моя шаленіла від любовного сп'яніння, аж поки я раптом не побачив яскраво-червону постать, яка владно вирвала мене з царства моїх мрій і вернула в світ найсуворішої дійсності.

РОЗДІЛ VIII

На зеленому пагоркові, під розлогим лавровим кущем сидів Гіацинт, маркізів слуга, а біля нього Аполлон, його пес. Аполлон скоріше стояв, поклавши передні лапи на вогнепно-червоні коліна маленького чоловічка, і зацікавлено дивився, як Гіацинт, з

грифельною дощечкою в руках, часом щось записував і, похитуючи головою, скрушно посміхався, глибоко зітхав, а потім з насолодою сякався.

— Отуди до ката! — гукнув я до нього.— Гірш-Гіацинте! Ти пишеш вірші? Ну що ж, ознаки сприятливі: Аполлон біля тебе, а лаври висять уже над тобою.

Але цим я скривдив бідолаху. Він лагідно відповів:

— Вірші? Ні, хоч я й люблю вірші, але їх не пишу. А що пишу? Зараз мені просто нічого робити і, щоб розважитись, я складаю список тих друзів, що колись купували в мене лотерейні квитки. Дехто з них навіть ще й досі трохи мені винен. Тільки не подумайте, пане докторе, що я хочу вам нагадати. Можна почекати, ви людина надійна. Коли б ви тоді заграли на номер 1365, а не 1364, то мали б тепер сто тисяч марок, і вам не треба було б тут вештатись, ви могли б спокійно сидіти в Гамбурзі і на своїй софі слухати казки про те, як воно там в Італії. Щоб я так жив! Я приїхав сюди тільки заради пана Гумпеля. Ах, яку спеку доводиться терпіти, яку втому, які небезпеки, а тільки трапиться можливість трохи пошаленіти або попустувати, як пан Гумпель вже тут, і я мушу бути з ним. Я давно б уже пішов від нього, коли б він міг обійтись без мене. Бо хто ж потім розповідатиме дома, скільки честі, скільки освіченості він надбав на чужині? А якщо сказати правду, я й сам починаю надавати великого значення освіченості. В Гамбурзі, хвалити бога, вона мені не потрібна; та хіба ж знаєш? Колись можна потрапити і в якесь інше місце. Світ тепер зовсім інший. І це правда, трохи освіченості прикрашує людину. А як тебе за неї поважають! Леді Максфілд, наприклад, як вона приймала мене сьогодні вранці, як вшанувала! Так, наче я їй рівня! І дала мені на чай цілого франческоні, хоч сама квітка коштувала тільки п'ять паолі. А крім того, це ж насолода — потримати в руках білу маленьку ніжку прекрасної дами.

Я був немало вражений останніми його словами й одразу подумав: чи це не шпилька? Але як міг цей пройда знати про моє щастя, що випало мені тільки сьогодні, саме в той час, коли він був на протилеж-

ному боці гори? Може, й там відбувалась подібна сцена, й іронія великого світового драматурга в небесах виявилась у тому, що він, на втіху небесному воїнству, влаштував тисячу однакових сцен, які одночасно пародіюють одна одну? А тим часом мої підозри були безпідставні, бо по довгих, неодноразових запитаннях і після того, як я пообіцяв не казати нічого маркізові, бідолаха признався, що леді Максфілд ще лежала в постелі, коли він підніс їй тюльпан; в ту мить, як він вже хотів виголосити своє гарне привітання, з-під ковдри висунулась її гола нога, і тут він, помітивши на ній мозоль, одразу ж попрохав дозволу вирізати його, що йому й було дозволено, а потім він дістав Франческину винагороду за роботу і за принесену квітку.

— Та все це я роблю тільки заради самої честі,— додав Гіацинт,— я так сказав навіть самому баронові Ротшільду, коли мав честь вирізати йому мозолі. Це відбувалося в його кабінеті; він сидів у своєму зеленому кріслі, як на троні, розмовляв, мов король, навколо нього стояли його маклери, а він віддавав накази й посилав естафети всім королям; вирізуючи йому в цей час мозолі, я думав собі в душі: «Ось ти зараз держиш у своїх руках ногу людини, яка сама держить у своїх руках увесь світ, ти тепер також важлива персона; якщо різнеш йому трохи нижче, по живому, то він розсердиться і ще лютіше вріже там, вище — найбільших королів». Це була найщасливіша мить у моєму житті!

— Я можу собі уявити це прекрасне почуття, пане Гіацинте. А кого ж саме з ротшільдівської династії ви ампутували? Часом не того великодушного британця з Ломбард-стріту, який заснував ломбард для імператорів і королів?

— Розуміється, пане докторе, я маю на увазі великого Ротшільда, великого Натана Ротшільда, Натана Мудрого, якому бразільський імператор дав у заставу свою діамантову корону. Але я мав честь у Франкфурті познайомитись також з бароном Соломоном Ротшільдом, і, хоч не мав щастя увійти в інтимні стосунки з його ногами, проте він цінував мене. Коли пан маркіз сказав йому, що я був раніше лотерейним маклером, барон вельми дотепно зауважив: «Я й сам

не далекий від цього, я ж головний маклер ротшільдівської лотереї, і мій колега не повинен, до речі, обідати з слугами, він повинен сидіти за столом біля мене». І хай мені бог так здоров'я дасть, пане докторе, я сидів поруч із Соломоном Ротшільдом, і він поводився зі мною, як з рівнею, цілком фамільйонерно. Я був у нього й на знаменитому дитячому балу, про який писали в газетах. Такої пишноти я вже не побачу ніколи в житті! Мені довелося бути і в Гамбурзі на одному балу, який обійшовся в 1500 марок і 8 шилінгів, але ж то було, як куряче лайно проти купи гною Скільки золота, срібла, діамантів бачив я там! Скільки орденів і зірок! Орден Сокола, Золотого руна, орден Лева, орден Орла — навіть на одній маленькій дитині, скажу я вам, ну, не зовсім маленькій дитині, був орден Слона! Діти були прекрасно костюмовані і грали в позички, деякі в королівських шатах, з коронами на головах, а один чималий уже хлопчик був одягнений точнісінько як старий Натан Ротшільд. Він дуже добре грав свою роль, тримаючи руки в кишенях штанів, побрязкував грішми, сердито смикався, коли хто з маленьких королів хотів просити позички, і тільки одного малюка в білому мундирі й червоних штанях він дружньо потріпував по щоках і хвалив: «Ти моя радість, мій улюбленець, моя розкіш, хай тільки твій кузен Міхель одчепиться від мене з позичкою, я цьому дурневі нічого не позичу, бо він щодня витрачає більше, ніж йому покладено зжерти за рік, через нього ще стануть в світі нещастя і справа моя постраждає». Хай мені бог так здоров'я дасть, хлопчик чудово грав свою роль, особливо коли підтримував вгодоване хлоп'я, завинуте в білий атлас із справжніми срібними лілеями, і часом казав йому: «Ну, ну, ти, ти поводься як слід, живи чесно, пильнуй, щоб тебе знову не вигнали, бо тоді пропали мої гроші». Запевняю вас, пане докторе, слухати того хлопчика було справжнім задоволенням; та й інші діти, любі, гарні діти, добре грали свою роль,— поки не принесли пиріг; тоді вони почали сперечатися за кращий шматок, зривати коропи з голови, і кричали, і плакали, а деякі навіть...

РОЗДІЛ IX

Нема нічого нуднішого в світі, ніж читати описи мандрівок по Італії, хіба що описувати таку мандрівку, і автор тільки тоді може зробити свій опис до певної міри стерпним, коли якнайменше писатиме про саму Італію. Хоч я й повністю вдався до таких хитрощів, проте не можу тебе, любий читачу, запевнити, що в наступних розділах ти знайдеш багато цікавого. Якщо ти почнеш нудитися, читаючи цю нудну річ, втішайся тим, що мені цю річ довелося ще й писати. Раджу тобі часом пропускати кілька сторінок, тоді ти швидше докінчиш книжку — ах, коли б і я міг так зробити! Не думай тільки, що я жартую; якщо висловлюватись з повною щирістю про цю книжку, то я раджу тобі закрити її відразу і зовсім не читати далі. Я напишу тобі незабаром щось краще, і коли ми в наступній книзі, в «Місті Лукка» зустрінемося знову з Матильдою і Франческою, то їх любі образи більше тобі сподобаються й розвеселять тебе, ніж цей розділ, а за ним і подальші.

Хвалити бога, катеринка під моїм вікном заграла веселу мелодію! Моя похмура голова потребує такої розваги, зокрема тому, що я маю описати свій візит до його ексцелепції маркіза Христофоро ді Гумпеліно. Я хочу розповісти цю історію якнайдокладніше, якнайчесніше в її найбруднішій чистоті.

Було вже пізно, коли я дістався до маркізового мешкання. Увійшовши до кімнати, я застав там тільки Гіацинта, який чистив золоті остроги свого пана, котрий, як зміг я побачити крізь напіврозчинені двері його спальні, стояв навколішках перед мадонною і великим розп'яттям.

Треба тобі знати, любий читачу, що маркіз, ця знакомита знатна людина, тепер добрий католик і строго виконує всі церемонії єдиноспасаючої церкви, а коли буває в Римі, то наймає собі навіть власного капелана, з тієї ж причини, з якої він утримує в Англії найліпших рисаків, а в Парижі — найкращу танцівницю.

— Пан Гумпель зараз молиться,— прошепотів Гіацинт з багатозначною посмішкою і додав ще тихіше, вказуючи на кабінет свого пана: — Отак

щовечора дві години стоїть він на колінах перед образом примадонни з немовлям Ісусом. Це прекрасна картина, вона обійшлася йому в шістсот франческоні.

— А ви, пане Гіацинте, чому ви не стоїте на колінах позад нього? Чи ви, може, не прихильні до католицької релігії?

— Я й прихильний і не прихильний до неї,— відповів той, невпевнено похитавши головою.— Це добра релігія для знатного барона, який цілий день може нічого не робити, або для знавця мистецтва. Але це ніяка не релігія для гамбуржця, для людини, зайнятої своєю справою, і тим більше це не релігія для лотерейного маклера. Я мушу точно записати номер кожного квитка, і коли б я в цей час почав думати про бом — бом — бом! — про католицький дзвін, або поплив би в мене перед очима католицький ладан, і я помилився б і записав неправильне число, це могло б призвести до величезного лиха! Я часто казав панові Гумпелю: «Ваша ексцеленція — багата людина, ви можете бути католиком скільки завгодно, і можете затуманювати свій розум зовсім по-католицькому, і можете стати таким дурним, як католицький дзвін, і все одно ви матимете що їсти; а я — ділова людина і мушу володіти своїми сімома почуттями, щоб трохи заробити». Звичайно, пан Гумпель думає, що цього треба для освіченості, і коли я не буду католиком, то не зрозумію картин, що також належать до освіченості, ні Йогана фон Хвезола, ні Корретшіо, ні Каратшіо, ні Караваттшіо нічим не допоможуть мені, якщо ніхто більше не гратиме в мене, і я сяду тоді в патшіо *. Крім того мушу вам признатися, пане докторе, що католицька релігія не дає мені навіть і задоволення, і ви, як розсудлива людина, мусите зо мною погодитись. Я не розумію, що в ній привабливого: така релігія, ніби господь бог, боронь боже, щойно помер і при цьому пахне ладаном, наче на похороні, і до того ж лунає жалібна музика, аж тебе *меланкольки* беруть,— кажу ж вам, це не релігія для гамбуржця.

— Ну, а як вам, пане Гіацинте, подобається протестантська релігія?

---

* Перекручення від німецького Patsche — калюжа.

— Вона для мене занадто розумна, пане докторе, і коли б у протестантських церквах не було орга́на, вона й зовсім не була б релігією. Між нами кажучи, ця релігія не шкодить нікому, вона чиста, як склянка води, але й користі від неї ніякої немає. Я вже її пробував, і ця проба коштує мені чотири марки і чотирнадцять шилінгів.

— Це ж як, любий пане Гіацинте?

— А так, пане докторе, я думав: це дуже освічена релігія, їй не вистачає тільки екстазу і чудес, а тим часом трохи екстазу вона повинна була б мати, і повина була б творити хоч би малесенькі чудечка, якщо хоче скидатися на пристойну релігію. Але хто ж тут буде творити чудеса, думав я, навідавшись одного разу в Гамбурзі до протестантської церкви з найголіших, де не було нічого, крім коричневих скамниць і білих стін, а на стелі нічого, крім чорної дощечки з півдюжиною білих цифр. Ти, мабуть, несправедливий до цієї релігії, подумав я, можливо ті цифри можуть так само створити чудо, як і ікона божої матері або кістка її чоловіка, святого Йосифа, і, щоб найглибше пізнати суть справи, я пішов прямо в Альтону і поставив саме оті числа на альтонську лотерею, на амбу поставив вісім шилінгів, на терну — шість, на кватерну — чотири і на квінтерну — два шилінги... Але запевняю вас,— жоден із протестантських номерів не виграв. Тепер я вже знав, що думати, тепер я думав: «Навіщо мені релігія, яка нічого не може, з якою не виграєш навіть на амбу? Невже я буду таким дурнем, що поставлю на цю релігію ще й усе своє блаженство, коли вже поставив і програв чотири марки й чотирнадцять шилінгів?

— Стара іудейська релігія здається вам, звичайно, набагато доцільнішою, мій любий?

— Пане докторе, одв'яжіться від мене з староіудейською релігією, я не бажаю її навіть моєму найзапекліщому ворогові. Від неї не маєш нічого, крім сорому й ганьби. Кажу вам, це не релігія, а якесь нещастя. Я уникаю всього, що може про неї мені нагадати, і, оскільки Гірш — єврейське слово,— буде по-німецькому Гіацинт, то я відмовився навіть від колишнього Гірша і підписуюсь тепер: «Гіацинт,

колектор, оператор і таксатор». З цього я маю ще й вигоду, бо на моїй печатці вже стоїть буква Г., і мені не треба замовляти нової. Запевняю вас, на цьому світі багато залежить від того, як ви зветесь: ім'я багато значить. Коли я підписуюсь: «Гіацинт, колектор, оператор, таксатор», це звучить зовсім інакше, ніж просто — Гірш, і тоді ніхто вже не сміє мене трактувати як звичайного пройдисвіта.

— Мій любий пане Гіацинте! Хто може вас так трактувати? Ви, здається, вже так багато зробили для своєї освіченості, що тільки глянеш на вас і одразу впізнаєш освічену людину раніше, ніж ви відкриєте рота, щоб заговорити.

— Ваша правда, пане докторе, у своїй освіченості я зробив такі величезні успіхи, мов яка-небудь гігантеса. Слово честі, я навіть не знаю, з ким мені водитися, повернувшись у Гамбург,— а що стосується релігії, тут я вже дам собі раду. Поки що я можу задовольнитися новим ізраелітським храмом; я маю на думці чисту мозаїчну службу божу, з орфографічним німецьким співом, зворушливими проповідями і помірним екстазиком, неодмінно потрібним для релігії Хай мені бог добра дає, зараз не треба кращої релігії, і вона заслуговує на те, щоб її підтримували. Я робитиму своє діло, і коли вернуся в Гамбург, то в суботу, коли немає тиражу, ходитиму в новий храм. На жаль, є люди, що поширюють погану славу про нове ізраелітське богослужіння і запевняють, що воно дає, з дозволу сказати, привід до єресі, але я можу запевнити вас,— це добра, чиста релігія, можливо, навіть трохи занадто добра для простої людини, для якої староіудейська релігія все ще дуже корисна. Щоб почувати себе щасливою, проста людина мусить мати якусь дурість, вона почуває себе щасливою в своїй дурості. Так старий, з довгою бородою, у драному лапсердаку єврей, що не вміє сказати орфографічно жодного слова і навіть трохи пархатий, можливо, почуває себе внутрішньо щасливішим, ніж я з усією моєю освіченістю. Тут, у Гамбурзі, на Булочній вулиці, на задвірках, живе один чоловік, зветься він Мозес Люмп, звуть його також Мозес Люмпхен, або просто Люмпхен; цілий тиждень бігає він по місту, хоч дощ, хоч вітер, з

клумаком за плечима, щоб заробити своїх кілька марок; коли ж він у п'ятницю ввечері прийде додому, то його вже чекає свічник, у якому горить сім свічок, стіл, накритий білою скатеркою, і він скидає свого клумака і свої турботи і сідає за стіл зі своєю кривою жінкою і ще кривішою донькою, їсть з ними рибу, зварену в смачному білому часниковому соусі, співає при тому прекрасні псалми царя Давида, щиро радіє з виходу дітей ізраїлевих з Єгипту, радіє також, що всі злочинці, які робили їм зло, повмирали, що цар Фараон, Навуходоносор, Гаман, Антіох, Тіт і всі подібні їм людці вже повмирали, а Люмпхен живе і з жінкою та дітьми їсть рибу. І я кажу вам, пане докторе, риба — річ делікатна, і цей чоловік щасливий, йому не треба катувати себе освіченістю, він сидить, задоволений своєю релігією, у своєму зеленому халаті, як Діоген у своїй бочці, і задоволено оглядає свої свічники, яких сам ні разу не чистив... І я кажу вам, якщо свічки горять тьмяно і поблизу немає суботньої служебки, яка мала б підправити гноти, і коли б у цей час прийшов до нього сам Ротшільд великий з усіма своїми маклерами, дисконтерами, експедиторами і начальниками контор, з якими він завоював увесь світ, і сказав би: «Мозес Люмп, проси в мене, чого хочеш, і твоє бажання буде виконано!» Пане докторе, я певен, Мозес Люмп спокійно відповів би: «Підправ гноти!» І Ротшільд великий здивовано сказав би: «Коли б я не був Ротшільдом, то хотів би стати Люмпхеном!»

Поки Гіацинт, за своєю звичкою, так широко епічно розвивав свої погляди, маркіз устав зі своєї молитовної подушечки і ввійшов до нас, все ще бурмочучи крізь ніс «патер ностер». Гіацинт засмикнув зеленою завісою образ мадонни, що висів над аналоєм, загасив обидві воскові свічки, що горіли перед нею, зняв мідне розп'яття, вернувся з ним до нас і, сумлінно попльовуючи, став його чистити тою ж ганчіркою, якою щойно чистив остроги свого пана. А той аж розімлів від задухи й лагідного настрою; замість сюртука на ньому було широке доміно блакитного шовку зі срібною бахромою, а ніс його меланхолійно блищав, наче закоханий луїдор.

— О Ісусе! — зітхнув він, опустившись на подушки софи.— Чи не вважаєте ви, пане докторе, що в мене сьогодні ввечері надто мрійний вигляд? Я дуже схвильований, дух мій вивільнився, я осягаю вищий світ.

Відкрилось небо для очей,
І серце сповнилось блаженством!

— Пане Гумпелю, вам треба прийняти...— перебив Гіацинт цю патетичну декламацію.— Кров у ваших нутрощах знову збаламутилась, я знаю, чого вам не вистачає...

— Ти не знаєш,— зітхнув господар.

— Кажу вам, що знаю,— заперечив слуга і схилив своє доброзичливо стверджуюче личко.— Я знаю вас наскрізь, знаю, що ви цілковита протилежність мені; коли ви хочете пити — я хочу їсти, коли ви хочете їсти — я хочу пити. Ви дуже гладкий, а я зовсім худий, ви схильні до фантазій, а я до діла, я практик, а ви діарретик; одно слово — ви мій справжній антиподекс.

— Ах, Юліє,— зітхнув Гумпеліно,— чому я не жовта лайкова рукавичка на твоїй руці, чому не можу цілувати твої щічки! Чи бачили ви коли, пане докторе, Крелінгер у «Ромео і Джульєтті»?

— Авжеж, і вся моя душа ще й досі у захваті.

— Ну тоді,— вигукнув маркіз натхненно, і вогонь зблиснув у його очах і освітив його ніс,— тоді ви зрозумієте мене, тоді ви знатимете, що це означає, коли я скажу вам: я кохаю! Я хочу вам щиро відкритись. Гіацинте, вийди на хвилинку...

— Мені нема чого виходити,— незадоволено озвався Гіацинт.— Ви можете не соромитись мене, я також знаю, що таке любов, і я вже знаю...

— Ти нічого не знаєш! — вигукнув Гумпеліно.

— На доказ того, що я знаю, мені досить назвати ім'я Юлії Максфілд. Заспокойтеся, вас також люблять. Та це вам все одно не допоможе. Дівер вашої коханки не спускає її з очей і стереже день і ніч, як діамант.

— О, я нещасний! — побивався Гумпеліно.— Я кохаю, і мене кохають, ми потай тиснемо одне одному руки, наступаємо під столом на ноги, переморгуємось

і не маємо жодної нагоди! Як часто я стою в місячному сяйві на балконі і уявляю, що я — Юлія, а мій Ромео, себто Гумпеліно, призначив мені rendez-vous *, і я декламую точнісінько як Крелінгер:

Приходь, о ночe, й з нею ти прийди,
Прилинь на крилах ночі, Гумпеліно,
Як чистий сніг на вороновій спині,
Прийди, чарівна ночe, й приведи
Мого Ромео, або Гумпеліно...—

Та ох! Лорд Максфілд пильнує нас невпинно, і ми обоє помираємо від бажання! Я не доживу до того дня, коли настане ніч і «найчистіший цвіт юності в заставу піде — виграв чи програв». Ах, така ніч була б мені любіша, ніж головний виграш у гамбурзькій лотереї.

— Які дурниці! — скрикнув Гіацинт.— Головний виграш — 100 000 марок!

— Так, любіша, ніж головний виграш,— вів далі Гумпеліно,— тільки одна ніч, вона вже не раз обіцяла мені таку ніч при першій нагоді, і я вже уявляв собі, як вона декламуватиме вранці точнісінько, як Крелінгер:

Ти хочеш вже піти? День ще ж далеко,
Це соловейко тьохка, а не жайвір,
Що так тебе бентежить і лякає,
Це він співає серед віт гранату,—
Повір, мій любий, соловейко це.

— Головний виграш за одну-єдину ніч! — раз у раз повторював Гіацинт і ніяк не міг заспокоїтись.— Я високої думки, пане маркізе, про вашу освіченість, але що так далеко можна зайти в своїх фантазіях — цього я не міг уявити. Щоб хтось проміняв головний виграш на любов! Далебі, пане маркізе, з того часу, як я у вас, я набрався як слід освіченості і все-таки напевне знаю, що не дав би й однієї восьмушечки головного виграшу за любов! Хай мене бог боронить! Коли навіть відрахувати п'ятсот марок на податки, то й тоді залишиться ще чистих дванадцять тисяч. Любов! Коли підрахувати все, що мені кошту-

* Побачення *(франц.)*.

вала любов, то вийде тільки дванадцять марок і тринадцять шилінгів. Любов! Я часто бував щасливий у коханні й задурно, воно мені не коштувало нічого, хіба що коли-не-коли раг complaisanz* я вирізував мозолі своїй коханій. Справжню, повну почуття й пристрасті відданість я почував тільки один-єдиний раз, і це була товста Гудель з Смітного валу. Вона грала в лотерею у мене і, коли я приходив до неї, щоб поновити квиток, завжди бувало всуне мені в руку шматок пирога, дуже смачного пирога, а іноді давала трохи варення й до того трішечки лікерчику, а коли я одного разу поскаржився їй, що мене часом обпадає меланхолія, вона дала мені рецепт порошків, яких заживає її власний чоловік. Я й досі маю ці порошки, вони завжди добре діють — інших наслідків наша любов не мала. Я гадаю, пане маркізе, вам слід було б прийняти такий порошок. Найперше, що я зробив, приїхавши в Італію,— пішов до аптеки в Мілані і замовив собі порошки, і вони завжди при мені. Стривайте, я їх пошукаю, а як пошукаю, то й знайду, а як знайду, то ви, ваше ексцеленціє, повинні їх прийняти.

Було б дуже довго повторювати всі коментарі, якими запопадливий шукач супроводив кожну річ, що витягав з кишені. Тут з'явилися: 1) половинка воскової свічки, 2) срібний футляр, в якому були інструменти для вирізування мозолів, 3) одна цитрина, 4) пістолет, хоч і не набитий, проте загорнутий у папір, можливо, для того, щоб його вигляд не наводив на страхітні думки, 5) друкована таблиця останнього тиражу гамбурзької великої лотереї, 6) книжечка в чорній оправі з псалмами Давидовими і списком боржників, 7) сухі гілочки верби, зв'язані в пучок, 8) перев'язаний рожевою вицвілою стрічкою з тафти пакуночок з квитанцією лотерейного білета, що виграв колись десять тисяч марок, 9) скибка хліба на зразок корабельного сухаря з невеличкою дірочкою посередині і, нарешті, 10) вищезгадані порошки, які цей маленький чоловічок роздивлявся з певним зворушенням, здивовано й журно похитуючи головою.

---

* З доброї волі *(франц.)*.

— Як тільки згадаю,— зітхнув він,— що цей рецепт дала мені товста Гудель вже десять років тому і що я тепер в Італії й держу цей самий рецепт у руках і знову читаю слова: sal mirabile Glauberi * що значить по-німецькому мірабельна найкраща сіль найліпшого сорту, ах, мені стає на душі так, наче я сам прийняв мірабельну сіль і почуваю, як вона діє. Що значить людина! Зараз я в Італії, а згадую товсту Гудель з Смітного валу! Хто б міг подумати! Я собі уявляю, що вона тепер на селі, в своєму садочку, де місяць світить і, безперечно, соловей тьохка або жайворон співає.

— Це соловейко тьохка, а не жайвір,— зітхнув у цей час Гумпеліно і знову продекламував:

Це він співа в густім вітті гранату,
Повір, мій любий, соловейко це.

— Байдуже, хто там співа,— правив далі Гіацинт,— хоч би й канарка; пташки, що в саду, коштують найменше. Головне — це оранжереї і шпалери у павільйоні і державні фігури, що стоять там, як наприклад, голий генерал з богів і Венера Урінія, обоє коштують триста марок. Посеред саду Гудель завела собі водограйчик. І, можливо, стоїть вона зараз там, чухає собі носа і втішається мріями, згадуючи мене,— ах!

Після цього зітхання настала вичікувальна тиша, яку нарешті порушив маркіз журливим запитанням:

— Скажи мені чесно, Гіацинте, ти справді певен, що порошок твій вдіє?

— Слово честі, вдіє,— відповів Гіацинт,— а чому він має не вдіяти? На мене ж він діє! А хіба я не така жива людина, як ви? Для мірабельної солі всі люди однакові і хоч би й сам Ротшільд прийняв мірабельну сіль, то й він відчув би таку самісіньку дію, як і найменший маклерчик. Я вам скажу все наперед: я сиплю порошок у склянку, ллю туди воду, розколочую. Як тільки вип'єте, ви скривитесь і скажете — брр! брр! Потім ви відчуєте, як в животі

* Гіацинт мовою оригіналу вимовляє далі це слово так що воно сприймається як «сіль віри».

заколотиться, забурчить, і вам стане якось не по собі, ви ляжете в постіль і, даю вам слово честі, знову встанете, а потім знову ляжете, потім знову встанете і так далі, а вранці другого дня відчуєте себе легко, як янгол на білих крилах, і затанцюєте від повноти здоров'я, тільки будете трохи блідіший з вигляду, але я знаю, вам приємно, коли у вас млосно-блідий вигляд, а коли у вас млосно-блідий вигляд, то й іншим на вас приємно дивитися.

Та, незважаючи на такі Гіацинтові умовляння, незважаючи на те, що він уже почав готувати порошок, це не вплинуло б на маркіза, коли б він раптом не згадав те місце з трагедії, де Юлія випиває згубний трунок.

— Якої ви думки про віденську Мюллер? — запитав він.— Я бачив її в ролі Джульєтти і, боже, боже! Як вона грає! Я ж найбільший поклонник Крелінгер, але Мюллер, коли вона випиває кубок, приголомшила мене. Дивіться,— вів він далі, трагічним жестом узявши в руку склянку, куди Гіацинт уже всипав порошок,— дивіться, так вона держала кубок і затремтіла так, що всі здригнулись, коли вона промовила:

Смертельний дрож уже тече по жилах
І гасить холодом гарячу кров!..

Вона стояла так, як зараз я стою, тримаючи кубок у руках, і після слів:

Стривай, Тібальдо,
Я йду, Ромео! П'ю за тебе я! —

спорожнила кубок.

— Доброго здоров'я пивши, пане Гумпелю! — сказав Гіацинт урочистим тоном, бо маркіз саме в ту мить, у захваті наслідуючи артистку, вихилив склянку і, знеможений від своєї декламації, впав на софу.

Та він пробув в такому стані недовго; хтось раптом постукав у двері, і в кімнату ввійшов маленький жокей леді Максфілд, посміхаючись, вклонився, подав маркізові записку і одразу ж вийшов. Маркіз квапливо розгорнув записку; поки він читав, його ніс і очі сяяли від захоплення, та нараз примарна блідість укрила все його обличчя, приголомшення тремтіло в кожнім його м'язі, він в розпачі схопився,

гірко зареготав і як несамовитий почав бігати по кімнаті з криком:

— О горе мені, блазневі фортуни!

— Що таке? Що таке? — запитав Гіацинт тремтячим голосом, конвульсивно стискуючи руками розп'яття, яке він знову був узявся чистити.— На нас цієї ночі нападуть?

— Що з вами, пане маркізе? — запитав і я, не менше здивований.

— Читайте! Читайте! — скрикнув Гумпеліно, кинувши нам отриману записку і все ще в розпачі бігаючи по кімнаті, при чому його блакитне доміно палахкотіло навколо нього, наче грозова хмара.— О горе мені, блазневі фортуни!

А в записці ми прочитали ось що:

«Любий мій Гумпеліно! На світанку я повинна виїхати в Англію. Мій дівер уже поїхав вперед і буде чекати мене у Флоренції. Тепер біля мене немає сторожа, але, на жаль, тільки на одну ніч. То використаймо ж її, випиймо до останньої краплини келех нектару, який подає нам кохання. Чекаю, тремчу.

Юлія Максфілд»

— О горе мені, блазневі фортуни! — лементував Гумпеліно.— Кохання хотіло піднести келех нектару, а я — ах! Я, дурне посміховисько щастя, вже спорожнив келех глауберової солі! Хто спорожнить мені шлунок від жахливого трунку? На поміч! На поміч!

— Тут уже не допоможе жодна людина в світі,— зітхнув Гіацинт.

— Співчуваю вам від щирого серця,— озвався і я.— Замість келеха нектару випити склянку глауберової солі — це й справді гірко. Замість трону кохання на вас тепер чекає нічний стільчик!

— О Йсусе! О Йсусе! — кричав без угаву маркіз.— Я вже почуваю його в усіх моїх жилах. О славний аптекарю, твій трунок швидко діє, але це не зупинить мене, я полечу до неї, упаду їй до ніг і зійду кров'ю!

— Про кров і мови не може бути,— заспокоював його Гіацинт.— У вас же нема гомероя*. Не треба так хвилюватись.

---

* Себто — гемороя, хоче сказати Гіацинт.

— Ні, ні, я хочу до неї, в її обійми. О ноче! О ноче!..

— Кажу я вам,— мовив Гіапинт з філософською байдужістю,— ви не будете спокійно лежати в її обіймах. вам двадцять разів доведеться вставати. Тільки не хвилюйтесь. Чим більше ви будете хвилюватись і стрибати по кімнаті, тим швидше пройме вас мірабельна сіль. Ваш настрій підіграє природі. Ви мусите як мужчина зносити все, що посилає вам доля. Що так трапилось, можливо, добре, і добре, можливо, що так трапилось. Людина — земна істота і не збагне промислу божого. Людина часто думає, що йде назустріч своєму щастю, а на її дорозі, можливо, стоїть нещастя з кийком, а коли міщанський кийок гуляє по дворянській спині, людина це почуває, пане маркізе.

— О горе мені, блазневі фортуни,— все ще шаленів Гумпеліно, але його слуга провадив спокійно далі:

— Часто чоловік сподівається на келех нектару, а дістає березової каші, а що солодший нектар, то гіркіші різки, і це справжнє щастя, що чоловік кінець кінцем втомлюється, б'ючи іншого, бо той, інший звичайно, не витримав би. Та ще небезпечніше, коли на дорозі кохання чигає, підстерігає тебе на шляху нещастя з кинджалом та отрутою, так що ти й життя свого не певен. Можливо, пане маркізе, і справді добре, що так вийшло, бо могло б статися, що ви кваплися б у пориві палкого кохання до своєї коханої, а на дорозі стояв би маленький італієць з довгим, в шість брабантських ліктів, кинджалом, напав би на вас і — не зичу нікому зла — штрикнув би тільки в литку. Бо тут не можна так, як в Гамбурзі, одразу ж покликати сторожу; в Апеннінах немає ніякої нічної сторожі Або цілком можливо,— правив далі невблаганний розрадник, не звертаючи ані найменшої уваги на маркізів розпач,— цілком можливо, поки ви спокійно й затишно сиділи б у леді Максфілд, повернувся б раптом її дівер з подорожі, приставив би вам до грудей набитий пістолет і примусив би вас підписати вексель на сто тисяч марок. Не зичу нікому зла, але наведу приклад: ви, припустімо, красень, а леді Максфілд — в розпачі, що

може втратити такого красеня, а також з ревнощів,— а це властиво жінкам,— не хотіла б, щоб якась інша була щаслива з вами. Що вона робить? Бере цитрину або помаранчу, сипле туди трохи білого порошку й каже: «Прохолодись, любий, ти набігався в спеку». До ранку ви й справді задубієте. Був такий чоловік, звався Піпер, і запалав він пристрастю до одної дівчини, що звалась Янголятко. Голос сурми, і мешкала вона на Кав'ярній вулиці, а він на Фулентвіте...

— Я хотів би, Гіршу,— закричав, мов несамовитий, маркіз, хвилювання якого дійшло до найвищого ступеня,— я хотів би, щоб твій Піпер з Фулентвіте, Янголятко з Кав'ярної, і ти, і Гудель, щоб ви всі напилися моєї глауберової солі!

— Чого ви хочете від мене, пане Гумпелю,— заперечив Гіацинт не без запалу,— хіба я винен, що леді Максфілд збирається виїхати саме сьогодні вночі і що саме сьогодні запросила вас до себе? Як я міг наперед про це знати? Хіба я Арістотель? Хіба я на службі у провидіння? Я тільки пообіцяв, що порошок повинен вдіяти, і він діє так незаперечно, як те, що я колись удостоюсь блаженства, а коли ви будете й надалі так метушитись, і казитися, і бігати, як навіжений, то він вдіє ще швидше.

— Гаразд! Я сидітиму спокійно! — зітхнув Гумпеліно, тупнув ногою об підлогу, роздратовано кинувся на софу, силоміць вгамовуючи лють. Господар і слуга довго дивились один на одного, поки нарешті перший, глибоко зітхнувши, майже пошепки, звернувся до слуги: — Але ж, Гіршу, що подумає про мене дама, коли я не прийду? Вона ж чекає на мене, дожидає з нетерпінням, вона тремтить, палає від кохання.

— У неї гарна нога,— промовив Гіацинт сам до себе і журливо похитав голівкою, та в грудях його, здавалось, щось почало владно ворушитись, під його червоною лівреєю виразно запрацювала смілива думка.— Пане Гумпелю! — вигукнув нарешті він,— пошліть мене!

З цими словами його блідувате ділове обличчя залилось яскравим рум'янцем.

РОЗДІЛ X

Коли Кандід прибув до Ельдорадо, він побачив на вулиці хлопчакін, які гралися великими грудками золота, немов камінням. Така розкіш навела його на думку, що це королівські діти, і він дуже здивувався, коли почув, що в Ельдорадо золоті зливки стільки ж варті, як у нас дикий камінь, і що ними граються школярі. Один з моїх друзів, іноземець, зустрівся з чимось подібним, коли приїхав у Німеччину і вперше, начитавшись німецьких книжок, здивувався багатству думок, які знайшов у них; та незабаром він помітив, що думки в Німеччині такі ж дешеві, як зливки золота в Ельдорадо, а ті письменники, яких він вважав володарями духа, не більше, ніж звичайні школярі.

Цю історію я пригадую щоразу, коли збираюся, викласти на папері найкращі свої роздуми про мистецтво й життя,— тоді я починаю сміятися і притримую свої думки на кінчику пера або замість цього дряпаю на папері які-небудь малюнки чи фігурки і переконую себе, що такі шпалери були б далеко потрібніші в Німеччині, в цім духовнім Ельдорадо, ніж найзолотіші думки.

На шпалерах, які я тобі зараз покажу, любий читачу, ти знову побачиш добре знайомі обличчя Гумпеліно та його Гірша-Гіацинта, і коли першого змальовано не досить певними рисами, то я сподіваюсь-таки, що в тебе вистачить гостроти розуму, щоб ухопити негативний характер без особливих позитивних окреслень Останні могли б накликати на мене судовий процес за образу особи або й щось ще гірше, бо маркіз сильний своїми грішми й зв'язками. До того ж він природний спільник моїх ворогів, він їх підтримує субсидіями, він аристократ, ультрапапіст, і тільки одного йому ще бракує,— та що там, він і цього колись навчиться, на те й підручник у нього в руках, як ти побачиш сам це на шпалерах.

Знову вечір. На столі стоять два свічники з запаленими воковими свічками, їх відсвіти грають на золотих рамах святих образів, що висять на стіні і від миготіння світла та рухомих тіней здаються живими. Надворі перед вікнами, в срібному світлі мі-

сяця стоять страхітно непорушні сумні кипариси, а вдалині чутно журливу пісню во славу діви Марії, яку співає уривчастий, наче хворий, дитячий голос. В кімнаті панує якась особлива задуха, маркіз Крістофоро ді Гумпеліно сидить чи, скоріше, лежить в недбало поважній позі на подушках софи. Його благородне спітніле тіло знову в тонкому доміно з блакитного шовку, в руках він тримає книгу в червоній саф'яновій оправі з золотим обрізом і голосно й мрійно щось декламує з неї. Його очі при цьому світяться якимсь масним блиском, як у закоханого кота, а щоки і навіть обидві ніздрі трохи хворобливо зблідли. Проте, любий читачу, цю блідість легко пояснити з філософсько-антропологічного погляду, коли пригадати, що маркіз напередодні ввечері вихилив повну склянку глауберової солі.

А Гірш-Гіацинт сидить навпочіпки посеред кімнати і великим шматком крейди на коричневому паркеті креслить у великому масштабі приблизно такі знаки:

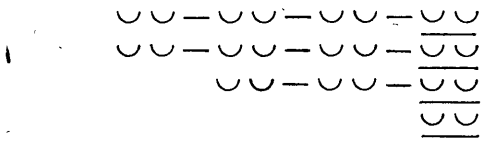

Ця робота здається маленькому чоловічкові досить нудною; нахиляючись, він щоразу зітхає і роздратовано бурмоче:

— Спондей, трохей, ямб, антиспаст, анапест і чума в ступі!

Щоб вільніше рухатися, він скинув червону ліврею, відкривши цим свої скромні, поштиві короткі ніжки у вузьких яскраво-червоних штанях і дві трохи довших схудлих руки у широких рукавах білої сорочки.

— Що це за дивні знаки? — запитав я, придивившись трохи до цієї роботи.

— Це стопи в натуральну величину,— зітхнув він у відповідь,— і я, бідолашний, мушу ці стопи пам'ятати, руки мої вже болять від цих стоп, які я мушу записувати. Це ж воістину справжні стопи поезії. Якби я робив це не задля освіченості, то давно б уже покинув поезію з усіма її стопами. Я беру тепер

у пана маркіза приватні уроки поетичного мистецтва. Пан маркіз читає мені вірші і пояснює, скільки стоп у кожному, а я повинен їх записувати, а потім вираховувати, правильний вірш чи ні.

— Ви таки справді застали нас за поетичними вправами,— озвався маркіз патетично-дидактичним тоном.— Я добре знаю, докторе, ви належите до вправних поетів і не визнаєте, що стопи в поетичному мистецтві — це головне. Але ж увагу освіченого розуму може привернути тільки досконала форма, навчитись якої можна лише у греків та в нових поетів, які прагнуть до грецького, думають по-грецькому, почувають по-грецьки і в такий спосіб передають свої почуття чоловікові.

— Розуміється, чоловікові, а не жінці, як це робить некласичний поет-романтик,— зауважив я, ніякемний.

— Пан Гумпель говорить часом, наче з книги читає,— шепнув мені Гіацинт збоку, стиснувши вузенькі губки, блиснувши гордо й задоволено оченятами і закивавши захоплено голівкою.— Кажу вам,— додав він трохи голосніше,— іноді говорить, наче з книги читає, тоді він, можна сказати, вже не людина, а якась вища істота, а я тоді стою перед ним і наче дурнішаю, слухаючи його.

— А що у вас зараз у руках? — запитав я маркіза.

— Діаманти! — відповів він і передав мені книгу.

При слові «діаманти» Гіацинт аж підскочив, але, побачивши тільки книжку, співчутливо посміхнувся. А діамантова книга мала на титульній сторінці такий заголовок:

«Вірші Августа графа фон Платена. Штутгарт і Тюбінген. Видання книготоргової фірми Й. Г. Готташен, 1828».

На другій сторінці було гарно написано:

«На знак гарячої братерської дружби».

При цьому від книжки несло якимось дивним духом, зовсім не схожим на одеколон. І це, можливо, пояснювалось тим, що маркіз цілу ніч читав її.

— Я цілу ніч не міг очей склепити,— скаржився він мені,— я був такий збуджений, одинадцять разів мусив вставати з постелі, але, на щастя, при мені

була оця прегарна книжечка, з якої я почерпнув не тільки багато повчального з царини поезії, але й розраду для життя. Ви бачите, як глибоко я шаную цю книжку, всі листки в ній на місці, а коли я сидів так, як я сидів, то не раз мене брала спокуса...

— Це з багатьма трапляється, пане маркіз.

— Присягаюсь вам нашою божою матір'ю Лоретською і кажу вам, як чесна людина,— правив він далі,— цим віршам немає рівних. Я був, як вам відомо, вчора ввечері у розпуці, так би мовити au désespoir *, коли доля не дозволила мені володіти Юлією. Тоді я став читати ці вірші по одному кожного разу, коли доводилося вставати, і внаслідок цього байдужість до жінок так на мене вплинула, що мені спротивіли мої власні любовні страждання. Саме те й гарно в цього поета, що він палає тільки до мужчин гарячою дружбою; він дає нам, мужчинам, перевагу перед жіночим родом, і вже за одну тільки цю шану ми повинні бути йому вдячні. В цьому він величніший за всіх поетів, він не підлещується до банальних смаків юрби, він виліковує нас від нашої пристрасті до жінок, яка приносить нам стільки лиха. О жінки, жінки! Хто звільнить нас від ваших кайданів, той буде благодійником людства. Вічний буде жаль, що Шекспір не поклав на це свого надзвичайного драматичного таланту, бо він, як я вперше тут прочитав, мав не менш благородні почуття, ніж великий граф Платен, який у своєму сонеті про Шекспіра пише:

Тебе не звабило дівча лукаве,
За дружбу ти ішов на поєдинки,
І друг врятовує тебе від жінки.
В його красі і смуток твій, і слава.

Поки маркіз палко декламував ці слова, і вони, як найсвіжіший кізяк, танули в нього на язиці, Гіацинт корчив гримаси найпротилежнішого змісту, одночасно і сердиті, і схвальні, і нарешті сказав:

— Пане маркіз, ви говорите, наче з книги читаєте, і вірші знову виходять з вас так легко, як і минулої ночі, а проте їхній зміст мені не подобається.

---

* В розпачі *(франц.)*.

Як мужчина, я відчуваю приємність, що граф фон Платен надає нам таких переваг перед жінками, а як прихильник жінок, я знов-таки не схвалюю такого мужчину. Така вже є людина! Один залюбки їсть цибулю, другому більш до душі гаряча дружба, але як чесний чоловік я мушу щиро признатись, що охоче їм цибулю і крива куховарка мені миліша за найпрекраснішого друга краси. Так, я мушу визнати, що не бачу в чоловічій статі стільки вже краси, щоб можна було закохуватись.

Останні слова Гіацинт промовив, розглядаючи себе в дзеркалі, але маркізові ніщо не заважало, і він декламував далі:

Усі надії зруйнувались разом,
Ми намагались, та не буть нам разом,
Так любо чуть своє ім'я від тебе,
Та рідко ставиш ти своє з ним разом.
Як сонце й місяць — так нас роз'єднати
Обов'язок і звичай хочуть разом.
Схились до мене, кучері твої
Хай на моїх ясних темніють разом!
Та марні мрії — ти мене кидаєш
І не з'єднатись нам з тобою разом!
Серця в крові, коли тіла в розлуці.
Чом ми не квіти, щоб сплестися разом!

— Кумедна поезія! — вигукнув Гіацинт і забурмотів: — Звичай і обов'язок разом, кучері разом, з тобою разом, сплетемось разом! Кумедна поезія! Мій шуряк, читаючи вірші, часто розважається тим, що в кінці кожного рядка додає слова «спереду», «ззаду» навперемінку, а я й не знав, що вірші, які з того виходять, звуться газелями. Доведеться зробити таку спробу з віршами, які декламує пан маркіз, чи не стануть вони ще кращі, коли після слова «разом» навперемінку додавати «спереду» і «ззаду»; поезія від цього безперечно стане процентів на двадцять міцнішою.

Не звертаючи уваги на цю балаканину, маркіз усе декламував газелі й сонети, в яких закоханий оспівує красу свого друга, вихваляє його, звинувачує в холодному ставленні до себе, будує плани, як його привернути, кокетує з ним, ревнує, тужить за ним,

проходить по цілій шкалі любовних ніжностей і до того так палко, так чуттєво і пристрасно, що можна подумати — автор дівчинка, яку зводить з ума мужчина... Дивно вражає тут тільки те, що ця дівчина весь час побивається, що її кохання суперечить «звичаям», що вона така люта на ті «розлучні звичаї», як кишеньковий злодій на поліцію, що вона закохано обняла б «стегна» коханого, що вона скаржиться на «заздрісників», які «хитро об'єдналися, щоб нам заважати і в розлуці держати», вона нарікає на прикрі обрáзи з боку коханого, вона запевняє, що хоче тільки на мить побачити його, обіцяє йому: «жодним звуком не ображу твого слуху» — і нарешті признається:

До інших не лежать мої чуття,
Ти ж не відчув їх, хоч і не відкинув,
Моє кохання ти, моє життя!

Я мушу посвідчити, що маркіз гарно продекламував ці вірші, довгенько зітхав, ахкав і весь час совався на софі, ніби кокетуючи своєю сідницею. А Гіацинт тим часом не втрачав нагоди бурмотіти за ним рими і кидав іноді недоречні зауваження. З найбільшою увагою слухав він оди.

— З цього сорту поезії,— сказав він,— можна більшого навчитися, аніж із сонетів та газелів, бо в одах стопи окремо надруковані вгорі, і їх можна в кожному вірші легко підрахувати. Кожен поет, як граф Платен, повинен був би над своїми важчими творами друкувати вгорі стопи, кажучи в такий спосіб людям: «Дивіться, я не хочу вас обдурювати, ці дужки і риски, які я ставлю над кожним віршем, є, так би мовити, conto finto* для кожного вірша, і ви можете підрахувати, скільки праці вони мені коштували. Це, так би мовити, мірка для вірша, і ви можете їх виміряти нею, і, якщо не вистачить хоч одного складу, можете назвати мене шахраєм, кажу вам як чесна людина! Але ж саме такою чесністю можна ошукати публіку. Коли стопи надруковано перед віршем, кожен може подумати: «Навіщо бути

* «Уявний рахунок» — фіктивний запис у бухгалтерській книзі.

недовірливим, навіщо мені його перевіряти? Автор, напевне, чесна людина». Стопи не підраховують і шиються в дурні. Та й чи можна весь час підраховувати? Зараз ми в Італії, тут я маю час, щоб крейдою на підлозі писати стопи і перевіряти кожну оду. Але в Гамбурзі, де в мене своє діло, у мене не буде на це часу, я муситиму вірити графу Платену, не рахувавши, як віриш у касі написам на грошових мішках, на яких написано, скільки в кожному сотень талярів — вони йдуть запечатані з рук до рук, один довіряє другому, що там стільки й є, скільки написано, а проте траплялись випадки, що люди вільніші, яким нічого особливо робити, відкривали якийсь мішок і, перевіривши, виявляли, що одного-двох талярів там не вистачає. Так і в поезії може бути багато шахрайства Я роблюся особливо недовірливим, коли згадую про грошові мішки. Бо мій шуряк розповідав мені, що в тюрмі в Одензее сидить такий собі один, який служив на пошті й безчесно розпорював оті мішки з грішми, що проходили через його руки, безчесно виймав звідти гроші, потім майстерно зашивав і відсилав далі. Як почуєш про таку спритність, то втрачаєш довіру до людей і стаєш сам недовірливим. Тепер багато шахрайства в світі — і в поезії, безперечно, так само як і в кожному іншому ділі.

— Чесність,— вів далі Гіацинт, тоді як маркіз декламував, не звертаючи на нас уваги, увесь поринувши в почуття,— чесність, пане докторе, це головне, і хто чоловік нечесний, того я трактую як шахрая, а кого я трактую як шахрая, у того я нічого не купую і творів його не читаю, одне слово, з тим я не маю ніякого діла. Я така людина, пане докторе, що не можу собі й уявити щось подібне, а якби я хотів щось собі уявити, то уявив би, що я чесна людина. Я розповім про одну свою благородну рису, і ви здивуєтесь — кажу вам як справді чесний чоловік,— ви здивуєтесь. У Гамбурзі на Списовій живе собі один чоловік, він торгує зеленню і зветься Кльотцхен, себто, я зову його Кльотцхен, бо ми добрі приятелі, а зовуть його пан Кльотц. І жінку його також треба величати мадам Кльотц, і вона терпіти не могла, щоб її чоловік грав у мене, а коли її чоловік хотів грати в мене, я не смів з квитками з'яви-

тися до них додому, от він, бувало, і каже мені на вулиці: «Ось на такий-то номер я хочу зіграти в тебе, і на тобі гроші, Гіршу!»

Тоді я сказав: «Гаразд, Кльотцхен». І я йшов додому, клав номер у конверт окремо для нього і писав на конверті німецькими буквами: «За рахунок пана Христіана-Генріха Кльотца». А тепер слухайте й дивуйтесь! Був прекрасний весняний день, і дерева біля біржі були зелені, і зефіри були приємні, сонце блищало в небі, а я стояв коло гамбурзького банку. Тут підходить Кльотцхен зі своєю товстою мадам Кльотц, спочатку здоровається зо мною, потім говорить про весняну розкіш божу, робить кілька патріотичних зауважень про громадянську міліпію, питає, як ідуть справи, а я йому кажу, що кілька годин тому знову стояв хтось біля ганебного стовпа, і ось так у балачці він мені й каже: «Вчора вночі я бачив сон, ніби головний виграш упав на номер 1538»,— і саме тоді, коли мадам Кльотц розглядала королівських статистів перед ратушею, він уткнув мені в руку тринадцять повновагих луїдорів,— здається, й зараз чую їх у руці,— і не встигла ще мадам Кльотц обернутися, як я кажу йому: «Гаразд, Кльотцхен»,— і йду геть. Йду просто до головної контори, і купую квиток номер 1538, і, прийшовши додому, одразу кладу в конверт і пишу на конверті: «За рахунок пана Христіана-Генріха Кльотца». І що робить господь бог? Через чотирнадцять днів, щоб випробувати мою чесність, з його волі на номер 1538 випадає виграш у 50 000 марок! А що робить Гірш, отой Гірш, що зараз стоїть перед вами? Цей Гірш одягає чисту білу верхню сорочечку, чистий білий галстук, наймає візника, їде в головну контору, бере 50 000 марок і їде з ними на Списову. А Кльотцхен, побачивши мене, питає: «Чого це ти, Гіршу, сьогодні так вирядився?» Але я йому ні слова у відповідь, а просто кладу на стіл несподіваний мішок з грішми і вельми урочисто кажу: «Пане Христіане-Генріху Кльотц! Номер 1538, якого ви ласкаво в мене замовили, виграв 50 000 марок, і в цьому мішку я маю честь презентувати вам гроші, і дозволю собі попросити у вас розписку!» Кльотцхен, почувши це, почав плакати, почувши цю історію, мадам Кльотц — і собі в плач; руда

служниця плаче, кульгавий прикажчик плаче, діти плачуть, а я? Такий чутливий чоловік, як я, не міг, проте, заплакати, а спочатку знепритомнів, а потім уже з очей у мене полилися струмком сльози, і я проплакав три години!

Голос маленького чоловічка тремтів, коли він розповідав це, потім він урочисто витяг із кишені вже згаданого пакетика, розгорнув уже побляклу рожеву тафту і показав мені квитанцію, на якій Христіан-Генріх Кльотц розписався, що одержав точно 50 000 марок.

— Коли я помру,— мовив Гіацинт із сльозами на очах,— нехай цю квитанцію покладуть зо мною в труну, і коли мені доведеться там, угорі, в день страшного суду давати відчит у моїх ділах, тоді я з цією квитанцією в руках стану перед престолом всемогутнього, і, коли мій лихий янгол прочитає всі мої лихі вчинки, які я вчинив на цьому світі, а мій добрий янгол також захоче прочитати список моїх добрих діл, тоді я скажу спокійно: «Мовчи, я хочу знати тільки, чи справжня це квитанція? Чи це власноручний підпис Христіана-Генріха Кльотца?» Тоді підлетить малесеньке янголя і скаже, що йому добре відомий підпис Кльотца, і тут же розповість гідну подиву історію про чесність, яку я колись виявив. І премудрий творець вічності, який усе знає, згадає цю історію і похвалить мене в присутності сонця, місяця і зірок і вмить підрахує в голові, що коли з 50 000 марок вирахувати всі мої лихі вчинки, то все-таки сальдо буде на мою користь, і тоді він скаже: «Гіршу, я призначаю тебе янголом першого рангу, і ти можеш носити крила з червоного й білого пір'я».

РОЗДІЛ XI

Хто ж він, цей граф Платен, з яким ми познайомили вас у попередньому розділі як з поетом і палким другом? Ах, любий читачу, це питання я вже давно читаю на твоєму обличчі і з тремтінням підступаю до відповіді. В тому й полягає гірка доля німецьких письменників, що вони з кожним добрим чи лихим дурнем, про якого заводять розмову, мусять

знайомити нас спочатку за допомогою сухої характеристики та опису його особистих прикмет, щоб, по-перше, показати, що він існує, а по-друге, щоб виявити місце, дошкульне для ударів бича — зверху чи знизу, спереду чи ззаду. Інакше було у древніх, інакше стоїть тепер справа і в деяких сучасних народів, наприклад, у французів чи англійців, у яких є суспільне життя, а тому є і public characters *. Але у нас, німців, хоч народ наш в цілому дурнуватий, обмаль видатних дурнів, досить відомих для того, щоб їх можна було використовувати як загальновизнаний зразок у прозі і в віршах. Люди цієї породи, хоч у нас їх і не багато, справді мають рацію, коли зазнаються. Їхня вартість неоціненна, і вони мають право заявити найвищі претензії. Так, наприклад, не можна скласти ціни таємному радникові Шмальцу, професору берлінського університету; письменник-гуморист без нього ніяк не обійдеться, він і сам почував своє особисте значення і незамінимість своєї персони в такій мірі, що ніколи не втрачав нагоди дати письменникам-гумористам матеріал для сатири, день і ніч він собі сушить голову над тим, щоб виставити себе в найсмішнішому вигляді в ролі державного мужа, сервіліста, декана, антигегельянця і патріота, і тим самим якнайкраще прислужитися літературі, якій він себе повністю віддає в жертву. Взагалі треба поставити в заслугу німецьким університетам, що вони постачають німецьким письменникам далеко більше, ніж іншим цехам, найрізноманітніших дурнів. Особливо високо я ціную з цього погляду Геттінген. В цьому й полягає таємна причина того, чому я обстоюю збереження університетів, хоч завжди проповідую свободу промислів і скасування цехового устрою. За такої відчутної нестачі видатних дурнів, не можна не подякувати мені за те, що я вишукую нових і пускаю їх в загальний вжиток. Для блага літератури я хочу зараз трохи докладніше поговорити про графа Августа фон Платен-Галлермюнде. Я хочу посприяти тому, щоб він став до певної міри відомий і до відповідної міри вславився. Я, так би мовити, літературно відгодую його, як це роблять

* Суспільні характери *(франц.)*.

ірокези з полоненими, яких згодом хочуть з'їсти на святковій учті. Я буду поводитись правдиво і чесно і з виключною ввічливістю, як і належить людям середнього стану, торкатимусь матеріальної сторони так званої особистості лише настільки, наскільки можна буде пояснити духовні явища, і завжди буду якнайточніше вказувати точку зору, з якої я спостерігав його, а часом навіть ті окуляри, крізь які я дивився на нього.

Точка зору, з якої я вперше спостерігав графа Платена, був Мюнхен, арена його стремлінь, де він у всіх, хто його знав, зажив великої слави, і де, напевне, поки житиме, буде безсмертним. Окуляри, крізь які я дивився на нього, належали деяким мюнхенцям, що любили коли-не-коли, під веселу мить, кинути дотепне слівце про його зовнішність. Сам я його особисто не бачив, але як тільки хочу уяснити його персону, то завжди мені пригадується кумедна лють, з якою колись мій друг доктор Лаутенбахер нападав на блазнювання поетів взагалі, а особливо на якогось графа Платена, котрий, з лавровим вінком на голові, ставав поперек дороги тим, що гуляли на бульварі в Ерлангені, і, задерши вгору свого осідланого окулярами носа, прикидався, що перебуває в поетичному екстазі. Інші говорили про бідолашного графа краще і тільки шкодували, що в нього дуже обмежені засоби, які, з його честолюбством і прагненням відзначитися хоч би в ролі поета, примушували його перенапружуватись в роботі, і особливо вихваляли його запопадливість до молодших, з якими він скидався на втілення самої скромності; він з найлагіднішою покірливістю просив дозволу хоч би зрідка заходити до них у кімнату, і в цій лагідності доходив до того, що раз у раз вчащав до них, навіть і тоді, коли йому найсуворіше давали зрозуміти, що його візити небажані. Подібні розповіді до деякої міри зворушували мене, хоч я вважаю за природне явище відсутність пошани до його персони.

Недаремно граф часто бідкався:

Коханий хлопче, юний і прекрасний,
Тобі не до вподоби друг журливий,
Тоді я вдамсь до жартів пустотливих,

Замість щодня сліьми вмиватись рясно!
Прохатиму я в неба повсякчасно,
Хай дар веселощів дасть жартівливий.

Недаремне запевняв бідолашний граф, що він стане колись найуславленішим поетом, що вже тінь лаврового вінка видно на його чолі, що він і своїх милих хлопчиків обезсмертить своїми вічними віршами. Ах! Саме така слава нікого не вабила, бо й справді вона не варта була заздрості. Пригадую також, з якою прихованою посмішкою кілька веселих друзів під мюнхенськими аркадами розглядали кандидата на таку славу. Один гострозорий поганець запевняв навіть, що між полами його сюртука він бачить уже тінь лаврового листка. Що ж до мене, любий читачу, то я не такий лихий, як ти думаєш, я співчуваю сердешному графові, коли інші знущаються з нього, мене тільки бере сумнів, чи він справді помстився на проклятих «звичаях», хоч у своїх піснях він тільки й мріяв віддатися такій помсті; я більше вірю йому тоді, коли він так зворушливо співає про болючі прикрощі, образливу зневагу й відмови. Я певен, що він взагалі в кращих стосунках із «звичаями», ніж цього хотілося б йому самому. Він, як і генерал Тіллі, може похвалитися: «Я ніколи не був п'яний, не торкнувся до жодної жінки і не програв жодної битви». Тому-то, напевне, й каже поет:

Юначе мій, розсудливий і скромний.

Бідний юнак, або, краще, бідний старий юнак — адже за його плечима вже не одне п'ятиліття,— скнів тоді, якщо не помиляюсь, в ерлангенському університеті, де йому дали якусь роботу, та через те, що вона не задовольняла його високонатхненної душі, і тому, що з роками все більше збуджувало його хотіння й почуття похітливої хіті, граф усе більше й більше захоплювався своєю майбутньою величчю, то він покинув ту роботу і вирішив жити з літератури, з випадкових подачок згори та з деяких інших заробітків. Бо графство цього графа знаходиться, власне, на місяці, звідки він через погані комунікації з Баварією зможе отримати свої величезні прибутки хіба що через 20 000 років, коли, за підрахунками Грейтгейзена, місяць наблизиться до землі.

Уже раніше дон Платен де Коллібрадос Галлермюнде видав у Брокгауза в Лейпцігу збірку віршів з передмовою під назвою «Ліричні листки номер І», яка так і залишилась невідомою, хоча, як він запевняв нас, сім мудреців подарували свою хвалу авторові. Пізніше він видав, наслідуючи Тіка, кілька драматичних казок і повістей, які спіткала така ж доля — вони зостались невідомі загалові, і тільки сім мудреців прочитали їх. Тим часом, щоб, крім сімох мудреців, придбати ще кількох читачів, граф вдався до полеміки і написав сатиру на вславлених письменників, насамперед на Мюльнера, який уже тоді здобув загальну ненависть і був морально знищений, отже граф з'явився саме в слушний час, щоб завдати мертвому радникові Ериндуру останнього удару, і не по голові, а на фальстафів лад — у литку. Обурення проти Мюльнера сповняло тоді всі благородні серця; люди, як відомо, мають свої слабості, а тому графова полеміка не зазнала поразки і «Фатальна виделка» мала подекуди прихильну зустріч, хоч і не від широкої публіки, а від літераторів і вченої братії, і особливо від останньої, бо сатира наслідувала не романтика Тіка, а класика Арістофана.

Це, здається, було тоді, коли пан граф поїхав до Італії. Він більше не мав сумніву, що зможе жити з своєї поезії. Котта, як і звичайно, мав прозаїчну честь — платити за поезію, бо поезія, донька неба, високого роду, грошей ніколи не має і в разі потреби завжди звертається до Котти. Граф віршував тепер день і ніч, він уже не задовольнявся прикладом Тіка та Арістофана, а наслідував у ліриці Гете, в одах — Горація, в сонетах — Петрарку і поета Гафіза — в перських газелах; одне слово, дав нам таким чином цілу антологію кращих поетів, ну, а разом і свої власні ліричні сторінки під назвою: «Вірші графа Платена і т. ін.»

Ніхто в Німеччині не ставиться до поетичних творінь справедливіше за мене, і я щиро бажаю такому бідоласі, як Платен, залишити той шматочок слави, котрий він у поті лиця свого заробив гіркою працею. Ніхто не схильний більш за мене вславляти його прагнення, його працьовитість, його начитаність у поезії і визнати його заслуги у версифікації. Мої

власні спроби дають мені можливість більше ніж кому іншому вшанувати графові заслуги в метриці. Наш брат значно раніше, ніж звичайний читач, розпізнає в його творах гірке зусилля, невимовну впертість, зубовний скрегіт зимовими ночами, люте напруження, з яким він ці вірші обробляє, бо звичайний читач в пікіровці, вишуканості, блискові графових віршів вбачатиме тільки легкість і буде просто захоплюватися блискітливою грою слів, як ми часом захоплюємося майстерністю акробатів, що балансують на канаті, танцюють на яйцях, стають на голову, і якийсь час розважаємось, не думаючи про те, що ті бідолашні істоти тільки багаторічними вправами, катуючи себе голодом, могли досягти такої гнучкості в своєму мистецтві, такої метрики тіла. Я, що не так уже й мордувався над віршуванням і, віршуючи, завжди пов'язував це з добрим харчуванням, тим більше хочу похвалити графа Платена, якому жилося куди важче й гіркіше, і не тільки похвалити, а й прославити його за те, що жоден канатоходець у Європі не здатний так досконало балансувати на тонких газелах, як він, за те, що ніхто не викопав танець яєць над —

⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ ⏑ — — —
⏑ ⏑ — — — ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ і т. д.

так спритно, як він, ніхто краще за нього не стане на голову. Якщо навіть музи не такі прихильні до нього, то геній мови йому під силу, чи, певніше, він уміє присилувати його, бо добровільно цей геній не віддасть йому своєї любові, йому доводиться невтомно бігати і за цим юнаком, хоч він може вхопити тільки зовнішні його форми, які, хоч і гарно заокруглені, проте не відзначаються благородністю. Ніколи ще з душі ніякого Платена не виривався і не розкрився, як одкровення, ані жоден щирий звук, як це буває у народній пісні, у дітей або в інших поетів. Важке силкування, яке Платен мусить проробляти над собою, щоб щось сказати він називає «великим діянням у слові»,— тому що він не знає суті поезії, він не знає навіть, що тільки для ритора слово є діянням, для справжнього ж поета воно — звичайна річ. На відміну від справжнього поета, мова не стала

в ньому майстром, навпаки, він став майстром у мові, чи скоріше на мові, як віртуоз на якому-небудь інструменті. Що більше він просувався в подібній техніці, то вищої думки ставав про свою майстерність, адже він умів грати на всі лади, версифікував найтрудніші пасажі, іноді віршував, так би мовити, на одній струні і сердився, коли публіка йому не аплодувала. Як і всі віртуози, що виробили в собі такий одноструннний талант, він бажав тільки оплесків, злостився, дивлячись на славу інших, заздрив успіхам своїх колег, як наприклад Клаурену, одразу ж писав п'ятиактні пасквілі, як тільки почував себе хоч трохи зачепленим якоюсь епіграмою, слідкував за всіма рецензіями, де хвалили інших, і постійно галасував: «Мене мало хвалять, мало винагороджують, я ж поет, поет над поетами» і т. д. Такого голоду й жадоби до похвал і подачок не виказував жоден справжній поет — ні Клопшток, ні Гете,— до яких граф Платен сам прираховує себе третім, хоч кожен бачить, що міг би ввійти в тріумвірат хіба що з Рамлером та ще з А. В. фон Шлегелем. Великий Рамлер, як його в свій час називали, коли він походжав у Берліні по Тіргартену, піднявши очі до неба і скандуючи вірші, правда, без лаврового вінка на голові, зате з тим більшою косою в сітці для волосся і тугою полотняною парасолькою під пахвою, вважав себе тоді єдиним представником поезії на землі. Вірші його були найдосконаліші в німецькій мові, і його шанувальники, серед яких з непорозуміння опинився навіть Лессінг, думали, що більшого в поезії досягти не можна. Майже те саме трапилося згодом і з А. В. Шлегелем, але його поетична неспроможність стає очевидною з того часу, як розвиток мови пішов далі, так що навіть ті, що вважали співця «Аріона» за справжнього Аріона, тепер вбачають у ньому лише заслуженого шкільного вчителя. Та чи граф Платен має право сміятися з колись уславленого Шлегеля, так як той свого часу сміявся з Рамлера, я цього не знаю. Знаю тільки, що в поезії всі троє варті один одного, і хоч як гарно граф Платен у газелах виконує свої головокрутні трюки, хоч як гнучко в своїх одах танцює на яйцях, авжеж, а в своїх комедіях стає на голову — він все таки не поет. Він не поет, говорить

навіть невдячна молодь чоловічої статі, яку він так ніжно оспівує. Він не поет, кажуть жінки, хоч, можливо,— мушу, це зазначити на його користь,— вони тут це зовсім безсторонні і, можливо, завдяки нахилам, які вони відкрили в ньому, трохи ревнують або вбачають в тенденції його віршів загрозу своєму досі вигідному становищу в суспільстві. Суворі критики, які розглядають усе крізь сильні окуляри, згодні з такою думкою або висловлюються ще лаконічніше й гостріше. Нещодавно я запитав одного з них: «Що ви вбачаєте в віршах графа фон Платена-Галлермюнде?» І відповідь була: «Сідницю».— «Ви маєте на думці відшліфовану довгочасним сидінням форму?» — «Ні,— відповів він,— і зміст також».

Щодо змісту платенівських віршів, то я, правда, не похвалю бідолашного графа за нього, але, безумовно, не хочу також і віддавати на поталу цензорській люті, з якою наші Катони про це говорять або мовчать. Chacun à son goût *, одному подобається бик, а другому корова Васішти. Я навіть осуджую ту страшну радамантівську суворість, з якою виступали проти змісту платенівських віршів берлінські «Щорічники наукової критики». Але такі вже люди. Вони дуже легко збуджуються, коли говорять про гріхи, які їм самим не завдають ніякого задоволення. У «Вранішньому листкові» я недавно прочитав статтю під заголовком «З щоденника читача», в якій граф Платен дає відповідь суворим ганьбителям його «дружнього кохання» з тією скромністю, якої він ніколи навіть не приховував і за якою його і тут можна одразу впізнати. Коли він каже, що «Гегелівський тижневик» з «кумедним пафосом» ставить йому в провину таємний порок, то він, як легко це вгадати, хоче тільки запобігти подібним докорам від інших людей, переконання яких йому відомі з третіх рук. А проте його погано інформували; з цього погляду я ніколи не дам підстави закидати мені пафос, благородний граф для мене явище скоріше кумедне, і в його ясновельможних любовних відхиленнях я вбачаю лише щось несучасне, боязко-сором'язливу пародію на античне зухвальство. Але треба сказати,

* У кожного свій смак *(франц.)*.

що такі любощі не суперечили добрим звичаям стародавніх часів і заявляли про себе з героїчною відвертістю. Коли, наприклад, імператор Нерон на кораблі, оздобленому золотом і слоновою кісткою, влаштував бенкет, який обійшовся у кілька мільйонів, він звелів урочисто повінчати себе з юнаком із свого сераля Піфагором (Cuncta denique spectata quae etiam in femina nox operit *), після чого підпалив весільним смолоскипом місто Рим, щоб під лопотіння полум'я якнайвидніше оспівати падіння Трої. Про такого майстра газел я міг би говорити з пафосом, та я можу тільки посміятися з нового піфагорейця, який в сьогоднішньому Римі убого й тверезо, боязко скрадається стежкою дружби, а потім з ясним лицем, відкинутий черствою молоддю, видушує з себе при світлі жалюгідного каганця свої газели. З цього погляду цікаво порівняти платенівські віршики з Петронієм. У Петронія гостра, антична, пластично виразна поганська одвертість; граф Платен, навпаки, всупереч своїм претензіям на класичність, трактує свій предмет скоріше як романтик — завуальовано, тужливо, по-попівському і, мушу додати, по-святенницькому. Бо граф часто маскується невинними почуттями, уникаючи точніших визначень стáті, його можуть зрозуміти лише втаємничені; він вважає, що від юрби можна сховатись, кинувши часом слово «друг», подібно до страуса, який теж вважає себе досить схованим, коли затикає голову в пісок так, що можна бачити лише його зад. Наш ясновельможний птах вчинив би краще, якби сховав у пісок зад, а голову показав нам. Бо й справді він більше мужчина від заду, ніж мужчина від голови, ім'я «мужчина» взагалі не пасує йому, його кохання має пасивно-піфагорейський характер, у своїх віршах він патікос, він жінка, і до того жінка, що кохається у всьому жіночому, він, можна сказати, чоловічої статі трибада. Ця його полохливо-влеслива натура проступає у всіх його любовних віршах, він завжди знаходить собі прекрасного друга, всюди в цих віршах ми бачимо поліандрію, навіть коли він сентиментальничає:

---

* Все було в них на виду, навіть те, що у жінок тільки ніч відкриває *(лат.)*.

Коли б я міг, як ти, мовчать в коханні,
Твоєю милуватись лиш красою,
Коли б не говорив про це з тобою,
Тоді не знав би прикрого страждання,
Але кохать — одне моє бажання,
Мені в розлуці не знайти спокою,
Дана любов нам міццю неземною —
Це ангелів любовні поривання,—

то нам умить згадуються ангели, що приходили до Лота, сина Аранового, і тільки з великим трудом уникали найпіжніших обіймів, про що ми читаємо в П'ятикнижжі, де, на жаль, не наведено газел та сонетів, звіршованих тоді перед дверима Лотовими. Скрізь у платенівських віршах ми бачимо страуса, який ховає тільки голову, чванькуватого, безсилого птаха, що має найкраще пір'я, а проте літати не може і сердито кульгає по піщаній пустелі літературної полеміки. З прекрасним пір'ям, та нездатний літати, з прекрасними віршами, але без поетичного розмаху, він являє собою повну протилежність до орла поезії, що має не такі блискучі крила, зате піднімає себе ними до сонця,— я мушу знову вернутися до мого рефрена: граф Платен не поет.

Від поета вимагається дві речі: в його ліричних поезіях повинна відчуватися природність, а в його епічних чи драматичних творах мусять бути образи. Якщо він не виправдає цих двох умов, то не має права зватися поетом, навіть коли б усі його фамільні папери та різні дворянські грамоти були б у найкращому стані.

В тому, що офіційні папери у графа Платена в бездоганному стані, я не маю сумніву і навіть переконаний, що коли б хто взяв під сумнів його графський титул, то він би тільки весело й співчутливо посміхнувся, та коли ви наважитесь хоч єдиною епіграмою взяти під найменший сумнів його поетичний титул,— він враз, повний злості, засяде і напише проти вас п'ятиактну сатиру. Бо люди тим упертіше держаться за титул, чим двозначніші й сумнівніші в них підстави на нього. Та можливо, що граф Платен і був би поетом, коли б жив в інший час, і коли б, крім того, був він чимось іншим, ніж він є

тепер. Відсутність природності в графових віршах походить, можливо, від того, що він живе в такий час, коли не сміє назвати своїх справжніх почуттів, коли ті самі добрі звичаї, які завжди вороже протистоять його коханню, забороняють йому навіть одверто скаржитись на те, що він мусить полохливо приховувати свої почуття, щоб ні одним звуком не образити слуху публіки, а також і слуху «неприступного красеня». Цей страх приглушує в ньому голос природи, примушує його переробляти на вірші почуття інших поетів, немов бездоганний традиційний матеріал, який можна використовувати в разі потреби для маскування своїх власних почуттів. Може, й несправедливо, не беручи до уваги його жалюгідного становища, твердити, що граф Платен і в поезії також хоче показати себе графом і триматися свого дворянства, через що і висловлює тільки почуття, що належать відомим фаміліям, почуття, які нараховують не менше, ніж 64 предки. Коли б він жив у добу римського Піфагора, то, можливо, висловлював би свої почуття вільніше і був би визнаний за поета. Тоді принаймні в його ліричних поезіях чути було б голос природи, але неповноцінність образів в його драмах все-таки залишилася б, поки не змінилась би природа його почуттів і сам він не став іншим. Образи, які я маю на увазі, це саме ті самобутні творіння, які виникають із творчого духа поета, як Афіна Паллада з голови Кроноса, довершені, у всеозброєнні, живі втілення мрії, містичне народження яких перебуває у більшому, ніж гадають, зв'язку з чуттєвою природою поета, так що таке духовне народження недосяжне для того, хто сам, як безплідне створіння, з легковажною ніжністю розпливається в газелах. А втім, це тільки особиста думка поета, і вага її залежить від того, наскільки компетентним визнають самого поета. Я вважаю потрібним згадати, що граф Платен не раз запевняв публіку, що він тільки колись, згодом, напише все найвидатніше, чого зараз і уявити неможливо. А так всі свої Іліади й Одіссеї, класичні трагедії й решту безсмертно-величних творів він напише тільки після грунтовної підготовки багаторічними вправами. Ти, любий читачу, може, й сам читав ці вияви бундючної зарозумілості

в його з тяжкими муками одполірованих віршах, і обіцяна картина такого прекрасного майбуття, можливо, була для тебе тим радісніша, що граф одночасно показав і всіх німецьких поетів,— крім уже зовсім старого Гете,— як зграю поганих віршомазів, що перебігли йому шлях до слави і без усякого сорому зривають лаври й нагороди, які належать тільки йому одному.

Я не торкатимусь того, що чув про це в Мюнхені, але заради хронології мушу нагадати, що саме в той час баварський король висловив намір дати одному з німецьких поетів річне утримання, не зв'язуючи його з якоюсь посадою; цей надзвичайний приклад міг би дати для всієї німецької літератури найкращі наслідки. Мені казали навіть...

Але не хочу відволікатися від своєї теми, я говорю про похвальбу графа Платена, який безперервно кричав: «Я поет, поет поетів! Я напишу Іліади й Одіссеї» і т. д. Не знаю, якої думки про цю похвальбу публіка, але я добре знаю, що думає про це поет, і саме справжній поет, який уже відчув сором'язливу насолоду і таємний трепет поезії, і, немов щасливий паж, що користується таємною прихильністю принцеси, безперечно, не стане вихвалятись своїм блаженством на ярмарку.

Графа Платена вже не раз гостро висміювали за його похвальбу, але він, як Фальстаф, завжди знаходив собі виправдання. Щодо цих виправдань, він виявляє надзвичайний у своєму роді талант, який заслуговує на особливе визнання. Граф Платен володіє умінням знаходити у будь-кого з великих мужів хоч би слід того порока, який живе в його власних грудях, і за допомогою такої порочно-вибіркової спорідненості порівнювати себе з ними. Наприклад, про Шекспірові сонети він знає, що вони звернені до одного юнака, а не до жінки, і, вихваляючи Шекспіра за такий розумний вибір, він порівнює себе з ним, і це єдине, що він може про нього сказати. Можна було б написати негативну апологію графа Платена і запевнити, що його не слід обвинувачувати за ті чи інші хиби, бо він ще не порівняв себе з тим чи іншим великим мужем, якому закидають ці хиби. Але найгеніальнішим і найбільшого захоплення гід-

ним він визнав себе у виборі людини, в чиєму житті він відкопав нескромну мову і чиїм прикладом хоче прикрасити свою похвальбу. Далебі, з такою метою слова цієї людини ще не наводились ніколи, бо це ніхто інший, як сам Ісус Христос, який досі завжди був для нас зразком смиренності й скромності. Хіба Христос коли-небудь вихвалявся?.. Найскромніший із скромних і тим скромний, що він і найбожественніший? Так, так, чого досі не помітили всі теологи, те відкрив граф Платен, він зводить наклеп на Христа: мовляв, стоячи перед Пілатом, Христос тримався нескромно, бо, коли той запитав його: «Ти цар юдейський?»,— він відповів: «Ти сказав». Так і він, граф Платен, каже: «Це я, я поет». Чого не пощастило ненависті гонителів Христа, того досягло тлумачення самозакоханого марнолюбства.

Тепер ми знаємо, як нам ставитись до того, хто завжди кричить: «Я поет!» Знаємо також і те, як стоятиме справа з його майбутніми, цілком надзвичайними творами, які граф хоче написати, коли дійде належної зрілості, і які нечувано повинні перевершити за своїм значенням всі його попередні шедеври. Ми добре знаємо, що пізніші твори справжнього поета зовсім не обов'язково мають бути досконаліші ми за попередні, так само як і в жінки-матері діти: хоч як часто вона народжує їх, останні діти не досконаліші за перших. Ні, перша дитина така само гарна, як і друга, тільки народити її легше. Левиця не народжує спочатку кроленя, потім зайченя і, нарешті, левеня. Мадам Гете одразу розродилася своїм левом, а той з першого ж стрибка дав нам свого «Лева фон Берліхінгена» Так само й Шіллер одразу породив «Розбійників», по кігтях яких вже видно їхню лев'ячу породу. Пізніше з'являються блиск, гладкість, шліфовка,— «Нешлюбна донька» і «Мессінська наречена». Не так сталося з графом Платеном, який почав з несміливого штукарства і про якого поет каже:

Ти, що вискочив з нічого, весь готовий:
Полірований, блискучий, наче новий,
До ляльки з корка ти подібний.

А втім, якщо висловити мої найпотаємніші думки, то я повинен визнати, що граф Платен не такий

уже великий дурень, як це може видатися з його похвальби та безнастанного самокадіння. Без якоїсь міри глупства поезія, звичайно, ніколи не може обійтись; але було б жахливо, якби природа навантажила одну людину такою величезною порцією глупоти, якої вистачило б на сотню великих поетів, а поезії дала б йому наймізернішу дозу. Я маю підстави гадати, що пан граф сам не вірить у свою похвальбу і що він, бідняк у житті, як і в літературі, заради потреб насущних мусить і в житті і в літературі бути своїм власним самохвальковитим руффіано*. Ось чому про обидва випадки можна сказати, що вони становлять скоріше психологічний, ніж естетичний інтерес; ось звідки одночасно і надзвичайна плаксивість кволої душі, і вдавана зарозумілість; ось звідки жалюгідне скигління про близьку смерть, і самовпевнена похвальба про майбутнє безсмертя; звідси і безпастанні скарги, що «Котта заморить його голодом», звідси і напади католицизму і т. д.

Я маю сумнів у тому, що граф серйозно ставиться до католицизму. І чи взагалі він став католиком, як дехто з його високородних друзів,— я не знаю. Що він мав намір стати католиком, про це я вперше довідався з газет, які навіть додали, що граф готується в ченці і йде в монастир. Лихі язики говорили також, що обітниця бідності та здержливості від жінок не буде для нього дуже великою. Само собою зрозуміло, що в Мюнхені від цих звісток в серцях його друзів задзвонили всі благочестиві дзвіночки. Під звуки «Кіріє елейсон» та «Алілуйя» вірші його почали вихваляти в попівських листках, бо й справді святі мужі целібату мали підстави радіти з його віршів, які сприяли здержливості від жіночої статі. На жаль, мої вірші мають іншу тенденцію, і попи та оспівувачі хлоп'ячої краси не захоплюються ними, що мене хоч і засмучує, але анітрохи не дивує. Не більше здивувався я й тоді, коли за день до мого від'їзду в Італію почув від мого друга, доктора Кольба, що граф Платен вельми вороже настроєний до мене і готує мені загибель у комедії під назвою «Цар Едіп», яка вже була поставлена в Аугсбурзі

* Звідник *(Італ.)*.

в присутності деяких князів і графів, чиї імена я забув або хочу забути. Інші також говорили мені, що граф Платен ненавидить мене і виступає як мій ворог. В усякому разі, це для мене приємніше, ніж коли б мені сказали, що граф Платен як друга любить мене за моєю спиною. Що ж до святих мужів, благочестива лють яких в той же час була спрямована проти мене і не так за мої антицелібатні вірші, як за «Політичні аннали», які я тоді редагував, то я також міг тільки виграти, коли з'ясувалося, що я не належу до їхньої компанії. Коли я цим натякаю, що про них нічого доброго не говорять, то я ще не говорю про них і нічого поганого. Я навіть гадаю, що вони тільки з любові до добра намагаються побожним обманом і боговгодною брехнею знешкодити мову лихих людей і що виключно для такої благородної мети, яка освячує всі засоби, намагаються загатити для них не тільки духовні, але й матеріальні джерела життя. Цих добрих людей, які в Мюнхені виступають навіть одверто, як конгрегації, по-дурному вшановують ім'ям єзуїтів. Насправді це ніякі не єзуїти, інакше вони побачили б, що, наприклад, я, один із лихих, в найгіршому випадку, тямлю дещо в мистецтві алхімії і міг би навіть з моїх ворогів бити дукати і, в такому разі, вийшло б, що я дістав би дукати, а мої вороги — удари; вони побачили б, що такі удари анітрохи не втрачають на дошкульності, коли навіть і ганьбити ім'я того, хто б'є,— адже бідний злочинець почуває різки не менше від того ката, який виконує кару і кого вважають безчесною людиною, а що найголовніше — вони побачили б, що деяка моя особиста схильність до антиаристократа Фосса і кілька безвинних дотепів на адресу божої матері,— за що вони мене спочатку обкидали лайном і різними глупствами,— походять не з антикатолицького запалу. Авжеж, вони зовсім не єзуїти, а міщанина з лайна й глупоти, яку я можу ненавидіти не більше, ніж хуру гною і вола, що її тягне; всіма своїми зусиллями вони можуть досягти лише протилежної мети, а мене допровадити до того, що я їм покажу, який я протестант,— я скористаюсь моїм правом доброго протестанта в найширшому розумінні і з щирим серцем візьму в руки добру проте-

стайтську сокиру. Нехай тоді вони, щоб привернути до себе простацтво, за допомогою свого лейб-поета розпускають старі бабські плітки у віршах про моє невір'я,— за добре відомими ударами вони повинні будуть упізнати в мені одновірця Лютера, Лессінга і Фосса. Звичайно, я не зміг би з такою поважністю вимахувати старою сокирою, як ті герої, а вигляд моїх супротивників легко може мене розсмішити, бо в моїй вдачі є щось від Ейленшпігеля, я люблю до всього домішувати трохи жарту, проте я вдарив би по голові цих лайноварів не менш дошкульно, коли б навіть прикрасив перед тим свою сокиру квітами сміху.

Проте я не хочу далеко відступати від моєї теми. Здається, це було тоді, коли баварський король з вищезгаданим уже наміром призначив графу Платену утримання в шістсот гульденів на рік, і не з державної каси, а з власної, королівської, чого прагнув граф як особливої ласки. Останню обставину, що характеризує цю касту, хоч вона, може, й не має особливого значення,— я відзначаю лише для природознавця, який, можливо, провадитиме спостереження над дворянством. Для науки все важливо, коли ж хто мені закине, що я приділяю графові Платену надто багато уваги, хай він поїде до Парижа і побачить, як старанно і докладно описує на своїх лекціях тендітний і вишуканий Кюв'є найбрудніших комах. Тому мені шкода навіть, що я не можу навести точної дати, коли ці 600 гульденів були призначені; правда, я знаю, що граф Платен викінчив свого «Царя Едіпа» раніше і що той цар не кусався б так дошкульно, коли б сам автор мав що кусати.

У Північній Німеччині, куди мене раптово викликали у зв'язку з смертю мого батька, я одержав нарешті це страхітне сотворіння, котре вилупилося кінець кінцем з величезного яйця, що його довго висиджував наш, оздоблений прекрасним пір'ям, птах страус і яке нічні сови конгрегації, побожно закрякавши, вкупі з благородними павичами, що пишно порозпускали свої хвости, вітали вже задовго до того, як воно з'явилося на світ. Повинен був вилупитися щонайменше згубний василіск. Чи знаєш ти, любий

читачу, легенду про василіска? Народ розповідає, що коли птах-самець знесе яйце як самиця, то з нього вилупиться отруйне сотворіння, яке своїм подихом зачумлює повітря і яке можна вбити тільки, поставивши перед ним дзеркало: коли він побачить в ньому свою власну мерзотність, він помре від страху.

Священна скорбота, якої я не хотів осквернити, тільки згодом, через два місяці, коли я прибув до Гельголанда на морські купання, дозволила мені прочитати «Царя Едіпа» і там, урочисто настроєний, натхненний постійним спогляданням могутнього й величного моря, тільки там по-справжньому зрозумів я мізерність думки й дріб'язковість цього високородного автора. Цей шедевр показав мені нарешті його таким, який він є, в усій його квітучій струхлявілості і духовній нікчемності, в його неуявній безуявності,— саме таким, який він є, з безсилим самосилуванням, із схильністю до пікіровок без уміння бути пікантним, цю суху водяву душу, цього сумного аматора радощів. Цей трубадур нудьги, кволий духом і тілом, намагається наслідувати наймогутнішого, уявою найбагатшого і найдотепнішого поета завжди юного грецького світу! Справді, нема нічого огиднішого від цього судомливого безсилля, що намагається роздутись до зухвальства, від цих на превелику силу вимучених обвинувачень, що вкрилися пліснявою стародавньої злоби, і цього полохливо-силабізованого вдавання патхненного захвату! Само собою зрозуміло, що в графових творах і сліду немає тієї глибокої, світоруйнівної ідеї, яка лежить в основі кожної арістофанівської комедії і подібно до фантастично-іронічного чарівного дерева розпускається в оздобі думок, вкрите співучими солов'їними гніздами і рухливими веселими мавпами. Такої ідеї з смертельною явою в супроводі руйнівного фейєрверка ми, звичайно, не могли сподіватися від бідолашного графа. Головний зміст його так званої комедії, перша і остання ідея, її основа й мета, як і в «Фатальній виделці», полягає в нікчемних літературних чварах, бідний граф спромігся наслідувати тільки арістофанівську зовнішність, а саме — вишуканість віршів та брутальність висловів. Я кажу — «брутальність висловів», бо

не хочу вживати жодного брутального висло́ву. Як сварлива баба, він виливає цілі помийниці на голови німецьких поетів. Я хотів би від щирого серця пробачити графові його злостивість, але все-таки йому слід хоч трохи дотримуватися пристойності. Він повинен поважати, принаймні в нас, нашу стать, бо ми ж не жінки, а мужчини, отже, належимо, на його думку, до прекрасної статі, яку він так дуже любить. А це завжди свідчить про брак делікатності; через те дехто з юнаків візьме під сумнів щирість його поклоніння, бо кожний відчуває, що той, хто щиро закоханий, шанує й цілу стать. Співець Фрауенлоб ніколи, безперечно, не був брутальний ані з жодною жінкою, отже й Платен повинен виявити більше поваги до мужчин. Але тут — яка неделікатність! — він безсоромно розповідає публіці, ніби нас, північнонімецьких поетів, «обпала короста, а для неї потрібна мазь смердюча, не проста». Рима добра. Найгірше він ставиться до Іммермана. Вже на початку п'єси він примушує його за ширмою виробляти такі речі, що я й назвати їх не смію, і яких, проте, й заперечити неможливо. Я навіть припускаю, що Іммерман міг таке витворяти. Але проте дуже характерно, що фантазія графа Платена здатна слідкувати за його ворогами навіть a posteriori *. Він не пожалів і Гувальда, цю добру душу, лагідну, як дівчина,— ах, можливо, саме за жіночність ненавидить його Платен. Мюльнера, якого він, як сам каже, «давно вже вбив смертельним жартом», отже, цього мерця він знову ворушить у могилі. Він не дає спокою ні старому, ні малому. Раупах для нього жид:

Жидочок Раупель
Тепер став Раупах і вгору кирпу гне,—

«базграє трагедії з похмілля». Ще гірше доводиться «вихрестові Гейне». Так, так, ти не помиляєшся, любий читачу, це мене він має на увазі, і в «Царі Едіпі» ти можеш прочитати, що я справжній жид, що я попишу кілька годин любовні вірші, а потім одразу ж сідаю й обрізую дукати, що в шабас я сиджу з бородатими мойшами і співаю з талмуда, що на пасху ріжу молодого християнина і від злості ви-

* Ззаду (букв. від пізнішого) *(лат.)*.

бираю для цього завжди якогось сердешного письменника. Ні, любий читачу, не хочу тобі брехати, так гарно вималюваних картин немає в «Царі Едіпі», і саме те, що там їх немає, я й закидаю автору. Граф Платен натрапляє часом на прекрасні мотиви, але не вміє їх використати. Коли б у нього було хоч трішки більше фантазії, то він щонайменше змалював би мене таємним лихварем. Скільки комічних сцен можна було б написати! У мене болить душа, коли я бачу, як бідолашний граф одна за одною втрачає нагоди для гострих дотепів! Як чудово міг би він використати Раупаха як трагедійного Ротшільда, у якого роблять позички королівські театри! Та й самого Едіпа, головну дійову особу своєї комедії, він міг би використати краще, трохи змінивши фабулу п'єси. Замість того, щоб Едіп убивав батька Лая та одружувався з матір'ю Йокастою, автор міг би зробити навпаки — Едіп убиває матір і одружується з батьком. Гостро драматичний момент у такій комедії вийшов би з-під Платенового пера майстерно, та й напрям його власних почуттів сприяв би цьому, і йому залишилось би тільки, як соловейкові, вилити в пісні своє серце, і він би дав таку п'єсу, що коли б живий ще був газелічний Іффланд, вона з певністю й негайно була б поставлена в Берліні, її й тепер ще ставили б на приватних сценах. Не можу собі уявити нічого досконалішого, ніж артиста Вурма в ролі такого Едіпа. Він перевершив би самого себе. Потім я вважаю неполітичним з боку графа, коли він запевняє в п'єсі, що вона «справді дотепна». Може, він б'є на несподіваний ефект, на театральний трюк, завдяки якому публіка весь час чекає на дотеп і кінець кінцем так і залишається без нього? Чи, може, автор підбадьорює публіку, щоб вона сама шукала справжнього прихованого дотепу, і в цілому все є не що інше, як гра в піжмурки, де платенівська дотепність так хитро викручується, що ніяк не дає себе впіймати? Мабуть, тому-то публіка, що звикла сміятися на комедіях, так дратується при читанні платенівської п'єси,— вона не може знайти прихованого дотепу. Недаремно пищить прихований дотеп, і пищить все голосніше: «Я тут! Справді я тут!» Недаремне; публіка дурна, а прикидається серйозною. Але

я, знаючи, де приховано дотеп, щиро сміявся, коли читав про «вельможного владолюбного поета», котрий прикрашає себе аристократичним німбом, котрий похваляється, що «кожний подих», який злітає з його уст, «крушить на порох» і, звертаючись до всіх німецьких поетів, каже:

Я, Нерон, бажав би вам одного мозку,
Щоб враз, дотепним словом розтрощить його.

Вірші погані, а прихований дотеп полягає в тому, що граф бажає, щоб ми всі були Неронами, а він, навпаки,— нашим єдиним любим другом Піфагором.

Можливо, я в графових інтересах розшукав би ще чимало прихованих дотепів, щоб їх розхвалити, але тому що він у своєму «Царі Едіпі» зачепив найдорожче для мене,— бо що ж для мене може бути дорожче, ніж моє християнство? — тому нехай він не дорікає мені, коли я, людина лагідна, вважаю «Едіпа», цей «великий подвиг у слові», менш серйозним, ніж його попередні подвиги.

Проте справжня заслуга завжди буде винагороджена, отже і автор «Едіпа» також дочекається свого, хоч він і тут, як завжди, тільки піддався впливу своїх аристократичних і духовних поплічників. Адже існує між народами Заходу й Сходу повір'я, що кожний добрий чи лихий чин найближчі наслідки має для того, хто його вчинив. І настане день, коли з'являться вони,— приготуйся, любий читачу, я тут трохи вдамся в пафос і стану страшний,— настане день, коли з Тартара піднімуться вони, жахливі доньки ночі, Евменіди. Клянусь Стіксом! — а цією річкою ми, боги, піколи не присягаємось марно,— настане день, коли з'являться вони, темні, з правіку справедливі сестри, і з'являться вони з кучерями-зміями довкола гнівно-червоних облич і з тими самими зміїними бичами, якими вони колись шмагали Ореста, цього протиприродного грішника, що вбив свою матір, тиндаридську Клітемнестру. Можливо, граф уже чує зміїне сичання — прошу тебе, любий читачу, згадай Вовчу долину і Самюелеву музику,— можливо, вже й зараз грішного графа охопив таємний жах,— небо потемніло, нічне птаство кричить, гуркоче далекий грім, спалахує блискавка, пахне каніфоллю.

Горе! Горе! Ясновельможні предки встають із могил і три й чотири рази волають до жалюгідного нащадка: «Горе! Горе!» — вони заклинають його натягнути їхні старі залізні штани, щоб захистити себе від страхітних різок, бо Евменіди знівечать його ними,— їхні іронічні зміїні бичі матимуть від того втіху,— нарешті, як розпусний король Родріго, коли його замкнули в зміїну вежу, наш бідолашний граф завищить і заскімлить:

Ах, зжеруть вони все те,
Чим найбільше я грішив.

Та не жахайся, мій любий читачу, все це тільки жарти. Ці страхітливі Евменіди — ніщо інше, як весела комедія, яку я через кілька п'ятиліть напишу під такою назвою, і трагічні вірші, які тебе щойно налякали, надруковані в найвеселішій книзі світу, в Дон-Кіхоті Ламанчському, де одна стара, пристойна

придворна дама декламує їх в присутності всього двору. Я бачу, ти посміхаєшся знову. Тож попрощаймося з тобою, весело усміхаючись. Коли цей останній розділ трохи й нудний був, то це залежало тільки від теми; та й писав я його скоріше для користі, ніж для веселощів, і якщо мені пощастило пустити в літературний обіг ще одного дурня, то батьківщина повинна бути тільки вдячною мені за це. Я обробив поле,— нехай його засіють і пожнуть дотепніші письменники. Скромне визнання цієї заслуги буде мені найкращою нагородою.

А якщо хто з королів захоче прислати мені ще й табакерку, то доводжу до відома, що книготоргівля «Гофман і Кампе в Гамбурзі» має доручення прийняти її для мене.

Писано пізньої осені
1829 року

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

«Місто Лукка», що йде безпосередньо за «Лукським водами» і написане одночасно з ними, ні в якому разі не становить окремої картини, а є завершенням цілого життєвого періоду, який збігається з заключним моментом певної доби світової історії. «Англійські фрагменти», які я тут додаю, частково були написані як відповідь на вимоги часу два роки тому для «Загальних політичних анналів», що я тоді їх редагував з Ліпднером; зважаючи на їх корисність, я приєднав їх тепер до «Подорожніх картин» як доповнення. Отже для тих, хто має перше видання, ця книга, можливо, буде бажаним додатком.

Звертаю особливу увагу на те, що я не сам правив коректу і тому не міг усунути всіляких недоглядів, які внаслідок цього могли виникнути.

Хотілося б мені, щоб доброзичливий читач не зрозумів хибно мети, з якою я видаю «Англійські фрагменти». Можливо, що з часом і поступово я подам ще кілька таких описів. Наша література не надто багата на подібні твори. Хоч німецькі новелісти й часто писали про Англію, проте тільки Алексісу Віллібальду пощастило у відповідних барвах і обрисах змалювати тамтешні місцевості і звичаї. Здається, він ні разу не бував у тій країні, а знає її обличчя тільки завдяки тій дивній інтуїції, яка робить для поета непотрібним безпосереднє споглядання дійсності. Я сам одинадцять років тому написав так «Вільяма Раткліфа» і хочу тут особливо відмітити, що він містить у собі не тільки правдивий опис Англії, але й зародки моїх пізніших міркувань про цю країну, якої я тоді ще зовсім не бачив. Ця річ міститься в збірнику: «Трагедії і ліричне інтермеццо, Г. Гейне, Берлін, 1823, видання Ф. Дюммлера».

Що ж до описів подорожей, то нема, безумовно, іншої книги про Англію, яка ознайомила б нас з її життям краще, ніж книга Архенгольца і Геде, видана цього року Франком у Мюнхені:

«Листи померлого. Фрагментарний щоденник з

Англії, Уельса, Ірландії, Франції, писаний року 1828 і 1829».

Ця прекрасна і з багатьох інших поглядів книжка в повній мірі заслуговує похвали, якої приділили Гете і Фарнгаген фон Ензе в берлінському «Щорічнику наукової критики».

Гамбург, 15 листопада 1830

Генріх Гейне

Італія III. Місто Лукка

1829/1830

Я завжди сміюся з англійців, які так жалюгідно, по дрібноміщанському засуджують свого другого поета (бо після Шекспіра пальма першості належить Байрону) за те, що він так висміяв їхнє педантство, не схотів підкорятися їхнім зашкарублим звичаям, не схотів поділяти їхню холодну віру, з огидою ставився до їхньої сухої розсудливості і скаржився на їхню бундючність і лицемірство. Багато хто з них аж хреститься, як тільки про нього заговорять, і навіть жінки,— хоча щоки в них палають від захоплення, коли вони його читають,— одверто виступають проти свого таємного улюбленця.

Листи померлого.
«Фрагментарний щоденник з Англії».

Мюнхен, 1830.

РОЗДІЛ І

Довколишня природа впливає на людину — чому б і людина не могла впливати на довколишню природу? В Італії вона пристрасна, як і народ, що там живе. У нас, в Німеччині, вона суворіша, глибокодумніша і терплячіша. Можливо, природа колись, як і людина, жила глибшим внутрішнім життям? Кажуть, що сила Орфеєвого почуття могла надавати натхненного ритмічного руху деревам і камінню. Чи могло б щось подібне статися в наші дні? Люди

й природа тепер флегматичні і тільки позіхають в обличчя одне одному. Королівський прусський поет звуками своєї ліри ніколи не зможе примусити танцювати Темплівську гору або берлінські липи.

Природа також має свою історію, і це зовсім не та природнича історія, яку викладають у школах. Яку-небудь з отих сірих ящірок, що вже тисячоліттями живуть в щілинах Апеннін, треба було б призначити цілковито екстраординарною професоркою в одному з наших університетів, і від неї можна було б наслухатися найекстраординарніших речей. Але пиха деяких панів з юридичного факультету була б обурена таким призначенням. Бо вже й тепер один із них повний прихованої заздрості до бідолашного Фідо Савана, побоюючись, що той навчиться колись найдосконаліших собачих фіглів.

Коли я самотою лазив по скелях в Апеннінах, ящірки з розумними хвостиками та гострими оченятами розповідали мені дивні історії. Справді, між небом і землею є багато таких речей, яких не зрозуміють не тільки наші філософи, але й звичайні дурні.

Ящірки розповіли мені, що каміння вірить в легенду, ніби господь бог хоче з часом втілитися в камінь, щоб визволити їх з їхньої закам'янілості. Але одна стара ящірка була такої думки, що це втілення в камінь станеться лише після того, як бог спочатку втілиться у всі тварини й рослини і тим визволить їх.

Не кожен камінь має здатність до почування, і дихають вони тільки при місячному світлі. Але те каміння, що почуває свій стан, страхітно нещасне. Деревам куди краще, вони можуть плакати. Ще краще тваринам, бо вони можуть говорити, кожна по-своєму, а найкраще людям. Прийде час, коли визволиться увесь світ, і всі створіння зможуть говорити так, як і в прадавні часи, про які співають поети.

Ящірки — глузливе поріддя і радо піддурюють інших тварин. Але зі мною вони були такі лагідні, так шанобливо зітхали. Вони розповідали мені історії про Атлантиду, які я в найближчому часі запишу на користь і на пожиток світу. Я почував себе дуже

добре з цими маленькими створіннями, що стоять на сторожі таємних анналів природи. Можливо, це зачаровані покоління жерців подібних до старо-єгипетських, які також, підглядаючи таємниці природи, мешкали в лабіринтоподібних гірських печерах; їхні голівки, тільця і хвостики вкрито такими ж дивовижними знаками, як і єгипетські ієрогліфічні тіари та одіння ієрофантів.

Мої маленькі друзі навчили мене також мови знаків, за допомогою якої я мав змогу розмовляти з німою природою. Це часто полегшує мені душу, особливо надвечір, коли гори стоять вгорнувшись у прозоро-солодку сутінь, і шумлять водоспади, і пахнуть всі рослини, і то там, то тут спалахують зірниці.

О природо, німа діво! Я добре розумію мову твоїх зірниць, оті марні спроби заговорити, що миготять на твоєму прекрасному обличчі, і мене огортає такий глибокий жаль до тебе, що я плачу. Але тоді й ти розумієш мене, і радієш, і усміхаєшся до мене своїми золотими очима. Прекрасна діво! Я розумію твої зорі, а ти розумієш мої сльози!

РОЗДІЛ II

— Ніщо в світі не хоче йти назад,— сказала мені одна стара ящірка,— все прагне вперед і кінець кінцем у природі відбудуться великі службові підвищення. Каміння стане рослинами, рослини — тваринами, тварини — людьми, а люди — богами.

— Але ж,— вигукнув я,— що станеться з цими добрими людьми, з бідними старими богами?

— Та якось то воно буде, любий друже,— відповіла ящірка,— можливо, самі підуть у відставку, або якимсь іншим почесним способом їх переведуть на відпочинок.

Я довідався ще про багато інших таємниць від мого натурфілософа з ієрогліфічною шкірою, але дав слово честі нікому їх не відкривати. Я знаю тепер більше, ніж Шеллінг та Гегель.

— А якої ви думки про них обох? — запитала мене стара ящірка з глуздливою посмішкою, коли я згадав якось ці імена.

— Коли взяти до уваги,— відповів я,— що вони тільки люди, а не ящірки, то не можна не дивуватися з великої вченості цих осіб. По суті їхні вчення нічим не відрізняються, це добре відома вам філософія тотожності, різниця між ними тільки в способі викладу. Коли Гегель починає формулювати основи своєї філософії, то здається, що перед тобою постають ті гарні фігури, які вправний шкільний учитель уміє креслити, поєднуючи різні числа в такий спосіб, що звичайний спостерігач бачить лише зовнішні форми, хатки, кораблики або окремих солдатиків, що складаються з тих чисел, тоді як вдумливий школяр вхопить з цих фігур спосіб розв'язання глибоко складної задачі. Спосіб викладу в Шеллінга подібний швидше до індійських анімалістичних картин, що складаються з різноманітного плетива тварин, змій, птахів, слонів та інших живих інгредієнтів. Цей виклад значно привабніший, веселіший, тепліший, все в ньому живе, тоді як гегелівські схеми дивляться на нас таким сірим, холодним, мертвим поглядом.

— Так, так,— мовила стара ящірка,— я вас розумію, але скажіть мені, чи багато слухачів мають ці філософи?

Я описав їй, як в берлінському вченому караван-сараї збираються верблюди навколо криниці гегелівської мудрості, стають перед нею на коліна, вантажать на себе найкоштовніші бурдюки мудрості і йдуть далі по піщаній Бранденбурзькій пустелі. Далі я описав їй, як нові афіняни тиснуться навколо джерела шелінгівської живої води, наче це найкраще пиво, «Брейган» життя, напій безсмертя.

Наш маленький натурфілософ — ящірка — аж пожовтішала від заздрості, як почула, що її колеги користуються такою славою і сердито запитала:

— А кого з цих двох ви вважаєте за більшого?

— Не насмілюся цього сказати,— відповів я,— так само, як і не можу вирішити, хто більший,— Шехнер чи Зонтаг,— але думаю...

— Думаю! — вигукнула ящірка гострим, бундючним тоном найглибшої зневаги.— Думати! А хто з вас думав? Мій мудрий пане, ось уже три тисячі років я досліджую розумову діяльність тварин, об'єктом моїх студій я обрала переважно людей, мавп,

змій, я вивчаю їх з такою ж пильністю, як і Ліонне свою гусінь, і в наслідок моїх спостережень, експериментів та анатомічних порівнянь можу вас твердо запевнити: людина не думає, лише коли-не-коли їй западе щось у голову, і ці невинні напади називають думками, а низку таких думок — мисленням. Але від мого імені ви можете сказати: люди не думають, філософи не думають, і ні Шеллінг, ні Гегель не думають, а що стосується їхньої філософії, то це просто повітря й вода, все одно, що хмари небесні; я вже бачила безліч таких хмар, як вони гордо й певно линули наді мною, а на ранок сонце перетворювало їх у первісне ніщо; є тільки одна-єдина справжня філософія, і записано її вічними ієрогліфами на моєму власному хвості.

З цими словами, повними презирливого пафосу, стара ящірка повернулась до мене спиною і, поки вона повільно віддалялась від мене, вихляючи хвостом, я розглядав на її спині пречудесні знаки, що в строкатій багатозначності простяглися до самого кінчика хвоста.

РОЗДІЛ III

Розмова, яку я навів у попередньому розділі, відбувалася на шляху між Луккськими водами і містом тієї ж назви, недалеко від великого каштана, що розвісив своє темно-зелене тінисте віття над потоком, і в присутності білобородого цапа, який пасся там на самоті. Я йшов до міста Лукки, щоб знайти Франческу й Матильду, з якими, як ми умовились, мав зустрітися вже тиждень тому. Але я надаремне приїхав у призначений час, не застав їх і мусив тепер удруге податися в дорогу. Я йшов пішки мимо прекрасних гір і гаїв, де золоті помаранчі, немов денні зорі, світилися в темній зелені, а гірлянди виноградних лоз, святковим плетивом простяглися на безкінечні милі. Вся країна тут схожа на суцільний сад і ошатна, мов сільські декорації в наших театрах; самі селяни також подібні до тих барвистих фігур, які розважають нас своїми співами, сміхом і танцями. Жодного філістерського обличчя. А якщо й побачиш філістера, то це ж італійські помаранчеві

філістери, а не німецькі незграбні картопляні філістери. Люди тут мальовничі й ідеальні, як і вся країна, причому в кожного своєрідний вираз обличчя, і в кожного своя особливість і в поставі, і в складках плаща, і навіть, при нагоді, кожен по-своєму замахнеться ножем. А в нас, дома, навпаки — у всіх однакові, простацькі фізіономії; як їх збереться дванадцятеро, утворюється дюжина, а коли на них нападе тринадцятий, вони кличуть поліцію.

Мені впало в очі, що в околицях Лукки, як і в більшій частині Тоскани, жінки носять великі чорні повстяні капелюхи з чорними страусовими перами, що звисають донизу. Навіть плетільниці соломи носять на голові такі важкі капелюхи. А чоловіки, навпаки, носять здебільшого легкі солом'яні брилі, юнаки дістають ці брилі в подарунок від своїх любок, що самі їх плетуть і самі вплітають в них свої життєві мрії, а деякі, можливо, й зітхання. Так сиділа колись і Франческа серед квітів і дівчат долини Арно і плела капелюха своєму caro Cессо*, і цілувала кожну соломинку, яку брала в руки, і виспівувала своє миле «Occhie, stelle mortale**». Кучеряву голову, яка так мило носила згодом цього милого капелюха, тепер прикрашає тонзура, а сам капелюх, старий і зношений, висить десь у кутку похмурої абатової кімнатки в Болоньї.

Я належу до тих людей, що завжди обирають дорогу коротшу, ніж пропонує битий шлях, а тому часто блукають лісовими та гірськими стежками. Так трапилось і цього разу, і я витратив на свою подорож до Лукки вдвічі більше часу, ніж звичайний пішохід, що йде гостинцем. Горобчик, якого я запитав про дорогу, цвірінькав, цвірінькав, але так і не сказав нічого до ладу. Мабуть, він і сам не знав. Від метеликів та бабок, що сиділи на великих дзвіночках, я не зміг добитися й слова; вони полетіли геть раніше, ніж встигли почути моє запитання, а квіти лише хитали своїми беззвучними дзвіночками. Часом кликали мене дикі мирти, посміюючись з далини своїми приємними голосками. Тоді я рвучко вилазив на

---

* Милий Чекко *(італ.)*.

** Ой смертельні зорі *(італ.)*.

найвищі скелі й тукав: «Гей, хмари небесні! Кораблі повітряні! Покажіть мені, де тут дорога до Франчески? Чи вона в Луцці? Скажіть мені, що вона робить? Що вона танцює? Скажіть мені все, а як скажете все, то скажіть ще раз!»

Легко могло б статися, що який-небудь суворий орел, якого я з великого розуму одірвав своїм вигуком від самотніх марень, подивився б на мене з презирливим незадоволенням. Але я охоче йому вибачаю: адже він ніколи не бачив Франчески, а тому й може так велично сидіти на своїй міцній скелі і вільно дивитися в небо, або з таким зухвалим спокоєм позирати на мене. У такого орла нестерпно гордий погляд і дивиться він так, мов хоче сказати: «Що ти за птах? Хіба ти не знаєш, що я й досі ще цар, як і в ті героїчні часи, коли носив блискавки Юпітера і прикрашав прапори Наполеона? Може, ти вчений папуга, який завчив напам'ять старі пісні і педантично їх насвистує? А може, вуркотливий голубок, що так ніжно відчував і так жалюгідно туркоче? Чи соловей з альманаху? Чи звироднілий гусак, предки якого врятували Капітолій? Чи просто домашній півень, що по-рабському вислужується, і якому за це для сміху повісили на шию емблему сміливого польоту, а саме — мій маленький портрет, і він так велично настовбурчується, наче й справді орел?» Ти знаєш, любий читачу, як мало в мене підстав ображатися, коли навіть орел і подумав про мене щось подібне. Мені здається, що я подивився на нього ще гордовитіше, ніж він на мене, і якщо він розпитався в першого ліпшого лаврового куща, то тепер вже знає, хто я.

Я таки справді заблудився в горах, коли почало смеркатись і стали затихати різноголосі співи лісу, а дерева шуміли все суворіше й суворіше. Якась велична таємничість і внутрішня урочистість, немов божий подих, пронизували просвітлену тишу. То тут, то там із землі визирало прекрасне темне око, дивилось на мене і зникало ту ж мить. Ніжне шепотіння лащилось біля мого серця, і невидимі поцілунки торкалися моїх щік. Вечірня зоря наче пурпуровим серпанком укрила гори, і останнє сонячне проміння освітило їхні вершини, так що здавалося, ніби це

королі в золотих коронах. А я стояв, мов імператор світу, серед цих коронованих васалів, які в мовчазній пошані схилялися переді мною.

РОЗДІЛ IV

Я не знаю, чи був той чернець, що зустрівся мені недалеко від Лукки, побожною людиною, чи ні. Але знаю, його старе убоге тіло багато-багато років уже не вилазить з грубої ряси; порвані сандалії не дуже захищають його босі ноги, коли він крізь терни й чагарі дереться по скелях, щоб там, угорі, в якомусь гірському селі, втішати хворих чи навчати дітей молитви,— і він задоволений, коли за це покладуть йому в торбу шматочок хліба і постелять трохи соломи, щоб поспав на ній.

«Проти цієї людини я не писатиму нічого,— сказав я сам собі.— Коли я знову сидітиму дома, в Німеччині, у своєму кріслі, біля грубки, в якій тріщить вогонь, за чашкою приємного чаю, в достатку й теплі, і писатиму проти католицьких попів, проти цієї людини я не писатиму нічого».

Щоб писати проти католицьких попів, треба знати їхні обличчя. Та оригінали цих облич можна бачити лише в Італії. Німецькі католицькі попи й ченці — це тільки погана копія, часто навіть пародія на італійських. Порівнювати їх — таке ж безглуздя, як і порівнювати римські чи флорентійські образи з тими благочестивими саранноподібними пиками, які своїм безвідрадним існуванням завдячують міщанському пензлеві якогось нюрнберзького міського маляра, або ж милій простодушності і побожним вправам якогось майстра з довговолосо-християнської новонімецької школи.

Італійські попи давно вже примирилися з громадською думкою, а народ там давно вже звик відрізняти гідність духовного сану від негідних його носіїв, шанувати їх навіть і тоді, коли вони заслуговують на зневагу Саме контраст, який мусить утворитися між обов'язками і правами духовного стану та непереможними потребами плоті, цей прадавній, вічний конфлікт між духом і матерією робить італійських попів сталими персонажами народного гумору, сати-

ри, пісень і новел. Таке явище бачимо скрізь, де існує подібна каста жерців, наприклад, в Індостані. В комедіях цієї прапобожної країни, як ми це вже бачили в «Шакунталі» і що підтверджується в недавно перекладеній «Васантасені», брамін завжди відіграє комічну роль, так би мовити жерця-граціозо, причому пошана до його жрецьких обов'язків та інших привілеїв його святого сану і в найменшій мірі цим не принижується,— так само, як італієць з неменшою побожністю слухає мессу або сповідається у того самого священика, якого ще вчора бачив п'яним у вуличній калюжі. Інша справа в Німеччині, де католицький священик бажає репрезентувати свою гідність не тільки саном, але й свій сан особистою гідністю, і хоч він, можливо, спочатку і справді серйозно ставиться до свого покликання, та потім, коли обітниця цнотливості й смирення потроху заходить у конфлікт з «ветхим Адамом», а публічно цього виявити не хочеться, особливо щоб не зганьбитися перед нашим приятелем Кругом в Лейпцігу, то він намагається принаймні зберегти вигляд святобливого життя. Звідсіль і святенництво німецьких попів, їхнє лицемірство, їхнє блискуче вдавання побожності. А в італійських попів навпаки,— машкара більш-менш прозора, на лиці сита іронія і самовдоволене смакування життям.

Та до чого ці загальні міркування! Вони мало допомогли б тобі, любий читачу, коли б ти схотів написати щось проти католицького попівства. Для цього треба, як вже сказано, бачити на власні очі відповідні фізіономії. Але зовсім не досить бачити їх такими, як у королівській опері в Берліні. Правда, попередній генерал-інтендант опери докладав усіх зусиль, щоб показати коронаційний похід в «Орлеанській діві» найправдоподібніше, щоб наочно відобразити перед своїми земляками ідею процесії та показати їм попівство всіх відтінків. Проте найвідповідніше вбрання не може замінити достеменних облич і хоч би викинули ще 100 000 талерів на золоті єпископські митри, на оздоблені фестонами стихарі півчої, на строкаті ризи для меси та на всілякі інші лахи — все одно оті протестантські носи, що протестують з-під єпископських митр, оті тонкі розумно-

віруючі ноги, що визирають з-під мережива білого стихаря, освічені черева, для яких оті набожеиські ризи занадто широкі,— все це нагадувало б усім нам, що по сцені походжають не католицькі священики, а берлінські миряни.

Я часто замислювався над тим, наскільки краще головний директор театрів міг би подати цю процесію і наскільки вірогіднішою здавалася б нам її картина, коли б ролі католицьких попів було доручено не звичайним статистам, а тим протестантським духовним особам, які на богословських факультетах, в «Церковній газеті» і на кафедрах так ортодоксально проповідують проти розуму, світських спокус, Гезеніуса та всілякої іншої чортівні. Тоді і з'явилися б фізіономії, попівські риси яких краще відповідали б тим ролям, які вони виконують. Адже ж добре відомо, що духівництво усього світу,— рабини, муфтії, домініканці, консисторіальні радники, попи, бонзи, одне слово, увесь дипломатичний корпус божий, — відзначаються родинною схожістю облич, як це ми бачимо у всіх людей однакового ремесла. Кравці по всьому світі тендітні з тіла, різники й солдати, навпаки,— з вигляду дикі; на обличчі в євреїв вираз якоїсь чесноти, не тому, що вони походять від Авраама, Ісаака, Іакова, а скоріше тому, що вони купці, і франкфуртський купець-християнин так схожий на франкфуртського єврейського купця, як одне протухле яйце на друге. Тому й духовне купецтво, тобто особи, що заробляють собі на прожиток релігійним гендлюванням, також набувають схожості фізіономій. Звичайно, в тому, як вони провадять свої справи, є певні нюанси. Католицький піп поводиться як прикажчик великої торгової фірми; для нього церква — це великий торговий дім, на чолі якого стоїть папа, від котрого він дістає посаду й отримує певну платню; він працює недбало, як і кожний, хто працює не на власну руку, має багато колег по службі і легко може стати непомітним у цьому гендлярському шарварку. На серці у нього тільки платоспроможність торговельного дому, а ще більше саме його існування, бо у випадку банкрутства він втратить засоби до існування. Протестантський же піп — навпаки, сам собі господар: він провадить релігійний гендель на власну

руку. У нього не оптова торгівля, як у його католицького товариша по професії, а лише дрібне крамарювання, а що він сам власне й крамарює, то йому не можна ледарювати, він мусить кожний пункт свого символа віри розхвалити людям, а символ віри свого конкурента — зганити; як достеменний дрібний крамар, він стоїть у дверях своєї крамнички, повний професійної заздрості до всіх великих фірм і особливо до найбільшої фірми — римської, яка оплачує багато тисяч бухгалтерів та пакувальників і має свої факторії у всіх чотирьох частинах світу.

Все це, звичайно, впливає на вираз фізіономії, але відтінків з партеру не помітно, і родинна схожість в обличчях католицьких і протестантських попів залишається в своїх основних рисах незмінною, і якщо генеральний директор добре заплатить вищезгаданим добродіям, то вони свої ролі, як і завжди, виконають бездоганно. Також і хода їхня буде сприяти ілюзії, хоч тонке досвідчене око враз помітить, що в протестантських священиків вона в деяких нюансах відрізняється від ходи католицьких попів і ченців.

Католицький піп походжає так, наче небо — його власність; протестантський піп навпаки — видибує, наче він узяв небо в аренду.

РОЗДІЛ V

Була вже ніч, коли я дістався до міста Лукки.

Зовсім іншим здавалося воно мені тиждень тому, коли я вдень блукав по лунких, пустельних вулицях, наче перенесений в одне з тих зачарованих міст, про які мені колись так багато розповідала моя няня. Тоді в усьому місті було тихо, мов у могилі, все здавалося збляклим і мертвим, на дахах вигравали сонячні блиски, наче сухоязлітка на голові трупа, тут і там з вікон старого, напіврозваленого дому звисали пагони плюща, мов засохлі зелені сльози, скрізь світилося тління і боязко чаїлася смерть, місто здавалося тільки привидом міста, кам'яною примарою серед білого дня. Я довго, але надаремне шукав хоч би сліду якоїсь живої істоти. Пам'ятаю тільки, що перед одним старим палаццо лежав і спав жебрак з простяг-

нутою розкритою рукою. Пам'ятаю також, що вгорі у вікні почорнілого старенького будиночка я бачив ченця, який далеко вперед витягав з коричневої ряси червону шию з жирною лисою головою, а біля нього жінку з повними голими грудьми; внизу, у напіввідчинені хатні двері входив молодий хлопчак, зодягнений, як абат, в чорне, і ніс в обох руках черевасту сулію з вином. В цю мить десь зовсім близько дзеленькнув іронічно-тонкий дзвіночок, і в моїй пам'яті захихотіли новели Бокаччо. Але той дзвіночок ніяк не міг розвіяти якогось дивного остраху, який пройняв мою душу. Він огортав мене тим міцніше, мабуть, через те, що сонце так гаряче і яскраво освітлювало зловісні будівлі, і я добре зрозумів, що привиди бувають страшніші, коли скидають з себе чорні шати ночі і з'являються у білому денному світлі.

Коли я тепер, через тиждень, знову прибув до Лукки, то як же здивував мене зовсім одмінний вигляд міста! «Що це? — вигукнув я, коли світло засліпило мені очі і я побачив, як вулицями струмують людські хвилі.— Чи не постав часом нічними привидами з могил цілий народ, щоб у найбожевільнішому маскараді передражнювати живих?» Високі, похмурі будинки прикрашені лампами; всюди у вікнах висять різнобарвні килими, що майже зовсім вкривають струхлявілі сірі стіни, а над ними схиляються милі дівочі личка, такі свіжі й квітучі, що — добре бачу — це саме життя святкує тут свій шлюб зі смертю і на весільний бенкет запросило красу і юність. Так, це було справжнє живе свято смерті,— не знаю, як воно зветься в календарі,— в усякому разі річниця страти якогось терплячого мученика, бо негайно ж по тому я побачив священний череп і кілька маслаків, оздоблених квітами й коштовним камінням, що їх урочисто проносили під звуки весільної музики. Це була гарна процесія.

Попереду виступали капуцини, які з-поміж інших ченців вирізнялися довгими бородами і разом з тим були ніби саперами цієї армії віруючих. Далі йшли безбороді капуцини, серед яких було багато по-чоловічому благородних облич і навіть кілька по-юнацькому гарних, яким дуже личила широка тонзура, бо

завдяки їй волосся здавалося вінком навколо голови, яка на голій шиї дуже граціозно вистромлювалася з коричневої ряси. Услід за ними йшли ряси інших кольорів,— чорні, білі, жовті, строкаті,— насунуті на лоб трикутні капелюхи, одне слово, всі ті монастирські шати, які нам завдяки старанням генерального директора давно вже відомі. За чернечими орденами виступало властиве попівство — у білих сорочках поверх чорних штанів і кольорових шапочках; за ними йшли ще значніші священики, закутані в покривала різнокольорового шовку, на головах — високі митри, мабуть, єгипетського походження, що відомі нам з творів Денона, з «Чарівної флейти», а також з Бельцоні. Це були старі, заслужені обличчя і, здається, це було щось на зразок старої гвардії. І нарешті виплив справжній штаб — балдахін, а під ним старий чоловік у ще вищій митрі і в ще коштовнішому покривалі, кінці якого несли на зразок пажів так само зодягнуті два старих чоловіки.

Передні ченці йшли в суворому мовчанні, схрестивши руки, але ті, що в високих митрах, співали щось дуже сумне, і так гугнявили, захлинаючись, так талдикали, що я був певний — коли б євреї складали більшість у народі, а їхня релігія була державною, то такий спів прозвали б «іудейським». На щастя, спів чути було лише наполовину, бо за процесією марширувало кілька рот солдатів з барабанним боєм і свистом, а, крім того, по обидва боки процесії поруч з духовними йшли попарно гренадери. Солдатів взагалі було чи не більше, ніж духівництва; адже для підтримки релігії в наш час треба немало багнетів, і коли навіть тут роздають благословення, вдалині мусять багатозначно гриміти гармати.

Коли я бачу процесію, де під гордовитим військовим ескортом понуро й скорботно плентається духівництво, мене охоплює хворобливе почуття, і починає здаватися, ніби я бачу самого нашого спасителя, оточеного списоносцями, по дорозі на місце страти. Луккські зорі були, мабуть, про це такої ж думки, бо, коли я, зітхаючи, глянув на них, вони ствердно замигтіли до мене згори своїми побожними очима так ясно, так прозоро. Але їхнє світло було непотрібне — тисячі й тисячі ламп і свічок і дівочих облич

сяяли в усіх вікнах, на перехрестях вулиць підводились палаючі смоляні вінки, а, крім того, кожний священик мав ще й свого особистого свічконоса. Біля капуцинів свічки здебільшого несли маленькі хлопчики, і їхні дитячі веселі обличчя з цікавістю поглядали іноді вгору на старі суворі бороди. Бідний капуцин не може оплатити дорослого свічконоса, а хлопчик, якого він навчав «Ave Maria», або чию тітку сповідав, мусить під час процесій виконувати цю службу, мабуть, задурно, а проте не з меншою любов'ю. За ченцями, що йшли далі, несли свічки трохи більші хлопчики, деякі ордени вищих рангів мали за свічконосів дебелих хлопців, а значні священики — і зовсім дорослих громадян. Нарешті сам архієпіскоп,— бо ним, мабуть, і був той чоловік, що виступав у величавому смиренні під балдахіном у супроводі сивих пажів, які підтримували кінці його облачення,— архієпіскоп мав з боків по лакею, вони були вбрані в блакитні лівреї з жовтими позументами, і церемонно, ніби слугували при дворі, несли по білій восковій свічці.

Така процесія зі свічками в кожному випадку видалась мені доброю вигадкою, бо завдяки їй я мав можливість як слід придивитися до католицьких облич. Я й побачив їх тепер, до того ж у найкращому освітленні. І що ж я побачив? Звичайно, їм не бракувало клерикального відбитку. Та коли цього не брати до уваги, ті обличчя були такі ж різноманітні, як і всі інші. Одне бліде, друге червоне, один ніс гордо задерся вгору, другий похнюпився донизу, тут блискає чорне око, там світиться сіре,— але на всіх цих обличчях лежать сліди тої самої хвороби, страшної, невиліковної хвороби, яка буде справжньою причиною того, що мій онук, якщо йому через сто років доведеться побачити луккську процесію, вже не зустріне в ній жодного з цих облич. Боюсь, що я вже й сам заражений тією хворобою, яка виявляється в тому, що мене охоплює якесь дивне розм'ягчення, коли я бачу невиліковно-хворе чернече обличчя, а на ньому симптоми страждань, що ховаються під грубою рясою: зневажене кохання, подагру, ошукане честолюбство, сухоти спинного мозку, каяття, геморой,

сердечні рани, яких ми зазнали від нещирості друзів, ворожих наклепів і власних гріхів, все це і ще багато іншого, що легко може міститися так під грубою рясою, як і під гарним модним фраком. О, це не перебільшення, коли поет вигукує в своїй скорботі: «Життя — хвороба, увесь світ — лікарня!»

А смерть — наш лікар. Ах! Я нічого поганого не хочу сказати про неї і не хочу заважати іншим вірити. Бо якщо смерть — єдиний лікар, то нехай вірять, що й найкращий і що єдиний засіб, який вона застосовує — лікування землею — також найкращий. Принаймні її можна похвалити за те, що вона завжди поблизу і, незважаючи на велику практику, ніколи не примушує довго на себе чекати, коли її кличуть. Часом вона супроводить своїх пацієнтів у процесії, несучи їхні свічки. І безперечно, то була сама смерть, що, як я бачив, ішла поруч з блідим сумним священиком; в тремтячих, тонких і кощавих руках вона несла його мерехтливу свічку і добродушно-заспокійливо кивала при цьому лякливою лисою голівкою, і хоч сама ледве трималася на ногах, проте часом підтримувала бідолашного священика, який з кожним кроком усе блідішав і, здавалося, ось-ось упаде. Вона ніби пошепки підбадьорює його: «Потерпи ще кілька годинок, і ми будемо вдома, я загашу свічку, покладу тебе в ліжко, і твої холодні, втомлені ноги зможуть відпочити, а ти так міцно заснеш, що навіть не почуєш, як бринітимуть дзвіночки у святого Михайла».

«Проти цього чоловіка я також писати не буду»,— подумав я, коли побачив блідого, бідолашного священика, якому сама втілена смерть присвічувала по дорозі на вічний спочинок.

Ах! Краще б ні проти кого не писати в цьому світі. Адже кожен досить хворий у цій великій лікарні, і деякі полемічні писання мимохіть нагадали мені одну огидну сварку в невеличкому краківському лазареті, свідком якої довелось мені випадково бути. Жахливо було чути, як хворі знущались один з одного, перераховуючи навзаєм хвороби, як худі сухотники глузували з розпухлих від водянки, як один висміював рак носа в другого, а той сміявся в свою

чергу з сусіда, в якого зводило щелепи і вивертало очі, поки нарешті голі божевільні не посхоплювалися зі своїх ліжок і не позривали з інших хворих ковдри й пов'язки з ран на тілі, залишивши на показ лише огидне каліцтво та страждання.

РОЗДІЛ VI

Він же й іншим безсмертним, із правого боку почавши,
Став із кратери в їх чаші солодкий нектар наливати.
Сміхом лунким почали всеблаженні боги реготатись,
Дивлячись, як по покоях Гефест метушився кульгавий.
Так цілий день вони там, аж поки зайшло уже й сонце,
Всі учтували, й ні в чім не було на тій учті нестатку,
Ні у звучанні дзвінкої формінги в руках Аполлона,
Ні у мелодіях муз, що по черзі чудово співали.

(Вульгата)

І раптом, задихавшись, увійшов блідий, закривавлений єврей з терновим вінцем на голові і великим дерев'яним хрестом на плечах, і кинув хреста на високий стіл богів, аж задзвеніли золоті келехи, і боги змовкли, й зблідли, і робилися дедалі блідішими, поки нарешті зовсім розтанули в тумані.

І ось настали сумні часи, і світ увесь зробився сірий і темний. Не стало щасливих богів, Олімп перетворився на лазарет, де тоскно вештались облуплені, обсмажені на рожнах боги, перев'язуючи свої рани і співаючи сумних співанок. Релігія не давала вже ніякої радості, тільки розраду; це була релігія суму, релігія рокованих на смерть, вона сходила кров'ю.

Може, вона була потрібна хворому, розтоптаному людству? Хто бачить страждання свого бога, той легше стерпить свої власні болі. Колишні радісні боги, що не зазнавали страждань, не знали також, як почуває себе нещасна змучена людина, а бідна змучена людина в своїй біді також не могла від щирого серця звернутись до них. Це були святкові боги, навколо яких весело танцювалось і яким можна було тільки дякувати. Через те, власне, їх і не можна було любити від усього серця. Щоб тебе щиро любили, треба

самому настраждатись. Співчуття — це остання посвята любові, а можливо, й сама любов. Тому з усіх богів, яких будь-коли любили, Христос був богом, якого любили найбільше, особливо жінки...

Рятуючись від людського тлуму, я потрапив у самітню церкву, і те, що ти, любий читачу, щойно прочитав, не так мої думки, як декілька більш-менш мимовільних слів, що пролунали в мені, коли я, простягнувшись на старій молитовній лаві, слухав, як звуки органа заповнюють мої груди. Так і лежав я там, і фантазія моєї душі доповнювала дивну музику ще дивнішими словами; час від часу погляд мій блукав у сутінках церковних склепінь і відшукував темні звукові фігури, які відповідали б цим органним мелодіям. Хто там, укритий серпанком, схилив коліна перед образом мадонни? Лампада, що висить перед нею, кидає страхітно солодке світло на прекрасну скорботну матір розп'ятої любові. Venus dolorosa *; по-звідницькому потаємне світло часом падає крадькома на прекрасну постать завуальованої жінки, що молиться тут. Вона майже нерухомо лежить на кам'яних сходах вівтаря, але від коливання світла її тінь ворушиться, часом біжить угору до мене, квапливо сахається і біжить геть, наче німий мавр, боязкий посланець гаремного кохання,— і я розумію його, він сповіщає про присутність своєї владарки, султанші мого серця.

Але ось у порожньому храмі стає дедалі темніше, тут і там уздовж колон прослизне невиразна постать, час від часу почується тихий шепіт з бокової каплиці і, як стогін велетенського серця, лунає довгий, протяглий звук органа.

Здавалось, що орган ніколи не змовкне, що ці смертельні звуки, ця жива смерть триватиме вічно, я відчував таку невимовну тугу, такий неймовірний острах, наче був живцем похований,— так ніби я, давно померлий, постав з могили і зі своїми моторошними нічними товаришами прийшов у цей храм привидів, щоб прослухати молитви мертвих і висповідатися в своїх гріхах померлого. Іноді здавалося мені, що я справді бачу її, цю громаду мерців, що

* Скорботна Венера *(лат.)*.

вони сидять біля мене в таємничому присмерку, в забутому вже флорентійському вбранні, з довгими, блідими обличчями, з оправленими золотом молитовниками в тонких руках, щось таємничо шепочуть і меланхолійно кивають один до одного. Надщерблений звук далекого похоронного дзвіночка нагадує мені знову хворого священика, якого я бачив під час процесії, і я сказав сам до себе: «Він тепер також помер і прийде сюди правити першу нічну месу, і тоді лише почнеться справжній шал сумного привиддя». Коли раптом зі сходів вівтаря підвелася мила постать вкритої вуаллю молільниці.

Так, це була вона, її жива тінь розігнала бліді привиди, і я бачив тепер тільки її, рвучко подався за нею з церкви і, коли вона перед дверима відкинула вуаль, я побачив заплакане обличчя Франчески. Воно було схоже на сумну білу троянду, окроплену перлами нічної роси і освітлену місячним промінням. «Франческо, ти любиш мене?» Вона скупо відповідала на безліч моїх запитань. Я провів її до готелю Croce di Malta, де вона мешкала з Матильдою. Вулиці спорожніли, будинки спали з заплющеними очима вікон, лише де-не-де крізь дерев'яні повіки поблискував вогник. Але вгорі, в небі, проступала поміж хмар широка ясно-зелена смуга, і по ній плив півмісяць, як срібна гондола в смарагдовому морі. Надаремне благав я Франческу хоч єдиний раз глянути вгору на нашого давнього любого довірника, але вона йшла, задумано похиливши голівку. Її хода, раніше така радісна і жвава, була тепер ніби по-церковному стримана, кроки були суворо католицькі, вона йшла наче під музику урочистого органа, і, як в колишні ночі гріх, так тепер їй у ноги вкинулась релігія. По дорозі перед кожним святим образом, вона побожно хрестила собі чоло і груди. Надаремно я намагався допомогти їй у цьому. А коли ми проходили площею мимо церкви Sankt Michele, де сяяла з темної ніші скорбна мати з позолоченими мечами в серці і віночком з лампадок навколо голови, Франческа обвила мою шию руками, почала цілувати й шепотіти: «Сессо, Сессо, саго Сессо!»

Я спокійно приймав ці поцілунки, хоч добре знав, що вона думала власне про болонського абата, слу-

жителя римсько-католицької церкви. Як протестант я з спокійною совістю привласнив собі маєтність католицького духівництва і негайно ж секуляризував побожні цілунки милої Франчески. Я знаю, попи з цього приводу оскаженіють, кричатимуть про пограбування церкви і радо застосують до мене французький закон про блюзнірство. На жаль, я мушу признатися, що згадані поцілунки були єдиним, чого я домігся тієї ночі. Франческа вирішила цю ніч використати для спасіння душі, стояла на колінах і молилась. Надаремне пропонував я, що поділю з нею її молитовні вправи,— дійшовши до своєї кімнати, вона замкнула двері перед самим моїм носом. Марно я стояв надворі ще цілу годину і прохав її впустити мене, зітхав на всі лади і лицемірно проливав побожні сльози, давав найсвятіші клятви, розуміється, з святенницькими застереженнями,— я почував, що потроху стаю єзуїтом, і нарешті скотився до того, що готовий був за цю єдину ніч стати католиком.

«Франческо! — гукав я.— Зоре думок моїх! Думо серця мого! Vita della mia vita! * Моя прекрасна, часто цілована, струнка католицька Франческо! За цю єдину ніч, яку ти мені подаруєш, я перейду в католицтво, але також тільки на одну цю ніч! О, прекрасна, блаженна, католицька ніч! Я лежу в твоїх обіймах, суворо по-католицькому віруючи в небо твого кохання, в поцілунках уст наших ми пізнаємо одкровення, що слово перетворюється в плоть, а віра втілюється в образ і форму! Яка релігія! Ви, попи, виспівуйте тим часом ваше кіріе елейсон, дзвоніть, кадіть, бийте в дзвони, хай гуде орган, хай лунає меса Палестріни — «Се плоть моя!» І я вірую, я поринаю в блаженство, я засинаю,— та коли другого ранку я прокинусь, то зітру сон і католицтво з очей моїх, і знову ясно гляну на сонце та біблію, і знову стану по-протестантському розумним і тверезим, як і раніше».

---

* Життя мого життя! *(Італ.)*

Коли другого дня сонце знову привітно засяяло з неба, в мені погасли похмурі думки й почуття, що виникли під впливом учорашньої процесії і примусили мене дивитися на життя, як на хворобу, а на світ, як на лікарню.

Веселі юрби вирували в усьому місті. Поміж барвисто одягненими людьми тут і там сновигали чорні попики. Усе це гуло, сміялось, гомоніло, майже не чути було церковного дзвону, що закликав до урочистої меси в кафедральний собор. Це — гарна, проста церква; її фасад з кольорового мармуру прикрашено короткими, одна на одну поставленими колонками, які так доладно, хоч і сумно, дивляться на нас. Всередині собору колони й стіни були затягнуті червоною матерією, радісна музика линула над схвильованим людським потоком. Я вів синьйору Франческу під руку і, коли подав їй при вході свячену воду і солодка вогкість від дотику наших пальців, як електрикою, пронизала наші душі, я відчув у ту мить електричний удар в ногу і з переляку ледве не впав на коліновклонних селянок, що всі в білому, з довгастими сергами і нашийними ланцюжками з жовтого золота, посіль густою купою вкривали підлогу навколо. Озирнувшись, я побачив даму, що також стояла навколішках, вона обмахувалась віялом; зазирнувши під віяло, я впізнав усміхнені очі міледі. Я схилився до неї, і вона знеможено прошепотіла мені на вухо: «Delightful!» *

— Бога ради,— шепнув я їй,— поводьтеся серйозно, не смійтеся, бо нас напевно витурять звідси.

Але ніякі прохання й благання не допомогли. На щастя, ніхто не розумів нашої мови. Бо коли міледі підвелася і крізь натовп попрямувала за нами до головного вівтаря, вона віддалася своєму божевільно веселому настрою, не звертаючи й найменшої уваги на присутніх, наче ми були самі в Апеннінах. Вона глузувала з усіх і з усього, навіть бідне малювання на стінах не врятувалося від її стріл.

— Гляньте,— вигукнула вона.— Аж ось і леді

* Чудово! *(Англ.)*

Єва, уроджена фон Ріппе*, сперечається із змієм! Добре спало на думку художнику намалювати змія з людською головою і з людським бличчям; та було б куди дотепніше, коли б він це спокусливе обличчя прикрасив воєнними вусами. Бачите, докторе, он там ангела, який звістує пресвятій діві Марії її благословенне становище і при цьому так іронічно посміхається? Я знаю, що думає цей руффіано! А ця Марія, біля ніг якої преклонив коліна священний союз Сходу, підносячи золото, ладан і смірну,— хіба вона не схожа на Каталані?

Синьйора Франческа, яка, не знаючи англійської мови, не зрозуміла нічого з цього базікання, крім слова Каталані, квапливо зауважила, що дама, про яку говорить наша приятелька, справді втратила тепер більшу частину своєї популярності. Але наша приятелька не дала себе перебити і прокоментувала також і страсті Христові включно з розп'яттям, дуже гарною картиною, на якій, між іншим, було намальовано три безглуздих обличчя, що не мали до справи жодного відношення, а тільки байдуже споглядали муки божі, і про яких міледі сказала, що це вже, напевне, повноважні комісари Австрії, Росії і Франції.

А тим часом старі фрески, що проглядалися на стінах між червоним драпуванням, могли б своєю зосередженою серйозністю до певної міри вгамувати британську іронію. На фресках були особи з тої героїчної доби міста Лукки, про яку так багато писав Маккіавелі, цей романтичний Саллюстій, у своїх історичних творах, і духом якої так вогненно віє з пісень Данте, цього католицького Гомера. З виразу їхніх облич добре видно суворість почуттів і варварські погляди середньовіччя; правда, на деяких мовчазних юних устах ми бачимо усмішку, яка свідчить про те, що й тоді не всі троянди були кам'яними і ховалися під покривалами, що і в ту добу деякі мадонни, пускаючи бісики крізь побожно опущені вії, блиском своїх очей запевняли, що й вони охоче могли б подарувати нам другого маленького Христосика. В усякому разі з цих старофлорентійських картин віє високим духом, в них є те справді

* Іронічне прізвище, буквально: «З ребра» *(нім.)*.

героїчне, що ми пізнаємо в мармурових статуях древніх богів і що всупереч поглядам наших естетиків, полягає не в вічному супокої без пристрастей, а в вічній пристрасті без неспокою. Також і в інших писаних олією картинах пізнішого походження, які висять у Луккському соборі, до певної міри відчувається традиційний відгомін того самого старофлорентійського духу. Особливу мою увагу привернула картина «Шлюб у Кані Галілейській», пензля одного з учнів Андреа дель Сарто, намальована трохи суворо і скомпонована сухувато. Спаситель сидить між прекрасною ніжною нареченою і одним фарисеєм, обличчя якого, подібне до кам'яних скрижалів, виказує здивування з геніального пророка, що так весело змішався з натовпом радісних гостей і щедро частує всю компанію чудесами далеко кращими, ніж Мойсеєві: бо той, хто бив і ще дужче бив по скелі, міг звідтіль добути тільки воду, а цьому досить було сказати одне слово, і всі дзбани наповнились найкращим вином. Набагато м'якше, майже в венеціанських кольорах, намальовано картину одного невідомого художника, яка висить поруч і в якій лагідна гра барв в особливий спосіб пом'ягшується скорботою, що тріпоче на всьому. На ній змальовано, як Марія взяла фунт єлею, справжнього дорогоцінного нарду, помастила ноги Ісусові і витерла їх своїм волоссям. Христос сидить у колі своїх учнів; прекрасний, натхнений бог, він по-людському сумно відчуває моторошну побожність до свого власного тіла, яке незабаром має стільки перестраждати і якому вже тепер належить і воздається шана миропомазання, те, що належить мертвим. Він зворушено усміхається до жінки, що стоїть перед ним на колінах, бо її віддана душа, охоплена передчуттям сповненої любов'ю і страхом своєї душі, здійснила чин милосердя, чин, який не забудеться ніколи, доки існує стражденне людство, і тисячі літ освіжатиме знедолених людей своїми пахощами. Крім учня, що возліг біля серця Христового, учня, який потім і записав цю подію, здається, ніхто більше з апостолів не відчуває значення того, що відбувається, а он той, з рудою бородою, навіть роздратовано зауважує, як про це сказано в письмі святому: «А чи не краще було б цей єлей продати за

триста грошів і роздати бідним?» Саме у цього економного апостола і зберігалася казна, і звичка мати справу з грішми притупила в ньому розуміння безкорисливої запахущої любові, він готовий проміняти слей на гроші задля якоїсь корисливої мети, і саме він, міняйло, він продав спасителя за тридцять срібняків. В історії про банкіра з-поміж апостолів євангеліє символічно викривав ту зловісно спокусливу силу, що причаїлась у мішку з грішми і застерігав проти віроломства гендлярів. Кожен багач — Іуда Іскаріот.

— Але ж, дорогий докторе, у вас обличчя глибоко віруючої людини,— прошепотіла міледі,— я стежила за вами і, пробачте мені, якщо я вас трішки ображу, ви мали вигляд доброго християнина.

— Між нами кажучи, такий я і є. Так, Христос...

— Може, ви вірите й у те, що він бог?

— Розуміється, моя добра Матильдо. Він бог, якого я найбільше люблю,— не тому, що він законний бог, ще батько якого був богом і споконвіку керував світом, але тому, що він, будучи природженим дофіном небес, все-таки має демократичні настрої і не любить ніякої церемоніальної пишноти, тому, що він не бог аристократії, недоумкуватих учених і обшитих галунами ландскнехтів, а тому, що він скромний народний бог, міщанський бог, un bon Dieu citoyen *. Далебі, коли б Христос не був богом, то я б обрав його за бога і куди краще, ніж нав'язаному мені абсолютному богові, підкорявся б куди краще йому, обраному богові, богові мого обрання.

РОЗДІЛ VIII

Архієпіскоп, суворий старий священик, сам правив месу, і, чесно признатись, не тільки я, але до певної міри і міледі, ми були потай зворушені духом цього священного обряду і врочистою величчю старого чоловіка, який творив його; адже ж кожний старий чоловік сам по собі вже слуга божий, а церемонії католицької меси настільки древні, що вони, можливо, єдине, що збереглося від дитинної доби

* Добрий бог громадян *(франц.)*.

світу і викликав у нас побожність, як пам'ять про перших предків усього людства.

— Гляньте, міледі,— сказав я,— кожний рух, який ви тут бачите, спосіб складати й простягати руки, ці поклони, обмивання рук, кадіння, ця чаша, всі шати від митри до подолків стóли — все це староєгипетське, пережиток жрецтва, про дивовижну сутність якого дуже скупо розповідають лише найдревніші джерела; найстародавніші жерці, дослідники першої мудрості, винайшли й богів, встановили перші символи і дали юній людськості...

— Перший обман,— гірко перебила міледі,— і я думаю, докторе, від найранішої доби старожитності у нас нічого не залишилось, крім деяких жалюгідних формул омани. І вони ще й досі мають силу. Бачите ви оті непорушно-похмурі обличчя? Або он того хлопа, що, як баран, став на коліна і зі своїм роззявленим ротом має такий ультрабезглуздий вигляд?

— Ради святого неба! — тихо заспокоював я.— Що ж із того, що ця голова так мало освітлена розумом? Яке нам діло до цього? Чому це вас дратує? Адже ж ви бачите щодня корів, биків, собак, ослів, таких же дурних, і це видовище не виводить вас з рівноваги і не дає вам підстави до невдоволення!

— Ах, це зовсім інша річ,— перебила мене міледі,— у тих тварин іззаду хвости, а мене дратує саме те, що цей хлоп, хоч і дурний, як тварина, а проте не має хвоста ззаду.

— Ну, це вже інша річ, міледі.

РОЗДІЛ IX

Після меси ми ще немало бачили й чули: зокрема — проповідь дужого, окоренкуватого ченця, владне й сміливе староримське обличчя якого так дивно контрастувало з грубою, жебрацькою рясою, що він скидався на імператора бідності. Він торкався в своїй проповіді раю й пекла і впадав часом у найнесамовитіший екстаз. Його опис раю був до деякої міри по-варварськи перевантажений: там безліч золота, срібла, коштовного каміння, дорогих наїдків і

витриманого вина; при цьому з обличчя його було видно, що він аж смакував це вино, а від блаженства так викручувався в своїй рясі туди й сюди, наче вже перебував між ангелят з білими крильцями і сам себе уявляв ангелятком з білими крильцями. Менш привабливим, ба навіть практично суворим був його опис пекла. Саме тут проповідник був у своїй стихії. Він особливо наполягав на грішниках, що вже не вірують, як личить справжнім християнам, в старовинний вогонь пекельний і навіть гадають, що в новітні часи він трохи похолоднішав, а згодом і зовсім погасне.

— І коли б навіть,— вигукнув він,— вогонь пекельний і зовсім погас, то я, я своїм власним диханням роздмухав би останні жаринки під попелом, щоб вибухнуло старе полум'я!

Почули б ви цей голос, що завивав при цих словах, подібно до північного вітру, побачили б палаюче обличчя, червону бичачу шию і його величезні кулаки, то повірили б, що ці пекельні погрози не гіпербола.

— I like this man *,— сказала міледі.

— І маєте рацію,— відповів я,— і мені він подобається більше, ніж багато наших солоденьких, гомеопатичних лікувальників душ, що розчиняють одну десятитисячну частку розуму в відрі моральної води і сповнюють нею свої недільні заспокійливі проповіді.

— Авжеж, докторе, до його пекла я почуваю повагу, але до його раю не маю справжньої довіри, бо взагалі щодо раю, то я вже дуже давно відчуваю таємні сумніви. Коли я була ще маленькою, в Дубліні, я часто лежала в траві горілиць, дивилася в небо і думала, чи справді на небі може бути стільки чудесних речей, як про це говорять? Адже, думала я, чи може бути, щоб ніщо з цих чудовностей ніколи не впало на землю, ну хоча б якась діамантова сережка, або разок намиста з перлів, або принаймні хоч шматочок ананасного торта, а завжди тільки град, сніг або звичайнісінький дощ? Це негаразд, думала я...

---

* Мені подобається цей чоловік *(англ.)*.

— Навіщо ви це говорите, міледі? Чи не краще було б змовчати про ці сумніви? Невіруючі,— ті, що не вірують в рай,— не повинні б знаходити прозелітів. Менше варті догани, ба навіть заслуговують на похвалу ті шукачі прозелітів, у яких свій пречудовий рай, розкошів якого вони хочуть не тільки для себе, і тому запрошують своїх ближніх, щоб і вони зазнали раювання, і не задовольняться доти, доки їхнє ласкаве запрошення не буде прийнято.

— Але я, докторе, завжди дивувалась, чому деякі заможні люди цього гатунку, яких ми часто бачимо, як наполегливих президентів, віце-президентів, секретарів різних товариств по навертанню до християнства, аж із шкури вилазять, намагаючись зробити гідним райського життя хоч якого-небудь задрипаного жебрака єврея і здобути йому право на майбутнє життя в царстві небесному, проте ніколи й не подумають про те, щоб уже тут, на землі, він скуштував їхніх благ, і не запросять його, наприклад, влітку на свою віллу, де вже напевне є ласощі, які припали б до смаку бідоласі не менше, ніж ті, яких він скуштував би в раю.

— Це ж ясніше ясного, міледі, небесні блага нічого їм не коштують, і це завдає подвійного задоволення — ощасливити на дурничку своїх ближніх. Але до яких насолод може закликати невіруючий?

— Ні до яких, докторе, крім спокійного, довгого сну, що для іншого нещасливця може бути вельми жаданим, особливо коли перед тим він змордований занадто наполегливими запрошеннями до царства небесного.

Красуня сказала це гірким, дошкульним тоном, і я майже серйозно відповів їй:

— Люба Матильдо, перебуваючи тут, на землі, я аж ніяк не стурбований існуванням раю чи пекла, до того ж я занадто великий і занадто гордий, щоб бажання райських нагород або пекельної кари керувало моїми вчинками. Я прагну добра, бо воно прекрасне і нестримно вабить мене, і зневажаю зло, бо воно огидне й противне мені. Ще хлопцем, коли я читав Плутарха — я читаю його ще й тепер щовечора в постелі і готовий іноді схопитися і мчати екстрапочтою, щоб стати великою людиною,— вже й тоді

подобалась мені розповідь про жінку, яка ходила вулицями Александрії, в одній руці з міхом води, у другій з засвіченим смолоскипом, і гукала до людей, що вона загасить водою пекло, а смолоскипом підпалить небо, щоб ніхто взагалі не чинив зла тільки тому, що боїться кари, і щоб ніхто не робив добра в надії мати за нього винагороду. Всі наші вчинки повинні витікати з джерела безкорисливої любові незалежно від того, є загробне життя чи нема.

— Отже, ви не вірите і в безсмертя?

— О, ви хитра, міледі. Щоб я мав щодо цього сумнів? Я, чиє серце все глибше й глибше пускає коріння в найдавніші часи минулого і майбутнього, я, один з найбільш вічних людей, кожний подих якого — це вічне життя, а кожна думка — вічна зоря, чи можу я не вірити в безсмертя?

— Я гадаю, докторе, треба бути дуже марнославним і зухвалим, щоб, зазнавши стільки прекрасного й доброго на цій землі, вимагати від господа бога ще й безсмертя! Людина, цей аристократ серед тварин, вважаючи себе вищою від інших створінь, була б не від того, щоб виблагати собі і цей привілей вічності у всевишнього, співаючи й воздаючи йому хвалу на колінах перед його троном. О, я знаю, що означає тремтіння ваших уст, безсмертний пане!

РОЗДІЛ X

Синьйора попросила нас сходити з нею в монастир, де зберігається чудотворний хрест, найвидатніша святиня усієї Тоскани. І гаразд, що ми покинули собор, бо вибрики міледі могли б кінець кінцем накликати на нас неприємності. Вона, як з рукава, сипала дотепами. Її милі, безглузді вигадки скидалися на пустотливих кошенят, що граються на весняному сонечку. Виходячи з собору, вона тричі вмочила вказівний палець у свячену воду, кропила себе щоразу і примовляла: «Дем цефардеїм кіннім», що мало означати, як вона запевняла, арабську формулу, за допомогою якої чаклунки могли людину перетворити на осла.

На площі перед собором маневрувало безліч військових, майже всі в австрійській формі. Командували ними по-німецьки. Принаймні я почув німецькі слова: «На караул! До ноги! На плече! Направо! Стій!» Мені здається, що в усіх італійців, як і в деяких інших європейських народів, командують по-німецьки. Чи маємо ми, німці, цим пишатися? Чи так вже багато нам в цьому світі доводиться наказувати, що німецька мова стала мовою наказів? Чи нам так багато наказують, що послушенство найкраще розуміє німецьку мову?

Міледі, як видно, не любила парадів і оглядів. Вона потягла нас звідти з іронічним острахом.

— Я не люблю,— сказала вона,— бачити поблизу стількох людей із шаблями й рушницями, особливо коли вони в великій кількості, як на важливих маневрах, марширують зімкнутими рядами. А що, як хтось із цих тисяч раптом збожеволіє і зброєю, що вже тримає в руках, заколе мене на місці? Або несподівано порозумнішає й подумає: «Чим ти ризикуєш? Що втрачаєш? Навіть коли вони в тебе відберуть життя? Хай навіть той світ, який нам обіцяють після смерті, і не такий уже блискучий, як про нього розповідають, хай навіть і гірший буде, менше, ніж тобі тут дають, менше, ніж шість крейцерів на день і там не даватимуть, чому б тобі не побавитись і не заколоти оцю маленьку англійку з таким нахабним носом? Хіба ж моє життя тут не в найбільшій небезпеці?» Коли б я була королем, я поділила б своїх солдатів на два класи. Одних я примусила б вірити в безсмертя, щоб були хоробрими в бою і не боялися смерті,— їх я тримала б тільки для війни. А інших призначила б для оглядів і парадів і, щоб їм не спало на думку, що вони нічим не ризикують, якщо їм заманеться кого жартома уколошкати, я б їм під загрозою смерті заборонила вірити в безсмертя і навіть додала б трохи масла до їхньої хлібної пайки, щоб дати їм відчути смак життя. А ось першим, безсмертним героям, я, навпаки, влаштувала б гірке життя, щоб вони геть зневажали його й дивились би на жерла гармат як на вхід у кращий світ.

— Міледі,— сказав я,— ви були б кепським правителем. Ви мало розумієтесь на врядуванні, а в по-

літиці й зовсім нічого не тямите. Коли б ви читали «Політичні аннали»...

— Я, можливо, розумію все краще за вас, дорогий докторе. Ще змалку хотіла я про це довідатися. Коли я ще була малою, в Дубліні...

— І лежала горілиць на траві і думала, чи, може, ні про що й не думала, як у Рамсгеті...

В очах міледі блиснув погляд, схожий на легкий докір за невдячність, але вона знову засміялась і вела далі:

— Коли я ще була малою, в Дубліні, і могла сидіти на ріжку скамнички, на якій відпочивали мамині ноги, я питала її про всяку всячину, що роблять шевці, кравці, пекарі,— словом, усі люди на світі. І мати мені пояснювала: «Кравці шиють одяг, шевці — черевики, пекарі печуть хліб». Коли ж я запитала: «Що роблять королі?», мати відповіла: «Вони королюють». Тоді я сказала: «Знаєш, люба матусю, якби я була королем, то я б один день зовсім не королювала, тільки б побачити, що з цього вийде».— «Люба дитино,— відповіла мати,— деякі королі так і роблять, та воно й видно».

— Таки справді, міледі, ваша мати мала рацію. Особливо тут, в Італії, саме такі королі, це добре помітно в П'ємонті та Неаполі...

— Але ж, любий докторе, хіба ж можна докоряти якому-небудь італійському королю, що він якийсь день зовсім не королює через надто велику спеку? Страшно тільки, щоб карбонарії не використали такого дня, бо останнім часом я звернула особливу увагу на те, що революції завжди вибухають у такі дні, коли перестають королювати. Якби карбонарії помилились і подумали, що настав день, коли король не королює, а в цей день, проти їх сподівання, він королював би, то пропали б їхні голови. Тому карбонарії завжди повинні бути насторожі і точно обирати сприятливий для них час. І навпаки, вища політика королів у тому й полягає, щоб тримати в найсуворішій таємниці день, коли вони не королюють, але такого дня король мусить принаймні хоч кілька разів посидіти на троні, ну, щоб загострити пера чи запечатати конверти, або розлінувати папір чи що там, все про людське око, щоб народ надворі,

який з цікавістю заглядав у вікна палацу, був цілком певний, що король королює.

В той час, як подібні зауваження грайливо спурхували з ніжних уст міледі, на повних рожевих устах Франчески грала усмішка задоволення. Вона говорила мало. Проте її хода вже не була така журливо-блаженна, як учора ввечері, а навпаки, вона виступала переможно, кожний крок — звук сурми. Проте в її рухах промовляла перемога скоріше духовна, ніж світська, вона була наче образом тріумфуючої церкви, і навкруг її голови ніби тремтіло невидиме сяйво. Але очі, що ніби сміялися крізь сльози, стали знову по-земному дитячими, і в цьому барвистому натовпі, що пропливав повз нас, її допитливий погляд не минав жодної дрібниці в костюмах.

— Ессо *,— гукала вона,— яка шаль! Маркіз повинен мені купити такого ж кашеміру на тюрбан, коли я танцюватиму Роксолану. Ах, він обіцяв мені й хреста з діамантами!

Бідний Гумпеліно! Тюрбан — справа легка, але хрест завдасть тобі чимало гірких хвилин. Проте, синьйора доти буде мучити й розпинати тебе, поки ти, нарешті, не зважишся й на це.

РОЗДІЛ XI

Церква, де можна бачити чудотворний хрест міста Лукки, належить до монастиря, назви якого я тепер уже не пам'ятаю.

Коли ми ввійшли в церкву, перед головним олтарем на колінах, у мовчазній молитві стояло з дванадцятеро ченців. Тільки коли-не-коли вони, наче хором, промовляли окремі слова, що трохи моторошно лунали між колонами пустельних переходів. В церкві було темно, лише крізь невеликі мальовані вікна падало різнобарвне світло на лисі голови й коричневі ряси. Тьм'яні мідні лампи ледве освітлювали почорнілі фрески й олтарні образи, зі стін виступали дерев'яні, яскраво розмальовані голови святих, що, наче живі, криво усміхалися в непевному світлі. Міледі голосно скрикнула й показала на могильну плиту

* Глянь-но *(італ.)*.

у нас під ногами, де рельєфно був вирізьблений єпископ у митрі, з патерицею, схрещеними руками і відтоптаним носом.

— Ах,— прошепотіла вона,— я так неделікатно наступила йому на кам'яного носа, цієї ночі він прийде до мене уві сні, ото вже буду я з носом!

Паламар, блідий, молодий чернець, показав нам чудотворного хреста і розповів при цьому про чудеса, які він творить. Я легко піддаюсь настрою і, можливо, обличчя моє при цьому не виказувало недовіри; іноді на мене находять напади віри в чудеса, особливо там, де час і місце, як тут, сприяють цьому. Тоді мені здається, що все в світі чудо і вся світова історія — легенда. Може, я перейняв цю віру в чудеса від Франчески, яка в дикому захваті цілувала хреста? Дратувала мене й не менш дика насмішкуватість гострої на язик британки. Можливо, ця насмішкуватість вражала мене тим більше, що я й сам почував себе невільним від неї і ніякою мірою не вважав її гідною похвали. Бо не можна ж заперечувати, що насмішкуватість,— радість від розуміння суперечностей світу,— має в собі щось злостиве, а серйозність — більш споріднена з кращими почуттями,— доброчинність, волелюбність і навіть сама любов — почуття в суті своїй дуже серйозні. Тим часом є серця, в яких жартівливість і серйозність, лихе й святе, жар і холод так дивно зв'язані, що важко про них щось сказати. Таке серце билось і в грудях Матильди; часом був це крижаний острів, на гладкій, дзеркальній поверхні якого розцвітали найпалкіші пристрасні пальмові гаї, а часом це був полум'яний вулкан, що вибухав ентузіазмом і раптом згасав під сніговою лавиною сміху. Її аж ніяк не можна було назвати недоброю, ні навіть любострасною при всій її нестриманості; так, я навіть думаю, що від любострасності вона засвоїла тільки зовнішній, смішний бік і бавилась цим, як безглуздою грою в ляльки. Дивитися, як той чи інший дивак буде поводитись у стані закоханості,— для неї було гумористичною насолодою, солодкою цікавістю. Франческа була зовсім інша. В її думках і почуттях панувала католицька єдність. Вдень вона була як знуджений, блідий місяць, а вночі — як палке сонце —

місяцю днів моїх! Сонце моїх ночей! Я ніколи більше тебе не побачу!

— Ви маєте рацію,— сказала міледі,— я також вірю в чудотворну силу хреста. Я перекопана, коли маркіз не дуже буде скупитися з діамантами для обіцяного хреста, то хрест цей напевно створить над синьйорою засліпливо-блискуче чудо; вона кінець кінцем так засліпиться, що закохається в маркізів ніс. Я також часто чула про чудотворну силу деяких орденських хрестів, які чесну людину можуть перетворити на шахрая.

Так ця гарна дама насміхалася над усім, вона кокетувала з бідним паламарчуком, втішно прохала пробачення у єпископа з відтоптаним носом, шанобливо заборонивши йому віддавати їй страшний візит, а коли ми підійшли до чаші з свяченою водою, вона знову захотіла будь-що перетворити мене на осла.

Чи справді мій настрій був викликаний місцем, де ми перебували, чи, може, я хотів якнайгостріше спинити її глузування, яке, по суті, мене дратувало, але я пройнявся належним пафосом і сказав:

— Міледі, я не люблю жінок, що зневажають релігію. Гарні жінки, які не визнають релігії, схожі на квіти без запаху, вони подібні до холодних, тверезих тюльпанів, що з своїх порцелянових китайських горщечків так порцеляново дивляться на нас, і, коли б могли говорити, то вже, напевне, з'ясували б нам, як вони цілком природно виникли з цибулини, як для квітки вже досить того, що вона не гидко пахне, та й взагалі щодо пахощів, то для розумної квітки вони зовсім непотрібні.

Уже на слові «тюльпан» міледі почала пожвавлено жестикулювати і, поки я говорив, її ідіосинкразія до цієї квітки так посилилась, що вона аж затулила вуха. В цьому було чимало гри, але почувалась і справжня образа, коли вона прикро позирнула на мене і з гострою посмішкою, що вирвалася з самого серця, запитала:

— А ви, дорогий квіте, яку з теперішніх релігій вважаєте своєю?

— Я, міледі, всі релігії вважаю своїми, пахощі моєї душі сягають неба і сп'яняють вічних богів.

Синьйора, не розуміючи нашої розмови, яку ми переважно вели по-англійському, подумала, бог зна чому, що ми сперечаємось про переваги наших земляків. Вона стала хвалити як англійців, так і німців, хоч в душі вважала перших не дуже розумними, а других дурними. Найгіршої думки вона була про Пруссію, яка, за її географією, міститься ще далі, ніж Англія та Німеччина; особливо ж погано висловлювалась вона про короля прусського, великого Федеріго, роль якого торік танцювала на своєму бенефісі її суперниця, синьйора Серафіна; взагалі досить дивно, що цей король, а саме Фрідріх Великий, ще й досі живе на італійській сцені і в пам'яті італійського народу.

— Ні,— сказала міледі, не звертаючи уваги на синьйорині теревені,— цього чоловіка немає потреби перетворювати на осла. Він не тільки через кожні десять кроків міняє свої погляди і раз у раз себе заперечує, він став тепер навіть місіонером, і я цілком певна, що він переодягнений єзуїт. Заради своєї безпеки я мушу вдавати з себе святенницю, інакше він мене зрадить і продасть своїм лицемірним поплічникам во Христі, святим дилетантам інквізиції, які спалять мене in effigie *, бо поліція ще не дозволяє їм кидати в огонь живих людей. Ах, шановний пане! Не думайте, що я така розумна, як це здається, мені не бракує релігійності, я не тюльпан, справді не тюльпан, присягаюся небом — не тюльпан, я краще у все повірю! Я вже вірю тепер у пайголовніше, про що написано в біблії, я вірю, що Авраам родив Ісаака, Ісаак — Іакова, Іаков — Іуду, як і в те, що Іуда на великій дорозі пойняв свою невістку Фамар. Вірю також, що Лот зі своїми доньками надміру випивав. Вірю, що Потіфарова дружина власними руками стягла одежу з побожного Йосифа. Вірю також, що обидва дідугани, які несподівано обпали Сусанну в купелі, були дуже таки підтоптані. Крім того, я ще вірю, що праотець Іаков ошукав спочатку свого брата, а потім свого тестя, що цар Давид призначив Урію на добру посаду в війську,

* В зображенні (тобто моє зображення) *(італ.)*.

що Соломон завів собі тисячу жінок, а потім став скаржитись, що все це суєта. І в десять заповідей я вірю, і більшості з них навіть дотримуюсь; я не прагну вола мого ближнього, ні його рабині, ні його корови, ні осла. Я не працюю в день сьомий, суботній, коли відпочивав господь бог; більше того, з обережності, бо я не зовсім точно знаю, коли саме випадає цей сьомий день, частенько не працюю цілими тижнями. Що ж до заповідей Христових, то я завжди дотримуюсь найголовніших із них, а саме — що треба любити навіть своїх ворогів, бо — ах! — ті люди, яких я найбільше любила, завжди були, хоч я того й не знала, моїми найгіршими ворогами.

— Ради бога, Матильдо, не плачте! — вигукнув я, коли знову крізь веселу, пустотливу задирливість почав пробиватися, як змія з-під квітів, тон найболючішої гіркоти. Я добре знав цей тон, коли дотепне, кришталеве серце цієї дивної жінки раптом починало тремтіти все дужче, але не надовго; знав також, що це тремтіння зникне так само легко, як і почалось, на перший-ліпший жарт, з яким звернуться до неї або який і їй самій спаде на думку. В той час, як вона, прихилившись до монастирських воріт, притуляла гарячу щоку до холодного каменю і довгим волоссям витирала з очей сльози, я намагався вернути їй гарний настрій, містифікуючи бідну Франческу жартами, на зразок тих, що полюбляла міледі, і подаючи найважливіші новини з Семилітньої війни, яка, здається, дуже цікавила її, і котра, як думала вона, тривала ще й досі. Я розповів їй багато цікавого про великого Федеріго, цього дотепного гамашного бога з Сан-Сусі, який винайшов прусську монархію і замолоду прегарно грав на флейті і навіть складав французькі вірші. Франческа запитала мене, хто переможе — пруссаки чи німці. Бо, як уже було сказано, вона вважала пруссаків за цілком інший народ, та й взагалі в Італії звикли розуміти під «німцями» тільки австрійців. Синьйору не мало дивувало те, що я сам довгий час проживав у capitale della Prussia *, і саме в Berlino, в місті, що лежить десь угорі, поблизу північного полюса. Вона жахалась,

* Столиця Пруссії *(італ.)*.

коли я описував їй небезпеки, на які часом можна там наразитися, зустрівши на вулиці білого ведмедя.

— Бо справа в тому, люба Франческо,— пояснив я їй,— що в гарнізоні на Шпіцбергені дуже багато ведмедів, і часом вони приїжджають на якийсь день у Берлін, щоб з патріотизму подивитися на «Ведмедя і пашу» або навідатись до Бейєрмана в «Café royal», добре попоїсти й випити шампанського, що частенько обходиться їм дорожче, ніж вони можуть заплатити; в такому разі одного з ведмедів прив'язують і тримають доти, доки не повернуться і не розплатяться його товариші, звідси і походить вираз: «прив'язати ведмедя». Багато ведмедів живе і в самому місті, кажуть, навіть, що Берлін завдячує своїм походженням ведмедям і зветься власне Bärlin *. Проте берлінські ведмеді цілком свійські, а деякі з них такі освічені, що навіть пишуть прекрасні трагедії і компонують чудову музику. Вовки там також не в дивину, але через холод вони носять варшавські барапячі кожухи, і тому їх нелегко розпізнати. Скрізь літають там північні гуси і виспівують бравурні арії, а північні олені бігають, вдаючи знавців мистецтва. І загалом берлінці живуть дуже помірковано, працьовито, більшість із них сидить до пупа в снігу і пише догматичні, повчальні книги, релігійні історії для дочок освічених станів, катехізиси, проповіді на всі дні року, псалмоспіви Елоа, і при цьому вони дуже моральні, бо сидять до пупа в снігу.

— Хіба берлінці християни? — вигукнула вкрай здивована Франческа.

— Про їхнє християнство окрема мова. Вони, по суті, зовсім не християни, та й занадто розумні, щоб серйозно дотримуватись цього віровизнання. Але оскільки вони знають, що християнство в державі потрібне, щоб підданці смиренно слухались і, крім того, щоб не надто крали і вбивали, тому вони й намагаються якнайкрасномовніше, принаймні своїх ближніх, навертати до християнства; вони шукають собі замісників у релігії, яку хочуть підтримувати, і суворі правила якої для них надто обтяжливі. В своїх труднощах вони намагаються використати служ-

* Bär — по-німецьки — ведмідь.

бову ретельність бідних євреїв, які й мусять бути за них християнами, а що цей народ за гроші й добре слово готовий дозволити зробити з собою все, то євреї так вимуштрувались у християнстві, що здіймають галас проти невіруючих, б'ються не на життя, а на смерть за святу трійцю, а під час літніх канікул навіть і вірують у неї, лютують проти раціоналістів, вештаються скрізь по країні, як місіонери і шпигуни святої віри, поширюють повчальні трактати, в церквах якнайкраще пускають очі під лоба, роблять найсвятобожніші фізіономії і взагалі в святенництві сягають таких великих успіхів, що подекуди починає випикати професійна заздрість, і старші майстри цього ремесла вже потай скаржаться, що християнство цілком перейшло в руки євреїв.

РОЗДІЛ XIII

Якщо синьйора не зрозуміла моєї мови, то ти, любий читачу, напевне, зрозумієш мене краще. Міледі також зрозуміла мене, і це повернуло їй гарний настрій. Та коли я — не знаю, чи з серйозним обличчям — хотів погодитися з думкою, що народові потрібна якась певна релігія, вона знову не могла стриматись і засперечалася зі мною на свій звичний лад.

— Народ мусить мати релігію! — вигукнула вона.— Цю сумнівну істину проповідують тисячі дурнів і ще більші тисячі лицемірів...

— А проте це так, міледі. Як мати не може дати правдивої відповіді на всі запитання своєї дитини, бо вона цього не зрозуміє, так повинна бути й позитивна релігія, церква, яка відповідала б цілком певно й наочно в зрозумілій для народу формі на всі його абстрактні запити.

— Ох, ні! Ваше порівняння, докторе, нагадало мені одну історію, яка, зрештою, промовлятиме не на підтримку вашої думки. В Дубліні, коли я була ще маленька...

— І лежала горілиць...

— Ну, докторе, з вами не скажеш розумного слова. Не посміхайтесь так безсоромно, а слухайте! В Дубліні, коли я була ще маленька й сиділа біля

ніг матері, я запитала її одного разу, що роблять із старими місяцями, коли вони перебувають у повні? «Люба дитино,— сказала мені мати,— старі місяці у повні господь бог розбиває молоточком для цукру на шматки і робить з них невеликі зірки». Не можна дорікати матері за таке одверто фальшиве пояснення, бо й з найкращою астрономічною підготовкою вона не могла б з'ясувати мені всю систему сонця, місяця й зірок і на абстрактні питання відповіла наочно і недвозначно. Проте краще було б, якби вона відклала це пояснення, поки я підросту або принаймні не вигадувала неправди. Бо коли одного разу ми зустрілися з маленькою Люсі, а місяць стояв саме вповні і я сказала їй, що скоро з нього нароблять маленьких зірок, то вона мене висміяла й відповіла, що її бабуся, стара О'Міра, розповідала їй, що такі місяці з'їдають у пеклі як вогняні дині, а через те, що там немає цукру, їх доводиться посипати перцем і сіллю. Тож коли Люсі висміяла моє пояснення, трохи наївно-євангелічне, то я посміялася ще більше з її похмуро-католицьких поглядів, а далі від висміювання перейшла до серйозної сварки, ми почали битися, дряпатись до крові, полемічно обпльовувати одна одну, поки повернувся зі школи маленький О'Доннель і розборонив нас. Цей хлопчик набув у школі кращих знань з астрономії, знав математику і спокійно довів нам обом помилковість та безглуздість нашої суперечки. І що ж сталося? Ми, обидві дівчинки, відклали наші суперечки й одразу ж об'єдналися, щоб відлупцювати малого, спокійного математика.

— Міледі, мені прикро, бо ви маєте рацію. Але тут нічого не зміниш, люди завжди сперечатимуться про переваги тієї релігії, яку їм прищепили з дитинства, і розумний завжди потерпатиме подвійно. Колись було, напевне, інакше, нікому не спадало на думку особливо вихваляти вчення та обряди своєї релігії або силоміць комусь накидати їх. Релігія була приємною традицією, священною історією, святковим спогадом, містеріями, успадкованими від предків, начебто родинними святощами народу, і для давнього грека було б просто жахливо, коли б якийсь чужинець не з його роду став вимагати з ним релігійної спільності,

ще більше нелюдяним здалося б йому, якби насильством і хитрощами примушували будь-кого зректися своєї природженої релігії і натомість прийняти чужу. Та ось із Єгипту, цієї батьківщини крокодилів і жерців, прийшов народ, що, крім нашкірних хвороб і краденого золотого й срібного начиння, приніс так звану позитивну релігію, так звану церкву, безліч догматів, у які треба вірити, і священні церемонії, які треба виконувати,— прообраз пізніших державних релігій. Тоді звели «хулу на людину», почалося навертання в свою віру, насильство над віруючими, і всі оті священні страхіття, що коштували людству стільки крові і сліз.

— Goddam! * Проклятий народ — прапричина всілякого зла!

— О Матильдо, він уже давно проклятий і зносить муки свого прокляття протягом тисячоліть. О, цей Єгипет! Його витвори не бояться часу, його піраміди все ще стоять непорушно, його мумії такі ж непошкоджені, як і колись, і така ж нетлінна ота мумія-народ, що мандрує по землі, сповитий у свої прадавні пелюшки-письмена, закам'янілий шматок світової історії, привид, який, щоб підтримати своє життя, торгує векселями й старими штаньми. Чи бачите, міледі, он там старого чоловіка з сивою бородою, кінчик якої знову починає, здається, чорніти, ген того, з очима, як у привида...

— Чи не там, де руїни старих римських гробниць?

— Так, саме там сидить старий чоловік, і, можливо, Матильдо, він читає свою молитву, страхітну молитву, в якій тужить про свої страждання й позиває народи, що вже давно зникли з лиця землі і живуть тільки в няньчиних казках,— але він у своїй скорботі і не помічає, що сидить на могилах тих самих ворогів, загибелі яких благає в неба.

РОЗДІЛ XIV

В попередньому розділі я говорив про позитивні релігії лише остільки, оскільки вони, упорядковані як церкви, звуться державними релігіями й кори-

* Прокляття *(англ.)*.

стуються особливими привілеями від держави. Але є благочестива діалектика, любий читачу, яка найпереконливіше доведе тобі, що ворог церковного устрою такої державної релігії є також і ворогом самої релігії і держави, ворогом бога й короля або, як звучить звична формула,— ворогом трона і вівтаря. Але я кажу тобі, що це брехня. Я шаную внутрішню святість нашої релігії і підкоряюсь інтересам держави. Хоч я і не дуже великий прихильник антропоморфізму, та все-таки вірю у велич господа бога, і якщо королі такі дурні, що противляться духові народа або в низості своїй доходять до того, що ображають його установи, забороняючи й переслідуючи їх, то я все-таки з найглибшого переконання залишаюся прихильником королівської влади й монархічних принципів. Я ненавиджу не трон, а нікчемне стовписькo дворянських гадів, які кубляться в щілинах старих тронів і характер яких так точно описав Монтеск'є в словах: «Честолюбність у поєднанні з ледарством, ницість у поєднанні з зарозумілістю, жадоба збагачення без праці, відраза до істини, підлесність, зрада, віроломство, клятвопорушність, зневажання громадських обов'язків, побоювання князівської гідності і зацікавленість у князівських пороках!» Я ненавиджу не вівтар, я ненавиджу гадів, що причаїлись під мотлохом старих вівтарів; хитромудрих зміїв, що посміхаються невинно, мов квіти, а тим часом потай пускають трутизну в келих життя і шиплять свої наклепи у вуха побожних богомольців, слизьких хробаків з лагідними словами:

Mel in ore, verba lactis,
Fel in corde, fraus in factis *.

Саме тому, що я прибічник держави й релігії, я й ненавиджу цього виродка, що зветься державною релігією, це кодло, що виникло від блуду світської й духовної влади, цього мула — породження антихристового жеребця і Христової ослиці. Якби не було такої державної релігії та різних переваг певним догматам і культам, Німеччина була б єдиною і

* Старовинний сатиричний вірш проти єзуїтів.
Мед в обличчі, слова з молока,
Жовч у серці, підступність у вчинках *(лат.)*.

сильною, а сини її великими й вільними. Але наша бідна вітчизна розірвана релігійними чварами, народ розділений на ворожі релігійні партії, протестантські підданці сперечаються зі своїми католицькими князями або навпаки; скрізь підозра, чи нема де таємних католиків або таємних протестантів, скрізь обвинувачення в єресі, шпигунство в царині думки, святенництво, містицизм, винюхування в дусі «Церковної газети», сектантська зненависть, манія навертання і, сперечаючись про небеса, ми гинемо на землі. Тільки байдужість до релігійних справ могла б, мабуть, урятувати нас і через послаблення віри Німеччина могла б політично зміцніти.

Навіть і для самої релігії, для її священної суті, так само згубний той факт, що її обдаровано привілеями, що її служителі користуються переважно дотаціями від держави і, з свого боку, щоб зберегти ці дотації, зобов'язані захищати державу, і, таким чином, рука руку миє, духовна світську і навпаки, і виникає плутанина для господа бога найбезглуздіша, а для людей найстрашніша. Якщо держава має ворогів, вони стають і ворогами релігії, що має привілеї від держави, і через те стає її спільницею, і тоді навіть ні в чому неповинний віруючий впадає в підозрілість, відчуваючи в релігії політичні тенденції. Але що найогидніше, то це зарозумілість духівництва, коли воно за послуги, зроблені ним, на його думку, державі, вважає, що має право на державну підтримку, коли за духовні кайдани, які воно дає в руки владі для поневолення народу, починає користуватися її багнетами. Релігія ніколи не падає так низько, як тоді, коли в такий спосіб піднімається до значення державної,— саме тоді й втрачає вона свою невинність і починає одверто виявляти свою погорду як офіційно визнана полюбовниця. Звичайно, тоді виявляють до неї більше шаноби й благоговіння, вона святкує щодня нові перемоги, влаштовуючи блискучі процесії, і під час таких тріумфів навіть бонапартистські генерали несуть попереду свічки, найгордовитіші уми присягають її корогвам, щодня навертають і хрестять невіруючих, але така кількість влитої води не робить супу жирнішим, і нові рекрути державної релігії подібні до солдатів, яких вербував

Фальстаф,— вони тільки наповнюють церкву. Про найменшу жертвенність і мови не може бути: як комівояжери зі своїми зразками товарів, так вештаються місіонери зі своїми трактатиками та дуже спасенницькими книжечками; ніякої небезпеки в цій справі більше немає, і все здійснюється в цілком меркантильно-економічних формах.

Лише доти, доки релігії мають суперниць і доки більше зазнають переслідувань, ніж переслідують самі, вони величні й гідні пошани, тільки тоді буває натхнення, саможертва, мученики і пальмове гілля. Яким прекрасним, священно-укоханим, таємничо-солодким було християнство перших століть, коли воно само було ще подібне героїзмом своїх страждань до свого божественного засновника. Тоді ще жила прекрасна легенда про таємничого бога, що в милому юнацькому образі мандрував під пальмами Палестини, проповідував любов до людей і відкрив світові те вчення про свободу й рівність, яке пізніше найбільші мислителі визнали за справедливе і яке, ставши євангелієм французів, надихає і нашу епоху. Порівняйте цю релігію Христову з різними гатунками християнства, які в різних країнах стали державними релігіями, наприклад, римсько-апостольсько-католицьку церкву або той самий позбавлений поезії католицизм, що як High Church of England * панує в Англії, той жалюгідний, зтрухлявілий кістяк віри, в якому погас увесь цвіт життя! Як промисловості, так і релігії шкодить система монополій, тільки вільна конкуренція надає їм сили, і вони лише тоді знову розквітнуть у первісній своїй красі, коли буде введено політичну рівність релігійних культів, так би мовити, промислову свободу для богів.

Найблагородніші люди Європи давно вже висловили думку, що це єдиний засіб уберегти релігію від повного занепаду; але її служителі швидше пожертвують самим вівтарем, ніж погодяться позбутися хоч найменшої частки тих жертв, що на цей вівтар кладуть; дворянство також скоріше віддасть на певну загибель і трон, і всю велич того, хто високо сидить на ньому, ніж добровільно відмовиться від найнесправед-

* Висока англіканська церква *(англ.)*.

лівішого із своїх привілеїв. Адже ж ця афектована прихильність до трону й вівтаря є не що інше, як фарс, що виставляється перед народом! Хто розгадав таємницю цього ремесла, той знає, що попи куди менше шанують бога, ніж миряни, вони ліплять його з хліба і слова для власної вигоди, а дворянство куди менше поважає короля, ніж простий громадянин, і навіть до монархії, яку воно, про людське око, так шанує і примушує й інших шанувати, ставиться із зневагою і презирством у серці. Далебі, дворяни схожі на тих фокусників, які в ярмаркових балаганах за гроші показують сторопілій публіці якогось Геркулеса або велетня, чи карлика, чи дикуна, чи пожирателя вогню або якусь іншу чимось примітну людину і понад усе вихваляють її силу, велич, сміливість, а якщо це карлик, то його мудрість, дмуть у сурми, натягають на себе строкатий одяг, тоді як у глибині душі своєї сміються з легковірного народу, що аж диву дається, витріщаючись на ці фокуси, і знущаються з бідолахи, якого щойно підносили до небес і який їм давно набрид, бо вони звикли щодня бачити його і добре знають його слабості, а також і фокуси, з якими він виступає.

Не знаю, чи ще довго терпітиме господь бог, що попи показують замість нього жалюгідне опудало і заробляють на цьому гроші; в усякому разі, я б ані трохи не здивувався, коли б якось прочитав у «Гамбурзькому непартійному кореспонденті», що старий Єгова застерігає кожного, хто б він не був, навіть і сина свого, не йняти віри нікому з тих, хто говоритиме від його імені. Але я переконаний, настане час, коли королі не захочуть більше бути показною лялькою свого дворянства, яке зневажає їх, порушать етикет, вийдуть зі своїх мармурових балаганів, гнівно скинуть із себе блискучий мотлох, призначений для впливу на пародь, червону мантію, що лякала, як одяг ката, діамантову корону, яку насували їм на вуха, щоб нею заглушити голос народу, золотий скіпетр, даний їм у руки як знак влади, і визволені королі стануть вільними, як інші люди, і вільно будуть ходити серед них, вільно себе почувати й вільно висловлювати свої думки,— це й буде емансипація королів.

Що ж тоді залишиться аристократам, коли відберуть від них укоронованої засоби їхнього існування, якщо королі стануть власністю народу й почнуть чесно і впевнено правити у відповідності до волі народу, єдиного джерела кожної влади? Що робитимуть попи, коли королі зрозуміють, що кілька крапель священного єлею не можуть врятувати жодної голови від гільйотини, а народ все більше й більше буде усвідомлювати, що облатками ситий не будеш? Ну що ж, тоді аристократам і попівству не залишиться нічого більше, як об'єднатися й почати інтриги й підступи проти нового порядку в світі.

Марні зусилля! Полум'яний велетень-час іде спокійно вперед, незважаючи на злостиве дзявкотіння попиків і дворянчиків. Яке виття здіймають щоразу, коли присмалять свою морду об ногу велетня або коли він ненароком наступить їм на голову, так що звідтіль бризне мракобісна трутизна! Тоді їхня злоба з особливою силою звертається на окремих синів часу, і, безсильні супроти маси, вони намагаються охолодити свою боягузливу відвагу, нападаючи на окремих осіб.

Ах, мусимо визнати, що деякі бідолашні сини часу не менш дошкульно відчувають удари, що їх завдають потаємно в темряві попи й дворянчики, і на жаль, хоч рани переможця і вкриваються славою, вони все-таки сходять кров'ю і все-таки болять! Осудом таких переможців є в наш час своєрідне мучеництво, воно не кінчається їхнім сміливим визнанням, як у минулі часи, коли мучеників спостигала швидка смерть на ешафоті або на веселому вогнищі. Суть мучеництва — жертвувати всім земним за майбутнє небесне блаженство — залишилась і тепер незмінною, але вона багато втратила в розумінні своєї внутрішньої релігійної радості, вона стала тепер більше витримкою відречення, тривалим надстражданням, довічним умиранням; та ось трапляється, що в холодні сірі години і до найсвятішого мученика вповзає в душу сумнів. Нема нічого жахливішого від тих годин, коли якогось Марка Брута починає брати сумнів у тому, чи справжньою була

та доброчинність, заради якої він усе віддав у жертву. Тільки що ж, він був римлянином і жив у добу розквіту стоїзму, а нас створено з нового, делікатнішого матеріалу, і до того ж ми живемо в добу розквіту філософії, яка визнає за кожним ентузіазмом лише відносне значення і тим самим нищить саму його суть або, в усякому разі, нейтралізує його в свідомому донкіхотстві!

Холодні й розумні філософи! Як співчутливо посміюються вони над самокатуванням і безумствами якого-небудь бідолашного Дон-Кіхота і з усією своєю школярською мудрістю не помічають, що донкіхотство — це найцінніше в житті, ба навіть саме життя, і що це донкіхотство окрилює на сміливі злети увесь світ з усіма, хто в ньому філософствує, займається музикою, обробляє поля, позіхає! Адже вся величезна маса народу, разом з філософами, сама того не знаючи, є ніщо інше, як велетенський Санчо Панса, котрий, незважаючи на весь свій тверезий страх перед батогами і простацьку мудрість, скрізь іде за божевільним рицарем у його небезпечних авантюрах, спокушений обіцяною нагородою, в яку він вірить, бо її прагне, а ще більше приваблює його містична сила, яку ентузіазм завжди пробуджує в великому натовпі, як це ми можемо бачити у всіх політичних і релігійних революціях, а можливо, і щодня в найменших подіях.

Так, наприклад, ти, любий читачу, мимоволі являєш собою Санчо Панса того божевільного поета, з яким мандруєш і блукаєш по цій книзі, і хоч похитуєш головою, а проте йдеш за ним.

РОЗДІЛ XVI

Дивно! «Життя й подвиги хитромудрого рицаря Дон-Кіхота з Ламанчі, описані Мигуелем де Сааведра», були першою книгою, яку я прочитав тоді, коли вже дійшов розумного дитячого віку і до певної міри засвоїв грамоту. Я ще добре пам'ятаю той час, коли якось рано-вранці втік із дому в палацовий сад, щоб там ніхто не заважав мені читати «Дон-Кіхота». Був чудовий травневий день, в тихому ранковому світлі затаїлася квітуча весна і прислухалася, як соловей,

її солодкий підлесник, співав їй хвалу, і цей хвалебний спів був такий ласкаво-ніжний, такий зворушливо натхненний, що найсором'язливіші брунькй розпукались, палкішими стали поцілунки любострасних трав з запахущим промінням сонця, і дерева, і квіти тремтіли від щирого захвату. А я сидів на старій, порослій мохом кам'яній скамниці в так званій Алеї Зітхань коло водоспаду і тішив своє маленьке серце великими подвигами сміливого рицаря. У своїй дитячій простоті я все сприймав як чисту правду. Хоч які смішні жарти не витівала доля з бідним героєм, я все-таки був певний, що так воно й повинно бути, геройству личать і поглум, і рани на тілі; і поглум, і рани вражали мене так боляче, наче я почував їх власним серцем. Я був дитиною і не розумів іронії, яку бог створив для світу, а великий поет відобразив у своєму друкованому світочку, і я проливав найгіркіші сльози, коли благородний рицар за все своє благородство діставав тільки невдячність і його били, а тому що я, невправний у читанні, вимовляв кожне слово вголос, то мене могли слухати птиці й дерева, струмок і квіти, а оскільки ці невинні створіння природи так само, як і діти, нічого не знають про світову іронію, то й вони вважали все за чисту правду і плакали разом зо мною над стражданнями бідного рицаря. Один старий заслужений дуб навіть ридав, а водоспад дужче трусив своєю сивою бородою і, здавалося, проклинав зіпсованість світу. Ми почували, що геройський дух рицаря заслуговує не меншого захвату від того, що лев без боротьби повернув до нього спину і що його подвиги тим більше заслуговують на похвалу, чим кволіше й худіше його тіло, чим нікчемніший бойовий обладунок, що його захищав, і чим жалюгідніша шкапа, на якій він їхав. Ми зневажали нище простацтво, яке так брутально поводилось з бідним героєм, але ще більше зневажали високу чернь, яка, хизуючись плащами з барвистого шовку, своєю вишуканою мовою і герцогськими титулами, глумилася над людиною, що безмежно перевершувала їх своїм благородством і силою духу. Рицар Дульцінеї все вище підіймався в очах люду і ставав мені все миліший, в міру того як я заглиблювався в книгу, а читав я щодня в тому

самому саду, так що під осінь дійшов уже до кінця історії,— і ніколи я не забуду того дня, коли прочитав про злощасний двобій, в якому рицар зазнав такої ганебної поразки!

То був похмурий день; огидні дощові хмари повзли по сірому небу, жовте листя журно падало з дерев, важкі краплі сліз висіли на останніх квітах, що сумно в'янули, схиливши свої вмирущі голівки, солов'ї давно замовкли, все навколо було образом тління, і моє серце мало не розривалося, коли я читав, як благородний рицар, приголомшений і розчавлений, лежав на землі і, не піднімаючи заборола, наче з могили промовив хворим, кволим голосом до переможця: «Дульцінея — найпрекрасніша жінка в світі, а я найпещасніший рицар на землі, але не личить мені, щоб моя кволість примусила мене зректися цієї істини,— стромляйте списа, рицарю!»

Ах! Той світлосяйний рицар Срібного Місяця, що переміг наймужнішу і найблагороднішу людину в світі, був перевдягнений цирульник!

РОЗДІЛ XVII

Все це давно минуло. Багато нових весен відцвіло з того часу, але їм уже бракувало їхнього могутнього чару, бо — ах! — я не вірю більше солодким оманам солов'я, підлесника весни, я знаю, як в'яне її розкіш, і коли я бачу свіжий трояндовий бутон, то в душі вже уявляю, як він болюче-яскраво розквітає, блякне, а пелюстки його розвіває вітер. Скрізь я бачу замасковану зиму.

Та в грудях моїх ще й досі квітне палка любов, що в пристрасному пориванні здіймається над землею, дивно блукає в безмежних небесних просторах, і, знехтувана холодними зорями, вертається знову на маленьку землю і, зітхаючи та радіючи, мусить визнати, що ніде у всесвіті немає нічого прекраснішого й ліпшого, ніж людське серце. Ця любов — завжди божественне натхнення, незалежно від того, мудрі чи безглузді вчинки вона здатна творити. Отже, маленький хлопчик не марно проливав сльози над стражданнями нерозумного рицаря, так само, як і

згодом, вже юнаком, він у студентській комірчині оплакував смерть найсвятіших героїв свободи — царя Агіса Спартанського, Кая й Тіберія Гракхів Римських, Ісуса Єрусалимського, Робесп'єра і Сан-Жюста Паризьких. Тепер, коли я надягнув toga virilis * і маю бути мужчиною, кінець моїм сльозам; наслідуючи великих попередників, треба поводитись, як мужчина, щоб — дай боже — в майбутньому також оплаканим бути хлопчиками і юнаками. Так, тільки на них ще можна покладатися в наші холодні часи, бо їх ще можна запалити вогняним духом старих книг, і тому вони розуміють полум'яні серця сучасності. Юність безкорислива в думках і почуттях, найглибше думає і почуває правду, через те й не скупиться там, де потрібна її смілива участь словом і ділом. Старші люди своєкорисливі й дріб'язкові, вони більше думають про проценти зі своїх капіталів, ніж про інтереси людства; вони пускають свого кораблика спокійно пливти рівчачком життя і мало журяться про моряка, який бореться з хвилями у відкритому морі, або, вперто чіпляючись, здираються на височінь бургомістерської посади чи на президентське крісло свого клубу і знизують плечима над статуями героїв, скинутими бурею з п'єдесталу слави, і, можливо, розповідають при цьому, що замолоду й вони намагались пробити стіну головою, але змирилися з нею, бо стіна — це щось абсолютне, взаконене, в собі й для себе суще, і вже в силу свого існування — розумне, через те не розумний той, хто не мириться з маєстатно-розумним незаперечно існуючим, непорушно встановленим абсолютизмом. Ах! Ці недостойні людці, що хочуть вфілософствувати нас у помірне рабство, все-таки більше гідні пошани, ніж ті покидьки, які, ставши на захист деспотизму, навіть не вдаються до розумних доказів розуму, а виправдують його історично, як звичаєве право, до якого люди з часом поступово звикли і яке через те стало й правомірним, законовідповідним і непорушним.

Ах, я не хочу, як Хам, піднімати покров над ганьбою вітчизни, але ж страшно бачити, як у нас зуміли навіть рабство зробити балакучим, як німець-

* Чоловічу тогу *(лат.)*.

кі філософи й історики мордують свій мозок, щоб показати розумним, правомірним будь-який деспотизм і захистити його, хоч би який був він дурний та безглуздий. Честь рабів — у мовчанні, казав Таціт; ті ж філософи й історики твердять протилежне, на доказ чого показують почесні стрічки у своїх петлицях.

А можливо, ваша правда, і я — тільки Дон-Кіхот, і читання всіляких дивовижних книжок запаморочило мені голову, як і рицареві Ламанчському, і Жан-Жак Руссо був моїм Амадісом Галльським, Мірабо — моїм Роландом або Аграмантом, і я надміру уважно вчитувався в героїчні подвиги французьких паладинів Круглого стола Національного Конвенту. Правда, моє божевілля і мої ідеї-фікс, які я видобув з тих книг, протилежні божевіллю та ідеям-фікс Ламанчського рицаря. Він хотів повернути минулі рицарські часи, а я, навпаки, хочу знищити дощенту все, що залишилося з тих часів, і, таким чином, мета нашої діяльності різна. Мій колега бачив у вітряках велетнів, а я, навпаки, в наших теперішніх велетнях вбачаю тільки хвалькуваті вітряки; він сприймав шкіряні бурдюки за могутніх чаклунів, а я бачу в наших теперішніх чаклунах лише шкіряні бурдюки; він сприймав убогі заїзди за палаци, погоничів ослів за кавалерів, скотарок за придворних дам, а я навпаки, вважаю наші замки кублами пройдисвітів, наших кавалерів погоничами ослів, наших придворних дам звичайними скотарками; якщо він сприйняв ляльковy комедію за державну діяльність, то я сприймаю нашу державну діяльність як жалюгідну ляльковy комедію, а проте, як і хоробрий ламанчець, я врубуюсь у це дерев'яне царство Ах! Ці героїчні подвиги так само часто вилазять мені боком, як і йому, і я мушу, як і він, чимало терпіти заради честі моєї дами. Коли б я хотів відмовитись від неї з даремного страху або пікчемної вигоди, то міг би затишно жити в цьому теперішньому розумному світі, міг би повести до вівтаря прекрасну Маріторну, прийняти благословення від товстих чаклунів. Я бенкетував би з погоничами ослів і базграв би невинні новели та інший дрібний рабський мотлох! Замість цього, оздоблений трьома барвами моєї дами, я мушу безперервно битися на дуелях, пробиватися крізь безліч злигоднів,

немає такої перемоги, яка не коштувала б мені крові мого серця. День і ніч я в небезпеці, бо вороги мої такі підступні, що деякі з них, вже вражені мною на смерть, все ще прикидаються живими і перевтілюються в різні образи, щоб отруювати мої дні і ночі. Скільки страждань зазнав я вже через ті огидні привиди! Де тільки розцвітало щось миле, вони, ці підступні привиди, прослизали туди і зривали навіть найпевинніші бруньки. Скрізь, а особливо там, де я міг їх найменше чекати, я виявляв на землі слизявий їхній слід і, не будь я такий обережний, міг би послизнутися собі на згубу, навіть у домі найближчих друзів. Можете посміхатися і вважати мої побоювання за чисту уяву, як у Дон-Кіхота. Але уявні страждання завдають не меншого болю, і коли хто уявить собі, що проковтнув трохи блекоти,— то він може тільки захиріти, але ні в якому разі від того не погладшає. А що я погладшав, то це безумовний наклеп. Принаймні я ще не здобув собі жирної синекури, хоч і маю для цього відповідні таланти. Не знайдеться на мені й того жиру, що добувається за допомогою кумівства. Здається, було вжито всіх заходів, аби тільки я залишався худий. Коли я голодував, мене годували зміями, коли я мучився від спраги, мене поїли полином, в серце мені вливали пекло, щоб я плакав отрутою і зітхав вогнем, за мною скрадались, вдирались в марення моїх ночей, я й зараз ніби бачу їх, ці жахливі маски; іменити лакейські пики з вишкіреними зубами, загрозливі банкірські носи, вбивчі очі, що пронизують тебе з-під каптурів, бліді руки в манжетах, з блискучими пожами...

Стара жінка, моя сусідка через стіну, вважає мене за божевільного і запевняє, що я говорю уві сні божевільні речі, а вчора вночі вона нібито виразно чула, як я вигукнув: «Дульцінея — найпрекрасніша жінка в світі, а я найнещасніший рицар на землі, але не личить мені, щоб моя кволість примусила мене зректися цієї істини,— стромляйте списа, рицарю!»

ПІЗНІШИЙ ДОДАТОК

(Листопад, 1830)

Не знаю, яка дивна шанобливість стримала мене під час пізнішого перегляду попередніх сторінок від того, щоб хоч трохи не змінити деяких виразів, які видалися мені занадто гострими. Рукопис уже побляк і пожовтів, як мрець, і я боявся його спотворити. Все давно написане має якесь внутрішнє право на недоторканність, а особливо ці сторінки, що належать певною мірою до темного минулого. Адже їх написано за рік до третьої бурбонської геджіри, в епоху, що була гостріша за найгостріші вирази, в ту епоху, коли здавалося, що перемога свободи може забаритися ще на ціле століття. В усякому разі, прикро було дивитися, як обличчя наших рицарів набували знову певності, як підмальовували вони яскраво-світлими фарбами свої злинялі горби, як із щитами й списами виступали на турнірах у Мюнхені та Потсдамі, як пишно красувались на своїх огирях, наче збиралися в Кведлінбург, щоб вийти новим виданням у Готфріда Бассе. Ще нестерпнішими були переможно-підступні очиці наших попиків, які вміли так ховати під каптурами свої довгі вуха, що ми чекали від них найзгубніших хитрощів. Зовсім не можна було передбачити, що благородні рицарі так жалюгідно випустять свої стріли,— здебільшого потаємно,— або принаймні тікатимуть, сховавши обличчя, немов башкири. В такій же мірі важко було наперед знати, що зміїну хитрість попиків буде так швидко зганьблено. Ах, мало не жаль бере, коли бачиш, як погано вони застосували свою найкращу трутизну, несамовито кидаючи нам на голови величезні шматки миш'яку, замість того щоб любісінько по золотнику підсипати нам у суп; коли бачиш, як вони з купи старої дитячої білизни витягують драні пелюшки своїх ворогів, щоб винюхати щось у їхньому бруді; як павіть з могил викопують батьків своїх ворогів, щоб побачити, чи не були вони часом обрізані. О дурні! Вони гадають, ніби зробили відкриття, що лев належить, власне кажучи, до родини котячих, і вони з цим природознавчим відкриттям будуть носитися доти, доки цей

великий кіт на їх власній шкурі не покаже їм своє ex ungue leonem *. О темні люди, які просвітяться тільки тоді, коли самі повиснуть на ліхтарях! Ослячі кишки хотів би я замість струн натягнути на свою ліру, щоб гідно оспівати вас, ви, стрижені йолопські голови!

Могутня радість охоплює мене! В той час, як я сиджу й пишу, під моїм вікном лупає музика, і в елегічному гніві протяглої мелодії я впізнаю той марсельський гімн, яким прекрасний Барбару та його супутники привітали місто Париж, ту хороводну пісню свободи, під звуки якої швейцарці в Тюїльрі затужили по вітчизні, ту переможну передсмертну пісню Жіронди, солодку, давню колискову пісню...

Яка пісня! Вона пронизує мене вогнем і радістю й запалює в мені вогненні зорі натхнення й ракети глуму. Так, і для них має бути місце у великому фейєрверкові часу. Дзвінкі, полум'яні потоки співу хай ллються сміливими каскадами з висоти радісної свободи, як Ганг спадає з Гімалаїв. А ти, чарівна сатиро, донько праведної Феміди, цапоногого Пана, прийди мені на допомогу. Адже ж ти з материнського боку походиш із роду Титанів і ненавидиш, як і я, ворогів своєї рідні, нікчемних узурпаторів Олімпу. Позич мені меча твоєї матері, щоб знищити це ненависне поріддя, і дай мені цівницю твого батька, щоб освистати їх на смерть...

Вже чують вони смертельний свист, і панічний жах охоплює їх, і вони тікають знову в звірячій подобі, як і тоді, коли ми вигромаджували Пеліон на Оссу.

Aux armes, citoyens! **

Нам, бідним титанам, чинять велику несправедливість, коли починають засуджувати ту дику жагу, з якою ми дерлися вгору, штурмуючи небо, ах! — там унизу, в Тартарі, було так жаско й темно, там чули ми тільки виття Цербера та брязкіт кайданів, і можна пробачити нам, коли ми були не дуже ввічливі у порівнянні з тими богами comme il faut ***,

---

* Лева пізнають по пазурах *(лат.)*.

** До зброї, громадяни! *(Франц.)*.

*** Пристойними *(Франц.)*.

які гарно й мило насолоджувались у веселих салонах Олімпу солодким нектаром і ніжними концертами муз.

Я не можу далі писати, бо від музики під моїм вікном голова в мене йде обертом, і все могутніше здіймається вгору рефрен:

Aux armes, citoyens!

Англійські фрагменти

1828—29

Щасливий Альбіоне! Стара весела Англіє! Нащо покинув я тебе?.. Щоб утекти з товариства джентльменів і серед наволочі бути єдиним, хто живе і чинить свідомо?

«Пошгиві люди» Вілібальда Алекcіса

І. РОЗМОВА НА ТЕМЗІ

...Жовтий чоловік стояв на палубі поруч зі мною, коли я побачив зелені береги Темзи і в усіх куточках моєї душі прокинулись солов'ї.

— Країно свободи, вітаю тебе! — вигукнув я.— Привіт тобі, свободо, юне сонце оновленого світу! Старі сонця, любов і віра померкли й охололи і вже не можуть світити та гріти. Спустіли давні миртові гаї, колись так густо заселені, і тільки полохливі горлиці ще мостять гнізда в ніжних кущах. Валяться велетенські древні собори, що їх колись вимурували сповнені гордовитої побожності покоління, які прагнули піднести свою віру аж до небес; вони хиляться й занепадають, і боги їхні вже не вірять самі в себе. Ці боги віджили своє, а нашій добі не вистачає уяви, щоб створити нових. Уся снага людського серця тепер обернулась на любов до

свободи, і свобода — це, можливо, і є релігія нової доби, і це знов релігія, проповідники якої звертаються не до багатих, а до бідних, і в неї також є свої євангелісти, свої мученики і свої іскаріоти!

— Молодий ентузіасте! — озвався жовтий чоловік.— Ви не знайдете того, чого шукаєте. Може, й ваша правда, що свобода — це нова релігія, яка шириться по всьому світу. Але як колись кожен народ, приймаючи християнство, змінював його відповідно до своїх потреб і власного характеру, так і від нової релігії, від свободи кожен народ візьме для себе тільки те, що відповідає його місцевим потребам і національному характеру.

Англійці — народ домосідливий, вони живуть відособлено, замкненим родинним життям; у колі своєї родини англієць шукає тієї душевної втіхи, якої він не може знайти за межами дому вже через свою природжену неповороткість. Тому англійця задовольняє та свобода, що забезпечує йому особисті права й надійно охороняє його самого, його майно, його подружнє життя, його віру і навіть його примхи. В своєму домі ніхто не вільніший, ніж англієць; удаючись до широко відомого вислову, я скажу, що в своїх чотирьох стінах він цар і бог, і його постійний девіз: «My house is my castle» * — не безпідставний.

Якщо англійцеві потрібна насамперед особиста свобода, то француз у крайньому разі може без неї обійтися, коли тільки дати йому змогу досхочу тішитись тією частиною загальної свободи, яку ми називаємо рівністю. Французи не домосіди, вони люди компанійські, вони не люблять мовчазних посиденьок, яким дали назву une conversation anglaise **; вони, щоб погомоніти, бігають з кав'ярні до казино, з казино до салонів, їхня легка шампанська кров і природжена гречність штовхає їх до суспільного життя, перша й остання умова якого, ба навіть його душа — рівність. Тому з розвитком громадських взаємин у Франції виникла й потреба рівності, і хоча причин революції слід шукати в бюджеті, проте слово і голос їй уперше дали ті кмітливі й дотепні вихідці з міщан-

* Мій дім — моя фортеця *(англ.)*.

** Англійська бесіда *(франц.)*.

ства, які, обертаючись у паризьких салонах начебто «на рівній нозі» з аристократією, все ж раз у раз відчували, що їм нагадують про велику, ганебну нерівність, хай навіть тільки ледь помітною, але тим дошкульнішою вельможною посмішечкою,— і коли canaille roturiére * дозволила собі стинати голови тій аристократії, то, можливо, не стільки задля того, щоб заволодіти її майном, як задля того, щоб успадкувати її предків і замість буржуазної нерівності встановити аристократичну рівність. Що це прагнення рівності було головним принципом революції, ще більше видно з того, як скоро французи відчули себе щасливими й задоволеними під владою свого великого імператора, коли той, зважаючи на їхню недозрілість, узяв усю їхню свободу під свою сувору опіку, а їм залишив на втіху тільки цілковиту й велеславну рівність.

Ось чому англієць із більшою терплячістю, ніж француз, дивиться на привілейовану аристократію; він утішає себе тим, що сам має права, які не дають їй порушувати його хатній затишок і заважати йому жити, як він хоче. Та й аристократія там не хизується своїми привілеями так, як на континенті. На вулицях і в розважальних закладах Лондона барвисті стрічки ви побачите лише на жіночих очіпочках, а золоті й срібні позументи — тільки на вбраннях лакеїв. Навіть ту гарну, барвисту ліврею, яка в нас означає належність до привілейованого військового стану, в Англії зовсім не вважають за почесну відзнаку; як актор після вистави змиває з обличчя грим, так і англійський офіцер, відбувши службові години, поспішає скинути червоний мундир, щоб надягти скромний джентльменський сюртук і стати знову джентльменом. Тільки в Сент-Джеймському театрі ще важать щось декорації та костюми, які збереглися від середньовічного мотлоху; там мерехтять орденські стрічки, там блищать зірки, там шелестять шовкові панталони й атласні шлейфи, там побрязкують золоті остроги і побренькують старофранцузькі мовні звороти, там бундючиться рицар і маніжиться фрейліна. Але яке діло вільному англійцеві до придворної комедії в Сент-Джеймському палаці! Адже вона його не

* Простонародне бидло *(франц.)*.

обтяжує, і ніхто йому не заборонить, якщо він у себе вдома захоче розіграти таку саму комедію, примусить своїх слуг ставати перед ним на коліна або ж бавитиметься підв'язкою своєї куховарки — honny soit qui mal y pense *.

Що ж до німців, то їм не треба ні свободи, ні рівності. Німці — народ умоглядний, ідеологи, мрійники, передчасні й спізнілі мислителі, які живуть тільки в минулому та майбутньому і не мають сучасності. Англійці й французи мають сучасність, у них кожен день має свою боротьбу й протиборство, свою історію. Німець не знає, за що йому боротись, а коли він усетаки почав здогадуватися, що можуть існувати речі, якими варто володіти, то філософи вельми мудро навчили його піддавати сумніву існування таких речей. Не можна заперечувати, що й німці люблять свободу, але інакше, ніж інші народи. Англієць любить свободу, як свою законну дружину, він її повелитель, і нехай навіть поводиться з нею не надто ніжно, зате, коли треба, вміє боронити її, як справжній чоловік, і горе тому молодцеві в червоному мундирі, що вдереться до її священної спочивальні — чи то як закоханець, чи то як гвалтівник. Француз любить свободу, як наречену. Він горить, палає любов'ю до неї, він кидається їй до ніг із найревнішими клятвами, він б'ється за неї не на життя, а на смерть, він чинить задля неї тисячі всіляких безумств. А німець любить свободу, як свою стареньку бабусю.

Дивовижне все-таки створіння людина! У себе на батьківщині ми бурчимо, там кожне безглуздя, кожна недоладність нас дратує, і нам, мов хлопчакам, щодня хочеться втекти звідти в широкий світ; коли ж ми нарешті справді попадаємо в той широкий світ, він уже здається нам занадто широким, і часто ми потай нудьгуємо за нашою тісною батьківщиною, за її безглуздями й недоладностями, і нам хочеться знову опинитись у своїй давній добре знайомій кімнаті і навіть улаштуватися за піччю, сидіти там у теплі й читати «Загальний вісник для німців». Так сталося й зі мною під час подорожі до Англії. Тільки-но з моїх очей зник берег Німеччини, як у мені прокину-

* Ганьба тому, хто негарно про це подумає *(франц.)*.

лась химерна запізніла любов до того тевтонського лісу нічних ковпаків та перук, який я щойно невдоволено покинув, і, як тільки батьківщина зникла з моїх очей, я віднайшов її в серці.

Тому, можливо, голос мій звучав трохи розчулено, коли я відповідав жовтому чоловікові:

— Любий пане, не ганьте німців! Нехай вони й мрійники, сновидці, та декому з них сняться такі гарні сни, що я навряд чи проміняв би їх на живу дійсність наших сусідів. Оскільки ми всі спимо й бачимо сни, то, мабуть, і справді можемо обійтися без свободи, бо ж і тирани наші так само сплять, і їм тільки сниться їхня тиранія. Лиш тоді ми прокинулись, коли римське католицтво відібрало у нас свободу снів: тоді ми розворушились, перемогли і знов обляглися, щоб дивитися сни. О, не глузуйте, пане, з наших сновидців, бо вони часом, як сомнамбули, говорять уві сні дивовижні речі, і слово їхнє стає насінням свободи. Ніхто не може передбачити, як ще обернуться справи. Схильному до сплину британцеві, можливо, набридне дружина, і він зв'яже її мотузком та поведе на Смісфілд продавати. А легковажний француз, можливо, буде невірний своїй коханій нареченій, покине її та упадатиме, приспівуючи, за придворними дамами (courtisanes) * свого королівського палацу (palais royal). Зате німець своєї старенької бабусі ніколи не вижене назовсім з дому, для неї в нього завжди знайдеться місце біля родинного вогнища, де вона зможе оповідати заслуханим дітям свої казки... Якщо ж колись, не доведи боже, свобода зникне в цілому світі, німецький мрійник знову відкриє її у своїх мріях.

Поки пароплав, де точилась наша розмова, плив Темзою проти води, сонце почало заходити, і останнє його проміння освітило грінвічську лікарню — імпозантну, схожу на палац будівлю, що складається, власне, з двох флігелів, між якими є проміжок, крізь який з корабля можна бачити зелену лісисту гору, увінчану гарненьким невеличким замочком. На воді ставало чимраз тісніше від суден, і я дивувався, як

* Куртизанка *(франц.)*; слово співзвучне з courtisan — придворний.

легко розминаються такі великі кораблі. Часом вас дружньо вітає з зустрічного судна поважно-привітне обличчя, якого ви ніколи не бачили і навряд чи ще колись побачите. Кораблі часом пропливають так близько один від одного, що можна подати з борту на борт руку — привітатись і водночас попрощатись. Вигляд стількох нап'ятих вітрил сповнює захватом серце, і дивно хвилює його, долинаючи з берега, тапечна музика, невиразний гук, портовий гамір. А тим часом обриси предмегів помалу тануть у білому серпанку вечірнього туману, і вже видно тільки ліс високих, голих щогол.

Жовтий чоловік усе стояв біля мене й замислено дивився вгору, ніби шукав у туманному небі блідих зірок. Ще дивлячись угору, він поклав мені руку на плече і таким тоном, ніби мимохіть висловлював таємні думки, промовив:

— Свобода і рівність! Їх не знайдеш ні тут, унизу, ані там, угорі. Оті зорі теж не рівні, одна більша і ясніша за другу, жодна з них не рухається вільно, всі вони підлягають наперед накресленим залізним законам — рабство на небі, як і на землі.

— Он Тоуер! — вигукнув раптом один з наших попутників і показав на високу будівлю, що, мов темна примара, підносилась над укритим туманною млою Лондоном.

II. ЛОНДОН

Я бачив найбільше диво, яке тільки може показати світ зчудованому розумові, я бачив його і дивуюся й досі, ще й досі стоїть у моїй пам'яті кам'яний ліс будинків, а між ними — бурхливий потік живих облич — людей з усіма їхніми розмаїтими пристрастями, з жахливою навальністю їхнього кохання, голоду чи ненависті — це я кажу про Лондон.

Пошліть до Лондона філософа — але, бога ради, не посилайте туди поета! Пошліть туди філософа й поставте його на розі Чіпсайду: тут він пізнає більше, ніж з усіх книжок останнього лейпцігського ярмарку; і як шумітимуть довкола нього хвилі людського моря, так завирує перед ним і море нових думок, і овіє його вічний дух, що витає над тим морем, і враз від-

криються йому найглибші таємниці суспільного ладу, і він виразно відчує, навіч побачить, як б'ється світовий пульс; бо якщо Лондон — права рука світу, діяльна, могутня права рука, то вулицю, що веде від біржі до Даунінг-стріт, слід вважати його головною артерією.

Тільки не посилайте до Лондона поета! Оця гола серйозність усього, ця грандіозна одноманітність, цей машиноподібний рух, оця похмурість, відчутна навіть у самих радощах, цей непомірний Лондон пригнічує уяву і розриває серце. А якщо ви все-таки надумаєте послати туди поета, та ще й поета німецького, мрійника, який зупиняється перед усім, що побачить, чи то буде обшарпана жебрачка, чи блискуча вітрина ювеліра,— о, йому там буде зовсім погано, бо його заштовхають з усіх боків чи навіть, лагідно примовляючи: «God damn!» *, зіб'ють з ніг. God damn! Проклята штовханина! Я відразу помітив, що цей народ страшенно заклопотаний. Він живе на широку ногу, і дарма що харч і одежа в його країні дорожчі, ніж у нас, хоче все ж таки харчуватись і вдягатись краще, ніж ми; у нього, як і личить великому панству, великі борги, а проте, щоб похизуватись, він часом розкидає свої гінеї, як сміття, платить іншим народам, щоб вони били один одного задля його втіхи, та ще й дає їхнім королям щедро на чай,— тим-то й мусить Джон Буль день і ніч працювати, щоб добути грошей на такі видатки, день і ніч напружувати свій розум, винаходячи нові машини,— і він сидить і рахує в поті чола, і поспішає, і бігає, не дуже розглядаючись,— із гавані на біржу, з біржі на Стренд, отож можна йому пробачити, коли він на розі Чіпсайду трохи нечемно штовхне бідного німецького поета, який, задивившись на вітрину крамниці з картинами, стоїть у нього на дорозі. God damn!

А картина, на яку я задивився на розі Чіпсайду, змальовувала перехід французів через Березіну.

Коли я, одірваний від того споглядання, знов озирнувся на вулицю, якою з гамором, криком, стугонінням і гуркотом котився строкатий потік чоловіків, жінок, дітей, коней, поштових карет, а серед них

* А, бодай тобі! *(Англ.)*

і похоронна процесія, мені здалося, наче весь Лондон — один суцільний міст через Березіну, на якому кожен, божеволіючи від жаху, силкується пропхатися, пробитися, щоб хоч трохи продовжити своє життя,— на якому зухвалий вершник топче нещасного пішохода, де тому, хто впаде, вже нема порятунку, де найкращий друг поспішає вперед, байдуже переступаючи через труп друга, і тисячі, стікаючи кров'ю й знемагаючи, даремно чіпляються за дошки мосту й падають у холодну крижану безодню смерті.

Зате наскільки веселіше й затишніше в нашій любій Німеччині! Який розкішно-неквапливий, який святково-спокійний тут рух життя! Спокійно змінюється варта, в спокійному сонячному сяйві виблискують мундири й будинки, над бруком черкають ластівки, з вікон усміхаються огрядні дружини радників юстиції, на лунких вулицях досить місця; собаки можуть як слід обнюхуватись, а люди — звільна постояти, посперечатися про виставу й низенько-низенько вклонитись, коли повз них продріботить, ласкаво відповідаючи на вітання, який-небудь аристократичний злидничок чи віце-злидничок з барвистими стрічечками на витертому сюртучку або ж напудрений, позолочений гофмаршавчик!

Я наперед вирішив не дивуватися з величі Лондона, про яку стільки чув. Але зі мною сталося так, як із тим бідним школярем, що вирішив не відчувати дубця, який на нього чекав. Та лихо було в тому, що замість звичайних ударів по спині звичайною палицею, на які він сподівався, йому випала зовсім незвичайна прочуханка тонкою тростиною по незвичному місці. Отак і я — сподівався побачити великі палаци, а побачив самі лише невеликі будинки. Та якраз їхня однаковість і неоглядна безліч і приголомшує.

Ті цегляні будинки від вологого повітря та вугільного пилу набувають усі одного кольору, а саме бурувато-оливково-зеленого; всі вони збудовані однаково, здебільшого в три поверхи, з двома чи трьома вікнами на кожному поверсі, прикрашені вгорі низенькими червоними димарями, схожими на вирвані, закривавлені зуби, і ряди їх обабіч широкої рівної вулиці нагадують нескінченно довгі казарми. Причина

цього, мабуть, полягає в тому, що кожна англійська сім'я, хоч би вона складалась і з двох душ, будь-що хоче жити в окремому будинку, у власному замку, і багаті спекулянти, йдучи назустріч такому бажанню, забудовують цілі вулиці, а потім продають будинки по одному. На головних вулицях Сіті, в тій частині Лондона, де зосередилися торгівля і промисел, поміж новими будівлями ще трапляються старовинні, чільні стіни яких вкрито аж під дах вивісками із здоровезних літер і цифр, здебільшого рельєфних і позолочених, там ця характерна одноманітність забудови не так впадає в очі, тим більше, що погляд чужинця весь час притягують і чарують нові гарні речі, виставлені у вітринах крамниць. Ці речі не тільки самі собою справляють такий великий ефект — адже англієць усе, що він виробляє, доводить до повної довершеності, і кожна оздоба, кожна астральна лампа, кожен чайник і кожна спідниця блищать так finished *, так заманливо,— мистецтво виставляти крам, кольорові контрасти і різноманітність товарів також надають англійським крамницям особливої принади. Навіть найпростіші речі для щоденної потреби постають перед нами в несподівано чарівному сяйві, звичайнісінькі харчові припаси ваблять повим освітленням, навіть сира риба там викладена так любовно, що нас захоплює райдужний блиск її луски, а сире м'ясо лежить як намальоване на охайних, барвистих порцелянових тарілочках, у віночку з веселої петрушки, та й усе тут виглядає як намальоване й викликає в пам'яті блискучі, хоч і дуже скромні картини Франца Міріса. Тільки люди тут не такі життєрадісні, як на тих голландських полотнах: з найповажнішими обличчями продають вони найвеселіші іграшки, і крій та колір їхнього вбрання такий одноманітний, як і їхні будинки.

У протилежному кінці Лондона, який називають Вестендом, west end of the town, тобто «західним кінцем міста», мешкає вишуканіша й не така заклопотана публіка, і там ця одноманітність панує ще виразніше; але там є дуже довгі й дуже широкі вулиці, всі будинки на яких хоч і великі, мов палаци,

* Викінчено *(англ.)*.

проте зовні нічим не принаджують зору, хіба тим тільки, що тут, як у всіх не зовсім простих житлових будинках Лондона, вікна другого поверху прикрашено балконами з залізними гратками, та й au rez de chaussée * також є чорна гратчаста огорожа, що захищає вкопані в землю підвальні приміщення. У цій частині міста є й великі сквери: ряди таких, як описано вище, будинків утворюють чотирикутник, посеред якого міститься обгороджений чорною залізною огорожею сад з якою-небудь статуєю. На всіх тих майданах і вулицях око чужинця не вражають ветхі халупи злидарів. Скрізь пнеться у вічі багатство й вельможність, а біднота зі своїм лахміттям та сльозами тіснить ся по далеких провулках і темних вузьких закапелках.

Через те чужинцеві, що гуляє по великих лондонських вулицях, не потрапляючи на околиці, населені простолюдом, не видно чи майже не видно злиднів, яких так багато в Лондоні. Лиш де-не-де на вході в якусь темну вуличку мовчки стоїть обшарпана жінка з немовлям біля висхлих грудей і поглядом просить милостині. Буває, коли ті очі ще гарні, заглянеш у них — злякаєшся того безміру горя, що там побачиш. Звичайно жебраки тут — старі люди, здебільшого негри; вони стоять на перехрестях вулиць і промітають для пішохода стежку — в багнистому Лондоні річ дуже корисна,— щоб дістати за те якогось мідяка. Бідність у супроводі розпусти і злочину тільки ввечері вилазить із своїх барлогів. Вона боїться денного світла тим дужче, чим страхітливіше її нужда контрастує з набундюченістю й багатством, яке панує над усім; тільки голод іноді виганяє її серед дня з темних завулків; вона стоїть і з німим благанням зводить промовисті очі на багатого комерсанта, який, діловито побрязкуючи золотом у кишенях, заклопотано кудись поспішає, або на дозвільного лорда, що проїздить верхи, мов якесь сите божество, і коли-не-коли кидає згори байдужо-вельможний погляд на людський тлум, наче то якісь дрібненькі мурахи чи принаймні юрма нижчих створінь, чиї радощі й болі не мають нічого спільного з його почуття-

* На нижньому поверсі *(франц.)*.

ми, — бо ж над людською потолоччю, що липне до землі, англійська аристократія витає, мов вищі істоти, які вважають маленьку Англію тільки своїм тимчасовим пристановищем, Італію — своїм літнім садом, Париж — своїм салоном, а весь світ — своєю власністю. Без турбот і без перешкод літає вона по ньому, і її золото — це чарівний талісман, що обертає в дійсність найшаленіші її примхи.

Бідна бідносте! Який дошкульний мусить бути твій голод там, де інші втопають у знахабнілих розкошах! А коли тобі й кинуть байдужою рукою суху скоринку, які гіркі мусять бути сльози, що ними ти її зволожуєш! Ти отруюєш себе власними слізьми. І, мабуть, твоя правда, коли ти братаєшся з розпустою і злочином. Відкинуті суспільством злочинці часом мають більше людяпості в серці, ніж оті холодні й бездоганні громадяни царства чесноти, в чиїх млявих серцях вигасло зло, але так само вигасло й добро. І навіть сама розпуста — не завжди розпуста. Я бачив жінок, у яких на щоках лежала червона печать розпусти, а в серцях цвіла небесна чистота... Я бачив жінок... коли б мені побачити їх знову!

III. АНГЛІЙЦІ

Під аркадами лондонської біржі кожна нація має визначене їй місце, і на високо прибитих табличках можна прочитати: «Росіяни», «Іспанці», «Шведи», «Німці», «Мальтійці», «Євреї», «Ганзейці», «Турки» тощо. Раніш кожен купець стояв під табличкою своєї нації. Але тепер дарма його там шукати: люди попересувались; де колись стояли іспанці, тепер стоять голландці, ганзейці стали на місце євреїв, де шукають турків, там тепер знаходять росіян, італійці стоять там, де раніше стояли французи, і навіть німці зрушили з місця.

Як на лондонській біржі, так і в усьому світі зостались давні таблички, а людей з-під них відтиснуто, па їхнє місце прийшли інші, чиї нові голови дуже погано підходять до старих написів. Давні стереотипні характеристики народів, які ми знаходимо у високовчених компендіумах або чуємо в пивницях, уже не можуть бути корисними нам і тільки призводять

нас до прикрих помилок. Як за останні десятиріччя перед нашими очима поступово змінювався характер наших західних сусідів, так, з того часу як припинено континентальну блокаду, ми можемо бачити подібні зміни і по той бік Ламаншу. Бундючні, мовчазні англійці плавом пливуть, мов на прощу, до Франції, щоб там навчитися говорити й рухатись, а коли вертаються додому, то всі здивовано відзначають, що у них розв'язався язик і руки вже не обидві ліві, як було раніше, і що вони більше не хочуть задовольнятися тільки біфштексом та плумпудингом. Я сам бачив одного такого англійця, що в ресторані «Тевістон-Теверн» зажадав цукру до цвітної капусти — єресь супроти догматів суворої англіканської кухні, і лакей мало не впав навзнак, бо ж напевне ще з часів римської навали в Англії цвітну капусту їдять не інакше, ніж відвареною в воді, без жодних солодких приправ. І той-таки англієць, хоч я зроду його у вічі не бачив, підсів до мене й так люб'язно завів розмову по-французькому, що я не міг стриматись, щоб не сказати йому, яка це для мене радість — нарешті спіткати англійця, не упередженого проти чужинців; а він тоді, навіть не всміхнувшись, так само відверто відповів, що говорить зі мною для практики, щоб удосконалювати свою французьку мову.

Просто дивно, як французи з кожним днем стають вдумливіші, глибші й серйозніші, такою ж мірою, як англійці прагнуть засвоїти легкодумну, поверхову й веселу вдачу — як у житті, так і в літературі. Лондонські друкарні не встигають друкувати всіх модних книжок, романів, дія яких відбувається в блискучих сферах High-life'y * чи якось його відображає, як, наприклад, «Almalcks», «Vivian Grey», «Tremaine», «The Guards», «Flirtation» — з-між них останній роман якнайкраще характеризує весь цей жанр, усе оте кокетство закордонними манерами й мовними зворотами, оту незграбну вишуканість, важку легкість, кислу солодкавість, манірну неотесаність,— одне слово, всю оту непринадну метушню дерев'яних метеликів, що пурхають у салонах лондонського Вестенду.

Натомість, які твори пропонує нам тепер фран-

* Вищий світ *(англ.)*.

цузька преса — ця справжня представниця бажання й духу французів! Як їхній великий імператор скористався вимушеним дозвіллям полону, щоб продиктувати історію свого життя, відкрити нам найпотаємніші спонуки своєї божественної душі, обернути скелю Св. Єлени на кафедру історії, щоб з її височини судити сучасників і повчати найдальших нащадків, так і самі французи почали якнайславніше використовувати дні своїх невдач, часи політичної бездіяльності; вони теж пишуть історію власних подвигів, і руки, що так довго стискали меча, знов стали пострахом для ворогів, узявшись за перо; вся нація немовби заходилася видавати свої мемуари, і якщо вона послухається моєї поради, то випустить ще й особливе видання ad usum delphini *, з гарними кольоровими малюнками взяття Бастілії, штурму Тюїльрі тощо.

Проте, відзначивши вище, як нині англійці намагаються стати легковажними і фривольними, натягти на себе мавпячу шкуру, що її саме скидають із себе французи, я все ж мушу окремо додати, що таке прагнення властиве переважно вищому світу — вельможам та дворянам, а не середньому станові. Навпаки, на торговельно-промисловій частині нації, особливо на купцях з фабричних міст і майже всіх шотландцях, лежить виразний зовнішній відбиток пістизму, я сказав би, навіть пуританізму, так що ця богомільна частина народу і світського напряму думок панство так само різняться між собою, як роялісти і круглоголові, що їх так правдиво зображує в своїх романах Вальтер Скотт.

Шотландському бардові виявляють забагато шани, коли гадають, ніби його геній відтворив зовнішню подобу і внутрішній напрям думок цих двох історичних партій, і вважають за ознаку його творчої величі те, що він безсторонньо, мов божественний судія, віддає обом їм належне і змальовує тих і тих з однаковою любов'ю. Досить тільки заглянути в молитовні доми Ліверпуля й Манчестера, а потім у фешенебельні салони лондонського Вестенду, щоб виразно побачити, що Вальтер Скотт лише змалював свій час і вдягнув

* Для наслідника престолу *(лат.)*, тобто в обробці для дітей.

у старовинне вбрання цілком сучасні постаті. А коли взяти до уваги, що сам він, з одного боку, як шотландець, засвоїв з виховання й національного впливу пуританський напрям думок, а з другого,— як торі, що вважає себе навіть за нащадка Стюартів, мусить усією душею прихилятися до трону й аристократії, і через те почуття його і думки з однаковою любов'ю охоплюють обидва ці спрямування й водночас урівноважуються їхньою протилежністю, то дуже легко пояснити його безсторонність у зображенні аристократів і демократів кромвелівської доби — безсторонність, що навела нас на хибну гадку, ніби й в історії Наполеона ми можемо сподіватися від Скотта так само сумлінної fair play* у змалюванні героїв Французької революції.

Кожен, хто уважно вивчає Англію, щодня може знайти нагоду спостерігати обидві ці тенденції, фривольну й пуританську, в їхньому найпотворнішому розквіті і, само собою зрозуміло, в їхній боротьбі. Особливу нагоду для цього дав гучний процес містера Уекфілда, хвацького кавалера, який. так би мовити, експромтом викрав дочку містера Турнера, багатого ліверпульського комерсанта, і повінчався з нею в Гретна-Гріні, де живе певен коваль, що кує найміцніші пута. Вся святенницька рідня, все плем'я обранців божих підняло гвалт через таке беззаконня, в ліверпульських молитовних домах вимолювали кару божу на голову Уекфілда та його спільника-брата, щоб їх поглинула земля, як синів Кореєвих, Датана й Авірона, а для більшої певності в священній помсті водночас у судових установах Лондона накликали на осквернителів найсвященнішого таїнства гнів Королівської лави, лорда-канцлера і навіть верхньої палати — а тим часом у фешенебельних салонах вельми поблажливо жартували та пересміювалися з приводу сміливого викрадення дівчини. Та найкумедніш проявився цей контраст між двома світоглядами, коли я одного разу сидів у Великій опері поруч з двома огрядними манчестерськими дамами, які вперше в житті прийшли в це місце, де сходиться вищий світ, і не знаходили слів, щоб виразити всю свою огиду, коли почався

* Чесної гри *(англ.)*.

балет, в якому вродливі танцівниці в коротесеньких спідничках млосно-граційно вихилялися, піднімали й витягували гарні, довгі, гріховні ноги, а потім раптом, немов вакханки, падали в обійми танцівникам, що вистрибом рухалися їм назустріч; і запальна музика, і трико тілесного кольору, і невимушені стрибки — все наче об'єдналося, щоб кинути бідних дам у холодний піт; їхні декольте червоніли від обурення, вони раз у раз зойкали: «Shocking! For shame! For shame!» *, і жах так скував їх, що вони не могли навіть відняти від очей своїх зорових трубок і сиділи так до останньої миті, аж поки впала завіса.

Незважаючи на ці протилежні спрямування в поглядах і способі життя, все ж таки в англійському народі можна бачити певну духовну єдність, яка полягає саме в тому, що він відчуває себе одним народом; хоч як ненавидять і зневажають одні одних новітні круглоголові та рояліcти, вони, проте, не перестають бути англійцями; як такі вони становлять єдине ціле, природну спільність, немов рослини, що процвіли на одній землі й невідривно вросли в неї корінням. У цьому причина глибинної узгодженості всього життя-буття в Англії, хоч вона на перший погляд видається нам ареною безладдя й суперечностей. Незмірне багатство і злидні, правовірність і безвір'я, свобода й рабство, жорстокість і милосердя, чесність і шахрайство — всі ці протилежності в своїх найнеймовірніших виявах, а над усім тим сіре млисте небо, з усіх боків гудіння машин, цифри, газові ліхтарі, комини, газети, кухлі з портером, стиснуті губи — все це так тісно сплелося, що ми не можемо уявити їх одне без одного, і те, що окремо взяте викликало б у нас подив чи сміх, у своїй єдності здається нам цілком звичайним і зовсім не смішним.

Правда, я гадаю, що так сталося б з нами скрізь, навіть у тих країнах, про які ми маємо ще химерніше уявлення і в яких сподіваємося спіткати ще більше причин для подиву й сміху. Наше бажання подорожувати, прагнення побачити чужі краї — надто те прагнення, яке ми відчуваємо підлітками, взагалі породжені тільки хибним сподіванням найнезвичайніших

* Неподобство! Сором! Сором! *(Англ.)*

контрастів, тим духовним потягом до маскараду, що спонукає нас переносити думкою наших співвітчизників і їхні погляди у ті чужі краї й таким чином перевдягати наших найближчих знайомих у чужі вбрання та звичаї. Наприклад, коли ми думаємо про готентотів, то в нашій уяві витанцьовують дами нашого рідного міста, тільки пофарбовані на чорне й з належними потовщеннями ззаду, а наших молодих естетів ми уявляємо в ролі диких харцизяк, що видираються на пальми; коли ж ми згадуємо тубільців арктичних країв, то й там бачимо ті ж таки знайомі обличчя: пана тітуся їде крижаною дорогою на запряжених собаками санках, худющий пан проректор лежить на ведмежій шкурі і спокійно п'є свою ранкову чашку тюленячого жиру, вельмишановні дружини акцизного наглядача, інспектора та податкового радника сидять укупці навпочіпки і жують лойові свічки і т. д. Та справді прибуваючи до тих країн, ми незабаром пересвідчуємося, що там люди немовби зрослися зі звичаями й убранням, що обличчя пасують до думок, а одяг до потреб і що рослини, тварини, люди й земля становлять одну узгоджену цілість.

IV. THE LIFE OF NAPOLEON BUONAPARTE BY WALTER SCOTT *

Бідний Вальтере Скотте! Якби ти був багатий, то не написав би цієї книжки й не став би бідним Вальтером Скоттом! Але куратори банкірського дому Констебль зійшлися, довго-довго рахували, а після тривалого віднімання й ділення похитали головами, і бідному Вальтерові Скотту не лишилося нічого, крім лаврів та боргів. І тоді сталося нечуване: співець великих діянь вирішив і сам випробувати себе в героїзмі, зважився на cessio bonorum **, лаври Великого Невідомця були оцінені, щоб покрити великі відомі борги, і так у голодному посміху, в натхненні банкрутства виникло «Життя Наполеона» — книжка, яка

* «Життя Наполеона Бонапарта» Вальтера Скотта *(англ.)*.

** Віддання майна для покриття боргів *(лат.)*.

задовольняла потребу цікавої публіки взагалі й англійського уряду зокрема, а тому мала дати авторові чималий прибуток.

Вихваляйте його, доброго громадянина! Вихваляйте його, всі філістери земної кулі! Вихваляй його і ти, люба крамарська чесносте, що всім пожертвуєш, аби тільки вчасно сплатити по векселю,— тільки від мене не сподівайтеся, щоб і я його вихваляв.

Дивна річ! Мертвий імператор і в могилі лишається згубою для британців, і ось тепер через нього найбільший письменник Британії втратив свої лаври.

Бо він таки був найбільшим письменником Британії, хоч що кажіть і хоч як заперечуйте. Правда, критики Скоттових романів намагалися применшити його велич і закидали йому, що він надмірно розтягує розповідь, надмірно вдається в подробиці, створює свої великі образи тільки поєднанням безлічі дрібних рис, потребує безлічі деталей, щоб створювати сильні ефекти. Але, по правді кажучи, в цьому він подібний до мільйонера, що держить весь свій капітал у дрібній монеті й щоразу, коли має сплатити велику суму, мусить підвезти три-чотири вози мішків з мідяками, та все ж, якщо йому почнуть дорікати за таку невигоду, за клопоти з носінням та рахуванням, може цілком слушно відповісти: байдуже як, але він завжди сплачує належну суму, отже, по суті він не менш платоспроможний і не менш багатий, ніж той, хто держить увесь свій капітал у блискучих золотих зливках; його дрібна монета має навіть свої переваги, бо не завдає труднощів з розміном, а той другий не дасть собі ради на великому овочевому ринку зі своїми великими золотими зливками, бо вони там «не ходять», зате добрі мідяки чи срібняки кожна перекупка вихопить у вас обома руками. Тепер це загальноприступне багатство британського письменника скінчилося, і він, чиї гроші були такі зручні для обігу, що їх з однаковою охотою приймали і герцогиня, і кравцева дружина, зробився бідним Вальтером Скоттом. Його доля викликає в пам'яті легенду про гномів, що з лукавою зичливістю наділяли бідних людей грішми, які зберігали свій блиск і ціну, поки їх уживали для доброї мети, але розсипалися в руках на марний порох, як тільки їх

намагалися витратити з ганебною метою. Мішок за мішком відкриваємо ми новий Скоттів довіз, аж ба — замість блискучих веселих монеток знаходимо там тільки порох і знову порох. Його покарали гноми Парнасу — музи; як і всі благородні жінки, вони пристрасні наполеоністки, а тому їх подвійно прогнівив Скотт, так зловживши довіреними йому духовними скарбами.

Вартість і тенденцію Скоттового твору вже висвітлено в усіх журналах Європи. Не тільки обурені французи, але й приголомшені авторові земляки склали йому суворий вирок. До цього всесвітнього осуду довелося приєднати свій голос і німцям; з ледве стримуваним запалом висловився штутгартський «Літературний листок», з холодним спокоєм — берлінський «Щорічник наукової критики», і рецензент, якому цей холодний спокій дався тим легше, що герой твору, видно, не дуже йому дорогий, характеризує книжку такими влучними словами:

«В цій розповіді немає ні змісту, ні фарб, ні послідовності, ні життєвості. Плутаючись у поверхових, зовсім не глибоких складностях, не передаючи характерного, невпевнено й мляво проходить перед нами величезний матеріал; жодного явища не висвітлено в усій властивій йому своєрідності, не виявлено жодного вузлового моменту, жодної події не з'ясовано в її внутрішній необхідності, зв'язок лише зовнішній, зміст і смисл ледве відчутні. В такому викладі гасне все сяйво історії, і сама вона стає не чарівною, а плаксою казкою. І міркування та спостереження, якими часто перебивається розповідь, мають таку саму ціну. Наш читацький світ давно вже переріс цю жалюгідну філософську базгранину. Вбога домішка дріб'язкової моралі також нічого не рятує...»

Подібні та навіть ще прикріші вади, які відзначає у творові проникливий берлінський рецензент Фарнгаген фон Ензе, я б дуже радо пробачив Скоттові. Усі ми люди, і найкращий з нас може іноді написати погану книжку. Тоді кажуть, що вона нижча за будь-яку критику, та й по всьому. Але дивним залишається те, що в цьому новому творі ми не знаходимо навіть чудового Скоттового стилю. Марно вкраплює він у безбарвну, буденну мову окремі червоні, сині й зелені

слова, марно намагається прикрити блискучими клаптиками поетичних цитат прозаїчну голизну; марно спустошив увесь Ноїв ковчег, шукаючи порівнянь із тваринами; марно цитує навіть слово боже, щоб сховати під ним безглузді думки. Ще дивовижніше те, що Вальтера Скотта зрадив навіть його природжений талант змальовувати людей, і йому не пощастило відтворити навіть зовнішність Наполеона. Вальтер Скотт не сприйняв нічого з тих чудових картин, що зображують імператора в оточенні його генералів та міністрів, хоч кожен неупереджений глядач був би глибоко вражений трагічним спокоєм і античною гармонією його обличчя, яке так моторошно і велично контрастує з новочасними неспокійними, мальовничобуденними лицями, маючи в собі щось від божества, що зійшло з небес. Та коли шотландський письменник не зумів осягти зовнішньої подоби імператора, то як би він зміг збагнути його характер,— і я легко вибачаю йому хулу на бога, якого він не знав. Так само я мушу пробачити йому те, що він вважає свого Веллінґтона богом і, вславляючи його, впадає в таку побожність, що навіть, бувши великим майстром у змалюванні всілякої скотини, не знає, з чим би його порівняти.

Та хоч я поблажливий до Вальтера Скотта і вибачаю йому беззмістовність, помилки, блюзнірство й глупоту його книжки й навіть нудьгу, яку вона на мене наганяє,— одначе тенденції книжки я ніколи не зможу йому пробачити. Бо вона полягає не в чому іншому, як у виправданні злочину англійського уряду на острові Св. Єлени. «У цьому судовому процесі між англійським урядом і громадською думкою,— так висловився берлінський рецензент,— Вальтер Скотт грає роль оборонця», він поєднує адвокатські викрути із своїм поетичним хистом, щоб перекрутити обставини справи й історію, і його клієнти, що водночас є його патронами, повинні були б тицьнути йому в руку, крім законного гонорару, ще й добру дещицю на горілку.

Англійці тільки вбили імператора, а Вальтер Скотт його продав. Це чисто шотландська витівка, в правдиво шотландському дусі: видно, що шотландська зажерливість ще й досі лишається тією самою брудною зажерливістю і не дуже змінилася з часів Нейзбі, коли

шотландці продали свого власного короля, який віддався під їхній захист,— продали за суму в чотириста тисяч фунтів стерлінгів його англійським катам. Цей король — той самий Карл Стюарт, що його тепер так бучно оспівують каледонські барди: англієць убивав, а шотландець продав й оспіває.

Англійський уряд задля вищезазначеної мети відкрив своєму адвокатові архів foreign office*, і він у дев'ятому томі свого твору сумлінно використав усі документи, які могли пролити сприятливе світло на його клієнтів і кинути несприятливу тінь на їхніх супротивників. Ось чому цей дев'ятий том, який своєю естетичною нікчемністю нітрохи не поступається всім попереднім томам, все ж становить певний інтерес; у ньому сподіваєшся знайти якісь важливі документи, і те, що їх не знаходиш, є доказом того, що їх і немає — таких документів, що промовляли б на користь англійського уряду; і цей негативний зміст книжки вже сам собою важливий.

Усе, що спромігся подати англійський архів, обмежується кількома вірогідними повідомленнями високородного сера Гудсона Лоу з його мірмідонцями та ще кількома висловлюваннями генерала Гурго — якщо вони справді вийшли з його уст, то він заслуговує не більшої довіри, як безсоромний зрадник свого царственого благодійника. Я не маю наміру піддавати перевірці самий фактичний зміст цих висловлювань — вони навіть видаються правдивими, бо їх підтверджує барон Штюрмер, один із трьох статистів великої трагедії; але я не збагну, щб ними можна довести в найкращому разі, крім хіба того, що сер Гудсон Лоу був не єдиний мерзотник на острові Св. Єлени. За допомогою таких засобів, та ще жалюгідними натяками трактує Вальтер Скотт історію Наполеонового полону й намагається переконати нас, ніби екс-імператор — так називає Наполеона екс-письменник — не міг зробити нічого розумнішого, ніж віддатись у руки англійців, хоча й мусив знати наперед, що його заплюють на Св. Єлену; що там з ним поводились якнайлюб'язніше, що він мав досхочу їсти й пити і кінець кінцем, свіжий і здоровий, помер як добрий християнин від раку шлунка.

* Міністерство закордонних справ *(англ.)*.

Твердячи, в такий спосіб, ніби імператор передбачав, як далеко сягне великодушність англійців — аж до острова Св. Єлени,— Вальтер Скотт спростовує звичайний закид, ніби Наполеона так захопила трагічна велич його недолі, що він побачив у цивілізованих англійцях перських варварів, а в сент-джеймській біфштексній кухні — кухонне вогнище великого царя і вчинив героїчну дурницю. Крім того, Вальтер Скотт робить з імператора найбільшого письменника з усіх, які будь-коли жили на землі, цілком серйозно поширюючи інсинуації, що всі мемуари про його страждання на острові Св. Єлени надиктував він сам.

Не можу не зауважити, що ця частина твору Вальтера Скотта, як і самі писання, що про них він згадує, особливо мемуари О'Міри, а також розповідь капітана Мейтленда, часом нагадують мені найсмішнішу повість у світі, так, що хоч би яка прикрість пекла мою душу, мене враз пориває зареготати. Ця повість — не що інше, як «Пригоди Лемюеля Гуллівера», книжка, над якою я ще хлопчиком стільки сміявся, бо в ній так весело читати, як маленькі мешканці Ліліпутії не знають, що їм діяти зі своїм велетенським бранцем, як вони тисячами видираються на нього і прив'язують його незліченними тонкими волосинками, як вони з незмірними труднощами ставлять для нього окремий великий дім, як нарікають на те, що він споживає забагато харчів, як обмовляють його в державній раді й безперестану нарікають, що він забагато коштує країні, які вони раді були б його вбити, але боялись навіть його смерті, бо труп його міг би викликати чуму, як нарешті зважуються на славну й великодушну ухвалу: залишити йому його титул і тільки виколоти очі — і так далі. Воістину, ми бачимо ліліпутів скрізь, де тільки велика людина потрапляє між дрібних людців, що невтомно і дріб'язково мучать її й самі зазнають через неї досить муки й біди; та коли б декан Свіфт написав свою книжку в наші дні, в її тонко відшліфованому дзеркалі побачили б тільки історію полону імператора і до кольору одежі та обличчя виключно впізнали б тих пігмеїв, що мучили його.

Тільки кінець казки про острів Св. Єлени інакший: імператор помирає від раку шлунка, і Вальтер Скотт запевняє нас, що це єдина причина його смерті. Цього я не буду заперечувати. Нічого неможливого тут немає. Цілком можливо, що людина, розп'ята на дибі, раптом цілком природно помре від апоплексії. Та лихі люди однаково казатимуть, що її замучили кати. Бо лихі люди взагалі вирішили сприймати всю цю історію не так, як добрий Вальтер Скотт. І коли цей чоловік, такий твердий у святому письмі й такий схильний цитувати євангеліє, вбачає в тому збуренні всіх стихій, у тому урагані, що здійнявся в мить смерті Наполеона, не більше, ніж випадкове явище, яке сталося і в час смерті Кромвеля, то люди мають про це власну думку. Вони вважають смерть Наполеона страхітним лиходійством, почуття тяжкого болю переростає в обожнювання, і даремно Вальтер Скотт удає advocatum diaboli*: в усіх благородних серцях образ покійного імператора постає в сяйві святості, всі благородні серця Європи зневажають його дрібних катів і великого барда, який доспівався до того, що перетворився на їхнього спільника,— музи надихнуть кращих співців уславити їхнього улюбленця, а якщо люди колись поніміють, то промовлятиме каміння, і скорботна скеля Св. Єлени грізно підноситиметься над морськими хвилями й розповідатиме тисячоліттям його страхітну історію.

V. ОЛД-БЕЙЛІ

Вже сама назва Олд-Бейлі сповнює душу жахом. Відразу згадуєш велику, чорну, похмуру будівлю, палац недолі й злочинності. Ліве крило, яке й становить власне Ньюгет, править за кримінальну в'язницю, і там видно тільки високий мур з почорнілих від негоди плит, у двох нішах якого стоять також почорнілі алегоричні статуї: одна з них, якщо не помиляюся, зображує Справедливість; у неї, як водиться, руку з терезами відбито, і залишилась тільки сліпа жінка з мечем. Приблизно посередині будівлі — вівтар цієї богині, тобто вікно, в якому звичайно виставляють

* Адвокат диявола *(лат.)*.

шибеницю, і нарешті праворуч — кримінальний суд, де чотири рази на рік відбуваються судові сесії. Тут є брама, на якій, наче на брамі Дантового пекла, мав би бути напис:

Per me si va nella città dolente,
Per me si va nell' eterno dolore,
Per me si va tra la perduta gente. *

Крізь цю браму потраплясш у невеличке подвір'я, де збираються людські покидьки Лондона, щоб подивитись, як ведуть злочинців; тут-таки стоять їхні друзі й вороги, родичі, жебрущі діти, недоумки, а головне — старі жінки, що обговорюють поточні процеси — можливо, мудріше, ніж судді та присяжні, попри всю кумедну урочистість і нудну юриспруденцію цих останніх. Адже я сам бачив перед дверима судової зали одну таку стару жінку, яка в колі своїх кумась краще захищала чорного Вільяма, аніж його великовчений адвокат у самій залі,— коли вона драним фартухом утерла з червоних очей останню сльозу, всім здалось, що й усю провину з Вільяма змито.

А в самій судовій залі, не дуже великій, унизу перед так званим «баром» (бар'єром) небагато місця для публіки, зате нагорі є з обох боків просторі галереї з східчастими лавами, де рядами, задні над передніми, стоять глядачі.

Прийшовши до Олд-Бейлі, і я знайшов собі місце на одній з тих галерей, яку мені за винагороду в один шилінг відкрила стара воротарка. Я ввійшов саме в ту мить, коли присяжні підвелися, щоб іти вирішувати, винен чорний Вільям у злочині, за який його судять, чи не винен.

І тут, як по всіх судах Лондона, судді сидять у синьо-чорних мантіях на світло-ліловій підкладці, і голови їхні вкрито білими, напудреними перуками, з якими часто дуже смішно контрастують чорні брови та бакенбарди. Вони сидять на високих стільцях за довгим зеленим столом у горішньому кінці зали, де в стіну врізано позолоченими літерами біблійні

* Крізь мене йдуть у селище печалі,
Крізь мене йдуть у вічне місто болю,
Крізь мене йдуть між покоління впалі.
Перекл. М. Рильського та П. Карманського.

слова, що остерігають від неправедного присуду. Но обидва боки від лави для присяжних — місце, де стоять позивачі та свідки. Якраз навпроти суддів — місце для підсудних. Вони не сидять на лаві підсудних, як у відкритих судах Франції та Рейнського краю, а стоять за чудернацькою дошкою з прорізом угорі, що утворює ніби вузеньку арку. Там начебто сховано особливе дзеркало, дивлячись у яке, суддя має змогу пильно стежити за виразом обличчя звинувачених. Перед цими останніми лежить якесь свіже зілля, щоб покріплювати їхні нерви,— часом це, мабуть, таки потрібно, коли тобі загрожує смертний вирок. І на столі судді я побачив також свіже зілля і навіть троянду. Не знаю чому, але вигляд тієї троянди глибоко зворушив мене. Червона розквітла троянда, квітка кохання й весни, лежить на страхітному суддівському столі Олд-Бейлі! В залі стояла важка задуха. Все мало такий моторошно-понурий, такий божевільно-суворий вигляд! Здавалося, що по тупих обличчях людей повзають сірі павуки. Голосно бряжчали залізні шальки терезів над головою бідного чорного Вільяма.

На галереї теж склався свій суд присяжних. Одна огрядна дама, в якої на брезклому червоному лиці горіли, мов світлячки, маленькі очиці, зауважила, що чорний Вільям — дуже вродливий хлопець. На це її сусідка, тендітна писклява душа в тілесній оболонці з поганого поштового паперу, заперечила, що його чорний чуб занадто довгий і скуйовджений і що він блискає очима, як містер Кін в «Отелло». «Інша річ Томсон,— правила вона далі.— У нього й чуб білявий, і зачесаний гладенько, за модою, і взагалі він дуже здібний хлопець: трошки вміє грати на флейті, і трошки малює, і по-французькому трошки говорить».— «І трошки краде»,— докинула огрядна дама. «Е, що там краде! — відрубала її худа сусідка.— Це не таке варварство, як фальшування; злодія, хоч би він навіть украв цілу вівцю, лише засилають у Ботані-Бей, а того лиходія, що підробив чужий підпис, без жалю й милосердя вішають».— «Без жалю й милосердя!— зітхнув поруч зі мною сухорлявий чоловік у витертому чорному сюртуці.— Вішають! Жодна людина не має права відбирати в іншої життя, а вже християн-

нам, то й зовсім не личить засуджувати людей на смерть, забуваючи про те, що самого засновника їхньої віри, нашого господа й спасителя, безвинного засудили й стратили!» — «Е, що там! — знову вигукнула тонка дама й усміхнулась тонкими губами.— Якби таких фальшивників не вішали, то жодна заможна людина не була б спокійна за своє багатство — он як той гладкий єврей із Сент-Суінсінс-лейну, біля Ломбард-стріт, або наш знайомий містер Скотт, підпис якого так спритно підробили. А містерові Скотту його багатство нелегко далося — кажуть же, що він розбагатів, за гроші беручи на себе чужі хвороби, і ще й досі діти на вулиці бігають за ним та кричать: «Я тобі дам шість пенсів, забери в мене зубний біль! Ми тобі дамо шилінга, тільки забери горб у нашого Годфрі!» — «Чудно! — перебила її огрядна дама.— Чудно все ж таки, що чорний Вільям і Томсон були раніш такі щирі друзі, разом жили, разом їли й пили, а тепер Едвард Томсон обвинувачує свого давнього товариша в фальшуванні! А чом це немає тут Томсонової сестри? Вона ж було скрізь бігала за своїм любим Вільямом!»

Вродлива молода жінка, в якої на милому обличчі лежала тінь смутку, мов чорний серпанок на розквітлому трояндовому кущі, пошепки розповіла крізь сльози дуже довгу історію, з якої я зрозумів лише, що її приятелька, красуня Мері, лежить дома ледве жива — так жорстоко побив її брат. «Не називайте її красунею Мері! — невдоволено буркнула огрядна дама.— Занадто вона худа, занадто сухоребра, щоб її називати красунею, хай навіть її Вільяма повісять...»

У цю хвилину вийшли присяжні й оголосили, що обскаржений винний у фальшуванні. Коли зразу після того чорного Вільяма повели з зали, він кинув на Едварда Томсона довгий погляд.

В одній східній легенді розповідається, що Сатана був колись ангелом і жив на небі серед інших ангелів, поки не надумав підбурити їх проти бога, і тоді бог скинув його в вічну ніч пекла. Але, падаючи з неба, він усе дивився вгору, на того ангела, який його викрив; і що нижче він падав, то погляд його робився все жахливіший і жахливіший. То мав бути страшний погляд, бо зрадливий ангел під ним зблід,

і ніколи більше не вернувся рум'янець на його щоки; відтоді він і зветься Ангелом Смерті.

Як Ангел Смерті, зблід Едвард Томсон.

VI. НОВИЙ КАБІНЕТ МІНІСТРІВ

Минулого літа в Бедламі я познайомився з одним філософом, і він пошепки, з таємничим виразом в очах, розповів мені багато повчального про походження зла. Як і ще декотрі його колеги, він гадав, що причини треба шукати в історії. Щодо мене, то я теж схилявся до такої думки і пояснював першопричину існування зла у світі тим, що господь бог сотворив замало грошей.

— Тобі легко говорити,— відповів філософ,— але в господа бога саме свистіло в кишенях, коли він творив світ. Йому довелось позичати грошей у чорта під заставу цілого свого творіння. Отож бог, за божими й людськими законами ще будучи чортовим боржником, з делікатності не може заборонити йому вештатись по світу й сіяти сум'яття та лихо. Чорт, зі свого боку, знов-таки дуже зацікавлений у тому, щоб світ не згинув остаточно, бо ж тоді пропаде його застава; через те він остерігається розперізуватись надміру, а господь бог, також не дурень, добре знає, що чортова корисливість є для нього таємною гарантією, отож часто заходить так далеко, що передає йому всю владу над світом, тобто доручає чортові сформувати кабінет. Що тоді виходить, само собою зрозуміло. Саміель стає головнокомандувачем над усім пекельним воїнством, Вельзевул — канцлером, Віцліпуцлі — державним секретарем, стара бабуся призначається на колонії і так далі. Ці спільники тоді починають хазяйнувати на свій лад і, змушені проти власної волі, з корисливих міркувань, дбати про те, щоб світ не згинув, відшкодовують себе за цей примус тим, що для доброї мети постійно вдаються до найогидніших засобів. Останнім часом вони дійшли до того, що милосердний бог не міг більше дивитись на такі неподобства і доручив одному ангелові сформувати новий кабінет. Той ангел зібрав біля себе всіх добрих духів. По світу знов розлилося радісне тепло, настало світло, і злі духи розсіялись. Однак

вони не сховали пазурів, а потай діють проти всього доброго, отруюють нові цілющі джерела, злісно розтоптують кожен трояндовий пуп'янок нової весни, своїми поправками нищать древо життя; згубний хаос загрожує поглинути все, і господь бог кінець кінцем муситиме знов передати владу чортові, щоб зберегти хоч якийсь лад, хай навіть найгіршими засобами. Бачиш, до яких поганих наслідків призводять борги.

Ці слова мого бедламського знайомого, можливо, пояснюють нинішню зміну кабінету в Англії. Відійти мусять друзі Канінга, яких я називаю добрими духами Англії, бо їхні супротивники — її демони; тепер вони, на чолі з дурним чортом Веллінгтоном, здіймають переможний крик. Але не ганьте бідолаху Георга — він не міг не скоритись обставинам. Не можна заперечувати, що після Канінгової смерті віги не були спроможні втримати в Англії лад, бо заходи, яких вони для цього вживали, торі весь час зводили нанівець. Тому король, для якого найважливіше — збереження громадського спокою, тобто безпека його корони, змушений був сам передати керування державою торі. Ну, а ті, звичайно, тепер знов, як і раніше, загрібатимуть усі плоди народної праці у свої гаманці, мов ті біблійні євреї в Єгипті, роздиматимуть ціну на своє збіжжя; Джон Буль висохне з голоду і кінець кінцем закріпачить сам себе перед вельможними панами, вони запряжуть його в плуга і поганятимуть батогом, а він не смітиме навіть бурчати, бо з одного боку йому погрожує мечем герцог Веллінгтон, а з другого б'є біблією по голові архієпископ Кентерберійський, і в країні знову настане спокій.

А джерело цього лиха — борг, the national debt *, або, як каже Коббет, the king's debt **. Бо Коббет має рацію, коли зауважує, що в той час як усі державні інституції називаються королівськими, наприклад the king's army, the king's navy, the king's courts, the king's prisons *** і т. ін., державний борг, хоч його породили всі ці інституції, ніколи не називають

---

* Національний борг *(англ.)*.

** Королівський борг *(англ.)*.

*** Королівська армія, королівський флот, королівські суди, королівські в'язниці *(англ.)*.

the king's debt, і це єдиний випадок, коли нації виявляють честь щось назвати її ім'ям.

Цей борг — найбільше з усіх лих. Правда, завдяки йому тримається англійська держава і навіть найстрашніші демони Англії не можуть її остаточно занапастити; але через нього ж таки вся Англія зробилась тупчаком, де народ мусить працювати день і ніч, щоб відгодовувати своїх позикодавців, через нього Англія від клопоту зі сплатою старіє, сивіє й забуває всі юнацькі почуття, через нього Англія, як це буває з тяжко заборгованими людьми, живе в пригніченні й тупій покорі і не вміє себе порятувати — хоч у Лондонському Тауері й зберігається дев'ятсот тисяч рушниць і стільки ж багнетів та шабель.

VII. БОРГ

Коли я був ще зовсім молодий, мене надзвичайно цікавили в газетах три речі. Насамперед я шукав у рубриці «Великобританія», чи не подав Річард Мартін до парламенту нової петиції про лагідніше поводження з бідолашними кіньми, собаками та ослами. Потім у рубриці «Франкфурт» я шукав, чи не заступається знову пан доктор Шрайбер перед Союзним сеймом за покупців великогерцогських гессенських маєтностей. А потім я кидався відразу на Туреччину і перечитував усю довгу константинопольську кореспонденцію, щоб тільки довідатись, чи не вшановано знову великого візира шовковим шнурком.

Це останнє повідомлення завжди давало мені найбільше поживи для роздумів. Те, що деспот без церемоній велить задушити свого слугу, здавалося мені цілком природним. Чи не бачив я колись у звіринці, як царя звірів охопив такий величний гнів, що він напевне роздер би не одного безневинного наглядача, якби не був замкнений у дуже надійній конституції, виготовленій із залізних штаб. А що мене найбільше дивувало, так це та обставина, що після задушення старого великого візира завжди знаходиться хтось охочий стати новим великим візиром.

Тепер, коли я вже трохи старший і більше цікавлюсь англійцями, ніж їхніми приятелями-турками, мене охоплює такий самий подив, коли я бачу,

що після відставки одного прем'єр-міністра його місце одразу прагне зайняти хтось інший, і цей інший — завжди така людина, яка легко могла б прожити без цієї посади, а до того ж (за винятком Веллінгтона) зовсім не схожа на дурня. Адже всіх англійських прем'єрів, що пробули на цій важкій посаді більше ніж півроку, спіткав кінець куди жахливіший, ніж смерть від шовкового шнура. А особливо так стало діятись після Французької революції; на Даунінг-стріт збільшилось турбот і скрути, і тягар справ уже став майже незносний.

Колись життя в світі було набагато простіше, і глибокодумні поети порівнювали державу з кораблем, а голову уряду з його керманичем. Тепер усе заплуталося й ускладнилось. Звичайний державний корабель став пароплавом, і прем'єрові доводиться вже не просто орудувати стерном: ні, він як відповідальний механік мусить стояти внизу, поміж грізною машинерією, тривожно оглядати кожний гвинтик, кожне коліщатко, яке може викликати зупинку, вдень і вночі дивитися в гарячу топку і впрівати від спеки й турботи — адже через найменший його недогляд може вибухнути величезний котел, і тоді судно з командою поглине безодня. Капітан і пасажири тим часом гуляють собі спокійно на палубі, спокійно майорить прапор на щоглі, і хто з берега бачить, як спокійно пливе судно, той і не здогадується, яка небезпечна машинерія і скільки турботи та скрути сховано в його череві.

Передчасною смертю гинуть вони, бідолашні відповідальні механіки англійського державного корабля. Зворушливою була рання смерть великого Пітта, ще зворушливішою — смерть ще більшого Фокса. Персіваль також помер би від звичайної прем'єрської хвороби, якби його ще швидше не доконав удар кинджала. Ця ж таки прем'єрська хвороба довела лорда Каслрі до такого відчаю, що він перерізав собі горло в Норс-Креї, у графстві Кент. Лорд Ліверпуль зробився живим мерцем — збожеволів. Канінг, богорівний Канінг у нас перед очима, отруєний торійськими наклепами, немов хворий Атлас, упав під своєю всесвітньою ношею. Одного за одним закопують їх у Вестмінстерському абатстві — бідолашних прем'єрів, що

мусять день і ніч думати за англійських королів, поки ті бездумно й сито доживають до найпохилішого людського віку.

Але як же зветься та тяжка турбота, що день і ніч точить мозок англійських прем'єрів і вбиває їх? Її ім'я: the debt — борг.

Щоправда, борги, як і любов до батьківщини, релігія, честь і т. ін., належать до найбільших переваг людського роду — адже тварини боргів не мають. Та разом з тим вони — найбільша кара людства, бо не тільки доводять до згуби окремих людей, а й можуть занапащати цілі людські покоління, і в національних трагедіях нашої доби вони, здається, заступають стародавній фатум. Англія неспроможна втекти від цього фатуму, її прем'єри бачать, як наближається лихо, і помирають у відчаї безсилля.

Якби я був головним статистиком прусського королівства або членом інженерного корпусу, то за звичкою перерахував би всю суму англійського боргу на зільбергрошени й точно обчислив би, скільки разів можна вкрити ними довгу Фрідріхштрасе чи навіть усю земну кулю. Але лічба — не моя стихія, і я радше скину на якого-небудь англійця марудне завдання — обчислити борг і всю суму трудпощів, яких він завдає англійським прем'єрам. Найкраще підходить для цього діла старий Коббет, і я позичаю з останнього номера його «Реєстру» оці пояснення.

«Справи стоять так:

1) Ця влада — чи точніше аристократія, церква, а також, коли хочете, влада — позичила велику суму грошей, за які накупила багато перемог, як на суходолі, так і на морі: цілу купу перемог різного сорту й калібру.

2) Одначе спочатку я повинен зауважити, з якої нагоди й для якої мети куповано ці перемоги; нагодою (occasion) була Французька революція, що скасувала всі аристократичні привілеї й церковні десятини, а метою — відвернення в Англії парламентської реформи, яка, ймовірно, мала б наслідком теж скасування всіх аристократичних привілеїв і церковних десятин.

3) Отже, щоб не дозволити англійцям наслідувати приклад французів, треба було напасти на цих остан-

них, перешкодити їхньому поступові, поставити під загрозу їхню щойно здобуту свободу, змусити їх до відчайдушних вчинків і нарешті зробити з революції таку мару, таке страховище для народів, щоб вони під словом «свобода» розуміли тільки нагромадження всіляких мерзот, жахів та крові і щоб англійський народ, ошаленілий від страху, просто-таки закохався в той огидний деспотичний режим, який раніш процвітав у Франції і до якого кожен англієць ставився з ненавистю ще від часів Альфреда Великого й аж допині, до часів Георга Третього.

4) Щоб здійснити ці наміри, потрібна була допомога різних чужих націй, і ці нації субсидовано англійськими грішми; французьких емігрантів утримували на англійські гроші; коротше кажучи, двадцять два роки провадили війну для придушення народу, що повстав проти аристократичних привілеїв і церковних десятин.

5) Таким чином наш уряд здобув «незліченні перемоги» над французами, а вони начебто весь час зазнавали поразок; проте ці наші незліченні перемоги куплено, тобто їх здобули найманці, яким ми платили за це гроші, і ми тримали в себе на службі одночасно цілі юрми французів, голландців швейцарців, італійців, росіян, австрійців, баварців, гессенців, ганноверців, пруссаків, іспанців, португальців, неаполітанців, мальтійців і ще бог знає скільки націй крім того.

6) Таким чином, наймаючи інших та використовуючи власний флот і військо, ми й купили стільки перемог над французами, бо ті бідолахи не мали грошей, щоб наслідувати наш приклад, і кінець кінцем ми придушили їхню революцію й до певної міри відновили у них привілеї аристократії, проте ніякою силою не спромоглися реставрувати церковної десятини.

7) Коли ж ми щасливо впоралися з цим великим завданням і відвернули будь-яку парламентську реформу в Англії, наш уряд здійняв оглушливий тріумфальний галас, аж надриваючи легені, і той галас чимдуж підхопила кожна тварюка, що в той чи інший спосіб живе в нашій країні коштом суспільства.

8) Мало не цілих два роки тривали нестримні веселощі цієї нації, такої щасливої в той час;

на честь тих перемог будували тріумфальні арки, одне за одним влаштовувались свята, народні ігри, веселі змагання та інші розваги, що коштували понад чверть мільйона фунтів стерлінгів, і палата громад одноголосно схвалила асигнування величезної суми (здається, три мільйони фунтів стерлінгів) на спорудження тріумфальних арок, колон та інших монументів, щоб увічнити славетні події війни.

9) Відтоді ми незмінно мали щастя жити під владою тих самих осіб, що керували нашими справами під час вищезгаданої славетної війни.

10) Відтоді ми незмінно жили в глибокому мирі з усім світом; можна сказати, що цей мир триває й досі, якщо не брати до уваги невеличкої інтермедії — нашої бійки з Туреччиною. А тому можна б подумати, що тепер немає в світі причини, яка заважала б нам бути щасливими: ми живемо в мирі, наша земля щедро обдаровує нас своїми плодами, і, як вважають усі мудреці й законодавці нашого часу, ми — найосвіченіша нація земної кулі. Справді, у нас скрізь є школи, щоб навчати молоде покоління, ми маємо в кожній єпархії королівства не тільки ректора, вікарія чи попечителя, а ще, може, із шість учителів закону божого, і кожен з них іншого сорту, ніж четверо його колег,— отож наша країна повністю забезпечена всякою освітою, і ніхто в цій щасливій країні не живе в стані невігластва, і тим більше повинні ми дивуватися, коли хтось, кому доводиться стати прем'єр-міністром, вважає цю посаду важким і гнітючим тягарем.

11) Ох, є у нас одна біда, і це таки справжня біда: ми купили кілька перемог, чудових, знаменитих перемог, і купили вигідно — перемоги ті варті втричі-вчетверо більше того, що ми за них заплатили, як звичайно каже своєму чоловікові місіс Твізл, повернувшись додому з базару; на перемоги тоді був великий попит, усі їх жадали,— одне слово, ми не могли вчинити розумніше, ніж добути за таку дешеву ціну таку велику порцію слави.

12) Але — я визнаю це зі скорботою в серці — ми, як і багато інших людей, позичили ті гроші, за які купили наші перемоги тоді, коли потребували цих перемог, що їх тепер не можемо позбутись ніяким

способом — так само, як чоловік не може спекатися своєї жінки, коли вже мав щастя навалити на себе цей солодкий тягар.

13) Через це й виходить, що кожний прем'єр-міністр, який береться за наші справи, повинен дбати і про оплату наших перемог, за які, власне, ще не заплачено ні пенса.

14) Правда, йому не доводиться думати про те, як відразу вернути всі гроші, що ми їх напозичали, щоб накупити перемог,—і капітал, і проценти; але про те, щоб сплачувати вчасно бодай проценти, він, на превеликий жаль, мусить дбати. А ці проценти разом з утриманням армії та іншими видатками, що до них нас зобов'язують наші перемоги, становлять таку велику суму, що людині, яка збирається взяти на свою шию турботу про виплату цих сум, треба таки мати міцні нерви.

15) Раніше, коли ми ще не заходжувалися скуповувати перемоги і занадто щедро забезпечуватися славою, в нас уже було боргів трохи більше, ніж двісті мільйонів, тоді як усі кошти на допомогу бідним в Англії й Уельсі разом становили не більш як два мільйони на рік, до того ж ми тоді ще не мали того тягаря, що гнітить нас тепер під назвою dead weigth * і також походить цілковито з нашої жадоби слави.

16) Крім грошей, позичених у кредиторів, які дали їх нам добровільно, наш уряд з жадоби до перемог зробив також велику непряму позичку в бідних, тобто підвищив звичайні податки до такого рівня, що вони пригнітили бідних значно тяжче, ніж будь-коли доти, і кількість бідних та розмір коштів на допомогу їм навдивовижу зросли.

17) Ці кошти збільшилися з двох мільйонів на рік до восьми мільйонів; тобто бідні мають тепер, ніби заставний лист, іпотеку на всю країну, і з цього знов же виходить борг у шість мільйонів, який треба додати до інших боргів, що походять з нашої жадоби слави та скуповування наших перемог.

18) Dead weigth складається з довічних рент, які ми під назвою пенсій виплачуємо безлічі чолові-

* Важкий, гнітючий тягар *(англ.)*.

ків та їхніх жінок і дітей як винагороду за послуги, що їх ті чоловіки зробили або начебто мали зробити під час здобування наших перемог.

19) Увесь борг, у який заліз наш уряд, щоб накупити собі перемог, складається приблизно з таких сум:

	Фунтів стерлінгів
Загальна сума національного боргу	800 000 000
Загальна сума боргу бідним	150 000 000
Dead weight, обрахований як борг	175 000 000
Разом	1 125 000 000

Тобто один мільярд сто двадцять п'ять мільйонів фунтів стерлінгів становлять ту суму, на яку ми тепер, рахуючи по п'ять процентів річних, сплачуємо п'ятдесят шість мільйонів щороку. Атож, приблизно така сума нинішнього боргу; правда, борг бідним не входить до балансу, який подають парламенту, бо країна виплачує його безпосередньо по різних церковних парафіях. Отже, якщо віднімемо від п'ятдесяти шести мільйонів шість мільйонів допомоги бідним, то вийде, що кредитори державного боргу й споживачі dead weigth'у дійсно поглинають усю решту.

20) Тим часом витрати на допомогу бідним — це такий самий борг, як і борг кредиторам держави, і, очевидно, виник він з того самого джерела. Жахливий тягар податків пригнічує бідноту; хоч він гнітить і всіх інших, але всі, крім бідноти, вміють більшою чи меншою мірою скидати його з своїх пліч, так що кінець кінцем він упав усією своєю страхітливою вагою на бідних, і вони позбулися своїх бочок з пивом, і мідних казанів, і олив'яних тарілок, і настінних годинників, і ліжок — усього, аж до знарядь ремесла включно; втратили одежу й мусять одягатися в лахміття; а від них самих лишилися тільки шкіра та кістки. Доводити їх до ще більшого відчаю вже не можна було, і з того, що у них відібрали, частину їм повернули під назвою збільшення коштів на допомогу бідним. Отже, ці кошти — справжній борг, справжня іпотека на всю країну. Правда, виплату процентів на цей борг можна було б затримати, але тоді люди, яким вони належать, прийдуть усією масою і примусять заплатити їм, байдуже якою монетою. Отже,

це справжній борг, який доведеться сплатити до останнього пенса, і до того ж, я підкреслюю, його позикодавці мають переважне право перед усіма іншими.

21) А тому нема чого дивуватись, коли бачимо, в яку скруту потрапляють люди, що беруться за такі справи! Навпаки, слід дивуватись, що взагалі хтось на це погоджується, в той час як йому не дозволяють на свій розсуд радикально перебудувати всю систему.

22) Цьому лиху ніяк не можна зарадити, пробуючи зменшити витрати на щорічні виплати кредиторам державного боргу та боргу dead weight; щоб здобути згоду країни на таке скорочення боргу, на його зменшення і щоб попередити можливість великих переворотів, не допустити, щоб півмільйона людей у Лондоні та довкола нього померли з голоду, спершу треба провести значно справедливіші скорочення в чомусь іншому, раніше ніж пробувати зменшити виплати по двох вищеназваних боргах чи процентах на них.

23) Як ми вже бачили, перемоги купувалися з метою відвернути парламентську реформу в Англії й зберегти аристократичні привілеї та церковні десятини; і тому було б злочином, що волає до небес, коли б ми позбавили законного процента тих людей, що позичали нам гроші чи відмовились заплатити людям, що наймали нам свої руки, якими ми здобули перемоги,— було б злочином, що накличе на нас кару божу, зробити так, залишивши недоторканими прибуткові почесні посади аристократії, її пенсії, синекури, королівські дарунки, нагороди офіцерам і навіть десятину духівництву.

24) Отже, ось де, ось де всі труднощі: хто стає у нас прем'єром, той стає прем'єром країни, яка мала велику хіть до перемог, запаслася ними вдосталь і здобула нечувано багато військової слави — але, на жаль, не заплатила за ці чудові речі і тепер залишає прем'єрові погасити рахунки, причому той не знає, звідки взяти грошей».

Такі речі справді можуть звести прем'єр-міністра в могилу чи принаймні позбавити його розуму. Англія заборгувала більше, ніж спроможна заплатити. Хай не вихваляються тим, що мають Індію і багаті колонії. Як з'ясувалося під час останніх парламентських дебатів, англійська держава не має ні пенса чистого

прибутку від своєї величезної неосяжної Індії, вона мусить ще й приплачувати кілька мільйонів. Ця країна дає користь Англії тільки тим, що окремі британці, які там збагачуються, своїми капіталами сприяють розвиткові промисловості та грошового обігу на батьківщині, а ще кілька тисяч добувають собі на прожиток завдяки Ост-Індській компанії. Колонії так само не дають державі ніяких прибутків, потребують дотацій і служать тільки для розвитку торгівлі та збагачення аристократії, яка посилає туди своїх пещенців як губернаторів та підлеглих чиновників. Тому сплата національного боргу лягає цілком на Великобританію й Ірландію. Але й там ресурси не такі великі, як сам борг. Дамо знов слово Коббету:

«Є люди, які, намагаючись щось порадити, говорять про ресурси країни. Це учні покійного Колхуна, виловлювача злодіїв, який написав велику книжку, щоб довести, що наш борг анітрохи не повинен нас турбувати, бо він малий супроти ресурсів нації, а щоб його розумні читачі дістали певне уявлення про необмеженість тих ресурсів, зробив оцінку всього, що є в країні, аж до кролів включно, і, здається, навіть щкодував, що не міг обчислити точно кількості пацюків та мишей. Він оцінює вартість коней, корів, овець, поросят, свійської птиці, дичини, кролів, риби, хатнього начиння, одежі, палива, цукру, пряношів — одне слово, всього, що є в країні, а потім, підсумувавши все те й додавши ще вартість грунтів, дерев, будинків, копалень, урожаю сіна, зерна, буряків та льону й одержавши суму в бозна-скільки мільярдів, він вишкірюється чисто по-шотландському уїдливо й хвальковито, немов індик, і з глузливим сміхом запитує таких, як я: «З такими ресурсами ви ще боїтеся національного банкрутства?»

Цей чоловік не подумав про те, що будинки потрібні, щоб у них жити, грунти — щоб родили хліб, одежа — щоб прикривати нею грішне тіло, корови — щоб давали молоко для вгамовування спраги, бики, вівці, свині, кролі й птиця — щоб їх їсти, авжеж, чорт би його вхопив, цього безглуздого шотландця, ці речі існують не на те, щоб їх продавати й виплачувати національні борги! Справді-бо, він зарахував до ресурсів країни навіть поденну платню робітників! Цей

дурний, виловлюнач злодюжок, якого його шотландські брати висвятили на доктора за те, що він написав таку чудову книжку, здається, зовсім забув, що робітники самі потребують своєї платні, щоб купувати собі їжу й питво. Він міг би з не меншим успіхом оцінити й вартість крові в наших жилах, як сировини, з якої можна виробляти кров'яні ковбаси!»

Так пише Коббет. Поки я викладаю його слова німецькою мовою, він сам постає в моїй пам'яті, немов живий,— і я знов бачу, як торік за галасливим обідом у «Crown and Anchor Tavern»*, його сердите червоне обличчя і його бунтарську усмішку, в якій найпекучіша смертельна ненависть моторошно змішується з глузливою втіхою від передбачення неминучої загибелі ворогів.

Хай ніхто не судить мене за те, що я цитую Коббета! Хоч скільки обвинувачують його в несумлінності, лайливості і надмірній брутальності,— не можна заперечувати, що він наділений неабияким даром переконання і що він дуже часто, а в наведених вище словах безперечно, має рацію. Він мов той собака на цепу, що відразу скажено кидається на кожного, кого не знає, частенько кусає за литку найкращого приятеля дому, весь час гавкає, і саме через те безупинне гавкання його ніхто не слухає — навіть тоді, коли йому трапиться загавкати й на справжнього злодія. А тому вельможні злодії, що грабують Англію, не вважають за потрібне кинути Коббетові шматок, щоб заткнути йому пельку. Це лютить собаку найприкріше, і він вишкірює голодні зуби.

Старий Коббете! Собако Англії! Я не люблю тебе, бо почуваю відразу до вульгарних людей; але мені шкода тебе до глибини душі, коли я бачу, як ти не можеш зірватися з ланцюга й наздогнати злодіїв, що, сміючись, на очах у тебе тягнуть свою здобич і глузують з твоїх марних стрибків та безсилого виття.

VIII. ОПОЗИЦІЙНІ ПАРТІЇ

Один з моїх приятелів дуже влучно порівняв парламентську опозицію з опозиційним диліжансом. Як

* Таверна «Корона і якір» *(англ.)*.

відомо, так зветься рейсовий диліжанс, що його випускає на лінію яка-небудь компанія спекулянтів, оголосивши таку сміховинно низьку плату за проїзд, що подорожні радо віддають йому перевагу перед уже наявними диліжансами. Ці останні мусять тоді, щоб не позбутися пасажирів, також зменшити плату, але опозиційний диліжанс незабаром знову їх перевершує, знизивши ціну проїзду ще більше; така конкуренція кінець кінцем руйнує їх, і їм доводиться зовсім припинити свої рейси. Та як тільки опозиційний диліжанс таким способом здобуває перемогу і залишається на своїй лінії єдиним, він одразу підвищує плату за проїзд, часто навіть понад ціни витісненого конкурента, і кінець кінцем бідний пасажир не виграє нічого, а то ще й програє, і платить, і лається, аж поки новий диліжанс розпочне знов таку саму гру і постануть нові надії та нові розчарування.

Як запишались віги, коли стюартівська партія зазнала поразки і англійський трон посіла протестантська династія! Торі тоді утворили опозицію, і Джон Буль, сердешний пасажир державного диліжанса, мав усі підстави зарепетувати з радощів, коли вони взяли гору. Але радощі його тривали недовго: йому доводилось рік у рік платити за проїзд дорожче, грошей брали багато, а возили погано, до того ж кучери поробилися страшенно брутальними, всю дорогу трясло та кидало на вибоях, кожен камінь на повороті загрожував катастрофою, і бідолашний Джон подякував богові, своєму творцеві, коли невдовзі віжки державного диліжанса потрапили в кращі руки.

На жаль, його радощі й цього разу тривали недовго: новий опозиційний кучер упав з передка мертвий, другий сам злякано зіскочив, коли коні оскаженіли, і знов давні машталіри, давні їздці з золотими острогами зайняли свої місця, і знов ляскає давній батіг.

Але я не збираюсь видушувати всі соки з цього образу і повертаюся до слів «віги» і «торі», яких ужив вище для означення опозиційних партій; трохи пояснити ці назви буде, можливо, тим корисніше, що вони віддавна служать для затемнення понять.

Як у середні віки назви «гібеліни» та «гвельфи»

через зміни інтересів та нові події набрали найтуманніших, найхисткіших значень, так само й пізніше в Англії змінився зміст слів «віги» й «торі», походження яких тепер уже навряд чи можна з'ясувати. Дехто твердить, що це колишні глузливі прізвиська, які врешті стали почесними назвами партій, що трапляється нерідко: наприклад, Спілка гезів сама себе охрестила так за глузливим прізвиськом les gueux *, або ж згодом якобінці іноді самі себе називали санкюлотами,— тож і сьогоднішні низькопоклонники та обскуранти, можливо, колись прикладатимуть до себе ці назви, як славні й почесні — чого вони тепер, звичайно, ще не можуть робити. Слово «віг» нібито колись в Ірландії означало щось прикро похмуре і спочатку вживалось там для насмішки над пресвітеріанами чи взагалі новими сектами. Слово «торі», що стало назвою партії в той же час, означало в Ірландії дрібного злодюжку. Обидва прізвиська ввійшли в ужиток за часів Стюартів, у сутичках між сектами й панівною церквою.

Здебільшого вважають, що партія торі схиляється цілком на бік трону і бореться за привілеї корони, в той час як партія вігів схиляється більше на бік народу і боронить його права. Проте ці визначення розпливчасті, і ними користуються переважно в книжках. На ці найменування доречніше дивитись як на назви двох клік. Вони означають людей, що в певних спірних питаннях тримаються разом; і їхні предки та приятелі в таких випадках також трималися разом, і в усіх політичних бурях вони звичайно разом зносять і радощі, й прикрощі, й ненависть супротивної партії. Ні про які принципи тут немає й мови, згода існує не щодо певних ідей, а щодо певних заходів у врядуванні державою, щодо усунення чи збереження певних зловживань, щодо певних біллів, певних спадкових questions ** — байдуже з якого погляду, здебільшого просто за звичкою. Англійців не вводять в оману назви партій. Говорячи про вігів, вони мають на думці не певний ідейний зміст, як, наприклад, ми, коли говоримо про лібералів, під якими завжди розу-

* Жебраки *(франц.)*.

** Питань *(англ.)*.

місмо щирих однодумців у питанні про деякі права на свободу,— а чисто зовнішнє об'єднання людей, кожне з яких, коли судити з його поглядів, являє собою, так би мовити, власну окрему партію; в боротьбі з торі їх, як уже сказано, об'єднують тільки зовнішні причини, випадкові інтереси та особиста приязнь чи ворожнеча. Так само не слід гадати, ніби йдеться про боротьбу з аристократією в нашому розумінні, бо торі в серці своєму нітрохи не аристократичніші за вігів, а часом не аристократичніші й за буржуазію, яка вважає аристократію так само вічною, як сонце, місяць і зорі, в привілеях дворянства та духівництва вбачає не тільки державну, а просто-таки природну необхідність і, можливо, навіть боронила б ті привілеї куди ревніше, ніж самі аристократи, бо вірить у них твердіше, ніж ці аристократи, що вже здебільшого втратили віру в себе. З цього погляду розум англійців ще огортає морок середньовіччя; їх ще не осяяла священна ідея громадянської рівності всіх людей, і тому деяких державних діячів Англії, що походять з буржуазії, але держаться торійського напрямку, ні в якому разі не можна за те називати низькопоклонниками і зараховувати до тих загальновідомих підлесливих собак, що вже могли бути вільними, а проте залізли в свою давню собачу будку і звідти гавкають на сонце.

Отже, назви «віги» і «торі» нічого не дають для розуміння суті англійської парламентської опозиції; мав рацію Френсіс Бердет, коли на початку торішньої сесії рішуче заявив, що обидві ці назви вже втратили будь-яке значення. І Томас Летсбрідж, якого творець світу й розуму не наділив надмірною дотепністю, все ж кинув тоді про Бердетові слова дуже вдалий дотеп, можливо, єдиний у своєму житті: «He has untoried the tories and unwhigged the whigs» *.

Більше значення мають назви «reformers» ** або «radical reformers» *** чи скорочено «radicals» ****. Їх звичайно вважають рівнозначними, вони виступа-

* Дослівно: він розторував торі й розвігував вігів *(англ.)*.

** Реформатори *(англ.)*.

*** Радикальні реформатори *(англ.)*.

**** Радикали *(англ.)*.

ють проти тієї самої державної хвороби, пропонують для неї однакові ліки й різняться тільки яскравішим чи блідішим забарвленням. Та хвороба — загальновідома непридатна форма народного представництва, за якою так звані rotten boroughs*, занепалі, збезлюднілі селища — або, краще сказати, олігархи, що ними володіють,— мають право посилати своїх представників до парламенту, в той час як великі багатолюдні міста, зокрема нові фабричні центри, не можуть обрати жодного представника; найпадійніші ліки проти цієї хвороби — так звана парламентська реформа. Звичайно, в ній вбачають не мету, а тільки засіб. Сподіваються, що таким чином народ доб'ється кращого захисту своїх інтересів, усунення аристократичних зловживань і задоволення своїх потреб. Звичайно, вимога парламентської реформи, законна й справедлива, знаходить прихильників і серед людей поміркованих, анітрохи не якобінців, і коли таких людей називають «reformers», то вимовляють це слово зовсім іншим тоном, і воно тоді безмірно далеке від слова «radical», в яке вкладають зовсім інше почуття, коли, наприклад, говорять про Хента або Коббета, одне слово, про тих запальних, задирливих революціонерів, які кричать про парламентську реформу, щоб домогтися знищення всякого ладу, перемоги захланності й цілковитого панування черні. Отже, нюансів у поглядах проводирів цієї партії безліч. Але, як я вже сказав, англійці добре знають самі себе, назва не одурить публіку, і вона добре знає, де боротьба провадиться лише про людське око, а не насправді. Часом багато років підряд парламентська боротьба не дуже відрізняється від порожньої гри, турніру, де борються за барви, обрані з примхи; та щойно почнеться справжня війна, кожен відразу поспішає під прапор своєї природної партії. Це ми бачили за часів Канінга. Найзапекліші вороги об'єдналися, коли боротьба зачепила найістотніші інтереси; торі, віги й радикали згуртувалися, немов якась фаланга, довкола сміливого буржуазного прем'єра, який спробував збити пиху з олігархів. І все ж я гадаю, що не один з тих високородних вігів, які гордо возсідали позаду Канінга, відразу

* Гнилі містечка *(англ.)*.

перейшов би до давньої зграї foxhunter'ів *, коли б раптом дійшло до скасування всіх дворянських прав. Я гадаю (хай бог простить мені цей гріх), що й сам Френсіс Бердет, який належав замолоду до найзавзятіших радикалів і якого й тепер зараховують не до найпоміркованіших реформістів, у такому разі дуже хутко сів би поруч із сером Томасом Лесбріджем. Радикали-плебеї добре це відчувають, а тому ненавидять тих так званих вігів, які виступають за парламентську реформу,— ненавидять мало не палкіше, ніж безпосередніх своїх високих ворогів — торі.

Тепер англійська опозиція складається більш із власне реформістів, ніж із вігів. Однак проводир опозиції в палаті громад, the leader of the opposition **, належить безперечно до цих останніх. Я маю на увазі Брума.

Промови цього відважного парламентського героя ми читаємо щодня в газетах, тому погляди його, гадаємо, відомі всім. Менш відомі його характерні особисті риси, що знаходять вияв у цих промовах, а тим часом треба знати ці риси, щоб до кінця розуміти промови. Тому доречно буде відтворити тут парламентське обличчя Брума, як змалював його один розумний англієць:

«На першій лаві, ліворуч від спікера, сидить чоловік, який, очевидно, стільки гнувся над книжками, що не тільки цвіт життя в ньому, а й сама життєва снага його почала згасати. А проте саме ця начебто безпорадна постать притягає до себе погляди всієї палати, і коли вона якось машинально, немовби автоматично починає підводитись, стенографісти позад нас, стиха лаючись, хапаються за олівці, і всі вільні місця на галереї заповнюються, так що вона ніби перетворюється на масивний кам'яний мур, а крізь обоє бічних дверей ще напирає ззовні безліч людей. Унизу, в самій палаті, теж, здається, виявляють не менший інтерес; бо коли та постать повільно розгинає свої застиглі вертикальною дугою чи, краще сказати, вертикальним зигзагом лінії, кілька фанатиків, що зби-

* «Мисливець на лисиць» *(англ.)*, прізвисько родовитих поміщиків.

** Лідер опозиції *(англ.)*.

ралися перекричати один одного з протилежних кінців зали, враз падають на свої місця, немов помітивши під полою у спікера сховану духову рушницю.

Після цього підготовчого гамору, у мертвій тиші, що западає в залі, Генрі Брум повільно, обережними кроками, підходить до столу і зупиняється біля нього, згорблений — плечі піднято, голову нахилено вперед, верхня губа й ніздрі тремтять, неначе він боїться вимовити слово. Виглядом своїм і поведінкою він викликає в пам'яті тих проповідників, що проповідували під голим небом,— не сучасних, які збирають довкола себе байдужу недільну юрбу, а тих, що в давні часи намагалися зберегти чистоту віри й поширити її в пустелі, коли вже її було вигнано з міст і навіть із храмів. Голос у нього гучний і мелодійний, але підноситься він повільно, обережно і, як здається, з великим напруженням, так що не знаєш, чи цій людині бракує духовної сили осягнути тему, а чи фізичної — висловити її. Перша його фраза, чи радше перші ланки його фрази — бо дуже скоро пересвідчуєшся, що у нього кожна фраза і формою, і змістом куди багатша, ніж у декого ціла промова,— звучать дуже холодно й невпевнено, і взагалі вона така далека від спірного питання, що важко збагнути, як він зуміє підійти до нього. Звичайно, кожна з тих фраз глибока, ясна і викінчена сама в собі, майстерно виведена з найдобірніших матеріалів, і хоч би яку царину знання вона зачіпала, ви бачите тільки найчистішу її суть. Відчувається, що всі вони скеровані в певному напрямку, і скеровує їх туди якась потужна сила; але та сила ще лишається невидима, мов вітер, і так само, як і про вітер, про неї не знаєш, звідки вона з'являється і куди прямує.

Та коли вже викладено досить тих початкових фраз, коли використано кожну допоміжну тезу, яку може дати людська наука для виведення потрібного висновку, коли кожне можливе заперечення переможно відкинуто одним-єдиним ударом, коли ціле військо політичних і моральних істин вишикувано в бойовий лад,— тоді воно рушає вперед до вирішального бою, щільно зімкнуте, мов македонська фаланга, й невідпорне, мов шотландські верховинці, що сунуть на ворога зі схиленими багнетами.

Коли з отією таганою слабкістю й непевністю, під якими насправді ховаються сила й певність, доведено першу основну тезу, тоді промовець наче виростає і фізично, й духовно, і другу тезу він виборює вже сміливішим і коротшим наступом. За другою він здобуває третю, за третьою — четверту, і так далі, поки не будуть завойовані всі принципи, і вся філософія спірного питання, поки кожен у палаті, хто має вуха, щоб слухати, і серце, щоб відчувати, не повірить у щойно почуті істини так твердо, як у власне існування, і таким чином Брум, якби він навіть зупинився на цьому, вже безумовно заслужив би право називатись найбільшим логіком капели св. Стефана. Розумові ресурси цього чоловіка воістину гідні подиву, і він викликає в нашій пам'яті стародавню скандінавську казку, в якій герой убиває найкращих знавців кожної науки і таким чином стає єдиним спадкоємцем усіх їхніх розумових здібностей. Питання може бути яким завгодно, високим чи приземленим, абстрактним чи практичним,— Генрі Брум його знає і знає глибоко. Інші можуть змагатися з ним, а дехто може навіть перевершити його в знайомстві з зовнішніми окрасами античної літератури, але ніхто глибше за нього не проникся величною і полум'яною філософією, що, мов коштовний діамант, блищить у скриньці, яку залишила нам у спадок античність. Брум говорить не ясною, бездоганною, але водночас трохи придворною мовою Ціцерона; так само не подібні його промови формою до промов Демосфена, хоч у них дещо й почувається від їхнього забарвлення; однак їм не бракує ні суворо-логічної послідовності римського оратора, ані вбивчих гнівних слів еллінa. До того ж він краще за будь-кого вміє використовувати в своїх парламентських промовах здобутки сучасної науки, а тому його промови, незалежно від їхнього політичного напрямку та значення, могли б викликати наше захоплення просто як лекції з питань філософії, літератури та мистецтва.

Разом з тим визначити характер цієї людини, слухаючи її, зовсім неможливо. Коли він, як уже сказано вище, закладе підвалину своєї промови на доброму філософському грунті й у глибинах розуму; коли він, ще раз повернувшись до цієї роботи, вивi-

рить її виском і мірилом, щоб пересвідчитися, що все в ній гаразд, і неначе рукою велетня обмацає, чи надійно все тримається; коли він міцно, мов линвами, яких ніхто не спроможеться розірвати, зв'яже своїми аргументами думки всіх слухачів,— тоді він одним потужним стрибком вискакує на щойно збудовану споруду, і постать його, і голос неначе виростають ще дужче, він мовби чарами викликає пристрасті з їхніх найпотаємніших закутків, і скоряє, і зворушує своїх колег-парламентаріїв, що сидять пороззявлявши роти, і всю розхвильовану палату. Той голос, що спочатку звучав так тихо й скромно, подібний тепер до оглушливого невпинного реву морських бурунів; та постать, що, здавалося, хилилась під власною вагою, тепер набула такого вигляду, наче нерви у неї з криці, а жили з міді, вона здається невмирущою і незмінною, як ті істини, що їх вона тільки-но висловила; те обличчя, що було бліде й холодне, мов камінь, тепер ожило, засвітилось, ніби внутрішній дух його ще потужніший, ніж вимовлені слова, а з тихих блакитних очей, що спочатку дивились на нас так покірливо, немов просили ласки й пробачення,— з цих самих очей тепер блискає небесний вогонь, що запалює захватом усі серця. Так закінчується друга, пристрасна або ж декламаційна частина промови.

Коли він досягне того, що можна назвати вершиною красномовності, коли він ніби озирається довкола, із зневажливим усміхом спостерігаючи викликане ним захоплення, тоді постать його знов згорблюється і голос спадає аж до шепоту, найхимернішого, який будь-коли виходив з людських уст. Ця дивна здатність стримувати, чи краще сказати послаблювати виразність, голос і рухи, якою Брум володіє досконало, як жодний інший оратор, викликає дивовижний ефект, і тихі, урочисті, майже пошепки вимовлені — а втім, виразно чутні до останнього звуку — слова мають у собі якусь чаклунську силу, якій не можна опиратись, навіть коли ви чуєте їх уперше і не знаєте їхнього справжнього значення і впливу. Тільки не думайте, що промовець стомився чи промова його вичерпалась. Ці злагіднілі погляди, цей притишений тон зовсім не означають початку заключного спаду промови, яким

оратор, відчувши, що зайшов надто далеко, хоче заспокоїти своїх супротивників. Навпаки — це зіщулювання тіла не свідчить про кволість, і притишений голос не є ознакою страху та покірливості; це борець розслаблює тіло й нахиляється, щоб уловити нагоду й ще невідпорніше стиснути ворога, це тигр відстрибує назад, щоб із випущеними пазурами ще впевненіше наскочити на здобич; це знак, що Генрі Брум надягає повний свій обладунок і береться за найгрізнішу свою зброю. У своїх доказах він був ясний і переконливий; заклинаючи пристрасті, він хоч і тримався трохи згорда, зате був могутній і непереможний; але тепер він накладає на свій лук останню найгрізнішу стрілу — він буде страхітний у своїх нападах. Лихо тому, на кого вдарять вогнем з-під таємничого мороку насуплених брів його очі, щойно такі спокійні й блакитні! Лихо тому негідникові, для кого ці вимовлені напівпошепки слова — провісники грому, що впаде на нього!

Чужинець, який сьогодні, можливо, вперше потрапив на галерею палати громад, не знає, що станеться зараз. Він бачить тільки чоловіка, що переконав його своїми аргументами, запалив своєю жагою, а тепер, здається, оцим чудним шепотом зовсім мляво, слабко закінчує промову. О чужинче! Якби ти був обізнаний із звичаями цієї палати й сидів на такому місці, звідки видно всіх членів парламенту, ти дуже скоро помітив би, що вони не поділяють твоєї думки про млявий, слабкий кінець промови. Ти зауважив би людей, яких партійні пристрасті чи самовпевненість кинули в це бурхливе море без належного баласту й потрібного керма і які тепер озираються довкола тривожно, злякано, наче мореплавець у Китайському морі, коли побачить з одного боку на обрії темну спокійну смугу, певну ознаку того, що не мине й хвилини, як з другого боку вийне своїм згубним подихом тайфун; ти помітив би якогось чолов'яжку, що ледь не плаче й холоне тілом і душею, мов маленька пташка, яка опинилась поблизу гримучої змії, відчуває жахливу небезпеку, але не може врятуватись і з жалібно-розгубленим виглядом, мов заворожена, поспішає назустріч смерті; ти побачив би довготелесого тремтячого антагоніста, що ослаблими ногами

чіпляється за лаву, щоб його не змела вже близька буря; а може, ти навіть помітив би показного, опасистого представника якогось багатого графства, що вгрібся в оббивку лави пальцями обох рук з твердим наміром: якщо така важлива особа, як він, має вилетіти з палати, він усе ж таки збереже під собою своє крісло і забере його геть.

І ось нарешті: схожі на бурмотіння слова, що вимовлялись таким глибоким шепотом, гучнішають, набирають такої сили, що перекривають навіть радісний галас власної партії, і після того, як котрого-небудь супротивника обідрано до кісток і його знівечені рештки перемолото всіма можливими риторичними фігурами, тіло промовця, ніби розтрощене могутністю його власного духу, падає в крісло, і в палаті може розбуятись нестримна овація».

Мені ні разу не пощастило спокійно спостерігати Брума в парламенті під час такої промови. Я чув його тільки уривками або коли він говорив щось не дуже важливе, і лише зрідка мені траплялося бачити його в обличчя. Та щоразу — це я добре помітив,— як тільки він брав слово, наставала глибока, майже тривожна тиша. Образ його, змальований вище, безумовно не гіперболізований. Він середнього зросту, дуже худорлявий, з вузькою головою, вкритою рідким, коротким чорним волоссям, що гладенько прилягає до скронь. Бліде довгасте обличчя від того здається ще вужчим, усі м'язи на ньому неприємно, хворобливо сіпаються, і хто стежить за цим, той бачить промовцеві думки, раніше ніж їх висловлено. Це шкодить його дотепам: адже вражати людину дотепом або проханням позичити грошей найкраще зненацька. Хоч його чорне вбрання цілком, аж до крою фрака, джентльменське, та все ж воно надає йому вигляду духовної особи. Можливо, такому враженню ще дужче сприяє його згорблена спина і насторожена, іронічна гнучкість усього тіла. На це «клерикальне» в Брумовій зовнішності вперше звернув мою увагу один знайомий, і змальований вище портрет підтверджує це тонке спостереження. Мені спершу впало в очі у Брумовій натурі «адвокатське» — особливо манера весь час тикати пальцем і при цьому самовдоволено кивати нахиленою вперед головою.

Але найбільшого подиву гідна невтомна діяльність цього чоловіка. Парламентські промови він виголошує після того, як віддав, можливо, вісім годин своїм щоденним професійним обов'язкам, тобто адвокатській практиці в судах, а можливо, й просидівши півночі над статтею для «Edinburgh Review» * чи над планами поліпшення народної освіти та карного законодавства. Перші з названих праць, про народну освіту, колись напевне дадуть добрі плоди. Останні — карне законодавство, що ним тепер найбільше заклопотані Брум і Піль,— можливо, найкорисніші, принаймні найневідкладніші, бо закони в Англії ще жорстокіші, ніж її олігархи. Початок Брумовій славі поклав процес королеви. Він бився за цю вельможну даму, як справжній рицар, і, зрозуміло, Георг IV ніколи не забуде йому послуги, зробленої його любій дружині. Тому, коли торік у квітні опозиція перемогла, Брум так і не ввійшов до уряду, хоч йому, як leader of the opposition, за давнім звичаєм належало в ньому місце.

IX. ЕМАНСИПАЦІЯ КАТОЛИКІВ

Найдурніший англієць, коли заговорити з ним про політику, все ж таки зуміє сказати щось розумне. Та як тільки ви звернете розмову на релігію, і найрозумніший англієць не наговорить вам нічого, крім дурниць. Із цього, мабуть, і постає та плутанина понять, та суміш мудрості й безглуздя, яку ми бачимо, коли в парламенті зайде мова про емансипацію католиків,— спірне питання, на якому зіштовхуються політика й релігія. Під час парламентських дискусій англійцям дуже рідко щастить висловитися принципово: вони сперечаються тільки про користь чи шкоду від якоїсь речі і як докази наводять факти — одні pro **, інші contra ***.

З фактами в руках можна, звичайно, сперечатись, однак не можна перемогти, бо виходить тільки обмін

---

* «Едінбурзькі новини» *(англ.)*.

** За *(лат.)*.

*** Проти *(лат.)*.

ударами, і видовище такої суперечки нагадує нам славнозвісні бої pro patria * німецьких студентів, весь результат яких зводиться до того, що зроблено стільки й стільки випадів, а стільки й стільки терцій і кварт — і нічого тим не доведено.

У 1827 році, цілком зрозуміло, емансипаціоністи знову бились у Вестмінстері з ораністами, і, цілком зрозуміло, знову з цього нічого не вийшло. Найкращими бійцями емансипаціоністів були Бердет, Пленкет, Брум і Канінг. Їхні супротивники, за винятком містера Піля, були знову відомі, чи краще сказати невідомі «мисливці на лисиць».

Наймудріші державні діячі Англії здавна висловлювалися за громадянську рівність католиків — як із щирого почуття справедливості, так і з міркувань політичної доцільності. Сам Пітт, засновник стабілітарної системи, був на боці католиків. Так само й Берк, цей великий ренегат свободи, не міг настільки заглушити голос свого серця, щоб виступити проти Ірландії. Та й Канінг, навіть тоді, коли ще був попихачем у торі, не міг без хвилювання дивитись на злигодні Ірландії, і тоді, коли йому закидали байдужість, з наївною зворушливістю висловив, як близько до серця бере він цю справу. І дійсно, велика людина, щоб досягти великої мети, часто може чинити проти власного переконання і непристойно часто переходити з однієї партії до іншої; в таких випадках доводиться миритися з тим, що діяч, який хоче утриматись на певній висоті, мусить так само піддаватись обставинам, як півник на дзвіниці, що його, хоч він і залізний, перша буря зламала б і скинула додолу, коли б він уперто лишався нерухомий і не знався на благородному мистецтві повертатись, куди вітер віє. Але ніколи велика людина не зможе настільки зректися щирих почуттів, щоб у байдужому спокої дивитись на недолю своїх співвітчизників і навіть побільшувати її. Як любимо ми рідну матір, так любимо й землю, на якій народились, так любимо й квіти, пахощі, мову і людей — усе, що породила ця земля, і нема ні такої поганої релігії, ані такої доброї політики, щоб спромоглася заглушити цю любов у серцях своїх

* За вітчизну *(лат.)*.

послідовників. І Берк, і Канінг, хоч обидва були протестантами й торі, аж ніяк не могли виступати проти бідного Зеленого Еріну; ірландці, що поширюють на своїй батьківщині страхітні злидні і невимовне горе — це люди, подібні до небіжчика Каслрі.

Те, що переважна більшість англійського народу настроєна проти католиків і щодня штурмує парламент, щоб не давав їм більших прав,— річ цілком нормальна. Така жадоба гноблення властива людській природі, і коли ми, як тепер буває раз у раз, нарікаємо на громадянську нерівність, тоді очі наші звернено вгору, ми бачимо тільки тих, хто стоїть над нами і чиї привілеї нас ображають; униз ми під час таких скарг не дивимось ніколи, нам і на думку не спадає піднятп до себе тих, хто через звичну безправність стоїть поки що нижче за нас, ми навіть дратуємося, коли вони теж прагнуть піднятися вгору, і б'ємо їх по головах. Креол вимагає прав європейця, але чванпться перед мулатом і весь кипить від гніву, коли той хоче порівнятися з ним. Так само ставиться мулат до метиса, а цей останній — до негра. Франкфуртський міщанин сердитий на дворянські привілеї, але сердиться ще дужче, коли від нього жадають, щоб він урівняв у правах своїх євреїв. У мене є в Польщі один приятель, палко закоханий у свободу й рівність, але він і досі ще не звільнив своїх кріпаків.

Що ж до англійських церковників, то нема потреби пояснювати, чому саме вони переслідують католиків. Переслідування інакодумців скрізь є монополією церковників, і англіканська церква теж суворо оберігає свої права. Звичайно, головне для неї — десятина, і емансипація католиків позбавила б її великої частини прибутків, а жертвувати власними інтересами — це талант, що його жерцям релігії любові бракує так само прикро, як і грішним мирянам. До того ж славетна революція, якій Англія завдячує більшістю своїх нинішніх свобод, породжена релігійним, протестантським запалом, і ця обставина накладає на англійців ще й особливий обов'язок вдячності панівній протестантській церкві й змушує їх вважати її головним бастіоном своєї свободи. Деякі полохливі душі серед них, можливо, й справді бояться католицизму та його реставрації й згадують смісфілдські

вогнища для єретиків — адже дитина, обпікшись, боїться вогню. Є й серед членів парламенту страхополохи, що бояться нової «порохової змови» — адже пороху найдужче боїться ті, хто його не вигадав,— і їм часто здається, наче зелені лави, на яких вони сидять у капелі св. Стефана, помалу стають гарячіші й гарячіші, і коли котрийсь промовець — а таке буває нерідко — згадає ім'я Гая Фокса, вони злякано гукають: «Hear him! Hear him!» * Ну, а щодо геттінгенського ректора, який у Лондоні займає посаду англійського короля, то всі знають його помірковану політику: він не підтримує жодної з двох партій, задоволено спостерігає, як вони послаблюють одна одну в боротьбі, усміхається за встановленим звичаєм, коли вони мирно зустрічаються при дворі, все знає, не робить нічого і в найгірших випадках покладається на свого обер-педеля Веллінгтона.

Нехай мені дарують, що я таким грайливим тоном трактую спірне питання, від розв'язання якого залежить благо Англії, а можливо, якоюсь мірою також благо цілого світу. Але ж саме так: чим важливіша тема, тим веселіше треба її трактувати; кривавої різанини битв, моторошного свисту коси смерті несила було б знести, якби в той час не лунала оглушлива турецька музика з її радісними литаврами та сурмами. Англійці розуміють це, і тому в їхньому парламенті можна бачити веселу демонстрацію найневимушенішої дотепності й найдотепнішої невимушеності; навіть у найважливіших дебатах, де на кону стоїть життя тисяч людей і добробут цілих країн, нікому з них все ж не спадає й на думку корчити тупопімецьку депутатську фізіономію чи патетично декламувати на французький лад; тіло і розум їх нічим не скуто — жарти, самовисміювання, сарказм, чутливість і мудрість, підступність і доброта, логіка й поезія вирують там барвистим джерелом, і парламентську хропіку навіть через багато років можна читати задля розваги з неабиякою втіхою. Як прикро контрастують з нею порожні, беззмістовні, клякспапірні промови в наших південнонімецьких сеймах, чиєї нудьги не спроможний подужати навіть найтерплячіший

* Слухайте! Слухайте! *(Англ.)*

читач газет, і самий дух яких може відігнати живого читача, так що навіть спадає на думку, що в тій нудьзі є таємний намір відстрашити широку публіку від читання таких повідомлень про дебати і таким чином, незважаючи на їхню публічність, по суті зберегти їх у таємниці.

Отже, хоч манера англійців обговорювати в парламенті католицьке питання й мало придатна, щоб досягти результату, читати хроніку й огляд тих дебатів тим більше цікаво, бо факти тішать нас дужче, ніж абстракції, а найцікавіше буває, коли розповідають якусь вигадану аналогічну історію, дотепно висміюючи певну сучасну ситуацію і в такий спосіб, можливо, найвлучніше її ілюструючи. Наприклад, у дебатах з приводу тронної промови, 3 лютого 1825 року, в палаті лордів почули одну з вищезгаданих аналогічних історій, і я наведу її—тут дослівно (див. «Parliamentary history and review during the session of 1825—26»*. Стор. 31):

«Лорд Кінг зауважив, що, хоч Англію можна назвати квітучою і щасливою, шість мільйонів католиків по той бік Ірландської протоки живуть у зовсім інакших умовах, і тамтешнє погане врядування — ганьба для нашої доби і для всіх британців. Весь світ, сказав він, тепер став занадто розумний, щоб вибачати уряди, які пригноблюють своїх підданців чи позбавляють їх якихось прав через релігійні незгоди. Ірландію і Туреччину можна назвати єдиними краями в Європі, де цілі верстви населення пригноблено й покривджено за їхню віру. Султан пробував навернути греків до магометанства тим самим способом, яким англійський уряд силкувався навернути ірландських католиків, однак без успіху. Коли нещасні греки стали скаржитись на свої страждання і покірливо просити, щоб до них ставилися хоч трохи краще, ніж до магометанських собак, султан покликав на пораду свого великого візира. Той великий візир був спочатку прихильником султанської дружини, а згодом став її ворогом. Через те його володар уже не такий ласкавий до нього, і він мусить у своєму власному Дива-

* «Парламентська хроніка і огляд під час сесії 1825—26 рр.» *(Англ.)*

ні терпіти непослух підлеглих урядовців та служників. *(Сміх)*. Другою за впливом особою в Дивані був реїс-ефенді, приязний до нещасного грецького народу і схильний задовольнити його справедливі вимоги. Цей урядовець, як відомо,— міністр закордонних справ, і його політика заслужила і здобула загальне схвалення. Він виявив у цій царині надзвичайний лібералізм і великі здібності, зробив багато доброго, завоював велику популярність султанському урядові й досяг би ще більшого, якби йому не перешкоджали в усіх його заходах менш освічені колеги. Власне, він був єдиною справді геніальною людиною в усьому Дивані *(сміх)*, і його шанували як окрасу турецьких державних мужів, до того ж обдарованого ще й поетичним хистом. А кіая-бей, або ж міністр внутрішніх справ, і капудан-паша були знов-таки ворогами греків; але заспівувачем усієї опозиції проти претензій цього народу на громадянські права був перший муфтій, або ж глава магометанської релігії *(сміх)*. Цей урядовець був ворогом будь-яких змін. Він систематично чинив опір усім поліпшенням у правосудді, кожному поліпшенню зовнішньої політики *(сміх)*. Він щоразу виявлявся і сам себе оголошував найревнішим поборником наявних зловживань. Він був найбільший інтриган у всьому Дивані *(сміх)*. Раніше він підтримував султанову дружину, однак виступив проти неї, злякавшись, що може через це втратити своє місце в Дивані, і навіть перейшов на бік її ворогів. Якось було запропоновано набрати трохи греків до регулярного війська або ж яничарів; але перший муфтій вчинив проти цього такий гвалт — подібний до нашого крику «No popery!» *,— що люди, які подали цю пропозицію, мусили покинути свої місця в Дивані. Він здобув перемогу, і як тільки це сталося, оголосив себе прихильником тієї справи, проти якої найзавзятіше виступав *(сміх)*. Він дбав про султанове сумління і про своє власне; однак слід зауважити, що його сумління ніколи не бувало в опозиції до його інтересів *(сміх)*. Пильно вивчивши турецьку конституцію, він дійшов висновку, що вона таки справді щиро магометанська *(сміх)*, отже,

* Геть папістів! *(Англ.)*

повинна бути ворожа будь-яким привілеям греків. Тому він вирішив лишатися твердо відданим справі нетерпимості, і його відразу ж оточили щільною лавою мулли, імами та дервіші, які додають йому твердості в його благородних намірах. Щоб довершити картину цього розколу в Дивані, треба ще згадати, що його члени погодились в одних спірних питаннях триматися однієї думки, а в інших — цілком протилежних думок, не порушуючи своєї єдності. Побачивши все лихо, до якого спричинився такий Диван, побачивши, як державу мусульман роздирають нетерпимість до греків та власні внутрішні незгоди, слід молити бога, щоб уберіг нашу батьківщину від такого розколу в кабінеті».

Не треба великої проникливості, щоб розгадати, яких осіб виведено тут під турецькими іменами; ще менше є потреби викладати сухими словами мораль цієї історії. Наварінські гармати висловили її досить гучно, і якщо Висока Порта колись упаде — а вона таки впаде, незважаючи на всі зусилля повноважних лакеїв Пери, що ігнорують обурення народів,— тоді, може, й Джон Буль у глибині душі замислиться: це ж про мене під зміненими іменами говорить байка! Щось подібне Англія, мабуть, відчуває вже й тепер, бо найкращі її публіцисти виступають проти військової інтервенції, вельми наївно вказуючи на те, що народи Європи з не меншим правом можуть стати на бік ірландських католиків і примусити англійський уряд краще ставитись до них. Вони гадають, що цим заперечують право на інтервенцію, а тим часом тільки виразніше його ілюструють. Звичайно, це священне право народів Європи — зі зброєю в руках стати на захист нещасної Ірландії, і вони б скористалися з цього права, якби сила не була на боці несправедливості. Герої новітньої доби — уже не коронопані вожді, а самі народи, і ці герої також об'єдналися у священний союз, вони тримаються один одного в боротьбі за спільне право, за право народів на релігійну і політичну свободу, їх зв'язує ця ідея, вони присягли їй на вірність і проливали за неї кров, вони самі — втілення цієї ідеї, і тому серця всіх народів пронизує біль, коли десь, хай навіть у найдальшому куточку землі, ця ідея зазнає кривди.

Нещастя цього чоловіка в тому, що йому щастить там, де не пощастило найбільшим людям світу, і це нас обурює й викликає ненависть до нього. Ми бачимо у Веллінгтоні тільки перемогу глупоти над генієм: Артур Веллінгтон тріумфує там, де Наполеон Бонапарт гине! Ще ні для кого прихильність Фортуни не була сповнена такої іронії: здається, що вона піднесла його на тріумфальний щит, аби тільки людям видніша була вся його нікчемність. Фортуна — жінка, і вона, мабуть, чисто по-жіночому потай гнівається на людину, що повалила її колишнього улюбленця, хоч те й сталося з волі самої Фортуни. І тепер, у питанні про емансипацію католиків, вона знов віддала йому перемогу, і то в бою, де загинув Джордж Канінг. Може, його б і любили, якби його попередником у кабінеті був нікчемний Лондондеррі; але він став наступником благородного Канінга, щедро оплаканого, обожнюваного, великого Канінга — і переміг там, де Канінг загинув. Коли б не його нещасливе щастя, Веллінгтона, можливо, і вважали б великою людиною, його б не ненавиділи, не вимірювали б так пильно — принаймні не на той героїчний масштаб, яким міряють Наполеона та Канінга, і не відкрили б, яка дрібна з нього людина.

Бо він таки дрібна людина, і навіть менш ніж дрібна. Французи не могли дошкульніше сказати про Поліньяка, ніж назвавши його Веллінгтоном без слави. І справді, що залишиться, коли з такої людини, як Веллінгтон, зняти фельдмаршальський мундир слави?

Я склав тут лордові Веллінгтону найкращу апологію — в англійському розумінні цього слова. Але ви, певне, здивуєтесь, коли я щиро признаюся, що одного разу вихваляв цього героя на всі заставки. Це досить цікава історія, і я її тут розповім.

У Лондоні я ходив голитись до одного перукаря, радикала, містера Уайта на прізвище, вбогого чоловічка в чорному вбранні, такому витертому, що воно аж лисніло білим полиском; він був такий худий, що його обличчя навіть в анфас здавалось тільки профілем, а його зітхання видно було в грудях раніше, ніж

вони звідти вилітали. Зітхав же він весь час над злигоднями старої Англії та над неможливістю сплатити національний борг.

— Ох! — чув я не раз його зітхання.— Яке було діло англійському народові до того, хто там править Францією і що роблять ті французи у себе в країні? Але високе панство й висока церква злякалися принципів свободи, що проголосила Французька революція, і щоб придушити ту свободу, Джон Буль мусив віддавати свою кров і гроші, та ще й у борги залазити. Мети війни вже досягнено, революцію придушено, французьким орлам свободи обчикрижено крила, і високе панство та висока церква тепер можуть бути певні, що жоден з них не перелетить через Ламанш; отож тепер високому панству й високій церкві годилось би сплатити хоч ті борги, що зроблено в її власних інтересах, а не задля бідного народу. Ох! Бідний народ...

Щоразу, дійшовши до «бідного народу», містер Уайт зітхав ще глибше, а тоді заводив свій постійний приспів, що хліб і портер такі дорогі й що бідний народ мусить пропадати з голоду, щоб відгодовувати гладких лордів, мисливських псів та попів, і що на це є тільки одна рада. З цими словами він звичайно починав правити бритву і, ковзаючи нею по ремені, повільно й люто бурмотів: «Лорди, пси, попи!»

Та найпалкіше закипав його радикальний гнів проти Duke of Wellington *. Починаючи говорити про нього, він аж нетямився, і якщо в ту хвилину намилював мене, то й сам мало не пінився з люті. Одного разу мене по-справжньому взяв страх, коли він саме голив мені шию, водночас лаючи Веллінгтона, і без угаву бурмотів: «Якби оце він сидів у мене під бритвою, я б йому допоміг, щоб він не мусив сам перерізати собі горло, як його колега та земляк Лондондеррі, що перерізав собі горлянку в Норд-Креї, у графстві Кент — покарай його, боже!»

Я відчув, як тремтить його рука з бритвою, і від страху, що він зопалу уявить, ніби я — герцог Веллінгтон, спробував притишити запал перукаря і за-

* Герцога Веллінгтона *(англ.)*.

спокоїти його. Я звернувся до його національної гордості, нагадав йому, що Веллінгтон примножив славу Англії, що він завжди був тільки невинним знаряддям у чужих руках, що він любить біфштекси і що він нарешті... бог знає, як я ще вихваляв Веллінгтона, коли моєї горлянки торкалася бритва.

* * *

Що мене найдужче дратує, так це думка, що Артур Веллінгтон так само здобуде безсмертя, як і Наполеон Бонапарт. Адже якраз таким чином ім'я Понтія Пілата стало так само незабутнім, як і ім'я Христа. Веллінгтон і Наполеон! Це дивовижний феномен, що людський розум може думати про обох водночас. Двоє людей не можуть різнитися більше, ніж вони — навіть зовнішністю. Веллінгтон — дурна мара з попелясто-сірою душею в накрохмаленому полотняному тілі, з дерев'яною усмішкою на змерзлому обличчі — і уявіть поруч образ Наполеона, бога з голови до ніг!

Цей образ ніколи не зникне з моєї пам'яті. Я й досі бачу його верхи на коні, бачу невмирущі очі на мармуровому обличчі імператора, що з фатальним спокоєм дивляться на гвардію, яка марширує повз нього — він саме тоді послав її до Росії,— і в зведених на нього поглядах старих гренадерів була така безоглядна відданість, така мудра суворість, така горда готовність до смерті —

Te, Caesar, morituri salutant! *

Інколи в мою душу закрадається таємний сумнів, чи справді я на власні очі бачив його, чи справді ми були його сучасниками, і мені тоді починає здаватись, що його образ, насильно вирваний з вузьких рямців сучасності, чимраз гордовитіше й величніше відступає в присмерк минулого. Його ім'я вже звучить мов вість з прадавніх віків, таке античне й героїчне, як імена Александра й Цезаря. Воно вже стало гаслом для народів, і коли зустрічаються Захід і Схід, вони

* Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе, Цезарю! *(Лат.)*

можуть порозумітися за допомогою одного цього імені.

Як багатозначно й магічно може прозвучати це ім'я, найглибше відчув я, коли одного разу в лондонському порту, там, де розташовано індійські доки, зійшов на борт корабля Ост-Індської компанії, що саме прибув з Бенгалії. Корабель був величезний, і численна його команда складалася з індостанців. Химерні постаті й групи, дивно барвистий одяг, загадковий вираз облич, незвичні рухи, незнайомі, чужі звуки мови, веселощів і сміху, а то й поважність декотрих ніжно-смаглявих лиць, що дивились на мене з тужливою цікавістю в схожих на чорні квіти очах,— усе те збудило в мені почуття якоїсь завороженості, мене раптом немов перенесло в казку Шехеразади і мені вже починало здаватися, що ось-ось з'являться широколисті пальми, довгошиї верблюди, вкриті золотом слони та всякі інші казкові дерева і звірі. Пан суперкарго, що був на судні й розумів мову тих людей не краще, ніж я, без кінця розповідав мені з чисто британською обмеженістю, який дурний це люд, майже поспіль магометани, що збрелися з усіх країн Азії, від кордонів Китаю аж до Арабського моря, і серед них навіть кілька чорнолицих, з вовнястим волоссям африканців.

Мені, в той час уже вкрай знудженому задушливим життям Заходу, стомленому Європою, той шматок Сходу, що й тепер мов наяву, бадьорий і барвистий, стоїть у мене перед очима, здався джерелом свіжої води, і серце моє відживили кілька крапель того напою, якого воно так жадало в сповненні нудьги ганноверські або королівсько-прусські зимові ночі; і ті чужинці, мабуть, також помітили, як любо мені на них дивитись і як радо я сказав би їм приязне слово. По їхніх щирих поглядах видно було, що і я їм подобаюсь, і вони теж хотіли б сказати мені щось приємне, і жаль брав, що ні я не знаю їхньої мови, ні вони моєї. Та нарешті я добрав способу виявити їм свою приязнь словом: шанобливо, як для щирого привіту простягши руку вперед, я вигукнув: «Магомет!»

Темні лиця чужинців раптом осяяла радість, вони побожно схрестили руки й у відповідь мені радісно гукнули: «Бонапарт!»

Якщо я колись матиму досить вільного часу, щоб знічев'я пуститись у наукові дослідження, то грунтовно і вкрай нудно доведу, що не Індія, а Єгипет породив ту кастову систему, яка вже дві тисячі років уміє рядитись у вбрання будь-якої країни й ошукувати будь-яку добу її власною мовою; тепер вона, здається, вже мертва, однак, хитро вдаючи з себе живу, і далі ходить між нами, із злістю в очах сіє лихо, отруює наше квітуче життя трупним смородом і навіть, мов вампір середньовіччя, спиває в народів кров і світло з сердець. З нільського намулу постали не тільки крокодили, що так добре вміють плакати, а й ті жерці, що вміють це робити ще краще, і привілейований військовий стан, що жадобою вбивства й зажерливістю навіть перевершує крокодилів.

Двоє мудрих представників німецької нації відкрили найдійовіші засоби проти найгіршої з кар єгипетських і чорною магією — книгодрукуванням та порохом — зломили могутність тієї духовної й світської ієрархії, що утворилась із союзу касти жерців і касти воїнів, тобто з так званої католицької церкви та феодального панства, і уярмила всю Європу із світського й духовного погляду. Друкарський верстат висадив у повітря догматичну будівлю, в якій верховний римський піп ув'язнював уми, і Північна Європа знов зітхнула вільно, визволена від нічної зморя того кліру, який формою хоч і відхилився від станової спадковості єгиптян, зате духом міг залишатися вірним єгипетській жрецькій системі тим більше, що він не шляхом природного розмноження, а ніби рекрутуванням мамелюків розвинувся у ще замкнутішу корпорацію старих безженців. Ми бачимо, що й каста воїнів втрачає свою могутність, відколи воюють по-новому і давня навичка до військового ремесла вже не дає їй переваги, бо суремні звуки гармат тепер змітають найміцніші замки, як у давнину мури Єрихона, і рицарський залізний панцир захищає від олив'яного дощу не краще, ніж селянська полотняна сорочка; порох урівнює людей, в руках міщанина рушниця стріляє не гірше, ніж рушниця в руках дворянина,— народ повстає.

Давніші визвольні рухи, які ми знаємо з історії ломбардських і тосканських республік, іспанських комун та вільних міст у Німеччині й інших країнах, не заслуговують на честь називатись народними повстаннями; там було прагнення не до свободи, а до вольностей, боротьба не за права, а за переваги: корпорації боролись за свої привілеї, але все лишалось у твердих рамках гільдійного і цехового устрою. Тільки в часи реформації боротьба набрала справді загального й ідейного характеру, і свободи стали вимагати не як звичаєвого, а як відпочаткового, не як набутого, а як природженого права. Тоді пішли в обіг не давні грамоти, а принципи, і селянин у Німеччині, а пуританин в Англії посилались на євангеліє, вислови з якого тоді заміняли розум, ставилися вище за нього, як одкровення розуму божого. А там виразно сказано, що всі люди однаково благородні від народження, а хто пишається й ставить себе вище, той буде проклятий, що багатство — гріх, а біднякам теж належить споживати плоди з чудового саду бога, нашого спільного батька.

З біблією в одній руці й мечем у другій пройшли селяни всю Південну Німеччину і пишному городянству у високовежному Нюрнбергу переказали, що надалі у всій країні не повинно залишитись жодного дому, інакшого, ніж селянський дім. Так вірно й глибоко зрозуміли вони рівність. Ще й нині у Франконії та Швабії ми бачимо сліди цього вчення про рівність, і побожний острах перед святим духом охоплює мандрівця, коли він у місячному світлі побачить темні руїни замків із часів Селянської війни. Добре тому, хто, мавши тверезу вдачу, не побачить тут більше нічого; але кому пощастить дужче — а пощастить кожному, хто знає історію,— той побачить і полювання на переможених, яке влаштувало німецьке дворянство, найбрутальніше в світі,— побачить, як тисячами вбивали, катували, садовили на палі, піддавали мученицькій смерті беззбройних, побачить скривавлені селянські голови, що таємниче кивають у хвилях хлібних нив, а згори почує щебет страхітного жайворонка, що накликає помсту, як гельфенштейнський дудар.

Трохи краще повелося їхнім братам в Англії та Шотландії; поразка їхня була не така ганебна й цілковита, і там ще й сьогодні видно плоди їхнього врядування. Але їм не пощастило міцно закоренити свою владу; вишукані «кавалери» знову запанували в країні і тільки тішаться кумедними історіями про давніх упертих «круглоголових», яких так гарно описав їм на дозвільну розвагу прихильний до них бард. У Великобританії не відбулося суспільного перевороту, підвалини громадського і політичного устрою залишилися цілі, панування привілейованих каст і цеховий лад збереглися й досі, і Англія, хоч і пронизана світлом та теплом новішої цивілізації, живе ще в середньовічних умовах чи, краще сказати, в умовах фешенебельного середньовіччя. Поступки, зроблені там ліберальним ідеям, тільки на превелику силу виборено у цієї середньовічної закостенілості, і всі новітні поліпшення походять не з принципів, а з фактичної необхідності, і на всіх них лежить прокляття половинчастості, яка щоразу призводить до нового лиха, смертельної боротьби й пов'язаних з нею небезпек. Релігійну реформацію в Англії здійснено тільки наполовину, і в чотирьох голих тюремних стінах єпископсько-англіканської церкви почуваєш себе набагато гірше, ніж у просторій, гарно розмальованій і м'яко вистеленій католицькій в'язниці духу. З політичною реформацією вийшло не набагато краще — народне представництво вкрай недосконале, і хоч суспільних станів уже не розділяє крій убрання, та їх і досі розділяє підсудність різним судам, право призначати на посади, право з'являтись при дворі, всілякі прерогативи й традиційні привілеї та інші неподобства; і хоч власність та особиста безпека народу залежить уже не від аристократичної сваволі, а від законів, однак самі ці закони — по суті інша форма зубів, що ними аристократичне поріддя хапає свою здобич, чи то інша форма ножів, якими воно підступно вбиває народ. Бо справді жоден тиран на континенті не спромігся б свавільно видушити зі свого народу стільки податків, скільки їх мусить платити англійський народ згідно з законом, і ніколи жоден тиран не був такий жорстокий, як англійські карні закони, що день у день з байдужістю мертвої букви вбивають людей

за крадіжку якогось шплінга. Якщо навіть віднедавна в Англії готують деякі поліпшення цього прикрого становища, якщо подекуди там ставляться обмеження світській і духовній зажерливості, а велика облуда народного представництва до певної міри виправляється тим, що час від часу передають тому чи іншому великому фабричному місту виборчі права, втрачені яким-небудь rotten borough, і часом трохи пом'якшують релігійну нетерпимість, визнаючи перед законом деякі секти,— однаково це тільки жалюгідні латки на дранті, які не довго триматимуться, і найдурніший кравець у Англії може передбачити, що раніше чи пізніше стара державна одежина розпадеться на жалюгідні клапті.

* * *

«Ніхто не накладає латки з нової тканини на стару одежину; бо нова латка відірветься, і дірка буде ще більша. І ніхто не наливає молодого вина в старі міхи; бо вино їх розірве і розіллється, і міхи пропадуть. Молоде вино слід наливати в нові міхи».

Найглибша правда може розцвісти тільки з найглибшої любові, і звідси схожість у поглядах нагірного проповідника давнини, який виступав проти єрусалимської аристократії, і тих пізніших проповідників, що з «гори» паризького Конвенту проповідували трикольорове євангеліє, за яким не тільки форму державної влади, а й усе суспільне життя слід не латати, а перебудувати наново, заснувати наново, навіть народити наново.

Я говорю про Французьку революцію, про ту світову епоху, коли вчення про свободу й рівність так переможно постало з загального джерела пізнання, яке ми називаємо розумом і яке, мов безперервне одкровення, що повторюється в голові кожної людини і обгрунтовує її знання, має бути ще досконалішим, ніж те легендарне одкровення, що припадає на долю лише небагатьом обранцям, а від широких мас вимагає тільки віри. Це останнє одкровення, аристократичне за самою своєю природою, ніколи не могло так рішуче боротися з пануванням привілеїв, системою кастової нерівноправності, як тепер бореться з ними

розум, що має демократичну природу. Історія революції — це воєнна історія цієї боротьби, до якої кожен з нас більшою чи меншою мірою причетний; це боротьба на смерть з лихом єгиптянства.

Хоч мечі ворогів з кожним днем затуплюються, хоч ми захопили вже кращі позиції, та ми не можемо заводити переможної пісні, поки не довершимо нашої справи. Ми можемо лише ночами, в години замирення, виходити з ліхтарем на бойовище — ховати своїх мертвих. Мало користі з куценького надгробного слова! Наклеп, нахабний привид, сідає й на найблагороднішні могили.

Ох! Адже війна йде і проти тих споконвічних ворогів істини, які вміють так хитро нищити добру славу своїх супротивників, які зуміли принизити навіть великого нагірного проповідника, найчистішого героя свободи; не спроможні заперечувати того, що він найбільший з людей, вони зробили його найдрібнішим божком. Хто бореться з попами, нехай буде готовий до того, що найдобірніша брехня і найвлучніший наклеп роздиратимуть і чорнитимуть його бідне добре ім'я. Але подібно до того, як знамена, найдужче пошарпані кулями в бою і почорнілі від порохового диму, шанують вище за найчистіші і найціліші рекрутські прапори і кінець кінцем вміщують у храмах як національні реліквії, так імена наших героїв тим палкіше вшановуватимуть колись у Женев'євському священному храмі Свободи, чим дужче вони пошарпані й зачорнені.

Як на героїв революції, так зводили наклепи й на саму революцію, зображуючи її в усіляких пасквілях страховищем для монархів і народів. Дітей у школах примушували напам'ять заучувати всі так звані страхіття революції і на ярмарках довгий час тільки й показували, що яскраво розмальовані зображення гільйотини. Звичайно, не можна заперечувати, що цю машину, яку винайшов один французький лікар, великий ортопед світу, мосьє Гільйотен, і якою дуже легко відокремлювати дурні голови від лихих сердець,— цю зцілюшу машину застосовували трохи зачасто, та все ж тільки проти невиліковних хвороб,— як, наприклад, зрада, брехня чи легкодухість, і пацієнтів не мучили довго, не катували, не колесували,

як робили це з багатьма тисячами міщан і віланів, городян і селян, що їх мучили, і катували, і колесували в добрі давні часи. Що французи цією машиною ампутували навіть главу своєї держави — це, звичайно, жахлива річ, і не відомо, чи слід їх за це звинувачувати в батьковбивстві, а чи в самогубстві; та коли ми візьмемо до уваги пом'якшувальні обставини, то побачимо, що Людовік Французький став жертвою не так пристрастей, як обставин, і що ті люди, які змусили народ до такої жертви і які в усі часи куди щедріше проливали монаршу кров, не повинні були б виступати в ролі обвинувачів. Народ приніс у жертву тільки двох королів, і то скоріше дворянських, ніж народних, і не в мирний час, не задля низької користі, а в тяжких обставинах війни, побачивши, що вони його зрадили, саме тоді, коли він не шкодував і власної крові; зате напевне не менше тисячі владарів полягло жертвою зажерливості й розпусти, від підступу, від кинджала, меча та отрути в дворянських та попівських руках. Скидається на те, що ці дві касти і царевбивство вважали своїм привілеєм, а тому оплакували смерть Людовіка XVI та Карла I з корисливих міркувань. О, якби королі нарешті збагнули, що вони, як народні владарі, жили б куди безпечніше під захистом закону, ніж під охороною своїх високородних лейб-убивць!

* * *

Але не тільки на героїв революції та саму революцію зводили наклепи, а й на всю нашу добу; всю літургію наших найсвятіших ідей пародіювали з нечуваним блюзнірством, і як послухати чи почитати їх, наших мерзенних огудників, то народ у них зветься бидлом, свобода — сваволею; підпускаючи під лоба очі, побожно зітхаючи, вони без кінця вболівають і нарікають, що ми розпусні та що ми, на жаль, не визнаємо ніякої релігії. Лицемірні святенники, що згинаються під вагою власних таємних гріхів, наважуються оббріхувати час, можливо, святіший за всі попередні й наступні, час, що віддає себе в жертву за гріхи минулого й за щастя майбутнього, Месію серед віків, який навряд чи міг би знести закрива-

лений терновий вінець і тяжкий свій хрест, коли б не наспівував часом веселих водевільних куплетів і не висміював новітніх фарисеїв та садукеїв. Безмірного болю несила було б стерпіти без таких дотепів і жартів. Поважне виступає ще разючіше, коли попереду нього йде жарт. І наш час у цьому схожий на тих своїх дітей-французів, які писали жахливо легковажні книжки, а проте могли бути дуже суворими і поважними там, де потрібні суворість і поважність; наприклад, Лакло чи особливо Луве де Кувре — вони обидва, коли було треба, саможертовно, з відвагою мучеників боролись за свободу, хоч у той же час писали дуже фривольні й слизькі книжки і, на жаль, не визнавали ніякої релігії.

Немовби свобода не може бути релігією, незгіршою за будь-яку іншу! А що це наша релігія, то й ми могли б, міряючи тією самою міркою, оголосити її огудників розпусними й безбожними.

Так, я повторюю слова, якими почав ці сторінки: свобода — це новітня релігія, релігія нашого часу. Хоч Христос і не бог цієї релігії, та все ж він її найвищий жрець, і його ім'я осяває благодаттю серця її прозелітів. А французи — обраний народ нової релігії, їхньою мовою написано її перші євангелія й догмати; Париж — це новий Єрусалим, а Рейн — це Йордан, що відмежовує священну землю свободи від краю філістерів.

ПІСЛЯМОВА

(Писано 29 листопада 1830 року)

В Німеччині стояла глуха пора поліційних утисків, коли я писав і одразу ж віддавав до друку другий том «Подорожніх картин». Та раніше ніж він вийшов у світ, дещо з нього вже стало відомим публіці, говорилося, що моя книжка має на меті збудити підупалий дух свободи, а тому вже готуються заходи, щоб її заборонити. Зважаючи на такі чутки, доцільно було якнайшвидше закінчити і видати книжку. А що вона, щоб не підпасти під компетенцію достохвальної цензури, повинна була мати певну кількість аркушів, мені в такій скруті довелось уподібнитися до

Бенвенуто Челліні: коли той відливав свого Персея і йому не вистачило бронзи, щоб заповнити форму, він повкидав у плавильну піч усі олив'яні тарілки, які були під рукою. Звичайно, оливо, а надто олив'яний кінець книжки легко було відрізнити від благородної бронзи, але той, хто розумівся на ремеслі, не виказав майстра.

Тому що все на світі повторюється, я потрапив з цими «Додатками» у таке саме скрутне становище і знову мусив укинути в литво чимало олива; отож я хотів би, щоб моя олив'яна домішка пояснювалася тільки тиском часу.

Ох, і вся книжка в цілому вийшла під тиском часу, як і давніші твори цього напрямку; найближчі авторові друзі, знайомі з його особистим життям, дуже добре знають, як мало підштовхує його на трибуну себелюбство і якими великими жертвами доводиться йому платити за кожне вільне слово, що його він відтоді промовив — і ще, з волі божої, промовить! Тепер слово — це діло, наслідків якого не можна змірити; адже ніхто не знає напевне, чи не доведеться йому кінець кінцем стати мучеником за своє слово.

Ось уже кілька років я марно чекаю, коли ж озвуться ті сміливі промовці, що колись так часто просили слова на зборах німецьких студентських корпорацій, і так часто побивали мене своїми ораторськими талантами, і говорили такою багатонадійною мовою. Як голосно базікали вони тоді — і як попритихали тепер! Як лаяли вони тоді французів, західний Вавілон і того чужого німецькому духові безвідповідального зрадника батьківщини, що хвалив усе французьке! Його хвала підтвердилась у великий тиждень...

О великий тиждень Парижа! Дух свободи, що війнув звідти аж у Німеччину, звичайно, де-не-де поперекидав нічники, і біля деяких тронів позаймалися пурпурові завіси, і золоті корони порозпікались під запаленими нічними ковпаками; та давні нишпорки, поставлені на чолі державної поліції, зразу надбігли з пожежними відрами, і тепер шпигують ще пильніше, і кують ще міцніші таємні кайдани, і я вже помічаю, як довкруг німецького народу незримо здіймаються ще непроникніші тюремні мури.

Бідний, поневолений народе! Не зневіряйся в своїй недолі. О, якби я міг говорити мовою катапульт! О, якби я міг метати з серця вогненні стріли!

На серці моєму тане крижана кора гордості, його поймає якась дивна туга — чи це не любов, любов до німецького народу? Чи, може, недуга? Душа моя тремтить, очі мов вогнем пече, а це вельми небажаний стан для письменника, що повинен панувати над своєю темою й лишатися безстороннім, як вимагає школа мистецтва і як робив сам Гете — недарма ж він дожив до вісімдесяти років, став міністром, досяг добробуту... Бідний німецький народе! Це ж найбільший із твоїх синів!

Мені бракує кількох сторінок, і тому я розповім одну історію: вона ще від учора не йде мені з думки. Це історія з життя Карла V. Правда, я чув її дуже давно і вже не пам'ятаю точно всіх подробиць. Такі речі забуваються легко, якщо не одержуєш твердої платні за те, що перечитуєш щопівроку записи давніх історій. Та й що з того, коли забуваєш, де і в якому році сталась та чи та історія? Головне — зберегти в пам'яті її внутрішній зміст, її мораль. Власне саме вона бринить у моїх думках і розчулює мене до сліз. Боюся, чи це не якась хвороба.

Бідного імператора взяли у полон вороги і вкинули до темниці. Здається, десь у Тіролі. Так сидів він там у самоті й журбі, покинутий усіма своїми рицарями й придворними, й ніхто не приходив, щоб допомогти йому. Не знаю, чи й тоді в нього було вже таке бліде, аж зелене обличчя, як на портретах пензля Гольбейна. Але презирлива нижня губа, напевне, випиналася ще дужче, ніж на тих портретах. Бо не міг він не зневажати людей, які в щасливі, сонячні часи так запобігливо розстилалися перед ним, а тепер, у дні чорної біди, покинули самотнього. І враз двері темниці розчинились і ввійшов якийсь закутаний чоловік, а коли він розгорнув плаща, імператор упізнав свого вірного Кунца фон дер Розена, придворного блазня. Ось хто приніс йому утіху та пораду — придворний блазень!

О німецька вітчизно! Любий німецький народе! Я твій Кунц фон дер Розен. Людина, чиє справжнє ремество — розважати, людина, яка мала б лише весе-

лити тебе в щасливі дні, приходить до тебе у в'язницю в час недолі; ось під плащем я приніс тобі твоє міцне берло й прекрасну корону — чи ти не впізнаєш мене, мій імператоре? Якщо я не можу тебе визволити, то хоч утішатиму, і ти матимеш біля себе когось, хто побалакає з тобою у твоїй скруті, і піддасть тобі відваги, і любить тебе, і радий тобі служити найкращими своїми жартами і всією кров'ю свого серця. Бо ти, мій народе,— справжній імператор, справжній володар країни — твоя воля самодержавна й незрівнянно законніша від того вбраного в пурпур tel est notre plaisir *, що посилається на божественне право, не підтверджене нічим, крім шарлатанства шахраїв з тонзурами,— твоя воля, мій народе, єдине законне джерело всякої влади. І якщо навіть ти лежиш повержений і закутий, то кінець кінцем твоє святе право переможе, день визволення вже надходить, починається нова доба — мій імператоре, ніч минула і надворі червоніє світанок.

— Кунце фон дер Розен, мій блазню, ти помиляєшся: мабуть, блискуча сокира здається тобі сонцем, і червоніє не світанок, а тільки кров.

— Ні, мій володарю, це сонце, хоч і встає воно на заході,— воно шість тисяч років уставало тільки на сході, то вже час йому змінити свій шлях.

— Кунце фон дер Розен, мій блазню, таж ти погубив брязкальця від свого червоного ковпака, і він тепер якийсь чудний, твій червоний ковпак.

— Ох, мій владарю, я так люто труснув головою, зачувши про вашу біду, що блазенські брязкальця повідлітали; але ковпак мій від того не став гірший.

— Кунце фон дер Розен, мій блазню, а що то скрегоче та стукоче надворі?

— Мовчіть! То пилка й теслярська сокира, і скоро вже впаде брама вашої в'язниці, й ви будете вільний, мій імператоре!

— То я справді імператор? Ох, це ж мені каже тільки блазень!

— О, не зітхайте, любий мій пане, це лиш темничне повітря вдихнуло у вас таку зневіру, а як ви вернете собі владу, то знов відчуєте сміливу імпера-

* Така наша воля *(франц.)*.

торську кров у жилах, і будете гордий, як імператор, і милостивий, і несправедливий, і усміхнений, і невдячний, як усі володарі.

— Кунце фон дер Розен, мій блазню, а що ти робитимеш, коли я вийду на волю?

— Тоді я нашию нові брязкальця на свій ковпак.

— А чим мені нагородити тебе за вірність?

— Ох, любий пане! Не веліть мене страчувати.

ДОДАТОК

Передмова до французького видання 1834 року

Питання, як треба перекладати німецького письменника французькою мовою, завжди залишатиметься важким для розв'язання. Чи слід подекуди пропускати думки й картини, якщо вони не відповідають цивілізованим смакам французів, або, можливо, здаються їм навіть смішним і неприємним перебільшенням? Чи, може, варто ввести в прекрасний паризький світ неприлизаного німця з усією його зарейнською оригінальністю, фантастично забарвленого германізмами і надміру перевантаженого романтичними прикрасами? Щодо мене, то я не думаю, що слід перекладати неприлизану німецьку мову пристойною французькою, і я особисто являюсь тут у своєму природному варварстві подібно до індіанців Шаррюаса, яких ви минулого літа так прихильно приймали. Адже я також боєць, яким був великий Такуабе. Тепер він уже мертвий, і його тлінні останки побожно зберігаються в музеї Jardin des plants*, в цьому Пантеоні тваринного царства. Ця книга — балаган. Заходьте, не бійтесь. Я не такий лихий, як здається, я розмалював своє обличчя дикими фарбами тільки для того, щоб дужче налякати в бою моїх ворогів. А по суті я лагідний, як ягня. Отже, заспокойтеся й дайте мені руку. Ви можете навіть спробувати мою зброю, зокрема лук і стріли, бо я притупив їх кінці, як це у нас, варварів, звичайно робиться, коли ми наближаємось до священного місця. Між нами кажучи, стріли були не тільки гострі, але й міцно отруєні. Сьогодні вони зовсім не страшні і не шкідливі, і ви можете розважатись, розглядаючи їхнє різнобарвне оперення; навіть ваші діти могли б погратися ними.

Тепер я хочу покинути татуйовану мову і висловлюватись по-французькому.

Стиль, зв'язок думок, відтінки, гострі вихватки, незвичайні вирази — словом, увесь характер німецького оригіналу, наскільки це можливо було, слово

---

* Зоологічного саду *(франц.)*.

в слово відтворено в цьому французькому перекладі «Reisebilder» *. Почуття краси, вишуканість, привабливість, грація — все було принесено в жертву буквальній точності. Це тепер німецька книжка, написана французькою мовою, яка не претендує на те, щоб сподобатись французькій публіці, а має на меті лише познайомити французьку публіку з іноземною своєрідністю. Словом, я хочу повчати, а не лише розважати, саме в такий спосіб ми, німці, перекладали іноземних письменників, і це було нам на користь, бо тут ми засвоювали нові погляди, форми слів, звороти мови. Такі набутки не зашкодили б і вам.

Поклавши насамперед познайомити вас із характером цієї екзотичної книги, я не вважав необхідним показати її вам повністю, по-перше, тому, що багато епізодів у ній побудовано на місцевих натяках і натяках, що відбивали сучасність, на грі слів та інших особливостях цього жанру і тому не піддавались відтворенню французькою мовою, а потім — тому, що багато місць у ній, з усією ворожістю скерованих проти осіб невідомих тут, у французькому перекладі могли спричинитися до найнеприємніших непорозумінь. Через те я й викреслив тут головний уривок, в якому давався опис острова Нордерней і німецької знаті. Розділ про Англію був скорочений більше, ніж удвічі; все закреслене стосувалося тодішньої політики. В частині «Італія», яку було написано 1828 року, я з тієї ж причини мусив викреслити кілька розділів. Правду сказати, я напевне мусив би пожертвувати й усією цією частиною, коли б з тої самої причини вирішив випустити все, що було сказано про католицьку церкву. Проте я вважав своїм обов'язком викреслити тільки одне дуже гостре місце, яке надто вже відгонило протестантським похмурим заповзяттям і не відповідало б доброму смаку веселої Франції. В Німеччині таке заповзяття ні в якому разі не вважалось би недозволеним, бо, як протестант, я міг би завдавати обскурантам і тартюфам взагалі і німецьким фарисеям і саддукеям зокрема удари куди дошкульніші, ніж коли б я говорив як філософ. Однак, щоб читачі, які забажали б порівняти оригінал з перекладом, на під-

* «Подорожні картини» *(нім.)*.

ставі таких скорочень не могли обвинуватити мене в надмірних поступках, я хочу цілком одверто висловитися з цього питання.

Всю цю книжку, за винятком кількох аркушів, було написано перед Липневою революцією. В той час політичного гніту в Німеччині панувала загальна мертва тиша; уми запали в летаргію одчаю, і той, хто наважувався тоді говорити, мусив висловлюватися з тим більшою пристрастю, чим більше сумніву він мав щодо перемоги свободи і чим несамовитіше лютували проти нього попівство та аристократія. Я вжив виразів «попівство» й «аристократія» за звичкою, бо завжди вживав їх, коли сам на сам вів полеміку з поборниками минувшини. Ці слова тоді розуміли в усьому світі, і мушу визнати, я тоді дотримувався термінології 1789 року і не шкодував пишних тирад проти кліру та дворянства, або, як я тоді їх називав, проти попівства й аристократії. Але з того часу я просунувся далеко вперед шляхом прогресу, і мої любі німці, яких розбудили липневі гармати, пішли по моїх слідах, і говорять тепер мовою 1789, а то й 1793 року, і настільки відстали від мене, що згубили мене з очей, і самі себе запевняють, що я залишився позаду них. Мене обвинувачують в надмірній поміркованості і в тому, що я порозумівся з аристократами, і я передбачаю той день, коли звинуватять і в змові з духівництвом. Насправді ж, я розумію тепер під словом «аристократія» не дворян з походження, але й усіх тих, як би вони не звалися, хто живе за рахунок народу. Прекрасна формула, яку ми, так само, як і багато інших прекрасних речей, завдячуємо сен-сімоністам,— «експлуатація людини людиною» звільняє нас від будь-яких декламацій про привілеї народження. Наш старий бойовий заклик проти жрецтва також замінено на кращий лозунг. Тепер уже мова не про те, щоб зруйнувати насильно стару церкву, а про те, щоб збудувати нову; далекі від бажання знищити жрецтво, ми тепер думаємо про те, щоб самим стати жерцями.

Для Німеччини, поза всякими сумнівами, період заперечень ще не минув: він щойно почався. У Франції ж він, здається, вже наближається до кінця, мені принаймні здається, що тут варто було б

присвятити себе позитивним прагненням і заходитися біля відбудови того доброго й прекрасного, що залишилося нам у спадщину від минулого.

Із своєрідного письменницького марновірства я залишив для своєї книги німецький заголовок. Під назвою «Reisebilder» вона пройшла по дорогах світу (з кращими наслідками, ніж сам автор), і мені забажалося, щоб цей щасливий заголовок зберігся і в французькому виданні.

Париж, 20 травня 1834 року

Генріх Гейне

ПРИМІТКИ

При укладанні приміток, крім інших джерел, використано коментар О. Дейча з видання: Генрих Гейне. Избранные произведения, т. 2, М., Гослитиздат, 1956, а також коментар Н. Берковського з видання: Генрих Гейне. Собрание сочинений в десяти томах, т. 4, М., Гослитиздат, 1957.

ПОДОРОЖНІ КАРТИНИ

ЧАСТИНА ПЕРША

ПОДОРОЖ НА ГАРЦ

Цей великий прозовий твір Гейне ліг в основу першого тому «Подорожніх картин». Гейне-студент, кінчаючи курс юридичних наук в Геттінгені, задумав вирушити на канікули в подорож на Гарц і в Тюрінгію. Стояв чарівний золотий вересень 1824 року, коли Гейне блукав мальовничою гірською місцевістю Північної Німеччини. Відвідав він Ейслебен, Галле, Існу, Веймар, Ейфурт, Готу, Ейзенах та Кассель. У Веймарі Гейне побував у Гете.

Безпосередньо після закінчення подорожі Гейне взявся до роботи над книжкою, яка мала відобразити його дорожні враження й переживання.

Фбрма подорожніх нарисів була тільки приводом для сміливої критики суспільного ладу сучасної йому Німеччини.

Книжку написано дуже швидко; гарячкова робота забрала близько шести тижнів. Але потім поет старанно відшліфовував свою прозу, так само як і вірші. 30 жовтня в листі до Мозера поет повідомляв:

«Я написав свою «Подорож на Гарц» вже наполовину і не можу тепер переривати роботу. Я пишу книжку живою, ентузіастичною мовою, і мені буде не тільки важко повернутися до неї після перерви, але мені буде нелегко перейти від цього стилю до сухої вченої довідкової прози».

Тут Гейне підкреслює різку відмінність між тією «академічною» мовою, якою він

писав свої літературні статті та рецензії, і «новим стилем», до якого він прийшов у своїх подорожніх нарисах.

Гейне не був упевнений в достоїнствах книжки і радився з друзями, чи варто її друкувати Він писав Рудольфові Христіані про свій «опус»:

«Ви знайдете в ньому багато старих дотепів, строкато перемішаних з поганими новими, недбало написану, нехудожню прозу, безпорадне зображення природи, невдалий ентузіазм. Але одне я за собою залишаю — вірші в ньому божественні».

Христіані та інші поетові друзі заохочували Гейне друкувати «Подорож на Гарц», і цей твір, старанно викінчений, лише на початку 1826 року було вміщено в берлінському журналі Губіца «Співбесідник».

У травні 1826 року Гейне випустив ці нариси разом з деякими циклами віршів окремою книжкою (перший том «Подорожніх картин»).

Книжка мала великий успіх. Друзі поета Фарнгаген фон Ензе, Мозер та інші дуже позитивно відгукнулись на «Подорожні картини» Зате в таборі реакціонерів виявились запеклі вороги, які твердили, що Гейне як сатирик не матиме слави.

Стор. 7. Епіграф взято з промови Людвіга Берне, виголошеної в пам'ять Жана-Поля Ріхтера 2 грудня 1825 р. у Франкфурті. Берне, Людвіг (1786—1837) — німецький публіцист, представник дрібнобуржуазного радикалізму, один з ідейних натхненників «Молодої Німеччини». Його памфлет «Менцель-французоїд» дістав схвальну оцінку Ф. Енгельса та К. Маркса. Деякі погляди Берне, позначені печаттю буржуазної обмеженості, Гейне піддав гострій критиці в памфлеті «Людвіг Берне», Жан-Поль (справжнє ім'я Пауль-Фрідріх) Ріхтер (1763—1825) своєрідно поєднував у своїй творчості просвітительські ідеї з елементами сатири і сентименталізму. Відіграв значну роль у німецькій літературі, впливу сатиричних тенденцій його творчості зазнав також Гейне.

Стор. 8. Людер — геттінгенський студент, відомий у свій час як гімнаст. Педель — університетський служитель, в обов'язки якого входив нагляд за поведінкою студентів. Гвельфи.— Гвельфські ордени встановлені Ганноверським королівським домом, який походив з роду гвельфів. Гофрат, юстицрат — надвірний радник, радник юстиції в неме-

цькій бюрократичній ієрархії. Легаціонсрат — народійне обігрування звання «легаціонсрат» (радник посольства): legacio — посольство, relegacio — вигнання. Вандали, фризи, шваби, тевтони, сакси, тюрінги — німецькі народності. Гейне іронізує над студентськими націоналістичними корпораціями, що носили назви «Швабія», «Тевтонія», «Саксонія» і т. п. Разенмюле, Річенкруге, Бовден — села в околицях Геттінгена.

Стор. 9. Comment.— Комментар — збірник правил, якими регулювалося студентське корпоративне життя, їх дуелі і т. д. Маркс К.-Ф.-Г. (1798—1877) — геттінгенський професор, автор книжки «Геттінген з медичного, фізичного та історичного погляду», в якій, зокрема, наполягав на тому, що в геттінгенок гарні ноги.

Стор. 10. ...вчений, напевне, ще лежав у ліжку...— Можливо, Гейне має на увазі історика Й. Г. Ейхгорна (1781—1854), свого знайомого. Георгія-Августа — офіційна назва Геттінгенського університету. Пандекти — збірники, що містять повний виклад матеріалів з певного питання, зокрема з питань права. Термін був запозичений римлянами у греків. Трибоніан і Гермогеніан — римські юристи. Юстиніан (483—565) — візантійський імператор, з ініціативи якого було кодифіковано римське право.

Дуреньян — іронічне обігрування прізвища відомого німецького націоналіста Яна. (Див. також поему «Німеччина» — Гейне, том 3 нашого видання). Шефер — по-німецьки — пастух. Доріс — одне з традиційних імен пастушки в ідиліях. Гесснер Соломон (1730—1788) — швейцарський поет, автор «Ідилій», пасторальних сцен.

Стор. 13. Фемі́да — у грецькій міфології богиня справедливості, звичайно зображувалась з пов'язкою на очах, мечем і терезами — символом безстороннього суду. Гофрат Рустікус — Антон Бауер (1762—1843; рустікус (*лат.*), бауер (*нім.*) — селянин) — геттінгенський професор права, один з найдіяльніших авторів кримінального кодексу Ганноверського королівства. Лікург (XI ст. до н. е.) — законодавець древньої Спарти, напівлегендарний спартанський цар. Таємний радник юстиції Куяціус — Гуго, Густав (1764—1844), геттінгенський професор права; один із творців реакційної «історичної

школи» права. Гейне, іронізуючи, називає його латинизованим іменем славетного французького юриста Жака де Кюжа (1522—1590).

Стор. 14. «Ах, ти, маленький аматоре зрізати дерева з верхівки!» — натяк на суперечку про тлумачення римського закону про порубку лісу, що її провадили Гуго і другий тогочасний юрист Тібо. Я чую... Прометея; підступна сила і тупе насильство прикували його, безневинного, до скелі... — Гейне має на увазі Наполеона, ув'язненого на острові Св. Єлени. Старий Мюнхгаузен — ганноверський міністр, барон фон Г. Мюнхгаузен (1688—1770), засновник і перший куратор Геттінгенського університету. Аполлон Бельведерський і Венера Медицейська — видатні твори античної скульптури. Венера Медицейська в естетичних уподобаннях поета посідала особливо почесне місце.

Стор. 15. Трохи згодом я зустрівся з мандрівним підмайстром... — Гейне став жертвою містифікації. Подорожній зовсім не був «мандрівним підмайстром». Невдовзі після появи «Подорожі на Гарц» у журналі «Гезельшафтлер» якийсь Д. із О. у тому ж таки журналі розповів, що, випадково зустрівшись з поетом, він прикинувся підмайстром, відповідним чином стилізуючи свою мову та поведінку. «Герцог Ернст» — німецька народна пісня, в якій розповідається про конфлікт герцога Ернста Швабського (1007—1030) з його вітчимом, імператором Конрадом II.

Стор. 16. Оссіанові примари. — Мова йде про цикл поем англійського поета, шотландця Джеймса Макферсона (1736—1796), в яких вдало використано мотиви шотландського та ірландського фольклору («Фінгал», 1762 та «Темора», 1763). Макферсон видав свої поеми, як ніби перекладені з гельської мови твори легендарного кельтського барда Оссіана. Користувалися великою популярністю в добу становлення європейського романтизму. «Лотхен над могилою Вертера журиться» — пісня, написана Р. Ф. Рейценштейном, з'явилася у 1775 р. В атмосфері захоплення «Стражданнями молодого Вертера» Й.-В. Гете мала значний успіх.

Стор. 17 Гофман, Ернст-Теодор-Амадей (1776—1822) — німецький письменник-романтик. Був також композитором (йому належить перша німецька романтична опера «Ундина»), дири-

гентом, музичним критиком і художником. Творчість Гофмана, в якій елементи реалізму і соціальної сатири поєднуються з казковою фантастикою, широко відома в усьому світі. Зобаті дурні — мова про хворих на базедову хворобу (зобатість та кретинізм), поширену в районі Гарду.

Стор. 20. Ура, Лафайєт! — Лафайєт, Марі-Жозеф-Поль де (1757—1834) — діяч Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. та революції 1830 року. Учасник війни за незалежність США (1775—1783). У 1780 році одержав звання генерала американської армії. У 1824 році був урочисто прийнятий по приїзді в Америку, як «гість нації».

Стор. 21. Герцог Кембріджський, Фрідріх-Адольф (1774—1850) — син англійського короля, який в ту пору вважався також і королем Ганноверу.

Стор. 22. Вірний Еккарт — герой німецького фольклору, взірець відданості своєму сюзеренові.

Стор. 23. ...голка і шпилька виходять з кравецького дому... — ряд епізодів з казок братів Грімм.

Стор. 24. Шаміссо, Адальберт фон (1781—1838) — за походженням француз, видатний німецький поет і вчений-природознавець, автор «Історії Петера Шлеміля», герой якої продав дияволові свою тінь. Гейне глибоко шанував Шаміссо.

Стор. 26. Кранах Лука, Старший (1472—1553), справжнє прізвище Мюллер, великий німецький живописець і гравер.

Стор. 27. Батавія — колишня назва Джакарти, столиці Індонезії, тодішньої голландської колонії.

Стор. 28. ...Петровим ключем... — За християнським апокрифом ключами від раю володіє апостол Петро.

Стор. 29. «Австрійський спостерігач» — офіціозний орган австрійського уряду, реакційна австрійська газета доби «Священного Союзу». Тут гра слів Geist — привид, дух і розум. Саул Ашер (1767—1822) — берлінський знайомий поета, філософ-кантіанець, книговидавець.

Стор. 30. Фарнгаген фон Ензе, Карл-Август (1785—1858) — німецький письменник, талановитий есеїст, один з кращих стилістів свого часу, друг Гейне. В салоні дружини збиралися письменники, артисти, і художники.

Стор. 31. Поняття розуму, феномен і ноумен — об'єкти особливої уваги Канта, цент-

ральні категорії його філософії: ф е н о м е н — все, що може бути предметом чуттєвого досвіду, н о у м е н — протилежність феномена, «річ у собі».

Стор. 40. Б р о к е н (Блоксберг) — найвища гора гірського масиву Гарцу. За народним повір'ям, тут у Вальпургієву ніч (з 30 квітня на 1 травня) нечиста сила влаштовує свій шабаш. Грища демонів на Брокені — один із найпоширеніших мотивів німецького фольклору й німецької романтичної поезії. Літературне та філософське переосмислення цього повір'я див. у гетевському «Фаусті».

Стор. 41. С в я т а Ж е н е в ' є в а — за легендою Женев'єву Брабантську (VIII ст.) чоловік її пфальцграф Зигфрід з ревнощів засудив на смерть. Її врятував слуга, який мав виконати вирок. Шість років прожила в печері в Арденському лісі, разом з сином своїм Шмерценрейхом, живлячись молоком лані та корінням.

Стор. 42. Р е т ц ш Ф.-А.-М. (1799—1857) — німецький художник, автор популярних свого часу ілюстрацій до «Фауста» Гете.

Стор. 43. «Р а т к л і ф» т а «А л ь м а н з о р» — юнацькі трагедії Гейне, вперше видані разом з циклом поезій «Ліричне інтермеццо» у 1823 році.

Стор. 45. К л а у д і у с, Матіас (1743—1815) — німецький ліричний поет.

Стор. 46. П а л е с т р і н а, Джованні П'єрлуїджі да (1524—1594) — видатний італійський композитор. Писав головним чином культову музику.

Стор. 47. Г о г е н г а у з е н, Еліза фон (1789—1857) — перекладачка Байрона німецькою мовою, берлінська знайома Гейне.

Стор. 48. Ш ю т ц Х.-Г. (1747—1832) — професор історії літератури університету в Галле, один із засновників єнської «Загальної літературної газети» (у 1785 році). В и с о ц ь к и й — берлінський ресторатор.

Стор. 49. Л о р д Б е р л і — персонаж трагедії Фрідріха Шіллера «Марія Стюарт». Л і х т е н ш т е й н, Мартін-Генріх-Карл (1780—1857) — відомий німецький природознавець, засновник зоологічного саду в Берліні. «Л ю д и н о н е н а в и с н и ц т в о і к а я т т я» — комедія Августа Коцебу (1761—1819), монархіста і реакціонера, царського шпигуна, якого убив прогресивно настроєний студент К. Занд. Олександр Пушкін згадує Коцебу в своїй епіграмі «На Стурдзу». Про певисокий рівень його творів свідчить вислів Карла Маркса: «бридота в стилі Коцебу». С п о н т і н і, Гас-

паро (1774—1851) — італійський композитор, автор популярної свого часу опери «Весталка». Гоґе М.-Ф.— соліст берлінського королівського балету. Бухгольц П.-Ф.-Ф. (1768—1843) — німецький історик і публіцист. Бундестаг («Союзний сейм») — загальнонімецька установа, що об'єднувала з 1815 по 1848 р. уповноважених від німецьких держав з резиденцією у Франкфурті-на-Майні. Після Віденського конгресу створено «Німецький союз», у який входили також Пруссія і німецькі області Австрії. Бундестаг став верховним органом «Німецького союзу», але реальної влади не мав.

Стор. 50. Апіс — втілення божества Пта в образі «священного» бика в Єгипті часів Древнього царства. «Він був товстун, отже — добра людина» — слова із «Дон Кіхота» Сервантеса.

Стор. 51. Блюхер — прусський військовий діяч, переможець Наполеона. Арміній (17 до н. е.— 21 н. е.) — вождь германського племені герцоків, розбив римські легіони Вара у Тевтобурзькому лісі (9 р. н. е.). Блюхер і Арміній були ідолами німецької націоналістичної молоді. Мюллер, Вільгельм (1794—1827) — німецький поет-лірик, належав до романтичного напрямку. Учасник війни проти Наполеона I, виявляв симпатію до визвольних рухів інших народів (збірник «Грецькі пісні» в чотирьох книгах, 1821—1824). Гейне високо цінував близьку до народної пісні поезію Мюллера. Рюккерт, Фрідріх (1788—1866) — німецький поет, стилізував свої твори під східні поезії. Автор досконалих перекладів східних поетів. Уланд, Людвіг (1787—1862) — німецький поет, автор балад і романсів, просякнутих духом німецької народної пісні. Метфессель А.-Г. (1784—1869) — популярний німецький композитор, неодноразово привертав увагу молодого Гейне. Арндт, Ернст-Моріц (1769—1860) — німецький поет, автор патріотичних пісень часів визвольної війни проти Наполеона. «Провина» — трагедія Адольфа Мюллнера з розповсюджених тоді «драм долі».

Стор. 52. Адоніс — вродливий юнак, коханий богині Афродіти.

Стор. 55. Ганс, Едуард — юрист, гегельянець, один з близьких друзів Гейне. Гешенус І.-Ф.-Л. (1778—1837) — геттінгенський правознавець. Азініус — прізвисько, яким нагородив його Гейне (від лат. asinus — осел). Ельвер-

сус Х.-Ф. (1797—1858) — геттінгенський професор права.

Стор. 56. Палац Паллагонії — чудернацький палац одного італійського феодала.

Стор. 57. Клаурен Г. (1771—1854) — німецький белетрист, поет і драматург, автор творів, розрахованих на вкрай невибагливі смаки.

Стор. 58. Теофраст (372—287 до н. е.), справжнє ім'я — Тіртам, древньогрецький філософ і природознавець, один з перших ботаніків древності.

Стор. 61. ...наш покійний кузен, якого поховано в Мелльні...— Тілль Ейленшпігель, персонаж німецького фольклору, невтомний жартівник, витвір народної фантазії пізнього середньовіччя. За легендою, похований в Мелльні.

Стор. 63. Парки — в старогрецькій міфології три сестри, які уособлюють людську долю. Сарторіус, Георг (1765—1828) — ліберальної орієнтації професор історії Геттінгенського університету, за словами Гейне, «благородна і натхненна постать».

Стор. 65. Паріс — за «Іліадою» Гомера син троянського царя Пріама, розсудив суперечку трьох богинь (Гери, Афіни та Афродіти) і віддав яблуко Афродіті, богині краси й кохання, яка обіцяла йому прихильність Єлени Прекрасної, дружини царя Менелая. ...навіть того чорного, ще не повішеного маклера...— маклер Йосиф Фрідлендер з Гамбурга вгледів у цих словах свій портрет і зробив спробу привселюдно образити Гейне.

ЧАСТИНА ДРУГА

ІДЕЇ. КНИГА LE GRAND

Цей твір увійшов у другий том «Подорожніх картин», який побачив світ у квітні 1827 року. Сам Гейне писав, що в «Книзі Le Grand» «Наполеон і Французька революція стоять на весь зріст». Справді, цей твір Гейне відбив юнацьке захоплення поета образом Наполеона, якого він вважав «сином революції»...Наполеон був, за уявленням Гейне, втіленням буржуазно-демократичної свободи, яку французькі війська принесли на береги Рейну в його рідний Дюссельдорф. Війська Наполеона вступили в Дюссельдорф у 1806 і залишались там до 1813 року. Стару німецьку феодальну владу було повалено, фран-

цузи відмінили кріпосне право і ввели кодекс цивільних законів Наполеона, які позбавляли дворянство і духівництво колишніх прав і привілеїв.

Після поразки Наполеона, коли в Європі запанувала феодальна реакція, твір Гейне, що прославляв революцію і «носія її ідей, Наполеона», відігравав в Німеччині прогресивну роль. «Книга Le Grand» зробила великий вплив на передову німецьку молодь, що справедливо вбачала в ній виклик старій феодально-дворянській Німеччині. Гейне писав про це своєму другові Меркелю 1 червня 1827 року: «З Берліна приємні листи; зовсім незнайомі люди сповнені ентузіазму».

Юнацьке захоплення Гейне Наполеоном скоро минуло. Поет зрозумів справжню суть Наполеона як загарбника і поневолювача народів. У кореспонденції з Парижа від 19 січня 1832 року Гейне писав, що тільки смерть Наполеона примиряє його з ним: «Мені принаймні ця обставина більше всього подобається в Наполеоні, бо, якби він жив тепер, мені б довелося боротися проти нього».

У творі «Ідеї. Книга Le Grand» Гейне звертає основну увагу на визвольні ідеї Французької революції, що підкреслюється і в заголовку.

Стор. 71. Евеліна — можливо, Тереза Гейне, донька гамбурзького банкіра, кузина Генріха Гейне; деякі дослідники вважають, що поет був нещасливо закоханий у неї.

Стор. 72. «Я г о р» — відомий берлінський ресторан. ...а про саме пекло ви знаєте тільки з «Дон Жуана...» — поет має на увазі кульмінацію опери Моцарта, коли Дон Жуан провалюється в пекло.

Стор. 74. Via Burstah — вулиця в Гамбурзі. Автор іронічно поєднує італійське слово via (вулиця) з її назвою. Бетман, Фредеріка (1760—1814) — свого часу популярна німецька акторка. La belle ferronière — напівлегендарна кохана французького короля Франціска I. Портрет її, що зберігається в галереї Лувра, як гадають, належить пензлю Леонардо да Вінчі.

Стор. 75. Strada San Giovanni — іронічна «італьянізація» назви гамбурзької вулиці святого Йоганна. «В старих казках с замки золоті...» — монолог з трагедії Г. Гейне «Альманзор».

Стор. 77. Принц Гомбурзький — герой однойменної трагедії Г. Клейста (1810). Егмонт — герой однойменної трагедії Вольфганга

Гете (1787). Едвін — герой однойменної трагедії Карла Іммермана (1822).

Стор. 78. Лікоть — старовинна міра довжини (близько 17 сантиметрів).

Стор. 79. Брента — оспівана багатьма європейськими поетами-романтиками річка в Північній Італії (протікає через Венецію). Джаганаут — священне місто індуїстів, славилося храмом бога Крішни. Вальмікі — староіндійський поет, якого вважають автором епосу «Рамаяна». Калідаса — великий індійський драматург (V ст. н. е.), автор «Шакунтали».

Стор. 80. Бопп, Франц (1791—1867) — вчений філолог, один із піонерів історико-порівняльного методу в мовознавстві, видатний санскритолог, німецький перекладач «Наля» (епізод з «Махабхарати»). «Тіотіо, тіотіо...» — цитата з Арістофанових «Птахів», де має місце жартівлива спроба віддати спів птахів. Зрозуміло, що Фосс — відомий німецький філолог-класик — аж ніяк не перекладав ці рядки.

Стор. 81. Геррес, Якоб-Йосиф (1776—1848) — один із лідерів німецького реакційного романтизму, письменник і філософ, був спочатку на боці Французької революції, потім став її ворогом. Перетворився в запеклого прихильника католицизму й німецького націоналізму. Його ім'я стало символом фанатичної реакційності.

Стор. 83. ...після моєї смерті семеро міст... — жартівлива паралель: у Стародавній Греції сім міст сперечалися за честь називатися батьківщиною Гомера.

Стор. 84. Курфюрст Ян-Вільгельм (помер 1716 р.) — засновник Дюссельдорфа. Його статую відлив із чавуну італійський скульптор Е. Групелло (1730).

Стор. 86. ...папір, прибитий на дверях ратуші. — Це був останній указ герцога Вільгельма Баварського, який прощався із своїми підданими (він повинен був поступитися місцем маршалу Йоахіму Мюрату, швагру імператора Наполеона, що зробив свого родича регентом «великого герцогства Клеве-Берг» із столицею Дюссельдорфом).

Стор. 87. ...новому великому герцогові Йоахіму... — Йоахім Мюрат вступив у Дюссельдорф 25 березня 1806 року.

Стор. 89. Нібур, Бартольд-Георг (1776—1831) — німецький історик, знавець античності, відомий критичним ставленням до історичних джерел. Магомет — засновник ісламу.

Аман — підступний сановник царя Артаксеркса, страчений за його наказом (згадується в біблії). Вадцек (1726—1823) — берлінський журналіст і видавець, відомий філантроп.

Стор. 90. Фукс — жаргонна назва молодого студента.

Стор. 91. Аделунг, Йоганн-Хрістоф (1732—1806) — відомий філолог, автор свого часу поширених словника і граматики німецької мови.

Стор. 93. Мартенс, Ганс-Міхель — можливо, німецький дипломат і літератор фон Мартенс, відомий своєю галломанією.

Стор. 94. Дессаузький марш — тут згадуються події, пов'язані з виступом контрреволюційної коаліції проти Франції в 1792 році.

Стор. 95. Шмальц Т.-А.-Г. (1760—1831) — правознавець, професор берлінського університету, виступав проти політичного радикалізму німецького студентства. Павзаній — грецький автор (II ст. до н. е.). Його «Опис Еллади» — одне з найважливіших джерел античної історії.

Стор. 96. Саллюстій, Гай Крісп (86 — біля 35 до н. е.) — відомий римський історик, автор дослідження «Про змову Катіліни». Заальфельд Й.-К. (1785—1835) — історик, професор філософії і права в Геттінгенському університеті. Був ворожо настроєний проти Наполеона.

Стор. 99 Кліо (грецька міфологія) — муза історії. Сер Гудсон (1769—1844) — англійський генерал, з 1815 року губернатор острова Св. Єлени, де перебував у засланні Наполеон. «Беллерофон».— Після поразки під Белль-Альянсом Наполеон думав знайти гостинність на англійському кораблі «Беллерофон», але був затриманий і засланий на острів Св. Єлени. Вестмінстерські гробниці — гробниці англійських королів у Вестмінстерському аббатстві (Лондон). ...Ласказ, О'Міра і Антомаркі — фанатичні бонапартисти, автори апологетичних спогадів про останні роки французького імператора. Лондондеррі, маркіз, віконт Каслрі (1769—1822) — англійський прем'єр-міністр, реакціонер, один з найзапекліших ворогів Наполеона. Відійшов від політичної діяльності внаслідок психічної недуги. Лондондеррі жорстоко висміяв Байрон.

Стор. 100. ...слова Главка.— Гейне цитує «Іліаду» Гомера (пісня VI).

Стор. 101. Сатурн (римська міфологія) — бог часу.

Стор. 104. ...в простацьких віршах лялькового театру...— Гейне має на увазі особ-

дивості художньої структури гетевського «Фауста», почасти орієнтованої на архаїчну поетику народного лялькового театру.

Стор. 106. Уже в тому яйці, що висиджувала Леда...— Дочкою Леди і Зевса була Єлена, дружина спартанського царя Менелая, викуватиця Троянської війни. Мій приятель Г.— берлінський правознавець-гегельянець Едуард Ганс, один з найближчих друзів поета (див. «Подорож на Гарц»). Бер, Михаель (1800—1833) — драматург, брат відомого композитора Д. Мейєрбера. Його драма «Струензе» про трагічну долю датського політичного діяча, ентузіаста просвітницьких ідей, привернула увагу Гейне.

Стор. 107. «Понсе де Леон» — комедія К. Брентано (1804). Штейнвег — вулиця в Гамбурзі, відома єврейськими ресторанами.

Стор. 108. Пародіюючи респектабельну університетську вченість, Гейне латинізує імена відомих діячів європейської культури. Абеляр (1079—1142) — французький теолог і філософ, людина на диво драматичної долі. Піко да Мірандола (1462—1494) — італійський гуманіст, філософ і вчений часів Ренесансу, людина енциклопедичних знань. Бурбон, Миколай старший (1503—1550) і молодший (1574—1644) — французькі поети, які писали латиною. Куртезій І. (1550—1618) — італійський поет доби Барокко. Поліціано, Анджело (1454—1494) — італійський поет і вчений. Раймонд Луллій (1234—1315) — за походженням каталонець, вчений і філософ. Генріхус Гейнеус — сам Гейне. З когорти вчених мужів насправді закоханий був лише Абеляр. Мабільйон, Жан (1632—1707) — французький історик, монах-бенедиктинець, певний час працював у німецьких архівах. Гейне цитує його дуже приблизно.

Стор. 109. Торус (Торіус), Рафаїл (пом. 1629) — лікар і письменник, автор латинських поезій. Його «Гімн тютюнові» з'явився невдовзі після першого знайомства європейців з тютюном. Ельзевіріус, Ісаак (1596—1651) — голландський комерсант, володів друкарнею, що друкувала зразкові на той час (в поліграфічному відношенні) книги (так зв. «ельзевіри»). Кіншот, Каспар-Людовік — голландський літератор XVII ст. Гревіус М. Г. (1632—1703) — історіограф англійського короля Вільгельма Ш. Бокскорніус (1612—1653) — голландський письменник, професор у Лейдені. Лот — втікач із

Содома (згадується в біблії). Тарквіній Гордий — останній римський цар, був вигнаний народом. Пані де Сталь — Анна-Луїза Жермена (1766—1817) — відома французька письменниця, емігрувала за кордон, рятуючись від якобінців. Навуходоносор — за біблейською легендою вавілонський цар. Після втрати престолу обернувся на звіра. Беньовський, Моріц Август (1714—1786) — польський аристократ, міжнародний авантюрист, в 1771 р. втік з Камчатки, куди був засланий Катериною II. ...уся прусська армія...— Йдеться про розгром прусської армії Наполеоном в 1806 р. Григорій VII — папа римський, який змушений був утекти з Риму, боячись ворожих дій імператора Генріха IV. Абарбанель, Ісаак (1437—1508) — коментатор Ветхого Завіту, іспанський політичний діяч. Утік з Іспанії до Венеції, рятуючись від католицького терору. Руссо Ж.-Ж. переховувався від переслідувань, коли паризький парламент визнав його «Еміля» богохульним твором.

Стор. 110. Гоффрат Герен — відомий історик Герен А.-Г.-Л. (1760—1824), геттінгенський професор, автор наукової праці «Ідеї, пов'язані з політичним життям, обміном і торгівлею найважливіших народів стародавнього світу» (1793—1796). У 1824 р. ця праця вийшла четвертим виданням.

Стор. 112. Губітц Ф.-В. (1786—1870) — літератор, видавець журналу «Der Gesellschafter», в якому друкувався і Гейне, а також «Народного календаря».

Стор. 113. Філософ Панглос — герой роману Вольтера «Кандід, або оптимізм». Постійно повторяв слова: «Все йде якнайкраще в цьому найчудовішому з світів». Пан Марр — власник одного з найкращих ресторанів у Гамбурзі. Сам писав твори і любив їх читати відвідувачам письменникам. Шупп Й.-Б. (1610—1661) — гамбурзький пастор, письменник-сатирик.

Стор. 116. Пан фон Вейс — ще одна шпилька в адресу Й. Фрідлендера (див. «Подорож на Гарц». прим. до стор. 65).

Стор. 118. Філошнапс — пародія на слово «філософ» (філософ-алкоголік). Можливо, йдеться про філософа Шеллінга. ...за прикладом Юпітера в образі бика намагається здобути прихильність Європи...— гра слів, спрямована проти філософської системи Шеллінга. Нудний ав-

тор трагедій...— Йдеться про Фрідріха фон Іхтріца (1800—1875), автора трагедії «Александр і Дарій» (1826). Клаурен Г.— див. «Подорож на Гарц» (прим. до стор. 57). Віллібальд, Алексіс (1798—1871) — літературний псевдонім відомого німецького белетриста Г.-В.-Г. Герінга. «Герінг» означає оселедець. Тут каламбур: замість слів «салат з оселедця» (Heringsalat) вжито «Салат Віллібальда Алексіса» (Willibald Alexis-salat).

Стор. 119. ...і от уже 5588 років...— Гейне жартома вдається до іудейського літочислення. ...відомий шахрай... Фуше...— Характеристика міністра поліції при Наполеоні Жозефа Фуше (1759—1820). Розпочав кар'єру з убивства короля, а закінчив лояльним ставленням до реставрованої монархії. Наведений афоризм Фуше приписують також і Талейрану.

Стор. 125. Пейн, Томас (1737—1809) — публіцист і політичний діяч, учасник боротьби за незалежність Сполучених Штатів та учасник Французької революції. Автор праці «Права людини». «Le système de la nature» — твір Гольбаха (1770), одна з найголовніших пам'яток французького матеріалізму XVIII ст. Шлейєрмахер, Фрідріх-Даніель (1768—1834) — німецький філософ, ідеолог німецького романтизму, теолог. В ранній період своєї діяльності відзначався свободолюбством.

Стор. 126. Площа святого Марка — в Венеції.

Стор. 128. Ганеса — один із героїв староіндійського епосу «Рамаяна».

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ІТАЛІЯ І. ПОДОРОЖ ВІД МЮНХЕНА ДО ГЕНУЇ ІТАЛІЯ II. ЛУККСЬКІ ВОДИ

Третій том «Подорожніх картин» з'явився в грудні 1829 року з датою 1830.

Безпосередні враження, що виникали в Гейне від поїздки по Італії, лягли в основу книжки, яка являє собою щось на зразок подорожнього щоденника, в якому факти чергуються з вимислом.

Гейне вирушив в Італію в липні 1828 року з Мюнхена, де він жив якийсь час; через Інсбрук подався в Верону, Мілан, Геную, Ліворно, Лукку, Флоренцію, Болонью і Вене-

цію. Гейне мав намір відвідати Рим, але, одержавши звістку, що батько смертельно хворий, терміново повернувся на батьківщину (27 грудня 1828 року). Гейне захопився італійськими пам'ятками давнини, чудовими витворами мистецтва, музикою і народним побутом. Поет гірко нарікає, що не знає італійської мови. В листі до друга Шенка Гейне пише: «Я бачу Італію, але не чую її. Проте я часто веду бесіди. Тут говорить каміння, і я розумію його німу мову. Мені здається, що воно глибоко розуміє те, що я думаю...»

Не варто гадати, що Гейне в цій частині «Подорожніх картин» відмовився від попереднього полемічного тону і віддав своє перо тільки прославленню італійського мистецтва і краси італійської природи. Про це Гейне найкраще сам сказав у листі до Мозера з Луккських вод: «У Мюнхені вважають, що я не буду більше нападати на дворянство, оскільки я живу серед знаті, люблю чарівних аристократок і вони мене люблять. Помиляються. Моя любов до рівності, моя ненависть до духівництва ніколи не була сильнішою, ніж тепер, і я від цього стаю майже одностороннім. Але для того, щоб діяти, людина повинна бути односторонньою».

І. ПОДОРОЖ ВІД МЮНХЕНА ДО ГЕНУЇ

Стор. 134. ...після втрати національної кокарди.— Позбавлення права носити національну кокарду — покарання, введене в Пруссії Фрідріхом-Вільгельмом III, означало втрату громадянських прав.

Стор. 135. Горе-поет — граф Платен, автор «Романтичного Едіпа».

Стор. 136. «Лютер і Вегенер» берлінський ресторан, де у 20-х роках постійно збиралися літератори та артисти. Великий Фріц — прусський король Фрідріх II.

Стор. 137. Сан-Сусі — палац поблизу Потсдама — був однією з резиденцій Фрідріха II. Вердерська церква побудована в 1824—1830 роках Шінкелем у модернізованому готичному стилі.

Стор. 138 Кленце, Лео фон (1784—1864) — придатний архітектор, якому Мюнхен завдячує багатьма новими будівлями. ...аттічної солі — тобто афінської дотепності.

Стор. 140. Аспазія (V ст. до н. е.) — дружина афінського політичного діяча Перікла, одна з найзнаменитіших жінок античності. Сіко-

фаит (*грецьке*) — професійний донощик. Фріна — афінська гетера, кохана скульптора Праксітеля, була моделлю його найкращих статуй. Наш поет — Платен. «Лев» — Лео фон Кленце. Великий промовець — Рудгарт Ігнац, який виступав з промовами у лютому 1823 р. в баварському ландтагу з приводу акцизу на солод.

Стор. 141. ...фігуру, що оце з'явилася перед нашими очима.— Массман, Ганс-Фердінанд (1797—1874) — професор германістики в Мюнхенському університеті, відомий тевтономан, проти якого неодноразово виступав Гейне. Шолом Мамбріна — миска цирульника здалася Дон Кіхотові шоломом Мамбріна («Дон Кіхот»).

Стор. 142. Туснельда — дружина вождя германців Армінія. Тірш, Фрідріх-Вільгельм (1784—1860) — мюнхенський професор класичної філології. Грецька граматика Тірша витримала кілька видань.

Стор. 143. Алківіад (450—404 рр. до н. е.) — один з найобдарованіших і найбезпринципніших політичних діячів античності. Пританей — місце засідань державної ради стародавніх Афін. Особливо заслужені громадяни харчувалися в Пританеї за державний рахунок.

Стор. 147. «Трагедія» — «Тірольська трагедія» Карла Іммермана присвячена тірольським подіям 1809 року. Мозер, Мозес — службовець одного з берлінських банків, друг Гейне 20-х років, відзначався високою освіченістю.

Стор. 148. Гофер, Андреас (1767—1810) — вождь тірольського повстання 1809 року проти баварців та їхніх союзників — французів. Після поразки повстання Гофера було розстріляно в Мантуї. «На піску» — так звалась корчма, господарем якої був Гофер. Велізарій (біля 504—565 рр.) — візантійський полководець імператора Юстініана, здобув багато перемог в Африці та Італії. Під кінець життя попав у немилість. Згодом виникла легенда, ніби Велізарія осліпили за наказом імператора. Прокопій із Цезареї — візантійський історик VI ст., супроводив Велізарія в його походах і описав їх. Шенк, Едуард фон (1788—1841) — баварський міністр, реакціонер; він, проте, доброзичливо ставився до Гейне. Мав літературне ім'я як автор трагедії «Велізарій» (1829).

Стор. 149. Юм, Давід (1711—1776) — відомий англійський філософ, економіст і історик, автор виданої 1763 р. «Історії Англії від вторгнення Юлія Цезаря до революції 1688 року».

Сарторіус, Георг — відомий історик (див. примітку вище). Шпіттлер Л.-Т. (1752—1810) — німецький історик. Гормайр, Йозеф барон фон (1781—1848) — австрійський історик, активний учасник тірольських подій; він прихильно відгукнувся на появу «Тірольської трагедії» Іммермана. Гейне зустрічався з Гормайром у Мюнхені.

Стор. 149-150. ...лютого Гесслера...— Гесслер — австрійський намісник у Швейцарії, зображений у драмі Шіллера «Вільгельм Телль». ...чарівної легенди про імператора...— У 1493 р. імператор Максиміліан, що полював у Тіролі, упав із скелі й опинився на краю провалля, але, як твердить легенда, його врятував янгол.

Стор. 151. «Гесперус» — журнал, який з 1822 року виходив у видавництві Котта.

Стор. 153. ...сільського дворянина, змальованого Шекспіром...— сер Тобі Белч («Дванадцята ніч»). Йоганнес фон Мюллер (1752—1809) — автор відомої свого часу праці з історії Швейцарії.

Стор. 154. Бартольді, Якоб-Саломо (1779—1825) — прусський дипломат, запеклий ворог Наполеона і Франції. O navis...— перші рядки оди Горація (кн. I, 14).

Стор. 155. ...старий учитель...— можливо, ректор ліцею в Дюссельдорфі, де навчався Гейне, Шалльмайєр. «Жіноча спілка» — націоналістичне товариство, що активно діяло в період війн 1809—1815 рр. Битва під Лейпцігом — так звана «битва народів», в якій армія Наполеона була розгромлена об'єднаними силами російських, прусських та англійських військ (16—19 жовтня 1813 року). ...Антісфен сказав...— Гейне переказує епізод з Плутарха («Життєпис Лікурга»). В Італії Гейне часто перечитував Плутарха. ...старий учитель помер.— Шалльмайєр, ректор ліцею в Дюссельдорфі, помер 27 грудня 1817 року.

Стор. 156. Сестри Райнер — популярна тірольська вокальна група.

Стор. 158. ...імператор, який носить білий мундир і червоні штани...— австрійський імператор. ...володар у голубому мундирі і в білих штанях...— баварський король. За мирним договором 1805 р., укладеним у Пресбурзі між Наполеоном і Австрією, Тіроль від Австрії відійшов до Баварії, союзниці Наполеона.

Стор. 159. ...маленька господиня корчми

«На піску»... — згадка про «Тірольську трагедію» К. Іммермана.

Стор. 163. ...гладку перекупку у фруктовому ряду. — Див. продовження в розділі XVI. Цей епізод дуже близький до початку повісті Гофмана «Золотий горщик» (1814).

Стор. 166. Гортологічний — пов'язаний з наукою про садівництво.

Стор. 167. Собор у Трієнті — періодичні з'їзди католицького духівництва, що скликалися в Трієнті (Тріденті) в 1545—1563 рр. для боротьби з Реформацією.

Стор. 171. Реллштаб, Людвіг (1799—1860) — музикознавець, принциповий противник італійської музики, зокрема Россіні. Ромул-Августул II — останній імператор Західної Римської імперії. Можливо, що під Ромулом-Августулом Гейне розуміє короля Обох Сіцілій Фердінанда I, чий трон теж захитався. Гармодій і Арістогітон — убивці афінського тирана Гіппарха (VI ст. до н. е.).

Стор. 172. Арлекін, Тарталья, Брігелла, Панталоне, доктор з Болоньї, Коломбіна — персонажі італійської імпровізованої «комедії масок».

Стор. 175. Белль-ланкастерська метода — спосіб взаємного навчання, який полягав у тому, що учні, які краще встигали, під наглядом учителя давали уроки молодшим. У першій третині XIX століття була широко застосовувана. «Інституції» і «Пандекти» — головні розділи Юстініанового кодексу законів.

Стор. 176. Медея — за старогрецьким міфом донька колхідського царя, яка допомогла аргонавтам здобути золоте руно. Античний театр від Евріпіда до Сенеки неодноразово звертався до цього міфа з його високою трагедійною напругою.

Стор. 177. Scala Ammazzati — див. розділ XXV.

Стор. 178. Теодоріх-Дітріх Бернський — король остготів, з 493 р. володар Італії. Резиденцією його була здебільшого Верона, тому в німецькому героїчному епосі Дітріх оспівується під іменем Дітріха Бернського (Берн — Верона). Альбоїн — засновник королівства лангобардів у Північній Італії, яку він завоював близько 572 року. У 774 р. це королівство було зруйноване Карлом Великим.

Стор. 180. Подеста — бургомістр. Тут — палац. Аріосто, Людовіко (1474—1533) — італійський поет, автор поеми «Несамовитий Роланд». Тік, Людовіко — Гейне жартома переробив

на італійський лад ім'я Людовіка Тіка, відомого німецького поета-романтика (1773—1853). Гейне називав Тіка «багатою душею». Капулетті — сімейство, з якого походила Джульєтта, вороже сімейству Монтеккі, до якого належав Ромео, її коханий (Шекспір, «Ромео і Джульєтта»). ...нещаслива закохана пара...— Ромео і Джульєтта. Дія старовинної італійської новели, героями якої вони були, як і однойменної трагедії Шекспіра, розгортається у Вероні. Скалігери — сімейство делла Скала, династія тиранів, що правила у Вероні в XIII і XIV століттях.

Стор. 181. Кан Гранде («Великий Пес») — один із династії Скалігерів, правив у Вероні з 1311 до 1329 року. Честолюбний і енергійний Кан Гранде помітно підніс політичне значення Верони. Його спадкоємець і небіж Мастіно II (1329—1351) розпочав певдалу війну з Флоренцією, Венецією та Міланом, внаслідок якої вплив Верони значно зменшився. ...фальстафівські побоювання...— Фальстаф удає, ніби він мертвий, поряд з ним лежить труп Персі, але Фальстаф побоюється, що той теж тільки хитрує, а насправді живий (Шекспір, «Генріх IV»). Труффальдіно, Смеральдіна — також маски італійської народної комедії.

Стор. 182. Геркуланум та Помпея — римські міста, засипані під час вибуху вулкану Везувій. Розкопки, що почалися в 1748 році, поступово підняли завісу над життям римлян. Палімпсест — пергамент, на якому первісний текст замінено новим.

Стор. 183. Тіберій Семпроній Гракх — римський народний трибун, у 133 р. до н. е. висунув закон, який передбачав справедливий розподіл земельної власності. Реформи Тіберія Гракха викликали запеклий опір римської аристократії, і його було вбито на засіданні сенату. Брат Тіберія, Кай, енергійно продовжував його справу, відновив аграрний закон і провів інші демократичні реформи. Але й Кай Гракх скінчив життя трагічно, зазнавши поразки у боротьбі зі своїми політичними ворогами. В період Французької революції Гракхів шанували, як класичних героїв демократії. І Гейне схилявся перед Гракхами. І Цезаря я бачив, він ішов плече в плече з Марком Брутом.— Марк Юній Брут — один із убивць Юлія Цезаря. За легендою Брут був сином Цезаря. Агріппіна Молодша (16—59 рр.

н. е.) — дочка Германіка, племінниця і дружина імператора Клавдія, мати імператора Нерона, відома своїм надзвичайним честолюбством. Вона хотіла грати провідну роль у державі, і Нерон підіслав до неї вбивцю.

Стор. 184. ...Кан Гранде, з властивої йому любʼязності щодо поетів... — Кан Гранде виявляв доброзичливість до Данте, коли той, вигнаний з Флоренції, шукав тимчасового притулку в Вероні. На цьому місці колись Антоніо делла Скала убив свого брата Бартоломео... — Антоніо, що заплямував себе братовбивством, був останнім із династії Скалігерів. У 1387 році його вигнав з Верони володар Мілану Джангалеаццо Вісконті.

Стор. 185. «Ти знаєш край...» — початок пісні Міньйони в романі Гете «Роки навчання Вільгельма Мейстера». Еккерман, Йоган-Петер (1792—1854) видав у 1823 році книжку, присвячену питанням поезії — переважно Гете. Завдяки цій книжці Еккерман наблизився до Гете і став його особистим секретарем. Так виникли славетні «Розмови з Гете» (1835), де записано все, що Еккерман роками чув від великого митця.

Стор. 186. ...Гете... виписав йому з Ієни докторський капелюх... — З нагоди 50-річчя перебування Гете у Веймарі, що відзначалося 7 листопада 1825 р., Ієнський університет надав йому право висунути двох молодих людей на звання докторів наук, і Гете запропонував тоді Еккермана. У Гейне були причини ворогувати з Еккерманом: той нібито поширював несхвальні відгуки Гете, висловлені на його, Гейне, адресу. «Італія» пані Сідней Морган була видана у 1821 році, «Коріння» пані де Сталь — у 1807 році. «Гермес» — щорічник, в якому В. Мюллер надрукував огляд німецької та іноземної літератури про Італію (1820—1821 рр.). Моріц, Карл-Філіпп видавав з 1789 р. разом з Хіртом журнал «Німеччина і Італія», у 1792—1793 роках надрукував тритомний твір «Подорож німця до Італії». Архенгольц — автор пʼятитомного дослідження «Англія й Італія» (1787). Бартельс — автор «Листів про Калабрію і Сіцілію», 3 томи (1787—1792). Славний Зейме — автор «Прогулянки в Сіракузи» (1803), один із найпослідовніших демократів у тогочасній німецькій літературі. Арндт, Ернст-Моріц опублікував у 1801 році книжку про Італію. Мейєр, Фрідріх-Йоганн-Лоренц — соборний

настоятель у Гамбурзі, автор книжки про Італію (1792). Бенковітц — автор тритомної «Подорожі із Глогау в Сорренто» (1803—1805). Рефус, Філіпп-Йозеф (1779—1843) — німецький літератор, який жив у 1801—1805 рр. в Італії та на Сіцілії і згодом опублікував вісім томів творів на італійську тематику. «Рим, римляни і римлянки» — твір відомого поета В. Мюллера (1820). Кефалідес, Август-Вільгельм — автор «Подорожі до Італії і Сіцілії», 2 томи (1818). Друге видання вийшло в 1822 р. Лесман, Даніель — автор книжки «Цізальпінські сторінки», 2 томи (1822). «Подорож по Італії...» видано в 1826 році.

Стор. 187. Нарцис — за грецьким міфом юнак, що закохався у власне, побачене ним у воді відображення.

Стор. 190. «Crociato in Egitto» («Розіп'ятий у Єгипті») — опера Дж. Мейєрбера (1824). Брера — палац у Мілані, колишнє приміщення єзуїтської колегії, з художнім музеєм і бібліотекою. Амброзіана — старовинна бібліотека в Мілані. Стен, Ян (1636—1689) — відомий голландський художник. Лунгарно — набережна річки Арно, на якій стоїть Флоренція.

Стор. 191. Собор у Мілані почали споруджувати 1386 р., він довго залишався недобудованим.

Стор. 193. «Ми на полі бою під Маренго!» — Під селом Маренго 14 червня 1800 р. Наполеон, на той час перший консул, здобув вирішальну перемогу над австрійськими військами, після чого Австрія змушена була укласти з Наполеоном у 1802 р. мирний договір.

Стор. 196. Дибич, Іван Іванович (1785—1831) — фельдмаршал, з 1829 р. головнокомандуючий російськими військами у війні з Туреччиною. Особистий друг царя Миколи I, реакціонер. Дибич писав доноси на декабристів, придушував польське повстання 1831 р.

Стор. 197. ...змушений дивитися на імператора Миколу як на гонфалоньєра свободи.— Гонфалоньєр — прапороносець. Тут і далі Гейне поділяє досить поширену в тогочасній європейській літературі помилкову думку, ніби в Росії царська влада виконує «революційну місію» і стоїть до інтересів нації ближче, ніж до інтересів дворянства. Імператор Микола I зажив собі певної популярності в Європі своїм втручанням у грецькі справи,— після битви під Наваріном, де Росія виступала в союзі з Францією і Англією, Туреччина змушена була

надати грекам незалежність. Гейне помилково приписує безкорисливі мотиви егоїстичній, безпринципній політиці Миколи I на Близькому Сході. Після Липневої революції 1830 р. і розгрому Миколою I польського повстання ці ілюзії щодо російського самодержавства розвіялись. Не виключено, що Гейне був «спровокований» своїм мюнхенським знайомим — поетом і дипломатом Ф. І. Тютчевим, одержимим слов'янсько-месіанськими ідеями. Каннінг, Джордж (1770—1827) — англійський державний діяч, торі, який проводив ліберальну політику. Великий муфтій — глава магометанського духовенства.

Стор. 198. Велика Хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) — закон, що його в 1215 р. видав під тиском дворянства англійський король Іоан Безземельний. З цієї Хартії починається боротьба за конституційне обмеження монархічної влади.

Стор. 202. Доріа — дворянська родина, яка користувалася великим впливом у Генуї. Особливо відомий Андреа Доріа (1468—1560), флотоводець, що здобув багато блискучих перемог; був обраний вождем у Генуї в 1547 р., знешкодив змову свого ворога Фієско (див. трагедію Шіллера «Змова Фієско в Генуї»).

Стор. 203. Корнеліус, Петер (1783—1867) — відомий німецький художник, який прагнув відродити монументальний живопис на релігійні, міфологічні та історичні теми. ...характерні риси їхньої спільної батьківщини...—Рубенс провів свою юність у Кельні, Корнеліус, як і Гейне, народився в Дюссельдорфі. І Кельн, і Дюссельдорф — міста Рейнської області.

Стор. 204. Родина Караччі — італійські художники Людовіко Караччі і родичі його — брати Агостіно і Аннібал Караччі заснували в 1582 р. Академію живопису в Болоньї. ...ця рука викликала в мені почуття...— Гейне вчився малювати не в самого Петера Корнеліуса, а в його брата.

Стор. 206. Джорджоне.— Джорджоне помер не в 1511, а в 1510 р. У палаці Дураццо, всупереч тому, що каже Гейне, картини Джорджоне не було, але не виключено, що якісь картини з тих, що їх бачив Гейне в 1828 р., приписувалися цьому художникові.

II. ЛУККСЬКІ ВОДИ

Стор. 208. Перший епіграф взято з газети А. Платена, а другий — з тексту опери Вольфганга Мо-

царта «Весілля Фігаро», написаного за комедією Бомарше (акт I).

Стор. 209. Ньюгейтська тюрма і Сан-Люк — будинки для божевільних у Лондоні.

Стор. 211. Христофоро ді Гумпелліно — гамбурзький банкір Лазар Гумпель (див. «Подорож на Гарц»).

Стор. 213. Кін, Едмунд (1787—1833) — славетний англійський трагік. Коня! Коня!.. — цитата з трагедії Шекспіра «Річард III» (акт 5). Коли я на коні... — слова Персі з драми Шекспіра «Генріх IV».

Стор. 215. Гольцбехер, Юлія — берлінська акторка 20-х років XIX ст.

Стор. 219. Замовкло все... — Початок елегії Ф. Маттісона (1761—1831), поета-сентименталіста.

Стор. 220. Ноймап, Вільгельм (1784—1834) — чиновник прусського військового міністерства, літератор-дилетант. В 1828 р. написав статтю про Гейне, де звинувачував його в «розірваності», в наслідуванні Байрона. ...Біші Шеллі... говорить... — Ці слова Шеллі стосуються не Байрона, а Кітса.

Стор. 221. Ярке, Карл-Ернст (1801—1852) — юрист, реакційний публіцист, учився разом з Гейне в Бонні. О Брамо могутній... — Слова з опери Сальєрі «Аксур, цар Ормуза», текст Бомарше (1788).

Стор. 223. Меццофанті, Джузепе (1774—1849) — болонський кардинал-поліглот. «Патіто» — закоханий.

Стор. 225. ...великого Гуго... — Густав Гуго (1764—1844) — професор римського права, в якого навчався Гейне в Геттінгені. Тібо, Антон-Фрідріх-Юстус — відомий юрист, професор університету в Гейдельберзі. Савіньї — юрист, лідер реакційної «історичної школи» права, що охороняла інтереси Реставрації. Гешен, Йоганн-Фрідріх-Людвіг (1778—1837) — юрист, професор в Геттінгені, однодумець Савіньї.

Стор. 226. «Di tanti palpiti!» («Скільки хвилювання!») — арія Танкреда з першого акту опери Россіні «Танкред».

Стор. 228. «Співачка мене покохала...» — арія з третього акту опери Сальєрі «Аксур, цар Ормуза».

Стор. 237. Ротшільд, Натан Мейєр фон, з яким Гейне познайомився в 1827 році, лондонський банкір. Натан Мудрий — герой однойменної драми Лессінга.

Стор. 238. Ротшільд, Соломон Мейєр фон — віденський банкір. Жив у різний час також у Парижі, Франкфурті. Малюк в білому

мундирі і червоних штанях — натяк на австрійського імператора. Кузен Міхель — прусський король. ...хлоп'я, завинуте в білий атлас із справжніми срібними лілеями... — Ця дитина символізувала на маскараді французьких Бурбонів. «Діти» імітували тогочасну європейську політичну гру, зокрема, владу банкірського дому Ротшільдів над королями й урядами Європи.

Стор. 244. «Відкрилось небо для очей...» — слова з «Пісні про дзвін» Ф. Шіллера. ...ви діарретик... мій справжній антиподекс. — Гіацинт замість «теоретик» каже «діарретик» (хворий па бігунку), замість «антипод» — «антиподекс» (подекс — задня частина).

Стор. 245. Креліпгер, Августа (1795—1865) — відома берлінська акторка.
«Приходь, о ночe...» — монолог Джульєтти, перероблений Гумпеліно. Шекспір, «Ромео і Джульєтта» (акт III). «Ти хочеш вже піти?» — рядки з «Ромео і Джульєтти» (акт III).

Стор. 248. Мюллер, Софі (1803—1830) — артистка віденського театру. «Смертельний дрож...» — «Стривай...» — Слова з трагедії Шекспіра «Ромео і Джульєтта».

Стор. 252. Коли Кандід... — див. повість Вольтера «Кандід, або оптимізм».

Стор. 255. «Тебе не звабило...» — Тут і далі Гумпеліно цитує вірші А. Платена.

Стор. 262. Лаутенбахер, Ігнац (1799—1833) — публіцист, співробітник «Нових політичних анналів», які редагував Гейне.

Стор. 263. Генерал Тіллі (1559—1632) — головнокомандуючий військами католицької ліги в Тридцятилітній війні. «Юначе мій...» — цитата з сонета К. Іммермана. Грейтгейзен, Франц фон Паула (1774—1852) — астроном, природознавець, з 1825 р. професор Мюнхенського університету.

Стор. 264. Дон Платен де Коллібрадос Галлермюнде — тут Гейне схрещує фамільне ім'я графа Платена з ім'ям героя датського письменника Гольберга «Дон Рануто де Коллібрадос» — тип безмозкого, але надзвичайно бундючного дворянина. Мюльнер, Адольф — відомий у свій час драматург, проти якого Платен написав комедію «Фатальна виделка». Еріндур, Гуго фон, граф — герой драми Мюльнера «Провина». Котта,

Йоганн-Фрідріх (1764—1832) — відомий німецький книговидавець.

Стор. 266. Рамлер, Карл-Вільгельм (1725—1789) — німецький поет-класицист.

Стор. 267. Корова Васішти.— В індійському міфі цар Вісвамітра домагався корови аскета Васішти, бо хто володів нею, той ставав володарем усіх земних благ.

Стор. 268. Петроній Гай (I ст. н. е.) в романі «Сатирикон» малює жахливий моральний розклад сучасного йому римського суспільства.

Стор. 272. «Ти, що вискочив з нічого...» — цитата з сонета К. Іммермана «Мандрівний кавалер».

Стор. 273. Кольб, Густав — редактор аусбурзької «Загальної газети».

Стор. 274. Фосс, Йоганн-Генріх (1751—1826) — поет, філолог, перекладач Гомера, Арістофана, Шекспіра, публіцист буржуазно-демократичних переконань.

Стор. 277. Співець Фрауенлоб...— Генріх фон Мейссен, на прізвисько Фрауенлоб (вихваляч жінок) — німецький поет XIII ст.

Стор. 278. Іффланд, Август-Вільгельм (1759—1814) — німецький актор і драматург. Гейне тут натякає, що Іффланд і трохи нижче згаданий актор Бурм відзначались однаковими протиприродними нахилами, як і Платен.

Стор. 279. ...згадай Вовчу долину і Самуелеву музику...— Вовча долина—місце дії найважливішої сцени з опери Вебера «Чарівний стрілець»; Самуель — злий дух з тієї самої опери.

Стор. 280. Король Родріго.— Романс про короля Родріго був відомий Гейне з «Дон Кіхота» Сервантеса.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ІТАЛІЯ III. МІСТО ЛУККА АНГЛІЙСЬКІ ФРАГМЕНТИ

Четвертий том «Подорожніх картин», що вийшов з друку в 1831 році, мав заголовок «Доповнення до «Подорожніх картин» і складався з «Міста Лукки», «Англійських фрагментів» та «Додатку».

У червні — серпні 1830 року Гейне жив на Гельголанді (острів у Північному морі) і посилено працював над останньою частиною книжки про Італію («Місто Лукка»). Про революційні настрої Гейне в цей час можна

судити з листів із Гельголанда. «Тепер я знаю, чого хочу, що повинен робити,— писав Гейне 10 серпня 1830 року.— ...Я син революції і знову берусь за зброю... квітів, квітів! Я хочу увінчати ними свою голову для смертного бою. І ліру, дайте мені ліру, щоб я заспівав бойову пісню... Я весь — радість і пісня, весь — меч і полум'я!..»

Четвертий том мав широкий резонанс серед прогресивної громадськості, яка високо оцінила революційно-демократичний пафос творів, гостроту соціального аналізу, надзвичайну дотепність автора.

Особливо виразно постали прогресивні політичні переконання Гейне в «Англійських фрагментах», де, осуджуючи залишки феодального устрою, письменник виступає з рішучою критикою буржуазного суспільства.

В «Післямові», написаній 29 листопада 1830 року, з оптимістичних позицій осмислюються перспективи соціального оновлення Європи і, зокрема, Німеччини.

III. МІСТО ЛУККА

Стор. 285. Алексіс, Віллібальд.— Ідеться про роман Алексіса «Валладмор» (1824), виданий автором за «вільну переробку» Вальтера Скотта. Архенгольц — автор численних творів про Англію, що виходили в 1785—1805 рр. Геде — автор п'ятитомного твору: «Англія, Уельс, Ірландія і Шотландія» (1803—1805). «Листи померлого» — твір есеїста Г. Пюклера-Мускау (1830).

Стор. 288. Ящірка — в грецькій міфології символ сну і смерті. Як сонцепоклонниця, вона отримала від Аполлона дар віщування. Атлантида — легендарний материк, що нібито затонув в Атлантичному океані. Згадується у Платона в діалогах «Тімей» і «Крітій».

Стор. 290. Нові афіняни — жителі Мюнхена, «Нових Афін», як їх тоді називали. Шеллінг викладав тоді у Мюнхені. «Брейган» — точніше «Бройган», марка пива. Шехнер і Зонтаг — відомі берлінські співачки тих часів.

Стор. 291. Ліонне, П'єр (1707—1789) — відомий природознавець, ентомолог.

Стор. 295. «Шакунтала» — трагедія індійського поета Калідаси. «Васантасена».— Гейне має на увазі староіндійську драму Шудраки «Глиняний віз», героїнею якої є баядера Васантасена. Граціозо — комічний персонаж в іспанській комедії,— служник, або довірена

особа. Круг, Вільгельм-Трауготт (1770—1842) — лейпцігський професор філософ, ліберальний публіцист, виступав проти католицизму.

Стор. 296. «Церковна газета» — орган євангелістської церкви. Видавав протестантський ортодокс, берлінський професор Генгстенберг. Він разом з іншими виступав проти театру як одної з мирських спокус. Гезеніус, Вільгельм (1786—1842) — відомий сходознавець, професор теології в Галле. Зазнавав нападок з боку «Церковної газети» за спроби критично оцінити біблійні тексти.

Стор. 299. Денон, Домінік (1747—1827) — французький художник і мистецтвознавець; видав багатоілюстровану в (трьох томах) книгу про похід Наполеона в Єгипет (1802). «Чарівна флейта» — опера Моцарта (1791). Бельцоні Б. (1778—1823) — італійський єгиптолог.

Стор. 302. «Він же й іншим безсмертним...» — Цитата з «Іліади» (пісня IX). У французькому виданні замість «Вульгати» вказана «Іліада».

Стор. 306. ...не чути... дзвону, що закликав до урочистої меси в кафедральний собор.— Тут Гейне описує Луккський собор св. Мартіна, збудований в XI столітті.

Стор. 307. Каталані, Анжеліка (1782—1849) — славетна італійська оперна співачка, надзвичайна красуня. Повноважні комісари.— Згідно з умовою в серпні 1815 р. згадані держави послали своїх комісарів на острів Св. Єлени, місце вигнання Наполеона.

Стор. 308. Сарто, Андреа дель (1488—1531) — відомий флорентійський художник доби Відродження.

Стор. 313. ...подобалась мені розповідь про жінку...— Цього оповідання в Плутарха нема — Гейне запозичив його з популярної в середні віки книжки Ж. Жуанвіля (1223—1318) «Історія святого Людовіка». «Дем цефардеїм кіннім» — правильніше: «Дам, тсефардеа, кіннім» — староєврейські слова, що називають перші три єгипетські «кари», наслані на євреїв перед виходом їх з Єгипту (кров, жаби, воші). Ці слова євреї вимовляють на пасху, вмочуючи пальці у вино. Матильда пародіює магічні приписи іудейського культу.

Стор. 314. ...майже всі в австрійській формі.— В герцогстві Лукка, як і у всій Італії, верховна військово-політична влада була в руках Австрії.

Стор. 315. Карбонаріями звалися члени таємних політичних товариств, що боролися за свободу й об'єднання Італії.

Стор. 316. Роксолана — героїня однойменної пантоміми В. Мюллера (1785).

Стор. 321. «Ведмідь і паша» — одноактна п'єса Карла Блюма, написана за мотивами фарсу Скріба. ...пишуть прекрасні трагедії і компонують чудову музику.— Гейне має на увазі братів — драматурга Михаеля Бера і композитора Джакомо Мейєрбера. З обох прізвищ виходить каламбур: Beer, Meyerbeer — Bër (ведмідь).

Стор. 325. «Честолюбність у поєднанні з ледарством...» — цитата з твору Монтеск'є «Дух законів» (III, 5). Mel in ore — старовинна епіграма, адресована проти єзуїтів.

Стор. 326-327. ...яких вербував Фальстаф...— Див. Шекспір, «Генріх IV» (ч. I, акт 4).

Стор. 333. Цар Агіс Спартанський.— Агіс IV, спартанський цар (III ст. до н. е.), хотів провести важливі соціальні реформи про перерозподіл землі і розширення громадянських прав. Був схоплений ворогами і повішений. ...і вже в силу свого існування — розумне...— Тут Гейне гостро критикує філософський опортунізм Гегеля, який твердив: «Все дійсне розумне, і все розумне дійсне».

Стор. 334. Амадіс Галльський — герой однойменного іспанського рицарського роману, написаного в 1370 році, яким захоплювався Дон Кіхот. Роланд і Аграмант — герої середньовічного епосу й поеми Аріосто «Несамовитий Роланд». Прекрасна Маріторпа — іронія: наймичка з Сервантесового «Дон Кіхота» була бридка на вигляд.

Стор. 336. Геджіра (гіджра) — втеча Магомета з Мекки в Медіну 622 р. Третьою бурбонською геджірою Гейне тут називає втечу Карла X (останнього короля з династії Бурбонів) з Франції до Англії, внаслідок революції 1830 року. Бассе, Готфрід — тогочасний німецький видавець лубочних рицарських романів та інших творів, розрахованих на невибагливих читачів.

Стор. 337. ...марсельський гімн...— Ідеться про «Марсельєзу», яку склав Руже де Ліль у 1792 р. Барбару, Шарль (1767—1794) — діяч Французької революції, жірондист, закінчив життя на гільйотині. ...Пеліон на Оссу.— В грецькій міфології титани в боротьбі з богами підняли гору Пеліон на гору Оссу, щоб вдертися на Олімп, але Зевсова

блискавиця звалила Пеліон, і він знову став на своє місце.
«Aux armes, citoyens!» — «До зброї, громадяни!» — рефрен «Марсельєзи».

АНГЛІЙСЬКІ ФРАГМЕНТИ

Стор. 339. «Поштиві люди» — новела Віллібальда Алексіса (1825).

Стор. 341. Сент-Джеймський театр — Сент-Джеймський палац у Лондоні, резиденція англійського короля.

Стор. 342. «Honny soit, qui mal y pense» («Ганьба тому, хто негарно про це подумає») — девіз на старовинному англійському ордені Підв'язки (заснований Едуардом III у 1348 р.).

Стор. 343. Смісфілд — площа в Лондоні, де торгували кіньми і скотом.

Стор. 344 Тоуер — старовинна в'язниця в Лондоні. Чіпсайд — вулиця в центрі Лондона.

Стор. 345. Стренд — вулиця в центрі Лондона. Перехід французів через Березіну — один з найдраматичніших моментів відступу наполеонівських військ з Росії.

Стор. 347. Франц ван Міріс, старший (1635—1681) — голландський художник, зображав переважно сцени з бюргерського побуту.

Стор. 350. «Almacks», точніше «Almacus» («Олмекс») анонімно опублікований в 1828 р. роман; «Vivian Grey» («Вівіан Грей») — роман Дізраелі (1826—1827); «Tremaine» («Тримейн») — роман Роба Уорда (1825); «The Guards» («Сторожа») — роман анонімного автора (1827); «Flirtation» («Флірт») — роман леді Берк (1828). Із згаданих романів зберіг художнє значення лише роман Дізраелі «Вівіан Грей».

Стор. 351. Як... імператор скористався вимушеним дозвіллям...— Йдеться про вісім томів мемуарів Наполеона, що вийшли у світ в 1822—1825 роках. Круглоголові — прихильника Кромвеля в часи Англійської революції XVII ст.

Стор. 352. ...коваль, що кує найміцніші пута.— В Шотландії одруження майже не обставлялося формальностями. Коваль з села Гретна-Грін на кордоні Шотландії вславився тим, що охоче і надзвичайно швидко вінчав молодих людей, які з тих чи інших причин не могли одружитися в Англії. ...синів Кореєвих, Датана й Авірона, за біблійною легендою поглинула земля.

Стор. 354. Бідний Вальтер Скотт! — Внаслідок банкрутства банкірської фірми Констебль, Вальтер Скотт зазнав неймовірних фінансових труднощів.

Стор. 357. Нейзбі.— Карл I Стюарт, англійський король, після невдалої для нього битви при Нейзбі втік до Шотландії. Шотландці 1645 р. видали його прихильникам Олівера Кромвеля за велику грошову винагороду.

Стор. 358. Каледонські барди — шотландський поет Джемс Хогг (1772—1835) та історик Маколей, які симпатизували Карлу I. Гурго, Гаспар — французький генерал з оточення ув'язненого Наполеона на острові Святої Єлени.

Стор. 360 Олд-Бейлі — лондонська вулиця, на якій містилася Ньюгетська в'язниця.

Стор. 362. Ботані-Бей — місцевість в Австралії, куди засилали злочинців.

Стор. 364. Саміель — у християнських сказаннях один із семи володарів світу, що повстали проти бога й були скинуті з престолу. Вельзевул — демон християнської міфології. Віцліпуцлі — спотворена форма індіанського імені Гуіцілопохтлі, бог війни в міфології ацтеків.

Стор. 365. Веллінгтон — переможець Наполеона, лідер консервативних сил тогочасної Англії. Коббет, Уїльям (1762—1835) — англійський політичний діяч і публіцист радикально-демократичного напрямку.

Стор. 366. Шрайбер Ф.— кассельський адвокат, який фанатично й безуспішно намагався узаконити в Союзному сеймі продаж маєтків в часи наполеонівської окупації.

Стор. 367. Пітт молодший, Уїльям (1759—1806) — англійський політичний діяч, один із найзапекліших ворогів Французької революції. Фокс, Чарлз (1749—1806) — англійський політичний діяч ліберальної орієнтації. Персіваль, Спенсер (1762—1812) — один із лідерів торі, загинув від руки клерка Беллінгена. Лорд Ліверпуль (1770—1828) — англійський політичний діяч, належав до торі.

Стор. 370. ...нашої бійки з Туреччиною.— Мова йде про бій біля Навариона 17 вересня 1827 р. Місіс Твізл — персонаж з комедії Шерідана «Школа лихослів'я».

Стор. 374. Колхун, Патрік (1745—1820) — письменник. Виступав з економічних питань.

Стор. 377. Гези (жебраки) — нідерландські повстанці, що боролися за незалежність Нідерландів від іспанського панування.

Стор. 378. Френсіс Бердет (1770—1844) — англій-

ський політичний діяч радикального напрямку. Летсбридж, Томас — англійський політичний діяч, що належав до крайніх правих у партії торі.

Стор. 379. Хент, Джемс (1784—1859) — публіцист, прихильник радикальних ідей. Відомий поет.

Стор. 380. Брум, Генрі (1778—1868) — англійський державний діяч, що належав до партії вігів. Знаменитий парламентський оратор.

Стор. 386. Процес королеви.— Георг IV (1762—1830) після багаторічного фактичного розлучення з дружиною розпочав проти неї гучний судовий процес, щоб закріпити розторгнення шлюбу юридично. Рішення суду було не на користь короля. Надзвичайно умілим захисником королеви виявив себе Брум.

Стор. 387. Ораністи — антикатолицькі спілки ірландських протестантів (назва походить від Вільгельма Оранського, який 1830 р. покарав ірландців за підтримку Стюартів). Пленкет, Уїльям (1765—1854) — англійський політичний діяч, який певний час енергійно виступав проти колоніального свавілля в Ірландії. Піль, Роберт (1788—1850)) — англійський державний діяч, захищав інтереси ірландських католиків. Стабілітарна система — система рівноваги європейських країн — політика англійської дипломатії, орієнтована на лідерство Англії в Європі. Берк, Едмунд (1730—1797) — англійський політичний діяч і публіцист, був прихильником незалежності Сполучених Штатів; скотився в табір фанатичної контрреволюції.

Стор. 388. Зелений Ерін — старовинна назва Ірландії. ...смісфілдські вогнища для єретиків.— На базарній площі Смісфілд у Лондоні колись мали місце привселюдні страти (спалювали на вогнищах протестантів).

Стор. 389. Гай Фокс (1570—1606) — лідер католицької так званої «порохової змови», вчинив невдалу спробу в 1605 р. висадити в повітря будинок, де містився парламент і уряд, що орієнтувалися на протестантство. ...геттінгенського ректора, який у Лондоні займає посаду англійського короля...— Англійські королі з ганноверської династії, за традицією, оголошувалися ректорами Геттінгенського університету.

Стор. 392 Наварінські гармати.— У битві під Наваріном (20 жовтня 1827 р.) турецький флот був розгромлений об'єднаними морськими силами Англії, Франції і Росії. Пера —

квартали в Константинополі, населені здебільшого іноземцями.

Стор. 393. Полінъяк (1780—1847) — французький державний діяч, один із найзапекліших роялістів доби Реставрації, після Липневої революції 1830 року був засуджений на довічне ув'язнення.

Стор. 398. ...гельфенштейнський дудар.— Натяк на пісню доби Селянської війни в Німеччині про розправу повстанців над графом Гельфенштейном.

Стор. 399. ...прихильний до них бард.— Вальтер Скотт.

Стор. 400. «Ніхто не накладає латки з нової тканини на стару одежину...» — цитата з Євангелія від Матвія (IX, 16).

Стор. 403. Лакло, П'єр Франсуа Шодерло де (1741—1803) — французький письменник, автор роману «Небезпечні зв'язки», що показує моральну деградацію французької аристократії. Луве де Кувре, Жан Батіст (1760—1797) — діяч Французької революції, автор відомого у свій час роману «Кавалер Фоблаз».

Стор. 404. О великий тиждень Парижа! — Йдеться про Липневу революцію 1830 року.

Стор. 405. Це історія з життя Карла V.— Історія, яку розповідає нижче Гейне, насправді, трапилася з імператором Максиміліаном I.

ЗМІСТ

ПОДОРОЖНІ КАРТИНИ

ЧАСТИНА ПЕРША

Подорож на Гарц. *Переклала Оттілія Словенко* . 7

ЧАСТИНА ДРУГА

Ідеї. Книга Le Grand. *Переклала Оттілія Словенко* 71

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Італія I. Подорож від Мюнхена до Генуї. *Переклала Надія Андріанова.* 133
Італія II. Луккські води. *Переклав Сидір Сакидон* 208

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Передмова. *Переклав Сидір Сакидон* 285
Італія III. Місто Лукка. *Переклав Сидір Сакидон* 287
Пізніший додаток. *Переклав Сидір Сакидон* . . 336
Англійські фрагменти. *Переклав Юрій Лісняк* .
I. Розмова на Темзі 339
II. Лондон 344
III. Англійці 349
IV. The life of Napoleon Buonaparte by Walter Scott 354
V. Олд-Бейлі 360
VI. Новий кабінет міністрів 364
VII. Борг 366
VIII. Опозиційні партії 375
IX. Емансипація католиків 386
X. Веллінгтон 393
XI. Визволення 397
Післямова 403

Додаток. Передмова до французького видання 1834 року. *Переклав Юрій Лісняк* 408
Примітки. 413

ГЕНРИХ ГЕЙНЕ

ИЗБРАННЫЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ТОМ ВТОРОЙ
ПУТЕВЫЕ КАРТИНЫ

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор
В. Г. Струтинський
Художник
Н. О. Григорова
Художній редактор
І. М. Гаврилюк
Технічний редактор
Б. С. Куйбіда
Коректор
Г. М. Стадник
Виготовлено з матриць
Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР.

Київ, вул. Воровського, 24.
Здано на виробництво 28.III 1973 р.
Підписано до друку 4.IX 1973 р.
Папір № 1. Формат 84×100¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 14,0.
Умовн. друк. арк. 21,7.
Обліково-видавн. арк. 22,533.
Ціна 1 крб. 03 коп.
Замовл. 273.
Тираж 20 000.

И(Нім.)
Г29

Г $\frac{0744—045}{М205(04)—73}$ Інф. лист 72